De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 3. Brieven 298-445

Desiderius Erasmus

Vertaald door: M.J. Steens

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 3. Brieven 298-445* (vert. M.J. Steens). Ad. Donker, Rotterdam 2006

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr04_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

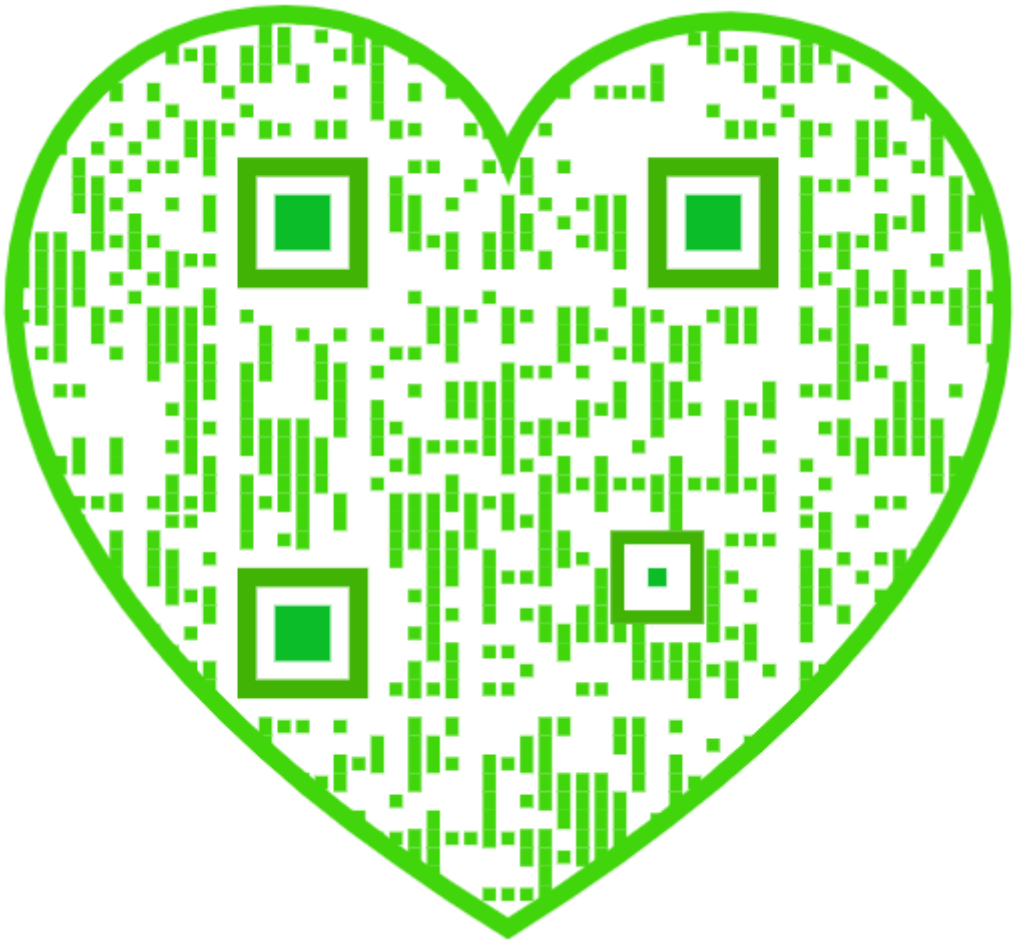

Inleiding

Erasmus van 1514-1516

Het is 1514. Erasmus is 46 jaar en heeft een schat aan levenservaring opgedaan. Hij kent de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, heeft in Parijs gestudeerd en is vervolgens in het gevolg van William Blount, lord Mountjoy, naar Engeland vertrokken, waar hij kennis maakte met de meest vooraanstaande maatschappelijke figuren: John Colet, Thomas More, Andrea Ammonio, William Warham, aartsbisschop van Canterbury, John Fisher, bisschop van Rochester en vele anderen. Daarna, tijdens zijn reis naar Italië, was hij getuige van de triomfantelijke inkomst van Julius II in Bologna. Hij bezocht Florence, Padua, Siena, Rome en werkte in Venetië, aan de hogeschool van het humanisme van die dagen, de drukkerij van Aldo Manuzio. Verleid door zijn vrienden, die grote verwachtingen koesterden van de jonge Henry VIII, keerde hij in 1511 terug naar Engeland. Teleurgesteld verliet hij het in 1514 weer.

De grote uitgever en drukker Johann Amerbach, werkzaam in Bazel, had het plan opgevat de vier Latijnse kerkvaders, Gregorius, Ambrosius, Augustinus en Hieronymus, uit te geven. Amerbach stierf tijdens de voorbereidingen van die plannen in 1513, maar zijn opvolger, Johann Froben, die al een prachtige uitgave van de *Adagia* had verzorgd, was er alles aan gelegen Erasmus, kenner als geen ander van de brieven van Hieronymus, aan zich te binden. Waarschijnlijk op zijn uitnodiging zette Erasmus koers naar Bazel. En wat hij niet verwachtte, gebeurde. Hij werd op zijn eerste tocht door de Duitse gebieden overal, in Keulen, Straatsburg, Sélestat (Schlettstadt), Bazel ingehaald als de grootste humanist ten noorden van de Alpen, als de vorst der letteren, het mooiste sieraad dat de mensheid ooit had voortgebracht. Erasmus moet zich gevleid, gesterkt en erkend hebben gevoeld en voor zover zijn onrustige aard het hem toestond heeft hij later van Bazel en Freiburg zijn thuissteden gemaakt. Misschien voelde hij zich met de Duitse geleerden - minder geraffineerd, minder pretentieus dan de Italiaanse - ook nauwer verwant. In ieder geval maakte hij er vrienden en aanhangers voor het leven. Johann Froben natuurlijk, een eenvoudig maar vriendelijk

man van grote vakbekwaamheid, dan de drie zonen van Johann Amerbach, Bruno, Basilius en vooral Bonifatius; de trouwe Beatus Rhenanus, die hem bekend maakt bij Willibald Pirckheimer, een belangrijk magistraat in Neurenberg, Zasius, een groot jurist die op kinderlijke wijze zijn blijdschap kenbaar maakte over de komst van Erasmus, en vele, vele anderen. Opvallend is dat er in de brieven uit de Duitse gebieden een duidelijk nationalistisch sentiment te bespeuren valt, dat zich afzet tegen Frankrijk en Italië.

En met al die mensen gaat hij een correspondentie aan, terwijl hij zijn oude vrienden in Engeland en Brabant niet vergeet. De briefwisseling neemt dan ook enorm toe. Omvatten de eerste twee delen van deze serie een kleine driehonderd brieven verdeeld over een periode van 27 jaar, dit deel omvat 150 brieven over een periode van twee jaar, - hetzelfde tempo als bij de volgende delen. Door die correspondentie schept hij ook wat men tegenwoordig een netwerk noemt om zich heen: als hij aan Leo X schrijft, laat hij niet na te benadrukken dat Henry VIII hem eigenhandig een brief heeft geschreven, of hoe welgezind de bisschoppen van Engeland, waaronder de aartsbisschop van Canterbury, William Warham, tegenover hem staan. Schrijft hij aan kardinaal Riario, dan begint hij met een lofzang op Leo X, - niet onverstandig nu hij zich richt tot diens grootste vijand, want Riario behoorde tot het geslacht della Rovere dat zich schuldig had gemaakt aan een aanslag op Lorenzo de'Medici, Leo's vader. Steeds weer zal hij, als dat te pas komt, memoreren hoe liefdevol Filips de Schone hem had aangekeken toen hij zijn lofrede tot hem richtte. Zelfs Hendrik van Bergen, de bisschop van Kortrijk bij wie hij zijn carrière is begonnen, laat hij opdraven. Kortom, hij weet goed duidelijk te maken dat hij invloedrijke beschermers heeft en dat men niet zomaar aan hem kan voorbijgaan. Van paus Leo X weet hij niet alleen de broodnodige dispensaties te verkrijgen, maar zelfs een brief, gericht aan Henry VIII, waarin de paus Erasmus bij de vorst aanbeveelt. Omgekeerd vergeet hij ook niet voor Johann Reuchlin een goed woordje te doen bij de paus en bij Riario.

In Bazel lijkt het of de tijden van Aldo Manuzio zijn teruggekeerd. Met een koortsachtige activiteit bewerkt hij de brieven van Hieronymus, zet zich aan een gecorrigeerde uitgave van het Nieuwe Testament in het Grieks en Latijn, vertaalt werken van Seneca en Cato, en blijft onderwijl steeds doende zijn *Adagia* bij te schaven en uit te breiden. Een aanval op de *Lof der zotheid* van Maarten van Dorp weet hij kundig te ontzenuwen. Hij begint ook een nogal stekelige correspondentie met Frankrijk's grootste humanist, Guillaume Budé. Als deze het betreurt dat Erasmus zijn tijd verdoet met nogal futiele geschriftjes, reageert Erasmus als door een adder gebeten: het is voor een

pedagoog de belangrijkste opgave het leerproces te vergemakkelijken en te veraangenamen en Erasmus blijft een raspedagoog. Daarom dient er helder en systematisch geschreven te worden. Budé, berucht om zijn gewrongen en duistere stijl, kon het zich aantrekken.

Juni 2006
Theo Steens

298 *Aan Jean de Nève*
Leuven, 1 augustus 1514

Deze brief is het voorwoord voor de *Opuscula aliquot Erasmo Roterodamo castigatore.* Het werk omvatte de *Catonis praecepta, Mimi Publiani, Septem sapientium celebria dicta* en *Institutum christiani hominis carmine pro pueris.* De eerste uitgave verscheen bij Dirk Martens in Leuven in september 1514. Tijdens het leven van Erasmus verschenen vele andere uitgaven. Ook na zijn dood bleef de collectie een succes: nog in de 17e eeuw werd ze in Londen herdrukt.

Erasmus had zijn vriend Mountjoy achtergelaten in Ham en was naar Leuven vertrokken. Tijdens een eerder verblijf in Leuven (1502-1504) had hij kennisgemaakt met de filosoof en theoloog Jean de Nève uit Hondschoote bij Duinkerken. Nève gaf vanaf 1498 college aan de universiteit van Leuven waarvan hij in 1515 rector zou worden. Onder zijn leerlingen was Maarten van Dorp, bij wie Erasmus zijn *Opuscula aliquot* achterliet.

Erasmus van Rotterdam aan Jean de Nève van Hondschoote, regent van het College van de Lelie te Leuven

Beste De Nève, sieraad van de theologie! Ik ben druk bezig geweest de *Disticha moralia*, beter bekend als *Spreuken* van Cato,[1.] te zuiveren van alle fouten door ze te vergelijken met de vertaling van Planudes, hoewel dat Griekje de betekenis van de Romeinse verzen dikwijls niet heeft begrepen. Ik heb er noten aan toegevoegd die wel erg kort zijn maar die, als ik mij niet vergis, heel wat meer te bieden hebben dan de commentaren waarmee twee personen dit werkje hadden misvormd. De een, een heel onnozele man, lijdt aan een zoutloze retoriek en de ander aan een onbenullige filosofie, en geen van beiden draagt iets bij wat hout snijdt. Verder doet het er naar mijn mening weinig toe van wie dat werk is en of het van één of meer auteurs is; men schrijft het mijns inziens aan Cato toe alleen omdat het spreuken bevat

1. De aan Cato toegeschreven *Disticha* zijn tweeregelige verzen met een morele strekking. In de middeleeuwen was het werk zeer geliefd.

die Cato niet zouden misstaan. Ik heb er de *Mimen* van Publilius Syrus aan toegevoegd, die ten onrechte bekend staan als de *Spreuken* van Seneca. Na correctie - want ik trof ze in zeer slechte staat aan - heb ik er zeer beknopte noten bij geschreven, verwijderd wat er ten onrechte was bijgehaald van andere schrijvers, en er een paar aan toegevoegd van Aulus Gellius en uit de *Controversiae* van Seneca.

Nu zal een criticaster wel uitroepen: 'Nou, nou, heeft een theoloog tijd voor dergelijke frivole onbenulligheden?' Ten eerste vind ik niets, al is het nog zo simpel, te versmaden wat verband houdt met de schone letteren - en al helemaal niet deze verzen, die het Latijn in al zijn zuiverheid zo goed doen uitkomen en zo stimulerend zijn voor de goede zeden. Trouwens, waarom zou ik me schamen luttele uren hieraan te spenderen, als veel goede Griekse schrijvers zich op zeer lofwaardige manier met dit genre inlieten? Ook nu nog bestaan immers de spreuken van Theognis en de voorschriften van Phocylides en Pythagoras, die men terecht Gouden Regels noemt. Ten slotte, als men vindt dat het beneden mijn waardigheid is zulke nederige geschriften te verbeteren en te verklaren, dan zou het nog groter schandaal zijn als zij én in die slechte toestand bleven verkeren én - wat duidelijk blijkt uit hun commentaren - die zo kinderlijke teksten niet begrepen worden door mannen die menen alles te weten! Want wie durft neer te kijken op de *Mimen* van Publius als Aulus Gellius[2.] ze zeer verfijnd en Seneca ze zeer welsprekend noemt, en wanneer, zoals diezelfde Seneca[3.] ons vertelt, de grootste retors graag met diens spreuken wilden wedijveren? Ik heb er ook de beroemde *Uitspraken van de zeven wijzen* aan toegevoegd en het *Onderricht van de christen.*[4.] Dit laatste heb ik vertaald in een helder maar niet erg gepolijst gedicht, dat vroeger in het Engels was geschreven door John Colet, naar mijn mening de meest godsvruchtige man met het meeste ware begrip van Christus die het bloeiende Engelse rijk heeft voortgebracht.

Ik heb gemeend je dit werk te moeten opdragen zoals het is, mijn waarde De Nève, deels als leesstof voor je leerlingen, die je wilt vrijwaren van iedere smet van barbarij in opvoeding of karakter, deels ook als een monument om onze vriendschap, hoe bescheiden ze ook mag zijn, levend te houden. Gegeven je aangeboren vriendelijkheid en je oude genegenheid voor mij heb ik er het volste vertrouwen in dat ik daarin zal slagen, te meer omdat ik met dit bescheiden werk gehoor geef aan jouw wens. Je hebt immers, zoals onze

2. Aulus Gellius, *Noctes atticae XVII*, 14, 3.
3. Seneca, *Controversiae VII*, 3, 9.
4. *Christiani hominis institutum*, uitgegeven als Carmen 49 in de editie van Harry Vredeveld, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami I*, 7 (Amsterdam, 1995).

vriend Van Dorp me vertelde, al lang geleden verlangd naar een zodanige bewerking van de spreuken van een groot schrijver, dat de geest van jonge mensen erdoor zou worden gevormd tot een goed leven en hun tong tot de juiste welsprekendheid. Welnu, als deze verbeterde en verklaarde spreuken van Cato, Publius en de zeven wijzen deze twee doelen niet kunnen bereiken, dan kunnen andere dat zeker niet. Vaarwel.

Leuven, 1 augustus 1514

299 *Aan André van Hoogstraten*
Luik, [augustus 1514]

André van Hoogstraten behoorde tot een jongere tak van de familie Van Borselen, die in 1437 de heerlijkheid Hoogstraten verwierf. De vriendschap tussen Erasmus en André kan dateren uit de tijd dat zij in Tournehem verbleven. De onderstaande brief werd voor het eerst gedrukt in de *Epistolae ad diversos* uit 1521.

Erasmus van Rotterdam aan André van Hoogstraten

Ik ben een beetje van mijn weg afgeweken om jou, mijn oude vriend, te bezoeken en iets te zien van deze beroemde stad; het lot ontzegde mij beide. Jij was niet thuis en ik vond de stad zo afschuwelijk dat ik uit geen enkele andere met meer genoegen ben vertrokken. Vaarwel.

Luik, [1517]

300 *Aan Johann Reuchlin*
[Bazel, augustus 1514]

In de zomer van 1514 reisde Erasmus van Ham naar Bazel over Sint-Omaars, Gent, Antwerpen, Bergen, Leuven (brief 298 en 304), Luik (brief 299), Mainz (brief 300), Straatsburg en Sélestat.

Dit lijkt een van de eerste brieven te zijn die hij uit Bazel schreef. Waarschijnlijk betreft het een antwoord op brief 290. Johann Reuchlin liet de brief samen met de brieven 324, 457 en 471 afdrukken in zijn *Illustrium virorum epistolae... ad Ioannem Reuchlin Phorcensem* (Hagenau, 1519).

Erasmus aan Johann Reuchlin

Je brief bereikte mij toen ik in Engeland was, samen met de vrijspraak van de bisschop van Spiers.[1] Ik liet ze zien aan een paar erudiete vrienden, die jou allemaal bewonderen als een zeer begaafde en productieve geleerde. Zij moesten lachen en drongen erop aan het veroordeelde boek te zien, in de veronderstelling dat het, juist omdat het dergelijke mensen had geërgerd, iets heel bijzonders was. Onder hen waren met name de bisschop van Rochester,[2] een verheven karakter en volmaakt theoloog, en John Colet, deken van de Saint Paul's in Londen. Toch was ik een beetje bang dat je misschien iets onvoorzichtigs had geschreven; er was namelijk, toen hij het had over ‘duidelijke ketterij’ en ‘met de toevoeging van het tractaat’, een zekere gêne en ongerustheid in het vonnis van de bisschop te bespeuren - totdat ik in Mainz het boek zelf in handen kreeg en al die ‘ketterse, oneerbiedige en goddeloze teksten’ las. Ik kon mijn lachen niet inhouden. Toen ik echter die veroordeling - goede God, wat was die prachtig geformuleerd - had gezien, werkte die voor mij als een apologie en sprak ik je vrij van iedere ketterij en wenste ik nog vuriger dat ze in handen van alle geleerden kwam. Zodra ik ook jouw apologie[3] had gelezen, met zoveel opgewektheid en zelfvertrouwen geschreven, met zoveel bliksemende welsprekendheid, zoveel scherpzinnigheid, met een zo veelzijdige en overvloedige geleerdheid, meende ik geen aangeklaagde te horen die zich tracht vrij te pleiten, maar een overwinnaar die zegevierend boven de overwonnenen uittorent. Ik zou alleen wensen, mijn beste Reuchlin - want ik wil oprecht en als vriend spreken - dat je wat minder uitvoerig was in je algemene beschouwingen of althans minder uitweidde; verder dat je wat terughoudender was geweest in openlijke, persoonlijke aantijgingen. Maar als het eerste al een fout is, dan is het de fout van een man die overvloeit van geleerdheid en letteren en wat het tweede betreft: het is moeilijk een ander de mate van zijn verontwaardiging voor te schrijven. Je zult alle geleerden hier een zeer groot plezier doen door het boekje naar Engeland te laten sturen, naar John, bisschop van Rochester of naar Colet, de deken van de Saint Paul's. Ik zal ook mijn exemplaar sturen als ik kan, hoewel ik er maar één heb.

1. Georg van de Palts, bisschop van Spiers, sprak Reuchlin op 29 maart 1514 vrij van ketterij na eerdere veroordelingen van diens *Augenspiegel* door de theologische faculteiten van Mainz en Keulen. Zie ook de inleiding bij brief 290.
2. John Fisher.
3. *Defensio Joannis Reuchlin Phorcensis II. Doctoris contra calumniatores suos Colonienses* (Tübingen, 1513).

Ik heb aantekeningen gemaakt bij het hele Nieuwe Testament en ben van plan het met die aantekeningen erbij, in het Grieks te laten drukken. Men zegt dat jij een zeer gaaf exemplaar[4.] hebt en als je dat ter beschikking stelt aan Johann Froben zul je niet alleen mij en hem, maar ook alle geleerden dankbaar stemmen. Het handschrift zal onbeschadigd en vlekkeloos weer bij je terugkeren. Vaarwel en schrijf me spoedig.

Ik beantwoordde de brief[5.] die ik in Engeland kreeg maar weet niet of het antwoord je bereikte. Ik verwacht nu een brief van jou. Nogmaals, vaarwel, enige luister en onvergelijkelijk sieraad van Duitsland. Ik zou graag eens persoonlijk met je willen spreken, maar zoals ik het nu zie, is daar niet veel kans op. Tegen het eind van de tweede week in september reis ik namelijk van hier af naar Italië, tenzij er iets onverwachts tussenkomt. Nogmaals, beste wensen.

301 *Aan William Blount, heer van Mountjoy*
Bazel, 30 augustus [1514]

Erasmus schreef het grootste gedeelte van deze brief in Gent in midden juli en voegde het naschrift toe na zijn aankomst in Bazel. Mountjoy was commandant van het kasteel Ham van 1509 tot 1531. Samen met Calais, Guisnes en kasteel Risban stond Ham onder Engels gezag, een erfenis van de Honderdjarige Oorlog. Vanaf januari 1514 was Mountjoy bovendien baljuw van Doornik, veroverd door de Engelsen in september 1513.

Erasmus van Rotterdam aan William Blount, heer van Mountjoy

Gegroet, mijn beste mecenas. Ik ben twee dagen bij de abt[1.] gebleven en we hebben deze erg genoeglijk doorgebracht. Hij liet me niet zonder geschenk vertrekken en beloofde mij allervriendelijkst nog veel meer. Eindelijk leek

4. Een twaalfde-eeuws Grieks manuscript (nu Bazel, Universitäts-bibliothek AN. IV. 2), dat Reuchlin in 1488 had geleend van de dominicanen in Bazel en dat pas na zijn dood werd teruggestuurd. De dominicanen hadden het in 1443 verkregen van kardinaal I van Stojkovič van Ragusa, die zijn bibliotheek aan hen had nagelaten.
5. Misschien een aanwijzing dat Erasmus brief 290 al een keer had beantwoord.
1. Anton van Bergen.

alles me toe te lachen maar zie, plotseling sloeg het noodlot toe en leerde me nooit te vertrouwen op een goede afloop van de gebeurtenissen. Nauwelijks was ik uit een herberg, ongeveer halverwege tussen Roeselare en Gent, vertrokken, of mijn paard schrok van een paar lappen die op de weg rondslingerden. Terwijl ik me vooroverboog om iets tegen mijn bediende te zeggen, schrok het dier opnieuw en sprong de andere kant uit en ik verdraaide het onderste gedeelte van mijn wervelkolom zó dat ik het plotseling moest uitschreeuwen van de pijn. Ik probeerde af te stappen, maar kon het niet. Mijn bediende tilde mij met beide handen op en zette me op de grond; de pijn was niet te beschrijven, vooral als ik mijn lichaam boog. Rechtop ging het wat beter, maar zodra ik me vooroverboog, kon ik niet meer overeind komen. Daar stond ik dan, tussen de akkers, met alleen maar een kille, primitieve herberg en met nog ruim negen kilometer te gaan naar Gent. Bij het lopen voelde ik de pijn afnemen, maar de afstand was toch te groot, zelfs voor een gezond mens, om te voet af te leggen.

Denk je eens in hoe ik me voelde. Ik beloofde aan de heilige Paulus mijn commentaar op de brief aan de Romeinen te voltooien als het lukte me uit mijn netelige situatie te redden. Even later, de wanhoop nabij, moest ik toch proberen of ik het paard weer kon bestijgen. Buiten verwachting lukte dat. Ik zette me langzaam in beweging en het was te doen. Ik beval mijn bediende wat sneller te gaan; het lukte, al bleef het erg pijnlijk. Ik kwam in Gent aan, steeg van mijn paard en ging de kamer binnen. Daar brak de pijn in alle hevigheid door, vooral na een rustpauze. Ik kon alleen blijven staan als ik door twee mensen stevig werd ondersteund, maar als ik me een weinig liet gaan, kwam de onverdraaglijke pijn weer terug. Ik kon niet zitten; als ik ging liggen, kon ik geen vin verroeren. Ik liet een dokter en apotheker komen. Ik was zo gebroken dat ik alleen nog maar kon denken aan de dood.

De volgende ochtend trof ik voorbereidselen om me te gaan ontlasten en probeerde me een beetje te bewegen in mijn bed. Het ging, ik stond op, bewoog en ging zitten, niemand hoefde me te ondersteunen. Ik bracht dank aan God en Paulus. Het gevoel van pijn bleef nog, vooral als ik mijn lichaam draaide. Ik bleef enige dagen in Gent, omdat mijn vrienden mij tegenhielden en het ongemak me dat aanraadde. Ik ben nog niet helemaal genezen. Wat het ook geweest is, het was niet zomaar iets. Ik heb hier de president van Vlaanderen[2.] ontmoet, een zeer geletterd man in ieder genre van de literatuur, en twee schepenen, Anton Clava en de Willem Waele. De Keysere en sommige anderen had ik al eerder leren kennen. Nu ga ik naar Antwerpen, als mijn kwetsuur het toelaat. En waar ik ook zal vertoeven, ik zal je berichten over de staat van mijn gezondheid. Vaarwel.

2. Jean le Sauvage.

In Bergen-op-Zoom begroette ik de prins van Veere[3.] en zijn moeder, maar ik trof hem nogal zorgelijk aan; zijn vrouw[4.] had een moeilijke bevalling[5.] gehad en de berichten uit Zeeland waren niet rooskleurig. Ik bracht hem je groeten over en herinnerde hem eraan hoe goed jij zijn onderdanen had behandeld. Ik kwam in Bazel aan na Maria Boodschap.[6.] Germanië ontving mij met zoveel eer dat ik er een beetje verlegen van ben. Nu, opgesloten tussen de Duitse stromen, maak ik mijn werkjes gereed voor de pers en heb het daar niet minder druk mee dan Caesar[7.] met het bestrijden van Venetië. Ik zal mijn terugkeer zoveel mogelijk bespoedigen. Moge God geven dat ik jullie allemaal in goede gezondheid aantref.

Bazel, 30 augustus [1515]

302 *Van Jacob Wimpfeling*
Straatsburg, 1 september 1514

Deze brief ontving Erasmus uit naam van het literaire genootschap van Straatsburg, dat hij onderweg naar Bazel had bezocht. In Straatsburg was hem een eervolle ontvangst ten deel gevallen. De plaatselijke drukker Matthias Schürer had enkele van Erasmus' werken uitgegeven, waaronder de *Copia* (januari 1513); in het voorwoord daarvan begroette Sebastian Murrho Erasmus als held van de Germaanse letteren. Erasmus vertrouwde waarschijnlijk in deze tijd de eerste uitgave van de *Parabolae* (oktober 1514) en een herziene uitgave van de *Lof der zotheid* (november 1514) aan Schürer toe. Verder stroomopwaarts aan de Rijn ontving Erasmus een hartelijk welkom in Sélestat (Schlettstadt); het hoofd van de stadsschool, Johann Witz, begeleidde hem op zijn verdere tocht naar Bazel. Ook de literaire gemeenschap van Bazel bereidde hem een groots onthaal.

3. Adolf van Bourgondië.
4. Anna van Bergen.
5. Maximiliaan, oudste zoon van Adolf en Anna.
6. 25 maart.
7. In zijn *De bello gallico III*, 9, 4 beschrijft Caesar de moeilijkheden die hij ondervond in de getijdenstromen van de Veneti in Bretagne. Maar er is hier ook een verwijzing naar de oorlogen van keizer Maximiliaan tegen Venetië. Maar aestus betekent, naast getij, ook hitte; aestuaria zijn ook kamers die verhit werden door Duitse kachels waaraan Erasmus een hekel had.

Aan Desiderius Erasmus van Jacob Wimpfeling

Soms zadelt men een onbekwaam lastdier op met zware pakken en tassen. Zo heeft het literaire genootschap van Straatsburg aan mij, als oudgediende en minst bekwame, de last opgelegd om je uit naam van allen te groeten, je het beste toe te wensen en je te vragen spoedig een brief te schrijven om ons te vertellen hoe je het daarginds maakt. Wij denken echter dat de literaire gemeenschap van Bazel je gastvrij heeft ontvangen en je onthaalt als de geleerdste onder de geleerden. Maar vooral hopen wij dat Beatus Rhenanus, die veel van je houdt, je vereert en je respecteert, in dat gezelschap van filosofen aan al je wensen tegemoet zal komen.

Ons hele literaire genootschap beveelt zich bij je aan en biedt je al zijn diensten aan om het je naar de zin te maken: het zijn Sebastian Brandt, Jakob Sturm, Thomas Rapp, Thomas Vogler, Matthias Schürer, Johann Rudolfinger, Stefan Tieler, Peter Heldung, Johann Guida, Hieronymus Gebwiler, Johann Ruser, Ottmar Nachtigall en alle anderen, te veel om allemaal op te noemen, en vooral ikzelf. Vaarwel.

Straatsburg, 1 september 1514

303 Van Ulrich Zasius
Freiburg, 7 september 1514

De jurist Ulrich Zasius was sinds 1506 hoogleraar aan de universiteit van Freiburg. Zijn *Lucubrationes aliquot*, gepubliceerd door Froben in 1518 en ingeleid door Erasmus (zie brief 862), was de eerste bijdrage in Duitsland aan de humanistische opleving van de rechtsgeleerdheid.

Beveelt zich aan.[1.] Ik dacht, grote Rotterdammer, dat ik nu alle schaamte had afgelegd om u althans een kort briefje te schrijven, maar de ontzagwekkende verhevenheid van uw bovenmenselijke geleerdheid stond mij zo helder voor ogen dat ik niet durfde. Hoe immers zou ik, oningewijd als ik ben in welke wetenschap ook, uw diepste en heiligste gedachten door opdringerigheid durven ontwijden? Maar het advies van Bonifacius,[2.] een uitstekende jongeman die niet ophoudt uw buitengewone minzaamheid te prijzen, gaf mij wat meer zelfvertrouwen, zodat ik u deze boerse brief schrijf met als enig verzoek mij op te nemen, niet onder uw beschermelingen - want ik ben een

1. Deze formule is gebruikelijk bij Zasius.
2. Bonifacius Amerbach.

dergelijke eer niet waardig - maar onder uw huispersoneel. Ik zal met liefde uw lakei, uw portier, uw schoonmaker, uw poetser, uw veger zijn, en alle huisvuil zal mij niets doen, zolang het mij vergund wordt uw hal te poetsen.

Vaarwel, sieraad van de wereld en pracht niet alleen van de Duitsers, maar van alle levenden. Ik geef colleges in het civiele recht en ben bezig met wat kruimelwerk[3.] tegen algemeen gehuldigde, maar onjuiste opvattingen ter verdediging van de ware begrippen. Ik prijs u daarin aan als een god voor de gewone stervelingen. Opnieuw, vaarwel.

Freiburg, 7 september 1514

Uw oprechte bewonderaar Ulrich Zasius, doctor en professor in het recht aan de universiteit van Freiburg

304 *Van Maarten van Dorp*
Leuven, [ca. september 1514]

Deze omzichtige waarschuwingen van de Leuvense geleerde Maarten van Dorp (1485-1525) zijn het begin van een briefwisseling die veel onthult over de houding van zowel Erasmus als zijn critici ten opzichte van de *Lof der zotheid* en de uitgave van het Nieuwe Testament waar Erasmus in deze tijd aan werkte. Van Dorp doceerde aan het College van de Lelie, studeerde theologie en zou in 1523 rector worden van de universiteit. Ondanks duidelijke meningsverschillen met Erasmus bleven de betrekkingen tussen de twee mannen vriendschappelijk. Erasmus beantwoordde deze brief met brief 337.

Maarten van Dorp aan Erasmus van Rotterdam, doctor in de theologie en zeer geleerd in veel disciplines

Denk vooral niet, Erasmus - want je naam alleen al staat tegenwoordig voor zoveel geleerdheid en uitmuntendheid, dat ik er niets aan hoef toe te voegen - denk vooral niet, zeg ik, dat iemand van al je vrienden - en door je veelzijdige geleerdheid en je oprechte karakter heb je er vele, overal in het christenrijk - je meer genegen is dan ik, allereerst omdat we al lang[1.] vertrouwelijk met elkaar omgaan, vervolgens omdat je onlangs, toen je hier was, mij bijna als enige vriendelijk uitnodigde en ten slotte - en ik denk dat

3. Zijn *Intellectuum singularium libri II*, voor het eerst gedrukt door Andreas Cratander in Bazel, januari 1526.
1. Mogelijk sinds de jaren 1502-1504.

dat niet het minste is - omdat ik een landgenoot van je ben en bovendien meer dan wie ook je genie bewonder en je grootheid prijs. Wees er daarom van overtuigd dat alles wat ik je schrijf, hoe vrijmoedig ook, komt uit een zeer bevriend en toegewijd hart dat alleen jouw goede naam en jouw eer voor ogen heeft. Het is voor jou heel belangrijk, lijkt me, te weten wat men hier in het algemeen van jou vindt als je er zelf niet bij bent.

In de eerste plaats dien je te weten dat jouw *Lof der zotheid* veel onrust heeft gezaaid onder degenen die al sinds lang voor jouw naam op de bres staan. Want wie is jou, in wie de muzen, de filosofie, de theologie zich zo'n aangenaam toevluchtsoord hebben gekozen, niet oprecht gunstig gezind? Er waren dan ook mensen, en die zijn er nog, die het werk fervent verdedigden, maar er waren er toch maar heel weinig die het met alles eens waren. ‘Immers,’ zeggen zij, ‘al is het ook de zuivere waarheid wat hij schrijft, is het niet een beetje dwaas om je alleen maar haat op de hals te halen ten koste van zoveel inspanning? Is het niet dom een prachtig stuk op te voeren waaraan iedereen zich ergert en dat velen zwaar beledigt? Wat voor nut heeft het, of liever, hoeveel schade berokkent het de orde der theologen zo bitter te beschimpen terwijl het zo belangrijk is dat zij bij het volk in hoge achting staat. Ook al zijn we het met je eens dat je over een paar van hen de waarheid hebt gezegd. En wat Christus betreft en het gelukzalige leven: hoe kunnen vrome mensen het aanhoren dat zotheid hem dwaasheid toeschrijft en zegt dat dat leven niets anders is dan een soort waanzin? Want niet alleen wat onwaar is, wekt een schandaal, maar ook wat voor de zwakke broeders een aanleiding kan zijn tot hun ondergang, terwijl Christus toch ook voor hen, in gelijke mate als voor de wijzen, zijn leven heeft gegeven. De beroemde Jean Gerson, doctor in de godgeleerdheid, beweert dat in veel concilies veel veroordeeld is wat maar al te waar was (het Concilie van Constanz is daarvan een duidelijk voorbeeld). Het zou natuurlijk, mijn zeer dierbare Erasmus, te ver voeren te vertellen wat ik op al die argumenten antwoordde, maar ik zweeg in ieder geval nooit en volgde steeds oplettend alles wat, naar ik meende, voor jou belangrijk was, en dan niet alleen datgene wat mensen zonder veel opleiding en zonder slechte bedoelingen zeggen, maar ook wat de slechtsten van hen te berde brengen, zodat het mondeling door vrienden kan worden weerlegd of door jou per brief, als je er niet bent.

En verschuil je nu niet, asjeblieft, achter een: ‘Wat kan het mij schelen wat die ongeletterden en barbaren aan onzin vertellen. Voor mijn geweten is het meer dan genoeg dat ik met mijn arbeid de bijval verwerf van de grootste geleerden.’ Want wat is er op tegen dat ook ongeletterde mensen, om niet te zeggen barbaren, je geleerdheid bewonderen, je prijzen en je ten hemel verheffen, zoals zij dat vroeger geestdriftig deden? En dan, wat heb je eraan, lie-

ver gezegd: hoe groot is de ramp als zij in hun verontwaardiging je verder hun lof onthouden, je afkraken, belasteren en als één vijandige schare de roem van Erasmus proberen te verduisteren? Bittere grappen, ook al zit er veel waarheid in, laten een bittere nasmaak achter.[2.] Vroeger bewonderde men je, las men gretig je werk, en de voornaamste theologen en rechtsgeleerden zochten je aanwezigheid. En nu gooit die ongelukkige *Lof der zotheid* plotseling alles overhoop, zoals Davus[3.] dat deed. Men heeft veel waardering voor je stijl, je vindingrijkheid, je scherpte, maar niet voor je spotternijen, zelfs de geleerden niet. En echt, zeergeleerde Erasmus, ik begrijp niet goed waarom je alleen bij de geleerden in de smaak wilt vallen. Is het niet veel beter dat ook ongeschoolde mensen je prijzen in plaats van je te laken? Is het niet prettig als zelfs hondjes met hun staart kwispelen ten teken van vriendschap? Je kunt erin slagen goed te zijn en goed te handelen, maar bewerken dat anderen een goede dunk van je hebben en niet over je roddelen, dat ligt niet in je macht. En naar het voorbeeld van Christus veracht je de farizeeërs als kwaadwillenden, als blinden die blinden leiden.[4.] Ik begrijp dat zeer goed, mijn dierbaarste Erasmus. Maar het zijn menselijke gevoelens die hen ertoe brengen jou en je werk af te keuren. Zij doen dit uit zwakheid, niet uit kwaadwilligheid, want je denkt toch niet dat alleen de studie van de humaniora goede mensen voortbrengt, en niet ook de filosofie, de heilige geschriften. Zij grijpen nu de kans aan die jij hun lijkt te bieden; het lag in je macht die kans niet te bieden. ‘Maar wat,’ zeg je, ‘moet ik dan doen? Wat eenmaal gebeurd is kan niet ongedaan gemaakt worden.’ Ik wil proberen je instelling te veranderen; ik wil dat al degenen die je vroeger vriendschappelijk gezind waren, je opnieuw als een vriend beschouwen. O, mijn dierbare Erasmus, ik wou dat je toch eens voelde en zei dat ik je overtuigd heb. Gezien je grote geleerdheid ontbreekt het je niet aan inzicht en het past me niet het zwijntje van Minerva[5.] te spelen. Maar ik denk, als mijn inschatting goed is, dat je hun vriendschap gemakkelijk kunt terugwinnen als je, tegenover de *Lof der zotheid*, een Lof der wijsheid schrijft en publiceert. Het is een vruchtbaar onderwerp dat jouw genie en studies waard is. Iedereen zal je er dankbaar voor zijn en je graag mogen; en het zal je meer gunst, vriendschap, beroemdheid en (voeg ik er aan toe, ook al veracht je dat) gewin opleveren dan die blijkbaar onfortuinlijke *Lof.* Of je deze raad nu opvolgt of niet, ik ben en blijf voor altijd de jouwe.

Dan het volgende onderwerp voor deze uitvoerige brief. Ik hoor dat je de

2. Tacitus, *Annales XV*, 68, 4.
3. Terentius, *Andria*, 663.
4. Lucas 6:39.
5. *Adagia I*, 1, 40. Minerva was de godin van de wijsheid.

brieven van de heilige Hieronymus hebt ontdaan van de fouten waarvan ze wemelden, de vervalste passages met sterretjes hebt gemarkeerd en wat duister was, hebt uitgelegd. Je verrichtte daarmee een bij jou passend werk en maakte je hoogst verdienstelijk jegens de theologen en vooral jegens hen die verfijndheid en elegantie willen verbinden met de heilige geschriften. Maar ik begrijp dat je ook het Nieuwe Testament corrigeerde en meer dan duizend passages annoteerde, niet zonder vrucht voor de theologen. Dit is opnieuw een reden voor me als zeer goede vriend een vriend te waarschuwen; allereerst zwijg ik erover wat Valla en Lefèvre d'Etaples[6.] hebben afgeploeterd op dit gebied. Jij zult ze, daar twijfel ik niet aan, verre overtreffen. Maar je moet goed bedenken wat dat betekent: de heilige teksten corrigeren en de Latijnse manuscripten verbeteren aan de hand van de Griekse.[7.] Want als ik kan aantonen dat de Latijnse vertaling geen vervalsingen of fouten bevat, moet je dan niet toegeven dat de inspanning van al die mensen die proberen haar te corrigeren, overbodig is, tenzij zij meteen aangeven waar de vertaler iets duidelijker had kunnen vertalen? Ik spreek nu echter over de waarheid en zuiverheid van de vertaling en ik ga betogen dat onze Vulgaat die kwaliteit bezit. Het is immers niet te accepteren dat de universele kerk, die deze vertaling altijd gebruikte en nog steeds gebruikt en haar goedkeurt, zo veel eeuwen gedwaald zou hebben. En het is evenmin waarschijnlijk dat zoveel heilige vaders, zoveel volmaakte mannen zich vergist hebben toen zij, steunend op die vertaling, de moeilijkste dingen in de algemene concilies vastlegden, er het geloof verdedigden en verklaarden, en de leerstellingen uitvaardigden waaraan ook de koningen hun scepters onderwierpen. Voor zeer vele theologen en rechtsgeleerden staat het vast dat dergelijke wettig bijeengeroepen concilies in geloofskwesties nooit dwalen. Als een nieuwe ontwikkeling een nieuw algemeen concilie zou vereisen, dan zou dat ongetwijfeld deze vertaling volgen telkens wanneer zich een geloofskwestie voordeed. We zullen dus moeten toegeven ofwel dat de concilievaders lichtzinnig te werk gingen en dat blijven doen zolang zij zich baseren op deze uitgave en vertaling, ofwel dat die vertaling waar en zuiver is. Wat nu? Denk je nu echt dat de Griekse boeken beter zijn dan de Latijnse? Zijn de Grieken, bij wie de christelijke godsdienst dikwijls in verval is geraakt en die beweren dat alle boeken, behalve het evangelie van Johannes, soms dwalingen bevat-

6. In zijn uitgave van de brieven van Paulus, *Sancti Pauli epistulae ex Vulgata adiecta intelligentia ex graeco, cum commentariis* (Parijs, 1512), had Lefèvre de Vulgaattekst gecorrigeerd en van commentaar voorzien.
7. In zijn *Oratio in praelectionem epistolarum divi Pauli* (Antwerpen, 1519) zou Van Dorp erkennen dat een grondige talenkennis bij de studie van de Bijbel onontbeerlijk was.

ten - en dan zwijg ik van de rest - zorgvuldiger met de bijbel omgegaan dan de Latijnen, terwijl de kerk, de bruid van Christus, bij de Latijnen altijd ongeschonden is gebleven? Hoe weet je dat de paar manuscripten die jij toevallig hebt, zuiver zijn, gesteld al dat de Grieken zuivere exemplaren zouden hebben?

Om al deze redenen, mijn beste Erasmus, heb ik niet zo'n hoge dunk van de werken van Valla en Lefèvre. Ik wil niets verachten tenzij het alleen maar schade berokkent, maar ik zie niet in wat zij met al hun inspanning hebben bijgedragen - behalve als zij, zoals ik zei, aangeven dat iets beter vertaald had kunnen worden. Dat wil ik graag aannemen, ook als zij nu en dan de vertaler kapittelen omdat zijn vertaling nog naar het Grieks ruikt of barbaars Latijn is. Wie weet niet dat de vertaling fraaier had kunnen zijn? Als zij echter beweren dat een zin die door een Latijnse vertaler aan een Grieks handschrift ontleend is, inhoudelijk van de waarheid afwijkt, dan houd ik het bij de Latijnse en zeg ik de Griekse vaarwel. Ik kan niet geloven dat de Griekse bijbel authentieker is dan de Latijnse - ook al moeten volgens Augustinus de Latijnse beekjes gevoed worden door de Griekse bronnen. Dat was zeker zo in zijn tijd, toen de kerk nog niet één enkele Latijnse uitgave had aanvaard als gezaghebbend en de Griekse bronnen nog niet zo bedorven waren als ze nu waarschijnlijk zijn. Maar je zegt: ‘Ik wil helemaal niet dat je in je bijbel iets verandert en dat je gelooft dat de Latijnse uitgave onjuist is. Ik toon alleen de verschillen die ik ontdekt heb tussen de Griekse boeken en de Latijnse. Wat is daarop tegen?’ Wel, daar is echt wel iets op tegen, Erasmus. Veel mensen zullen gaan twisten over de zuiverheid van de bijbelse boeken, velen raken in twijfel als zij - ik zeg niet uit jouw werk opmaken - maar iemand horen vertellen dat daarin iets, hoe gering ook, niet juist is. Dan zal Augustinus[8.] gelijk krijgen toen hij aan Hieronymus schreef: ‘Wat zal de Schrift nog voor gezag hebben, als men officieel zegt dat hij leugens bevat?’

Dat alles brengt mij er toe, dierbare Erasmus, je te bidden en te smeken bij onze wederzijdse vriendschap die jij, ook al ben je ver weg, wilt onderhouden, en bij je aangeboren vriendelijkheid en oprechtheid, om alleen die passages in het Nieuwe Testament te verbeteren waar je, met behoud van de inhoud, iets door iets duidelijkers kunt vervangen. En dat je, als je aangeeft dat een zin in ieder geval veranderd moet worden, in een inleidende brief daarvoor de redenen uiteenzet.

Je hebt nu een wijdlopig en onnozel epistel voor je, dat je echter niet onaangenaam kan zijn, daar het van iemand komt die zeer op je gesteld is. Dirk van Aalst,[9.] die het *Handboek van de christensoldaat* en de *Lofrede* heeft

8. Augustinus, *Epistola XXVIII*, 3, 4.
9. Dirk Martens.

gedrukt, vroeg mij bij jou een goed woordje voor hem te doen. Hij verlangde er zo hevig naar je te zien dat hij je vriendelijk en gastvrij in zijn huis wilde ontvangen. Daarom is hij naar Antwerpen vertrokken. Toen hij er achter kwam dat je niet daar, maar in Leuven was, ging hij onmiddellijk op weg, liep de hele nacht door en kwam de volgende dag omstreeks zes uur te Leuven aan, anderhalf uur nadat jij was vertrokken. Hij belooft alles te doen waarmee hij je van dienst kan zijn. Ik weet niet of er iemand is die zó op jou gesteld is als hij. De Cato, die jij hebt verbeterd en aan mij toevertrouwd, heeft hij correct gedrukt; ik verwijderde de fouten. Conform je verzoek heb ik het opgedragen aan Jean de Nève, hoofd van het College van de Lelie. Hij is je zo dankbaar voor dit gebaar dat je dat heel goed zult merken als je weer terugkomt. Als je een van je uitgaven aan de heer Meynard,[10.] de abt van Egmond en mijn weldoener, zou opdragen, weet ik zeker dat hij je daarvoor zeer dankbaar zal zijn en je zeer vrijgevig zal belonen. Ik vraag je met aandrang dat te doen. Hij is een Hollander en primaat van de kerk in Holland, een geleerd man, maar meer nog een vroom man, hoewel hij zeer gesteld is op erudiete mensen; hij kan je beslist in veel opzichten van dienst zijn als de gelegenheid zich voordoet.

Vaarwel zeergeleerde en mij zeer dierbare Erasmus.

Vanuit Leuven

305 *Aan Jacob Wimpfeling*
Bazel, 21 september 1514

Desiderius van Rotterdam groet Jacob Wimpfeling, als de ene Germaan de andere, als theoloog een collega-theoloog, en als iemand die dorst naar kennis een groot geleerde in de humane wetenschappen

Wat zeg je me nu, mijn Wimpfeling? Je noemt de taak om mij te schrijven, die men boven ieder ander aan jou heeft toevertrouwd, een ossenlast? Mij dunkt dat het eerder iets is wat de Grieken met een mooie spreuk noemen: het paard naar de steppe sturen. Want op wiens schouders zou deze last beter kunnen rusten of aan wie had het - zoals je het noemt - niet alleen literaire, maar zeer humane Straatsburgse genootschap deze taak beter kunnen opdragen dan aan Wimpfeling, verreweg de meest vooraanstaande in de schone letteren van al zijn collega's en de hogepriester van iedere humanitas?

10. Meynard Man; Erasmus ging niet in op deze suggestie.

Het lag overigens niet in mijn bedoeling dat jullie me voor zouden zijn met deze literaire plicht, maar het verbeteren en aanvullen van mijn aantekeningen bij het Nieuwe Testament neemt mij zo helemaal in beslag en bindt mij zo als aan een tredmolen dat ik nauwelijks tijd heb om te eten. Erasmus is heus niet zo dom dat hij jullie ongehoorde vriendelijkheid niet begrijpt, niet zo vergeetachtig dat hij zich die niet herinnert, niet zo onbeleefd dat hij zou doen of hij die niet bemerkte, niet zo ondankbaar dat hij, als het maar enigszins mogelijk was, niet zou proberen deze te beantwoorden. Want telkens als ik denk aan de bijeenkomst van al die beroemde mannen en me herinner hoe zij, zoals dat heet met open armen, mij als nieuwe gast ontvingen, hoe zij mij, toen ik doodmoe was, opbeurden met hun bijzondere gastvrijheid, hoe vriendelijk zij me bejegenden, hoe liefdevol zij mij als een broer omhelsden, hoe oprecht en vriendschappelijk zij mij, een mannetje dat verregaand onbeduidend was, opnamen, hoe zij me met allerlei eerbewijzen overstelpten, ja bijna bedolven, hoe gastvrij zij me uitgeleide deden en hoe dienstvaardig zij me lieten gaan, dan bevangt enerzijds een zekere schaamte mij, daar ik me ervan bewust ben dat mijn onbeduidendheid en, zoals Persius[1.] zegt, mijn huiselijk gereedschap, niet beantwoorden aan dit prachtige eerbetoon; anderzijds feliciteer ik dan wel ons Germanië dat zo vele uitstekende mannen voortbrengt en hen zo vormt dat zij niet alleen uitmunten in iedere tak van wetenschap, maar ook uitblinken door hun oprechte karakter en hun bescheidenheid.

Ja, ik begin nu zelfs wat tevredener te worden met mezelf - want waarom zou ik je niet openhartig mijn gevoelens toevertrouwen - en mezelf te vleien omdat zulke prijzenswaardige mannen mij zoal niet bijvallen, dan toch niet helemaal afwijzen, naar het lijkt. Want ik ben nog niet zo brutaal om al jullie lof voor waar te houden, maar toch doet ze mij goed. Ik interpreteer het zó dat jullie me loven om mij in mijn traagheid aan te sporen, mij in mijn zwakte aan te moedigen, mij, een berooid vriendje, met jullie rijkdommen op te beuren en te verrijken. Alsof niet alleen geld, maar ook roem onder vrienden gemeenschappelijk hoort te zijn. Zulke geleerden kunnen zich immers niet vergissen, zulke vrienden spotten niet, zulke oprechte lieden vleien mij niet en zulke mannen van Duitsen bloede veinzen niet. Bijna zou ik zeggen dat jullie je vergissen in je genegenheid, als juist die genegenheid niet voortkwam uit jullie beoordeling. Jullie beoordelen me immers niet zo omdat jullie te veel van me houden, maar jullie beginnen van mij te houden omdat je me zo beoordeelt. Och, kon ik althans gedeeltelijk aan jullie verwachtingen voldoen! Ik zou geen lof liever wensen dan de bijval van zulke mannen. Hoe minder ik jullie lof verdien, des te meer sta ik bij jullie in

1. Persius, *Satirae IV*, 52.

het krijt, want welverdiende lof kennen zelfs vijanden elkaar soms toe. Wij zijn het meest verschuldigd voor wat ons gegeven wordt om niet. Maar, om te eindigen, als jullie een traag man wilden aansporen, ben ik je dankbaar voor je ijver, als jullie een zwakkeling hebben willen opbeuren, ben ik je dankbaar voor alle steun, als jullie een naakte kraai hebben willen tooien met jullie veren, dan ben ik dankbaar voor jullie mildheid, als jullie liefde voor mij zo groot is dat ik in jullie ogen lijk te zijn wat jullie rondbazuinen dat ik ben, dan ben ik nog meer dank verschuldigd voor deze welwillendheid; en als ik inderdaad iets van de eigenschappen heb die jullie mij toedichten, dan ben ik jullie dank schuldig omdat je daarvan getuigt.

Het ontgaat mij niet dat ik het ook aan jullie te danken heb dat de beide edelachtbare magistraten van Straatsburg, die mij met zoveel respect tegemoet traden toen ik bij jullie was, mij nu, terwijl ik zo ver weg ben, met een eerbiedige groet gedenken. Je zegt dat zij mij nooit zullen vergeten; ikzelf zal me altijd deze waarlijk edele mannen herinneren en hun in woord en geschrift naar vermogen lof toezwaaien; ik mag sterven als ik ooit humanere en zo rijk met prachtige eigenschappen begiftigde mensen ontmoette. Geloof me, mijn Wimpfeling, ik kan niet in woorden - laat staan in een brief - tot uiting brengen hoezeer ik heb genoten en wat een plezierig schouwspel het voor mij was om dat evenbeeld van de antieke staat der filosofen te zien, met al die uitmuntende aanzienlijken, die in gelaat en hele lichaamshouding een bijzondere wijsheid, een volmaakte eerzaamheid en majesteit uitstraalden, dat alles getemperd door een bewonderenswaardige bescheidenheid. Volgens Homerus[2.] zou Agamemnon zich gelukkig prijzen als hij tien mannen had als Nestor. O veelvoudig gelukkige, verheven Maximiliaan die in één stad zoveel Nestors heeft, of liever nog, zoveel Scipio's en zoveel Cato's of mensen die zelfs nog wijzer en eerlijker zijn. De ernst van deze mannen deed me denken aan de oude senatoren van de Areopagus, hun integriteit aan vele Aristidessen, hun rustige en bezonnen optreden aan de Fabiussen. De sobere reinheid van voedsel en kleding en hun zuivere eenvoud riepen associaties op met de vroegere Spartanen. En telkens als ik zag hoe, door een prachtig soort maatgevoel, hoffelijkheid de ernst kruidde en ernst de hoffelijkheid tot haar recht liet komen, kwam mij de stadstaat Marseille, die men vroeger zo prees, voor de geest, omdat men leest dat deze stad zo goed de Romeinse tucht wist te paren aan de Griekse wellevendheid en men het bestuur zo had ingericht dat bij deze ene stad alle voorbeelden van burgerlijke deugden konden worden aangetroffen.

Toen ik bij jullie was, kon ik in één stad alle prijzenswaardige gaven aanschouwen, de Romeinse tucht, de Atheense wijsheid, de Spartaanse sober-

2. Homerus, *Ilias II*, 371/2

heid. Wat mij vooral zo aangenaam trof, was de prachtige harmonie die men, als uit verschillende tonen, daaruit had weten te componeren tot een vlekkeloze eenheid. Ik zag vele oude mannen zonder verbittering, vele hooggeborenen zonder ijdelheid, vele machtigen zonder trots, vele mensen uit het volk, begiftigd met deugden van beroemde helden, een zo groot aantal mensen, nooit een massa. Kortom, ik zag een monarchie zonder tirannie, een aristocratie zonder verdeeldheid, een democratie zonder onlusten, rijkdom zonder luxe, welvaart zonder schaamteloosheid. Wat is zegenrijker dan een dergelijke harmonie? O, goddelijke Plato, dat je dat had mogen beleven! Hier was het je mogelijk geweest je ideale staat te grondvesten. De heilige Hieronymus maakt in zijn even welsprekende als geleerde brief[3] over de monogamie, geschreven aan de stad Geronta, melding van de beroemde stad, zodat je begrijpt dat zij toen al heel bekend was, en hij betreurt het dat zij door de barbaren werd verwoest. Wat zou hij zeggen als hij haar nu kon zien? Een stad bevrucht door drie stromen, goed bevoorraad, bloeiend in rijkdom en burgers; en bovenal opgeluisterd met zulke instellingen, geregeerd door zulke aanzienlijken. Zou hij dan haar naam niet veranderd hebben en haar Aurata genoemd hebben in plaats van Argentoracum, een stad niet van zilver maar van goud? Daar komt nog bij dat de stad al lange tijd vrede geniet, niet geteisterd wordt door plunderingen, niet door het waanzinnige krijgstumult waarin bijna de hele wereld al enige jaren is gewikkeld. Zij heeft de zeer clemente vorst Maximiliaan tot beschermer en merkt alleen iets van zijn macht wanneer hij haar vriendelijk en welwillend terzijde staat. Dat is de lof die de grote keizer verdient. Want zoals deze wereld Gods almacht alleen maar ervaart door zijn goedheid, zo is die heerschappij de mooiste die de vrijheid van zijn burgers beschermt, niet onderdrukt; de voorspoed vermeerdert, niet te gronde richt, en alles welvarender maakt. Zodanig is de heerschappij van de hoogste godheid over de wereld, zodanig die van de geest over het lichaam, dat ze overal voordeel brengt, nergens schade.

Maar we zullen een andere keer de gelegenheid vinden hierover uitvoeriger en nauwkeuriger te spreken. Deze brief vraagt om een afronding en het onderbroken werk roept me. Zorg ervoor dat je die uitstekende mensen die zo hun best voor mij deden, en met name de weledele Heinrich Ingold, de hoofdburgemeester van Straatsburg, en al die andere vriendelijke vooraanstaanden een groet brengt uit mijn naam; en als er iets is wat ik met mijn studie, mijn geschriften, mijn inzet kan doen, dan moet je hun dat uitdrukkelijk namens mij beloven. Daarbij vraag ik je met klem dat zeer elegante genootschap, dat gezelschap van alle muzen en gratiën, met mijn woorden allerhof-

3. Hieronymus, *Epistula CXXIII.*

felijkst te groeten, in het bijzonder de onvergelijkelijke jongeman Jakob Sturm, die door zijn integere karakter zijn voorouders eer aandoet, zijn jeugd lauwert met de ernst van de ouderdom en zijn bijzondere geleerdheid een eigen charme geeft door zijn ongewone bescheidenheid. Vervolgens Thomas Rapp die in zijn blik en gelaat de vriendelijkheid en oprechtheid van zijn karakter uitdraagt. Ook Thomas Vogler, die ik alleen daarom al een lauwerkrans waardig acht omdat hij zich verre houdt van iedere ijdelheid, een ziekte waarvoor, zoals we zien, mensen van zijn beroep vatbaar zijn. En hoewel ik hem zeer hoog heb, is hij er zelf de oorzaak van dat ik hem nogal karig prijs; hij heeft mij namelijk in zijn gedicht vol liefde geprezen, ik zeg niet naar waarheid, dit om het verwijt te ontlopen dat ezels zich aan ezels schurken. Voeg daarbij Matthias Schürer, een man die mij om vele redenen al dierbaar is, maar nog dierbaarder doordat Sélestat, zo vruchtbaar aan geleerden en zo gelukkig in genieën - ik heb er Beatus Rhenanus en Johan Witz aan te danken - behalve jouzelf, Wimpfeling, ook hem voortbracht. Was ik Matthias niet zeer genegen, dan zou men terecht van me zeggen dat ik ijzer en staal in mijn hart draag, zozeer heeft hij me als eerste door zijn diensten en weldaden tot vriendschap genood. Ik zal nooit de fout begaan dat hij, ook al is hij me ver voor, me overtreft in welgezindheid en ijver; ooit zal ik, als mijn krachten niet tekort schieten, zijn diensten vergelden.

Breng ook heel nauwgezet mijn groeten over aan Hieronymus Gebwiler, een van de velen die mij zo vriendelijk tegemoet trad en met zijn weliswaar geleerde zeepbellenlof - als ik als Duitser het op zijn Duits mag zeggen - de hemel in prees. Hij maakte met zijn bedrieglijke toespraak zoveel indruk op me dat ik bijna vond dat ik wat betekende en ik heb twee dagen nodig gehad om weer met beide benen op de grond te komen. Verder Johann Rudolfinger, zo muzisch niet alleen door zijn kunst maar ook door zijn karakter: vrolijk en joviaal; hij heeft me, samen met Hieronymus, begeleid naar de volgende pleisterplaats. Vergeet ook Ottmar niet, een geleerd man en - naar het mij lijkt - wars van ieder vertoon. Met zijn fluit toverde hij zulke tonen te voorschijn dat hij de nachtegaal overtrof en ons in een goddelijke vervoering bracht. Als je toch bezig bent moet je ook Johann Ruser groeten, een jongeman van grote verwachtingen en mij naar het schijnt zeer welgezind. En ook die fijnzinnige jongeren, Stefan Tieler, Johann Guida, Pieter Heldung en, om te eindigen, alle anderen - al heb ik niet alle namen onthouden, de herinnering aan hen zal altijd in mijn hart gegrift staan. Sebastian Brant valt voor mij, als de uitstekendste, buiten elke categorie. Ik heb zoveel eerbied voor die man, mijn Wimpfeling, ik houd zoveel van hem, ik kijk zo tegen hem op, ik vereer hem zo, dat ik me zeer gelukkig prijs dat ik hem in levenden lijve heb mogen aanschouwen, toespreken en omhelzen.

Je wilt nog een paar woorden horen over het verloop van mijn reis. Ik ben goed aangekomen in je vaderstad Sélestat. Daar hebben de aanzienlijken van de stad, op de hoogte gesteld van mijn komst (ik weet niet door wie), mij via de publieke omroeper meteen drie vaten van de uitstekendste wijn als geschenk laten bezorgen; vaten die goed waren voor honderd liter. De volgende dag nodigden zij mij uit voor een lunch, maar ik verontschuldigde me, omdat ik haast had om door te gaan met het werk waar ik nu mee bezig ben. Johann Witz, je leerling in de schone letteren die ook qua karakter heel sterk aan jou doet denken en die jou beschouwt, liefheeft en vereert als zijn eigen vader, begeleidde me tot Bazel. Daar heb ik hem gezegd niemand van mijn komst op de hoogte brengen; ik wilde me alleen met een paar zeer geliefde vrienden onderhouden. Aanvankelijk bezochten mij dan ook alleen degenen die ik het liefst wilde zien, zoals Beatus Rhenanus, wiens wijze bescheidenheid en kritische oordeel me altijd goeddoen; de dagelijkse omgang met hem is mijn grootste vreugde; Gerard Lister, ongewoon bekwaam in medische zaken, maar daarnaast zeer goed op de hoogte van de Latijnse, Griekse en Hebreeuwse literatuur, een jongeman geboren om mij lief te hebben. Dan Bruno Amerbach met zijn ongemene geleerdheid, die ook thuis is in drie talen. Ik gaf Johann Froben een brief, maar deed alsof Erasmus mij die had toevertrouwd en alsof ik zeer bevriend met hem was en hij alles omtrent het uitgeven van zijn werken geheel aan mij overliet, zodat alles wat ik deed beschouwd moest worden als gedaan door Erasmus; ten slotte, dat ik zozeer op hem leek dat wie mij zag, Erasmus zag. Toen hij begreep dat hij was beetgenomen, moest hij erom lachen. De schoonvader[4.] van Froben betaalde de herberg wat wij schuldig waren en nam ons daarna, met de paarden en de bagage, mee naar zijn eigen huis. Twee dagen later nodigden de doctores van de universiteit via de decaan[5.] van de theologische faculteit en nog iemand mij uit voor een maaltijd op de volgende dag. Daar waren de doctores van alle faculteiten zoals men ze noemt, aanwezig. Ludwig Baer, of, als je het liever in het Latijn hebt, Ursus, was aanwezig, de rector van deze universiteit, die in Parijs de lauwerkrans van de theologie heeft verworven, een man nog in de kracht van zijn leven, maar ook van een geleerdheid, reinheid van leven en wijsheid dat ik denk dat hij zijn Germanië een ongemene roem zal schenken. Want hij is van Bazel, een stad die ook op andere gronden al niet onbekend was, maar die de zeergeleerde Guillaume Cop, de Hippocrates van onze tijd, door zijn karakter en geleerdheid zo in aanzien heeft doen toenemen dat zij voor geen enkele stad onder hoeft te doen in noblesse. Zij zouden mij met allerlei dagelijkse verplichtingen over-

4. Wolfgang Lachner.
5. Moritz Fininger.

laden, als ik, klaar om weer aan het werk te gaan, hun niet had verzocht me verder mijn rust te gunnen. Johann Henlin, een uitmuntend geleerde met een overeenkomstig karakter, kwam speciaal hierheen om me te zien. Ook de gekroonde dichter is hier, Heinrich Glareanus, een open en vrolijke jongeman met een grote toekomst. Van Ulrich Zasius, in Freiburg hogelijk gewaardeerd als docent Romeins recht, ontving ik een paar brieven waaruit ik meen te mogen opmaken dat hij niet alleen geleerd en welsprekend is, maar ook zeldzaam oprecht en bijzonder wijs. Nu ik van alle kanten hoor dat Duitsland bijzonder geleerde mannen heeft, lacht het land me steeds verleidelijker toe. Ik schaam me en betreur het dat ik het pas zo laat heb leren kennen. Dat alles brengt mij er gemakkelijk toe hier tot midden maart de winter door te brengen, vervolgens zal ik, nadat ik mijn zaken in Italië heb afgehandeld, jullie tegen midden mei terugzien. En dat des te liever als ik tegelijkertijd - met dezelfde olie, zegt men wel - in één moeite door al mijn werken deze wintermaanden kan uitgeven.

De *Adagia* liggen al op de drukpers. Blijft over het Nieuwe Testament dat ik vertaald heb[6.] en daartegenover het Grieks, samen met mijn aantekeningen daarop. Verder de brieven van de heilige Hieronymus die ik verbeterde en van ingelaste en onechte passages ontdeed en van aantekeningen voorzag. Verder alle geschriften van de redenaar Seneca die ik, niet zonder veel pijn en moeite, corrigeerde. Misschien voeg ik daar, als ik genoeg tijd heb, ook wat aantekeningen aan toe. Dan zijn er nog wat kleinere dingen, waar ik me nu niet zo druk over maak. Als de drukker hier met dat alles begint, verberg ik me als een schildpad, niet om te gaan slapen, maar om helemaal vrij te zijn voor dit karwei. Als ik uit Italië terug ben, hoop ik een paar dagen te kunnen uittrekken om een aantal vooraanstaande Duitsers te gaan groeten en kennis met hen te maken. Want ik denk dat zij die met hun eigen goede gaven van geleerdheid, karakter en welsprekendheid hun vaderland en hun verwanten niet alleen eer aanbrengen maar ook helpen, de echte vooraanstaanden zijn en niet degenen die gouden kettingen om de hals dragen en hun wanden en kleedkamers volhangen met portretten van hun voorouders. Ik heb je brief nog niet aan de eerwaarde Christoph, bisschop van Bazel,[7.] overhandigd; ik kan wel raden dat er alleen maar wat vriendelijke leugentjes over Erasmus instaan - je ziet hoe eerzuchtig ik ben - maar hij was niet in de stad. Nu vermijd ik alles wat me van mijn boeken kan afhouden. Maar is het geen tijd om Erasmus te feliciteren, die met de welwillende medewerking van Juno en Eileithyia,[8.] gelukkig heeft gebaard? Want weet je, ik ben zo

6. Dit is de eerste vermelding van Erasmus' plan zijn Latijnse vertaling te publiceren met een Griekse tekst en aantekeningen.
7. Christoph von Utenheim.
8. Juno was de Romeinse, Eileithyia de Griekse godin van de geboorte.

vruchtbaar dat zelfs de konijnen er niet tegenop kunnen. Je kunt me nog meer feliciteren: ik heb, niet zonder veel pijn, een steen gebaard.[9.] Moge Lucina[10.] mij altijd zo gunstig gezind zijn, mijn beste Wimpfeling. 'Je drijft de spot,' zeg je, 'met een zo pijnlijke zaak?' Wel, moet ik soms onderdoen voor Socrates die met een grap de gifbeker dronk en met een grap stierf?

Ik betreur het dat de voortreffelijke Johann Reuchlin, uitblinker in zo veel talen en zo veel letteren dat hij meer zielen lijkt te hebben dan Ennius[11.] en, naar mijn mening, een uniek sieraad, licht en beroemdheid is van heel Duitsland, zo ver hier vandaan woont dat een geregelde correspondentie moeilijk is. Toen ik zag dat Johann Witz zich nauwelijks van mij kon losrukken, troostte ik hem met een kwatrijn.[12.] Om dit onderpand nog kostbaarder te maken voor die vriend, of liever gezegd voor die wegkwijnende verliefde, schreef ik het met mijn eigen vingers uit. Ik stuur je het gedicht. Ik stuur je ook wat ik tijdens de reis aan de onvergelijkbare Sebastian Brant heb geschreven;[13.] want ik heb daarin een paar woordjes gewijzigd. Ik heb eraan toegevoegd wat ik voor Vogler had neergekrabbeld meer dan geschreven.[14.] Verder zal ik tijd en gelegenheid vinden om van mijn genegenheid voor de vooraanstaanden van Straatsburg te getuigen. Groet de eerbiedwaardige heer prior der johannieters,[15.] ons beider vriend. Vaarwel eerzame broeder en oprechte vriend.

Bazel, 21 september 1514

306 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg in Breisgau, 21 september 1514

Beveelt zich aan. Ik had heel goed kunnen weten, grote man - ik noem u groot omdat alles in u de hoogste graad bereikt - ik had heel goed kunnen weten, zeg ik, dat ik, met mijn geringe talent voor de letteren, u niet had mogen lastig vallen, maar mijn liefde voor grote geesten en vooral voor u

9. Erasmus leed regelmatig aan nierstenen.
10. Lucina was een titel voor Juno als godin van de geboorte.
11. Volgens Aulus Gellius, *Noctes atticae XVII*, 17, 1 zei Ennius dat hij drie zielen had omdat hij Grieks, Oscisch en Latijn kon spreken.
12. Reedijk 97.
13. Reedijk 95.
14. Reedijk 96.
15. Misschien Thomas Erber, misschien Balthasar Gerhard.

heeft mij er toch toe gebracht u te schrijven. Omdat u zwijgt en u mijn brief waarschijnlijk niet te verteren vindt, wil ik, een oningewijde die trachtte me bij u op te dringen, proberen de smaad van mijn brutaliteit te excuseren. Neem dus aan dat mijn enige doel was mijn gemoed, dat popelt en opspringt als uw naam genoemd wordt, te luchten. Ik ken het woord van Vatinius[1.] aan Cicero, dat men grote mannen alleen maar voor belangrijke zaken moet benaderen. Als ik dan met allerlei onbeduidende dingen bij u aankwam, deed ik dat alleen maar om een uitlaat te hebben voor het vurige enthousiasme dat ik voor u voel. Vaarwel, grote man, sieraad van de hele wereld.

Freiburg, 21 september 1514

Beveel mij ten zeerste aan bij Gerard,[2.] een man van grote geleerdheid, van wie ik hoop dat hij en ik eens wat dichter bij elkaar zullen zijn en elkaar wat vaker zullen zien.

Ulrich Zasius, doctor en professor in het recht

307 *Aan Ulrich Zasius*
Bazel, 23 september [1514]

Erasmus van Rotterdam aan Ulrich Zasius, uitmuntend doctor in het recht en onvergelijkelijke roem van Duitsland, gegroet

Ik weet van uw uitzonderlijke geleerdheid, die gepaard gaat met een even grote welsprekendheid, door twee zeer geleerde en niet minder welbespraakte vrienden: eerst door Beatus Rhenanus, spoedig daarna door Johann Henlin. Ik begrijp uit uw brief dat u een bijzonder gevoel voor humor hebt; u, een man overstelpt met alle soorten eerbewijzen, ziet er niet tegenop om mij, een onbeduidend persoontje, in een zeer fraai gestileerde brief om mijn vriendschap te vragen, terwijl ik op zoveel geluk nooit had durven hopen, en zich spoedig daarna in een tweede brief te verontschuldigen voor de misdadige brutaliteit waarmee u, zo'n klein mannetje, aan een zo groot man hebt durven schrijven. Maar om de strijkages achterwege te laten waarmee Italiaanse geleerden zich zo graag tooien, en als man van Duitsen bloede oprecht en waarachtig om te gaan met een man van Duits bloed: ik meet me met mijn eigen maat,[1.] zoals men zegt, en weet heel goed welk een armzalig gereedschap ik in huis heb, en daarom is het verre van mij al dat eerbetoon,

1. Cicero, *Epistulae ad familiares V*, 11, 2.
2. Gerard Lister.
1. Horatius, *Epistulae I*, 7, 98.

dat u me brengt, te aanvaarden. Overigens feliciteer ik oprecht ons Germanië. Vroeger al tooide het zich met krijgsroem; tegenwoordig geniet het ook nog overal bekendheid door zijn uitstekende mannen, geverseerd in ieder soort literatuur. Geen roem is waarachtiger en blijvender. En hoezeer ik ook, terecht, tegen hen allen opkijk, toch boeit niemands stijl mij meer dan die van u, niet alleen omdat deze zo zuiver is en vrij van iedere smet, maar ook omdat hij in mijn ogen de lieflijkheid en verfijndheid heeft van Poliziano. Diens genie heeft mij altijd meer aangesproken dan dat van ieder ander. En omdat in Poliziano de welsprekendheid de hoogste lof verdient, is het juist, mijn Zasius, nog meer tegen u op te zien, want wat in die man het hoogste leek, is bij u slechts een bijkomstigheid en als het ware een extraatje.

Daarom ben ik dank verschuldigd aan Beatus, aan Henlin, door wie ik u heb leren kennen, maar ik ben vooral u dank schuldig, omdat u me met uw vriendelijke en elegante brief in uw vriendenkring opneemt; niets aangenamers of eervollers had mij kunnen overkomen. En ik zou het nooit geduld hebben dat u mij vóór was, als ik niet zo was vastgeketend aan deze tredmolen en zo gebonden dat ik nauwelijks tijd heb om te eten. De *Adagia* worden zo verrijkt dat het een totaal ander werk lijkt. Hieronymus wordt klaargemaakt voor de druk, met mijn aantekeningen en noten. Het Nieuwe Testament, verbeterd en voorzien van verklarende noten, is in voorbereiding. Ook komen de gereviseerde *Copia* en een boek *Parallellen*[2.] binnenkort uit. Wat ik van Plutarchus[3.] heb vertaald, is al gedrukt. Annaeus Seneca, die ik met heel veel inspanning heb verbeterd, ben ik bezig gereed te maken. Aangezien ieder van deze werken een hele mens, en niet een Erasmus, maar iemand van staal, vereist, kun je je gemakkelijk indenken hoeveel tijd ik over heb. Daarom moet je me maar verontschuldigen ten eerste dat ik op je verzorgde brief zo zoutloos antwoord en goud beloon met koper, en vervolgens dat ik misschien minder, of korter, antwoord dan je gewenst had. Zodra ik me enigszins uit deze arbeid zal hebben losgemaakt, zal het me een genoegen zijn in hele boekdelen met mijn Zasius te corresponderen!

Ik bid dat de Muzen al je werk om het Romeinse recht bekend te maken, zullen begunstigen. Je weet, denk ik, dat Budé[4.] in Parijs met iets dergelijks bezig is. En Cuthbert Tunstall, de kanselier van de aartsbisschop van Canterbury, die uitstekend thuis is in beide literaturen, heeft talloze passages geannoteerd.[5.] Jij vermeldt me in je commentaren en wilt mij onsterfelijk maken:

2. De *Parabolae* (Straatsburg, 1514).
3. *Plutarchi opuscula* (Bazel, 1514).
4. Guillaume Budé, *Annotationes in pandectarum libros* (Parijs, 1508).
5. Als Tunstall al zo'n werk heeft geschreven, is het niet bewaard gebleven.

wel, het is altijd prettig geprezen te worden door een zo prijzenswaardig man. Maar ik wil je dit vragen: zadel voortaan Erasmus niet op met zulke grote titels en geef de betweters niet de kans mij uit te gaan lachen. Want wie zal niet in lachen uitbarsten als je Erasmus, die in alles de kleinste is, groot noemt? En hem bovendien gelukkig noemt terwijl hij zich op geen enkel fortuin kan beroemen? Ik vraag je de jonge Bonifacius,[6.] die behalve bescheiden ook nog geleerd is, uit mijn naam te groeten. Je krijgt de groeten terug van Gerard Lister, die zeer op jou gesteld is en het verdient dat jij hem, op jouw beurt, genegen bent, wat trouwens al zo is. Vaarwel.

Bazel, 23 september 1514

308 *Aan [Gregor Reisch]*
[Bazel, september 1514]

De kartuizer Gregor Reisch, biechtvader van Maximiliaan, lijkt betrokken te zijn geweest bij het voorbereidende werk voor de door Johann Amerbach voorgenomen uitgave van het verzamelde werk van Hieronymus.

Hartelijk gegroet, eerwaarde vader. Met enorm veel zwoegen heb ik geprobeerd en probeer ik nog steeds een gezuiverde tekst van de brieven van Hieronymus uit te geven, die in een onvoorstelbaar en onbeschrijflijk slechte staat verkeert terwijl, naar mijn mening, Hieronymus, althans van de Latijnse theologen, ongeveer de enige is die het verdient dat iedereen hem leest. Ik heb deze volgorde aangehouden: voorop zet ik alles wat werkelijk van hem is. Dan komt wat men ten onrechte aan Hieronymus toeschrijft, maar niettemin het lezen waard is. Ten derde voeg ik alle vervalsingen toe die een mij onbekende zoutloze en schaamteloze windbuil ertussen heeft gestopt. Ik geef ook de redenen aan waarom ik denk dat die niet van Hieronymus zijn. Deze opzet heeft het dubbele voordeel dat men de lezer niet misleidt door valse toeschrijvingen terwijl degenen die van dergelijke idioterieën houden toch in het boek vinden wat zij wensen. Eén vervalser herkende ik aan zijn stijl. De man heeft ook aan de werken van Augustinus veel toegevoegd, zoals de preken van de heremieten, en bij de werken van Ambrosius heeft hij de preek ondergeschoven waarin Ambrosius Augustinus gelukwenst met zijn doop.

Ik zie dat u deze goddelijke man in dezelfde geest tegemoet treedt als ik

6. Bonifacius Amerbach, die rechten studeerde onder Zasius.

en ik keur uw indeling van het werk niet af; maar ik kan haar niet volgen zonder dat het mij veel extra arbeid kost: ik zou dan alles moeten herordenen. Verder zou mijn indeling verdwijnen. En als laatste punt: er zijn veel brieven die in een andere rangschikking samenhang krijgen. Hieronymus zelf vroeg om zijn betoog voor Nepotianus samen te voegen met dat voor Heliodorus. Daarom volg ik maar de indeling der antieken, met uitzondering van de vervalste passages, en in plaats van de rangorde die Uwe Eerwaardigheid heeft bedacht geef ik een index, zodat er twee indelingen zijn en men er op twee manieren gemak van heeft. Ik heb bij iedere brief afzonderlijk een samenvatting en wat aantekeningen toegevoegd, zodat ook niet al te geleerde mensen hem zonder moeite kunnen lezen. Ik heb de toespelingen op de Heilige Schrift die ook voor een theologiestudent niet onmiddellijk duidelijk zijn, toegelicht.

Ik wens de grote heilige geluk, nu met de publicatie van zijn met zoveel zorg door de zeergeleerde jonge Amerbachs gecorrigeerde werk een begin is gemaakt. Ik hoop dat Uwe Eerwaardigheid er geen bezwaar tegen heeft mij de door u verbeterde manuscripten of goed geannoteerde passages ter beschikking te stellen.

In de brief aan Heliodorus,[1.] waarvan het begin luidt: ‘Met hoeveel liefde’ wordt de volgende passage verschillend geduid: ‘aan wie laat je ons, als we zullen sterven, achter?’ Zeg mij, als het niet te veel moeite voor u is, wat u daarvan vindt. In de brief aan Rusticus[2.] met het begin: ‘Niets is de christen etc.’ levert de passage over de zonen van Jonadab, over wie in de psalm zou staan dat zij het eerst hebben geleden onder gevangenschap, me veel hoofdbrekens op. Ik vind ze vermeld bij Jeremia, maar ik herinner me niets over hen uit de psalmen. In de brief aan Nepotianus[3.] die begint met: ‘je vraagt van mij’ weet ik geen raad met de passage ‘Grunnius schreed op een trap van schildpad’ en vooral met de verzen ‘deze is zeer rijk etc.’[4.] In de brief aan Laeta[5.] geeft de passage ‘Aan wie raaf, bruidegom, soldaat’[6.] problemen. Ik heb er uitgebreid naar gegist, maar kan niet alles. Voor de passage in dezelfde brief: ‘Laat haar voedsel bestaan uit rauwkost en fijn brood, met vlees en vis’. Ik denk dat men moet lezen: ‘Laat haar voedsel bestaan uit rauwkost en wat krachtige vissaus.’

1. *Epistula XIV.*
2. *Epistula CXXV.*
3. *Epistula LII.*
4. Deze passages staan in *Epistula CXXV.*
5. *Epistula CVII.*
6. Hieronymus spreekt hier over de tempel van Mithras, waarvan de leden namen dragen als Raaf, Bruidegom, Soldaat, Leeuw.

Er zijn nog andere passages; want wat is daar niet verknoeid? Maar ik heb geen tijd die allemaal in detail te beschrijven. Vaarwel, eerwaarde vader.

Uw oprechte vriend Erasmus

309 *Van Gregor Reisch*
Freiburg, 4 oktober 1514

Gregor, prior van het kartuizerklooster wenst de heer Erasmus het eeuwige heil in de Heer

Mijn vriendelijke en geleerde Erasmus, het verheugt mij buitengewoon dat uw wijdverbreide gezag onze Hieronymus te hulp is gekomen. Ik acht het een goddelijke beschikking dat het werk dat we al in gedachten hadden, pas het licht zag nadat uw kritische geest alles wat anders ongetwijfeld gebrekkig, misvormd en vol fouten zou zijn gebleven, met de zuiverende vijl glans had verleend en bijgewerkt. Ik ben het er helemaal mee eens dat u de teksten die abusievelijk aan Hieronymus worden toegeschreven of die anderszins vervalst zijn, hebt gescheiden van wat echt van hem is. Als u mijn rangschikking - die in werkelijkheid van de oude Amerbach zaliger is - verandert, zult u naar veler mening de boekhandelaren en misschien niet minder de lezers een flinke schade berokkenen, want de brieven zijn, zoals u zelf ziet, willekeurig geplaatst tussen de boeken en traktaten in de drukken van anderen. Op die manier van samenvoegen en ‘betitelen’ hoor ik dikwijls kritiek van geleerdere mensen dan ik, omdat dan een heel boek wordt gedrukt met het nummer van een brief, al wordt daarmee doorgaans niet met dat nummer verwezen, en omdat er nauwelijks of geen ordening van de inhoud wordt aangehouden. De rangschikking van Augustinus' werken in aparte delen of banden viel daarentegen bij velen in de smaak, ook bij hen die het werk bekostigden. Want die indeling van u is weinig zinvol.

Behoud daarom, zo mogelijk, de traditionele ordening van de verschillende delen, met dit voorbehoud dat u de brieven die noodzakelijk zijn voor het begrip van werken of traktaten vooraan plaatst, en wat ten onrechte aan hem is toegeschreven, achteraan. De oude samenvattingen hebben nooit voldaan; u doet er goed aan er andere aan toe te voegen. Hetzelfde geldt voor uw aantekeningen. Ik heb hier geen goede handschriften en ik heb nooit aantekeningen gemaakt met uitzondering van de Hebreeuwse woorden, die in de handschriften staan. De passages die u aangeeft in sommige brieven, heb ik verbeterd, maar door het vertrek van de drukker heb ik ze niet kun-

nen opzoeken. Ik heb er echter weinig vertrouwen in dat ik iets kan ontdekken wat u, de geleerdste en meest geoefende van ons allen, ontgaat. Mijn beste wensen voor Uwe Hoogheid.

In haast vanuit het kartuizerklooster in Freiburg, op de dag van Sint Franciscus 1514

310 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 11 oktober 1514

Ulrich Zasius, professor in het canonieke en civiele recht te Freiburg aan Erasmus, gegroet

Juist nu, grote Rotterdammer, Varro van onze tijd, stuit ik op deze koerier. Ik wilde hem niet laten vertrekken zonder een brief, ook al ben ik nu bezig aan een kardinaal punt in mijn colleges over het burgerlijk recht, en zoemen Bartolus, Baldus en andere dergelijke on-Latijnse schrijvers rond mijn oren. Je hebt mij met je zeer elegante brief erg gelukkig gemaakt, als je mag spreken van geluk bij een bijeenkomst van zeergeleerde mannen; en je biedt mij in die brief zoveel materiaal waarvoor ik je moet danken en dat ik moet beantwoorden, dat ik denk daarvoor een andere tijd en een andere gelegenheid nodig te hebben. Nu alleen dit: je brief, die allerbeminnelijkste brief van je, doet de ronde door de hele universiteit, alle docenten vragen ernaar, allen bewonderen die zo rijke, zuivere bron van welsprekendheid, bewonderen de god van Rotterdam, als een vuur dat aan de hemel is ontrukt; men eert Zasius, men wijst hem aan als de man aan wie de Rotterdammer, aan wie de Cicero van onze tijd en van ons Germanië, zo vriendelijk en zo humaan heeft geschreven; hij is de gelukkige, door het fortuin voorbestemd om met ere te worden vermeld in de lof van de Rotterdammer; daarin niet minder gelukkig dan Achilles die Homerus als loftrompet had, niet minder gelukkig dan Augustus met de tuba van Vergilius, niet minder dan Scipio met de krijgstrompet van Silius, niet minder dan wie ook, die ooit door een groot man geprezen is. Alleen die ene brief maakte mijn reputatie groter, versterkte de vriendschap voor een zo groot man en maakte mij rijker dan alle schatten van Croesus hadden gekund. Hoe, Rotterdammer, denk je, dat ik je ooit genoeg dank kan betuigen?

Maar zoals ik al zei, dat vergt meer tijd. Laat deze knullige brief, hoe brutaal ook, een voorbode en een voorspel zijn, zodat ik ondertussen kan uitdenken op welke andere wijze ik je kan danken. Vaarwel en als jij, grote

Jupiter, de hutjes van de faunen niet te gering acht, verwaardig je dan mijn huis te bezoeken en onze meest gewenste gast te zijn.

Bonifatius laat je hartelijk groeten. Na het lieflijke groen van de literaire studies valt het pad naar de harde rotsen van het civiele recht hem zwaar. Maar het talent, de ijver en de toewijding van zijn leraar (voor zover deze dat heeft) zullen zegevieren. Vaarwel, vreugde, ik zeg niet van mij, ook al is dit waar, maar van de hele wereld, vanuit Freiburg 11 oktober 1514.

Ik wil niet dat je, vermoeid door zulke grote zaken, me terugschrijft; ik vind het al erg genoeg dat je je ogen moet inspannen voor mijn onbenulligheden.

Je oprecht toegenegen Zasius

311 *Aan Matthias Schürer*
Bazel, 15 oktober 1514

Deze brief is het voorwoord bij Schürers uitgave van de *Copia* (Straatsburg, 1514). Dit werk werd gepubliceerd met de brieven 302 en 305, gewisseld tussen Erasmus en Wimpfeling, en met de *Parabolae* (brief 312).

Erasmus van Rotterdam aan Matthias Schürer van Sélestat

Veel drukkers, Matthias Schürer, houden door gebrek aan literair inzicht en onderscheidingsvermogen de slechtste schrijvers voor de beste of achten, uit winstbejag, het boek waarvan zij het meeste rendement verwachten, ook het beste. Zo zien wij ook in de boekdrukkunst datgene gebeuren wat elders geschiedt: wat werd uitgevonden tot nut van alle leergierigen, gaat door het misbruik van sommigen een ernstig gevaar opleveren. Het lijkt mij dat jij in dit opzicht tweevoudige lof verdient. Ten eerste kies jij, door je buitengewone geleerdheid en je scherpe oordeel, juist datgene wat het meest bijdraagt tot de ware wetenschap; ten tweede laat je door je oprechte liefde voor de schone letteren, met genoegen mijn studies zwaarder wegen dan je eigen geldkistjes, en ben je er alleen maar op bedacht de beste boeken zo goed mogelijk verzorgd uit te geven.

Daarom stuurde ik je mijn *Copia*, een werk dat ik zorgvuldig heb herzien en verbeterd, zodat dit boek, waaraan ik al in Engeland was begonnen en dat daarna niet al te best in Parijs werd uitgegeven, nu het als het ware de oude huls heeft afgeworpen en weer glanst en glimt, onder de gelukkigste voor-

tekens zijn weg zal vinden naar de mensen in de gelukkige stad Straatsburg. Vind je het jouw pers niet onwaardig, dan zal het een reden te meer zijn voor alle liefhebbers van de schone letteren om het aan te schaffen omdat het uit Schürers drukkerij komt. Men weet maar al te goed dat niets die drukkerij verlaat dat niet door een schrijver met talent is uitgewerkt en door jou met de grootste zorg is uitgevoerd. Ik heb er ook het boek over de *Parabolae* bijgevoegd. Tot op heden is het nooit uitgegeven, maar het komt tot je uit dezelfde smidse.

We wachten allang op de werken van Rudolf Agricola,[1.] een waarlijk goddelijk man; iedere keer dat ik zijn geschriften lees, voel ik een grote bewondering en genegenheid voor dat heilige en hemelse genie. Vaarwel.

Bazel, 15 oktober 1514

312 *Aan Pieter Gillis*
Bazel, 15 oktober 1514

Dit is het voorwoord voor de *Parabolae sive similia*, dat samen met de *Copia* in december 1514 werd gepubliceerd bij Schürer (zie brief 311). Gillis, stadssecretaris van Antwerpen en redacteur bij de drukkerij van Dirk Martens, was al sinds de eerste jaren van de eeuw een van de beste vrienden van Erasmus.

Erasmus van Rotterdam aan Pieter Gillis, secretaris van de beroemde stad Antwerpen

Gewone en grofbesnaarde lieden, mijn meest oprechte vriend Pieter, denken, zoals bij alles in dit leven, ook bij vriendschap alleen maar aan materiële zaken. Vaak sturen zij elkaar, als zij ver van elkaar verwijderd leven, ringen, dolkjes, mutsen en dergelijke symbolen, natuurlijk om hun vriendschap niet te laten wegkwijnen door de onderbreking van hun omgang, of te laten uitdoven door de grote afstand in plaats en tijd. Wij echter, voor wie de hele vriendschap bestaat in geestverwantschap en gezamenlijke studies, waarom zouden wij elkaar bij tijd en wijle niet veel liever gedenken met een geschenk voor de geest, met een literaire bijdrage? Niet dat er gevaar bestaat voor enige verkoeling als wij elkaar een poos niet zien, of voor het verbreken van de nauwe band tussen onze geesten door de grote fysieke afstand - integen-

1. Schürer heeft het plan om de werken van Agricola uit te geven nooit uitgevoerd.

deel, zij raken juist meer aan elkaar verknocht naarmate ze verder worden uiteengedreven -, maar mocht onze afwezigheid iets afknabbelen van het genoegen der vriendschap, laten wij dat dan goed maken, en met rente, door dergelijke literaire geschenkjes.

Daarom stuur ik jou, als uitzonderlijke vriend, niet een gewoon cadeautje, maar vele juweeltjes in één bandje. Want waarom zou ik deze parallellen, gekozen uit de rijk voorziene wereld van de beste schrijvers, geen juweeltjes noemen? Toen ik onlangs Aristoteles, Plinius en Plutarchus herlas om de *Adagiorum chiliades* te verrijken, toen ik Annaeus Seneca zuiverde van alle fouten waardoor hij niet alleen besmet was maar bijna omgebracht, plukte ik deze passages eruit om voor jou een geschenk te maken dat je op prijs zou stellen. Dat verwachtte ik immers, omdat ik merkte dat ook jij van nature geneigd bent tot een elegant taalgebruik en ik begreep dat niet alleen de schoonheid, maar bijna de gehele waardigheid van de taal staat of valt met goede beeldspraak. Een parabel - Cicero spreekt van een vergelijking - is niets anders dan een uitgewerkte metafoor.[1.] Alle andere stijlfiguren kunnen de taal een bijzondere bekoring of duidelijkheid geven, maar de metafoor verfraait haar meer dan alle andere stijlfiguren samen. Je wilt de mensen vermaken? Niets geeft meer vrolijkheid. Je wilt iets leren? Geen andere stijlfiguur is zo efficiënt en zo duidelijk. Ben je van plan iemand te overtuigen? Niets geeft je zoveel scherpte. Je zoekt het in talrijke voorbeelden? Er is geen geschikter arsenaal. Het bondige trekt je aan? Niets zet je meer aan het denken. Je wilt iets verhevens? De parallel geeft je dat zoveel je maar wilt. Je wilt iets afzwakken? Niets zet je meer met beide benen op de grond. Je streeft naar kort en krachtig? Niets plaatst de zaak zo scherp voor ogen. De metafoor kruidt de spreekwoorden, verleent een bepaalde charme aan fabels, leidt tot kernachtige gezegdes. Zij verdubbelt de kracht van de zin zozeer dat Salomon, een goddelijk man, zijn uitspraken uitsluitend als parabels aangeduid wilde zien.[2.] Neem de redenaars de rijkdom van de metafoor af en alles zal gortdroog worden. Haal de parabels weg uit het werk van de profeten en evangelisten en je berooft ze voor een groot deel van hun charme.

Misschien dat iemand nu zegt: ‘Wat verpakt die man zijn geschenk in een hoop mooie woorden. Alsof het zo geweldig is parallellen die voor het oprapen liggen, te offreren.’ Maar ik koos helemaal niet te hooi en te gras de meest evidente en ik liep geen steentjes te verzamelen op het strand, integendeel: ik dook parels op uit de meest ontoegankelijke schatkamers van de muzen. Want als je de oren en ogen van de geleerden wilt strelen, dan kun je niet aankomen met wat bij de kapper of smerige marktkraampjes te beluisteren valt.

1. Cicero, *De inventione I*, 30, 49
2. Zie 1 Koningen 4:32.

Nee, zulke vergelijkingen moeten worden ontrukt aan de diepste geheimen van de natuur, aan de moeilijkst toegankelijke tempels der wetenschappen, aan de geleerde verhalen van de welsprekendste dichters, aan de monumenten van de edelste geschiedschrijvers. Er ligt hier een dubbele moeilijkheid en daarom mag ook de roem dubbel zijn. Ten eerste is het opduiken van iets met de hoogste kwaliteit geen kleinigheid. Maar daarnaast is het ook geen geringe verdienste om die vondst op fraaie wijze te verwerken, net zoals het heel wat is een bijzondere parel te vinden, maar ook verdienstelijk om die vervolgens vakkundig aan te brengen in een scepter of een ring.

Ik geef een voorbeeld om de zaak te verduidelijken. Dollekervel is voor de mens een vergif. Wijn neutraliseert dollekervel. Vermeng je echter wat wijn met dollekervel, dan wordt de vergiftiging doeltreffender en volstrekt ongeneeslijk, doordat door de kracht en stuwing van de wijn de schadelijke bestanddelen van het vergif sneller de vitale delen bereiken. Is dat geen aardig, opwekkend stukje kennis van iets dat zo diep verscholen ligt in de natuur? Stel nu dat iemand dat gegeven gebruikt om te betogen dat vleierij een snelwerkend vergif is voor de vriendschap, maar vrijmoedigheid van spreken, hetgeen de Grieken parrhesia noemen, die vleierij neutraliseert. En dat, als je eerst die vrijmoedigheid van spreken bezoedelt door ze met vleierij te vermengen - zodat je je vriend vooral vleit als je hem lijkt te kritiseren - het kwaad niet meer te genezen valt. Als iemand een dergelijke parallel zo vernuftig aanpast, zal zijn vindingrijke vergelijking niet geapprecieerd worden? Naar mijn mening in hoge mate.

Maar ik zou geen dankbetuigingen willen voor wat niet mijn eigen verdienste is. In alles wat de titel ‘uit Aristoteles en Plinius’ draagt, is mijn aandeel het ontdekken van de parallel. Dan, voor wat blijkens het opschrift aan Plutarchus en Seneca ontleend is, claim ik alleen de inspanning van het verzamelen en toelichten in de bondige samenvatting - als dat al een verdienste mag heten. Want ik weet heel goed wat een zee aan vergelijkingen je kunt verzamelen uit de natuur, uit de vele takken van wetenschap, uit de vele dichters, geschiedschrijvers en redenaars. Maar zou het geen waanzin zijn oneindige te willen omvatten? Ik heb er alleen maar even van willen laten proeven om de jeugd op te wekken zulke gelijkenissen zelf te ontdekken. Ik heb er veel uit Plutarchus gehaald, deels omdat hij een Grieks schrijver is, deels omdat hij in dit genre zo uitmunt dat niemand, hoe welsprekend ook, met hem te vergelijken is. Uit Seneca komen er minder, omdat ik hem toen met een ander oogmerk las. Het is niet zo gek dit boekje als een soort sluitsteen bij de *Adagia* of, als je dat liever hebt, bij de *Copia* te voegen; het heeft veel gemeen met het eerste en draagt uitstekend bij tot een overvloed van stijlmiddelen van het tweede.

Het is de schuld van mijn leerling-bediende dat het gedicht dat ik maakte op je huwelijk[3.] nog niet is voltooid en uitgegeven. Doordat ik even niet oplette heeft hij het exemplaar in Leuven achtergelaten. Vaarwel.

Bazel, 15 oktober 1514

313 *Aan Ulrich Zasius*
Bazel, 18 oktober 1514

Erasmus van Rotterdam groet de eminente professor in het burgerlijk en kerkelijk recht Ulrich Zasius

Dat ik je brief niet beantwoordde, mijn zeergeleerde Zasius, kwam doordat het werk der Adagia nu voor de derde keer wordt geboren en aldus om zo te zeggen Bacchus, die tweemaal geboren werd, voorbijstreeft.[1.] In die herboren vorm is het zo aangevuld en bijgewerkt dat het een volledig ander werk lijkt. Maar een veel groter obstakel vormde de heilige Hieronymus, want het kostte me heel wat meer zweetdruppeltjes om zijn manuscripten te verbeteren en te annoteren, dan dat het hem gekost heeft om ze te schrijven. Ten slotte ontried ook je brief het om te antwoorden. Maar in dezelfde brief prikkel je me ook om te antwoorden en op een heel eigen wijze verlang je iets door tegen te stribbelen, eis je iets door het kwijt te schelden en dwing je me door niet te dwingen. De brief geeft me een uitstekend beeld van Zasius en toont een man die drie voortreffelijke eigenschappen - men vindt maar weinig mensen die uitblinken in één enkele daarvan - gelijkelijk aan elkaar koppelt; wat een eruditie, wat een echte welsprekendheid, wat een vriendelijkheid en oprechtheid! Gelukkig de universiteit van Freiburg die door de welsprekende geleerdheid en de geleerde welsprekendheid van een zo groot man roem verwerft en onderwijs geniet en die de vruchten plukt van een zo volmaakte humanitas, ja gelukkig Germanië, begiftigd met een zo'n onvergelijkelijke grootheid. Je schrijft dat mijn brief bij jullie rondgaat, dat wil zeggen dat mijn onnozele dwaasheden van hand tot hand gaan; ik zou dat niet zo erg vinden als ik er zeker van was dat alle anderen even oprecht zijn

3. *Epithalamium*, een gedicht voor het (eerste) huwelijk van Pieter Gillis, uitgegeven als Carmen 132 in de editie van Harry Vredeveld, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami I*, 7 (Amsterdam, 1995).
1. De derde uitgave van de *Adagia*, uitgebreid tot ruim 3400 stuks, verscheen in 1515 te Bazel.

als Zasius die het beeld dat ik van hem schetste, hoe achteloos ook, welwillend kan aanvaarden. Vaarwel.

Magister Konrad[2.] is een vriend van me, altijd uit op goede literatuur; help hem met je gunst als dat nodig is.

Bazel, op de feestdag van Lucas

314 *Van John Colet*
Londen, 20 oktober [1514]

Dit is het antwoord op een brief die Erasmus schreef omstreeks dezelfde tijd als brief 301 aan Mountjoy en waarin hij ongeveer dezelfde gebeurtenissen besprak.

John Colet aan de heer Erasmus, gegroet

Beste Erasmus, ik heb de brief, die je op 29 augustus in Bazel hebt geschreven, ontvangen. Ik ben blij dat ik weet waar je bent en onder welke lucht je nu leeft; ik ben ook blij ook dat het je goed gaat. Zorg ervoor dat je de belofte die je aan Paulus hebt gedaan,[1.] nakomt. Ik neem graag aan dat de stad Mainz je zoveel eer heeft bewezen als je schrijft. Het verheugt me dat je ooit naar ons zult terugkeren, maar ik durf dat toch niet te hopen. Over een betere positie kan ik alleen maar zeggen dat zij die deze kunnen verschaffen, niet willen, en zij die het wel willen het niet kunnen. Met je vrienden hier gaat het goed, de aartsbisschop van Canterbury is altijd even goed en vriendelijk, de bisschop van Lincoln heerst nu als aartsbisschop van York[2.] en die van Londen[3.] blijft mij maar lastig vallen. Ik denk er dagelijks over me terug te trekken en me te verbergen bij de kartuizers.[4.] Mijn nestje daar is bijna klaar. Wanneer je bij ons terugkeert, zul je me, voor zover ik nu kan gissen, daar terugvinden, gestorven voor de wereld. Zorg jij dat je gezond blijft, en laat me weten waar je je ophoudt. Vaarwel.

Londen, 20 oktober

2. Konrad Brunner.
1. Zie brief 301.
2. Thomas Wolsey.
3. Richard Fitzjames.
4. Het kartuizerklooster van Shene, bij Richmond, op de zuidelijke oever van de Theems.

315 *Van Jacques Lefèvre d'Etaples*
Saint-Germain-des-Prés, Parijs, 23 oktober [1514]

Jacques Lefèvre d'Etaples aan de heer Erasmus van Rotterdam, luister der letteren, gegroet

Gisteren, tegen de avondschemering, kwam de bezorger van deze brief bij me om me jouw groeten over te brengen; ik was daar blij door verrast, maar de vreugde werd nog groter toen ik begreep dat jij nu in Duitsland te midden van drukkers leeft. Het algemeen belang - zoals ik dadelijk begreep - en je enthousiasme om de schone letteren te verbreiden, deden je besluiten Engeland te verlaten, een besluit dat wij erg toejuichen en dat van groot nut voor ons is. Want wat zou jij, zo vol van de schone letteren, anders kunnen doen dan, niet voor jezelf maar ten behoeve van het algemeen, deze letteren verbreiden voor de studies en voor alle leergierigen, en de zon nadoen die voor iedereen is? De zon, zo vol van het helderste licht, houdt dit niet verborgen voor zichzelf, maar laat het schijnen en stort het uit voor alle stervelingen, niet tot eigen nut maar tot dat van hen. Wie kijkt niet op tegen Erasmus, houdt niet van hem, vereert hem niet? Niemand die een goed en geletterd mens is. Laat derhalve Hij die de duur van het leven bepaalt, jouw levensdraad zo lang mogelijk maken zodat je na verdienste op verdienste te hebben gestapeld, pas laat naar gelukkiger oorden vertrekt, de hele wereld aan jou verplicht achterlatend; je zult dan niet alleen een roemvolle naam nalaten bij het nageslacht, maar het heldenleven van de hemelingen delen. Vaarwel gelukkige en leef voor ons en onze eeuw en bemin degene die je vereert en liefheeft.

Vanuit het klooster van Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, 23 oktober

316 *Van Lukas Klett*
[Bazel] 1 november 1514

Lukas Klett, schoolmeester in Bazel, ging omstreeks deze tijd rechten studeren. Zijn verzoek in deze brief aan Erasmus om hem bij Zasius aan te bevelen houdt daar misschien verband mee.

Lukas Klett aan Erasmus, de in alle opzichten grootste geleerde, gegroet

Vergeef me, Erasmus, als ik uw grootheid stoor met mijn al te ongepolijste geest, maar ik heb even de steun nodig van uw bescherming die overal ter wereld van zo grote betekenis is en overal zoveel gezag heeft. Ik weet hoeveel achting Zasius, de volmaaktste rechtsgeleerde van onze tijd, voor u heeft. Ik zou dan ook graag willen dat u hem niet mij, maar mijn zaak in een brief aanbeveelt. Uw vriend Froben zal u duidelijk maken waarom ik een dergelijke aanbeveling nodig heb. Als u voor dit verzoek, dat ik met een nederig gemoed doe, niet doof blijft, zult u mij door uw grootmoedigheid zo aan u verplichten dat er niets is wat ik voor de grote Erasmus, mijn allervriendelijkste en geleerdste leraar, zou vrezen te ondergaan.

Vaarwel, vanuit mijn huis, vol benauwenis en in een maalkolk van zorgen, op de dag van Allerheiligen 1514.

317 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg in Breisgau, 7 november 1514

Aangezien, driewerf grootste Erasmus, ik nu geen tijd heb om je uitvoerig te schrijven, gebonden als ik ben door gebrek aan vrije tijd en mijn officiële verplichtingen, moet je het maar doen met deze bescheiden brief. Ik ben van harte bereid mijn steun te verlenen aan onze Lukas,[1.] een voortreffelijk en welsprekend man, omdat hij een bijzonder voorbeeld vormt van geleerdheid en bovendien en vooral omdat jij hem mij aanbeval in een prachtige brief, een brief van jou, zeg ik, die ik vereer als een licht dat uit de hemel is neergedaald. Ik kan geen woorden vinden om je te danken voor de Plutarchus, door jou in Latijns gewaad gestoken en mij geschonken, aangezien mijn armzalige stijl niet die stroom van woorden toevloeit waarmee ik jouw elegante, lieflijke en, voeg ik er aan toe, zo geleerde arbeid zou kunnen navolgen! En ook al zou ik het toppunt van welsprekendheid zijn, dan nog zou ik tekenen van dankbaarheid in daden, niet in woorden, moeten tonen. Jij, Jupiter, hebt mij in je vorige brief met je bliksem zo gedreigd omdat ik je groot en gelukkig noemde, dat ik nu, overdonderd, mijn woorden intrek en je niet groot, maar driewerf de grootste noem. Want wat moet ik anders zeggen? Met welke andere titel moet ik een man, die iedere menselijke lof te boven gaat, een man zoals er maar één in de duizend jaar voorkomt, een ware halfgod die maar weinig lager zetelt dan de onsterfelijken, anders aanduiden? Ik weet

1. Lukas Klett.

dat je zult zeggen dat Zasius vervalt in vrouwengevlei, dat een Germaan een Germaan vleit, wat geen pas geeft, want dat heb jij, integere en onbuigzame, ernstige en krachtige man, als met zwarte kool ooit in mij gebrandmerkt. Maar ik kon niet anders; mijn gemoed, mijn talent, mijn enthousiasme, mijn genegenheid drijven mij daartoe. Want, Erasmus, groot door je faam en - om de woorden van Cicero aan te halen[2.] - nog groter door je daden, hoe zou men je niet op alle punten eer mogen betonen? Die verering kent geen getallen, maten, gewichten, die hun eigen grenzen niet zullen overschrijden.

Maar ik moet stoppen, want ik ga college geven over de *Digestum vetus.*[3.] Meer, en in meer woorden, later, want het doet mij oprecht veel genoegen met jou te spreken als met een goede geest. Vaarwel, mijn ziel, mijn sieraad, of liever sieraad van de filosofie en van encyclopedische kennis; vergeef me als ik zo te onpas een Grieks woord[4.] bezig, want ik ben daarin maar een leek.

Vanuit Freiburg, 7 november 1514

Je Zasius

Je vriend Bonifatius, liever gezegd onze vriend Bonifatius, durft je niet te schrijven, getroffen als hij is door je bliksem, maar hij blijft mij maar vragen hem bij jou aan te bevelen en jou uit zijn naam de groeten te doen. Wat ik graag doe, nu ik toch zo brutaal ben je mijn onverzorgde brief te geven; zowel om werkelijk onbeschaamd te zijn als om een vriend die mij hier in Freiburg het allerliefst is, zijn zin te geven. Aanvaard daarom de eerbiedige groeten namens Bonifatius van je nederige dienaar.

318 *Van Willibald Pirckheimer aan Beatus Rhenanus*
Neurenberg, 9 december 1514

Willibald Pirckheimer aan Beatus Rhenanus, gegroet

Ik denk, mijn beste man, dat je je zult herinneren dat jij ooit, door tussenkomst van Konrad Peutinger, ons beider vriend, vriendschap met mij bent aangegaan. Ik roep nu van mijn kant jouw hulp in voor een soortgelijke dienst, want ik hoor dat Erasmus van Rotterdam, een man die je niet dan met de

2. Een toespeling op Vergilius *Aeneis XI*, 124, waarvan Macrobius zegt (*Saturnalia VI*, 2, 33) dat het is overgenomen uit een verloren werk van Cicero over Cato.
3. Het eerste deel van Justinianus' *Digesta.*
4. Zasius schreef: *philosophiae encyclicae.*

meeste eer mag noemen, nu in Bazel woont, en ik zou hem, van degenen die ik nooit heb ontmoet de meest illustere, bijzonder graag door vriendschap aan me willen binden. Hoewel ik erkenning van de keizer kreeg, de gunst van verschillende vorsten, de vriendschap van beroemde en geleerde mannen verwierf en me gezegend acht met een grote schare van vrienden, zou ik de vriendschap van een zo groot geleerde niet onder de minste van mijn zegeningen plaatsen, maar deze ver boven mijn kostbaarste bezittingen stellen. Probeer jij nu, alsjeblieft, gedaan te krijgen dat ik de vriendschap van deze grote man kan verwerven; je kunt me geen groter plezier doen. Je beloofde ooit in een brief hierheen te komen; hoe graag zou ik zien dat je zo'n gast zou meebrengen; met wat voor een genegenheid, wat voor een liefde zou ik hem tegemoet treden! Want ik hoop en heb ook het gevoel dat ik niet uit deze wereld zal vertrekken, voordat ik hem gezien heb en het voorrecht heb gehad hem te spreken. Voldoe dus aan het verlangen van je vriend; je kunt hem geen betere dienst bewijzen. Vaarwel en als het moment komt dat je uit het testament van onze dierbare Johann[1.] de rest hebt overgeschreven van wat hij me heeft nagelaten, zorg er dan voor dat het bij me terecht komt. Nogmaals, vaarwel.

Neurenberg, 9 december 1514

319 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 22 december 1514

Beveelt zich aan. Verbaas je niet, driewerf grote held Erasmus, als ik je maar weinig schrijf. Verbaas je er meer over dat ik je ooit geschreven héb, want alleen al die verheven titels van jou verblinden mijn ogen en verduisteren mijn geest. Waar, met welk eerbetoon en met welk ontzag kunnen wij, sprakeloze stotterende barbaren, jou vereren, die de Plato's, de Cicero's, de Fabiussen zouden hebben opgenomen in hun rangen en waardig geacht naast hen te zetelen? Werkelijk, als jouw vriendelijkheid, die iedereen bewondert en die onze jonge vriend Bonifatius Amerbach, bekend om zijn deugdzaamheid en geleerdheid, voortdurend prijst, mij niet had aangemoedigd, als dat uitgelezen geschenk,[1.] waarmee je me hebt willen bedenken, mij er niet toe had uitgenodigd of liever me ertoe had gedwongen, dan had ik - met jouw welnemen - verder geen pen meer ter hand genomen. Want zo mijn middelmatige literaire vorming mij maar weinig kennis bijbracht, ze leerde me

1. Johann Kuno.
1. Een exemplaar van *Plutarchi opuscula* (Bazel, 1514).

in ieder geval onderscheidingsvermogen, zodat ik, een slecht spreker, weet dat ik de oren van grote mannen in hun bijzijn niet mag kwetsen, en slechts mag stilstaan bij hun lof als zij er niet bij zijn; het eerste is slechts diegenen veroorloofd die een hoge graad van geleerdheid hebben, het laatste kan iedereen doen. Als ik daarom zwijg, dan komt dat omdat mijn eerbied voor jou me sprakeloos maakt; het is geen ondankbaarheid die mij weerhoudt. En waar ik ook zal wonen, waarheen ik ook zal gaan, Erasmus' naam zal vaak op mijn lippen liggen, over Erasmus zal ik vaak spreken. Ik draag zijn grootheid met mij rond, ik eer hem met mijn lof, hoe onbeduidend die ook mag zijn, ik bejubel zijn ontzagwekkende en voor elke leeftijd bewonderenswaardige geleerdheid, ik wil dat men hem als een godheid vereert; ik verdedig de stelling dat hij geen aards wezen is, maar een vuur aan de hemel ontstolen.

De grootste rechtsgeleerde van onze tijd, Pius Hieronymus Baldung, raadsman van Zijne Keizerlijke Majesteit, voorzitter van het keizerlijk adviescollege van onze provincie, zal daarvan getuigen. Toen hij mij onlangs, als oude vriend, uitnodigde voor een maaltijd in zijn woonplaats Ensisheim, somde ik naar gewoonte, tijdens een van de gangen, je onvergelijkelijke gaven op en ik deed dat zo dat, terwijl de maaltijd zelf al schitterde met een keuze aan gerechten, jouw kwaliteiten er nog een nieuwe en gedenkwaardige luister aan toevoegden. Hieronymus wist niet dat jij zo dicht in de buurt vertoefde en vervloekte het lot dat zo lang een zo groot man voor hem verborgen had gehouden. Hij vond dat zeer ongepast. Hij zou graag kennis met je willen maken en verlangt ernaar je vriend te worden; hij verlangt vurig naar een brief van je en ik vraag en smeek je hem er een te sturen. Hij is even goed thuis in de rechtsgeleerdheid als in de humaniora, kortom, je zult in ons Germanië niet gauw iemand vinden die groter is dan deze Baldung, vooral ook omdat hij nog jong is, nog geen dertig jaar.

Wat mij betreft, gebruik Zasius als je loopjongen. Pas als ik merk dat je me waardig bevindt mij op te nemen onder je knechten zal ik denken dat mijn goedgunstig offer aanvaard is. De aantekeningen die ik overweeg bij bepaalde delen van het civiele recht, de beknopte uitgave van de *Digestum vetus*, waaraan ik al bijna de laatste hand heb gelegd, de *Waarheid* van bepaalde interpretaties van het burgerlijk recht, dat eerdaags zal verschijnen en dat stelling neemt tegen de gangbare academische mening, een respectabel werk over advocaten, al die werken liggen nu tegelijk op het aambeeld te gloeien en al die werken verkondigen jouw lof. Bescheidenheid en schaamte schrikken me af je die persoonlijk te schrijven. Vaarwel, sieraad der geleerden, zoals het nageslacht nauwelijks nog zal zien.

Vanuit Freiburg, 22 december 1514

Je oprecht toegewijde Ulrich Zasius, doctor in het recht

320 *Van Jan Becker van Borselen*
Aarlen, 4 januari 1515

Jan Becker van Borselen aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Aangezien ik had besloten om nooit een gelegenheid om je te schrijven onbenut te laten, mijn zeer vereerde leraar, en ik nu een bode heb die naar je toe gaat, wilde ik niet nalaten althans een paar regels tot je te richten, ook al heb ik geen idee of je nog daar bent of al naar Rome bent afgereisd; ik vreesde en vermoedde stellig het laatste en ik zou je heel wat uitvoeriger schrijven als ik zeker wist dat je nog niet vertrokken was. En omdat deze brief naar een onzekere bestemming gaat, wilde ik het maar kort houden en slechts dat schrijven wat ik iedereen kan laten lezen, voor het geval de brief zonder iemands antwoord wordt geretourneerd, zoals gebeurde met de brief[1] die ik je in Engeland stuurde. Allereerst stel ik je ervan op de hoogte dat ik mijn eigen streek en al mijn vrienden en verwanten, alsook mijn studiegenoten en de voordelen van mijn geboortestreek, op aandringen en bijna op bevel van mijn oude beschermheer, Jérôme Busleiden, heb achtergelaten en naar Luxemburg ben gegaan om zijn neef[2] beschaafde manieren en de schone letteren bij te brengen. Ik woon bij de moeder van de jongen, een zeer deugdzame vrouw, in Aarlen, en van tijd tot tijd in Luxemburg - wij veranderen af en toe van woonplaats - en leef in behoorlijke en tamelijk lucratieve omstandigheden, die ik echter toch een beetje vervelend vind, omdat ik voorlopig moet leven zonder het gezelschap van de geletterden en bijna in eenzaamheid, totdat men ons naar een of andere openbare school stuurt. Want men kon mevrouw nog niet overhalen haar nog erg jonge zoon en haar enige troost na het overlijden van haar man,[3] te laten gaan.

Ik wil van mijn kant graag weten welke boeken je daarginds aan de pers hebt toevertrouwd, want ik begreep uit bepaalde brieven en van degenen die je ontmoetten, toen je naar Bazel vertrok, dat je had besloten de herziene versie van het Nieuwe Testament en van de Brieven van de heilige Hieronymus aan de plaatselijke drukkers of letterzetters te overhandigen, voordat je naar Rome zou gaan en verder nog enkele werken, zoals ik weet uit de brief[4] van afgelopen zomer. Als je op de terugweg uit Engeland ook mij had bezocht in Middelburg - wat ik heel graag wilde - zoals je had gezegd te zul-

1. Misschien de brief genoemd in brief 291.
2. François Busleiden.
3. Valérien Busleiden.
4. Kennelijk een verloren antwoord op brief 291.

len doen als het je enigszins mogelijk was, dan was ik er beter van op de hoogte geweest en had ik zelfs een paar van je werken met eigen ogen gezien. Nu zal ik je zeer dankbaar zijn als je me laat weten welke boeken je aan je lokale drukkers toevertrouwd hebt, hoeveel ze per stuk kosten en ook hoe ik ze hier naar deze afgelegen plek kan laten sturen. Als de bezorger van deze brief de taak op zich had willen nemen om mij de boeken te brengen of ze mij op een andere wijze te doen toekomen, zou ik hem hebben opgedragen alles te kopen wat ginds gedrukt werd. Maar als men ze naar een boekhandelaar in Trier of Metz kan sturen - want drukkers en boekhandelaren hebben zoveel contacten - zodat ik ze vandaar voor een vaste prijs kan krijgen, dan zou ik dat erg prettig vinden, want ik wil, zoals ik al zei, alles kopen wat je ginds hebt gepubliceerd. Als je iets kleins hebt uitgegeven dat de bezorger zonder al te veel bezwaar met zich wil en kan meenemen, zou ik graag willen dat je het via hem aan mij stuurt. Vaarwel en wees er verzekerd van dat je vriend Van Borselen altijd van je zal houden en je zal vereren, ook al ben je afwezig.

Vanuit Areluno, of, zoals de archeologen menen, Araluno, een burcht van Luxemburg, 4 januari 1515

Je oprechte vriend Jan Becker van Borselen

Als een bewonderaar en vereerder van Erasmus, bij zijn afwezigheid, deze brief opent, wat ik vraag te doen in de adressering, vraag ik hem, in naam van onze gemeenschappelijke genegenheid voor Erasmus, om een kort antwoord te geven en zo Erasmus' plaats in te nemen; ook als ik als onbekende en ver weg hem mijn dank niet kan betuigen, dan nog zal ik hem altijd dankbaar zijn.

321 *Van Heinrich Bebel*
Tübingen, 20 januari 1515

Heinrich Bebel van Justingen aan de heer Erasmus, gegroet

Toen onlangs, zeergeleerde heer, Beatus Rhenanus, misleid door een vals gerucht, in een brief bekend maakte dat u uit de wereld der levenden was weggenomen, betreurde ik voorzeker uw lot, en betreurde ik het verlies voor de letteren en voor de roem van ons Germanië. Maar nu u, naar ik begrijp, gezond en wel in Bazel bent en onvermoeibaar de schone letteren blijft bevorderen, verheug ik me daar bijzonder over en kon ik het niet nalaten u een groet te brengen per brief, hoe ongepolijst die ook moge zijn.

Want om oprecht en in overeenstemming met de gevoelens van alle geleerden in Zwaben te spreken, ik meen dat alle grote geesten van de huidige generatie voor u onderdoen in veelzijdige geleerdheid en in kennis van beide oude talen, zodat u niet alleen ver voorloopt op de Duitsers, maar ook op de Fransen en Italianen en u slechts te vergelijken bent met de oudheid en met de eerbiedwaardigste namen uit de literatuur. Daarom vraag ik u uitsluitend nog dat u zó openlijk in uw geschriften verklaart een Duitser te zijn dat de Engelsen en Fransen, als volk toch al erg gesteld op hun eigen roem, niet met u kunnen gaan pronken of zich in hun onbescheidenheid laten voorstaan op u als hun landgenoot. Vaarwel, zeergeleerde man, en duld het gelaten dat ik u met deze slecht geschreven brief lastig val, want hij komt voort uit de grootste eerbied en bewondering. Nogmaals vaarwel.

Tübingen, 20 januari 1515

322 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 24 januari [1515]

Erasmus aan Willibald, gegroet

Al lang geleden verlangde ik er hartstochtelijk naar kennis met u te maken. Ik vatte een warme genegenheid voor u op uit uw werken, waarin ik het ware beeld meende te herkennen van Willibald; een man of liever een genie zonder weerga, in wie de letteren de pracht van zijn fortuin doen uitkomen en anderzijds de pracht van de fortuin de letteren glans verleent, hetgeen nog wordt versterkt door een onberispelijk en tegelijk vriendelijk, innemend karakter. De lof van Beatus Rhenanus, die u meer dan wie ook bewondert, wakkerde mijn verlangen aan en voegde, naar het Griekse spreekwoord, vuur bij vuur.[1] Zijn bijna dagelijkse, even geleerde als aimabele, aanwezigheid doet me zoveel genoegen dat ik daardoor meen helemaal te zijn wat hij genoemd wordt: de gelukzalige. Hij spreekt met mij over niemand vaker, met meer respect en met meer genegenheid dan over zijn vriend Willibald. Daarbij kwam toen nog uw brief, weliswaar niet aan mij gericht, maar wel over mij handelend; en eigenlijk ook wel aan mij gericht, want gericht aan hem, met wie ik mij tot een ziel versmolten mag noemen. U wilt dat wij elkaar beter leren kennen en meer met elkaar omgaan, hetgeen ik zelf allang wenste, meer dan ik het durfde te hopen. Hoe ver we ook van elkaar verwijderd zijn, niets staat ons nu in de weg om ons met een nauwe

1. *Adagia I*, 2, 8.

band aan elkaar te binden. Laten wij ons best doen ook een ontmoeting mogelijk te maken.

Mijn *Adagiorum chiliades* worden uitgegeven en wel dusdanig herzien en uitgebreid dat men het als een heel nieuw werk kan beschouwen. Zo ook, voorzien van een korte inhoud en aantekeningen, de monumentale werken van de heilige Hieronymus, die ik niet zonder veel zweetdruppels heb verbeterd en waaruit ik alles wat aan hem wordt toegeschreven maar niet van hem is, heb gemarkeerd en apart gezet. Ik heb ook bij het hele Nieuwe Testament fouten eruit gehaald en aantekeningen toegevoegd en ben tussendoor nog doende met andere dingen. Al dit werk houdt me al bijna zes maanden zo bezig dat ik geen tijd heb om op mijn gezondheid te letten. Toch kon ik niet nalaten met dit meer dan geïmproviseerde gebabbel Willibald te vervelen. Ik wist heel goed wat uw waardigheid, wat uw geleerdheid vereiste, maar neem van me aan dat mijn genegenheid voor u mij niet heeft aangeraden maar bevolen u te schrijven. Buiten verwachting was er een bode voorhanden. Ik wilde liever dat hij met een onbenullige brief dan zonder brief bij u aankwam. Binnenkort zal mij meer tijd vergund zijn en dan zal ik u geen brieven, maar boekdelen schrijven. Och, was u maar wat dichterbij! Want in maart vertrek ik weer naar Engeland. Vaarwel, voornaamste sieraad van ons Germanië.

Bazel, 24 januari

Aan de weledele heer Willibald Pirckheimer, raadsheer van Zijn Keizerlijk Majesteit, senator van Neurenberg

323 *Van Johann Witz*
Sélestat, 31 januari 1515

Johann Witz aan de heer Erasmus, gegroet

Dat ik al lang verschillende gelegenheden om je te schrijven in stilte heb laten voorbijgaan, dat erken ik ruiterlijk, maar weet je, dat komt niet alleen door de vele schoolse en huiselijke beslommeringen, die me altijd opslokken en me nauwelijks de tijd gunnen om adem te halen, maar ook omdat ik vreesde met mijn onbenulligheden je studies en al je inspanningen voor de schone en christelijke letteren te verstoren: die zijn zo groot dat niemand van de geleerden ze ooit genoeg kan prijzen met de verheerlijking van jouw naam. Maar ik wil niet dat je vanwege mijn zwijgen denkt dat ik je vergeten ben, omdat ik nog geen uurtje kan laten voorbijgaan zonder jou met ere en gene-

genheid te vermelden, om niet te zeggen te gedenken, en ik niet nalaat nieuwe vrienden voor Erasmus te werven. Een van hen - om maar te zwijgen van anderen - is de heer Jakob Spiegel, secretaris van keizer Maximiliaan en onlangs vanuit Wenen naar zijn vaderstad teruggekeerd, een man van grote eruditie en bovendien van een wonderbaarlijke integriteit. Op mijn aansporingen brandt hij nu van verlangen je te zien en hij nam zich voor je te gaan opzoeken zodra hij daarvoor een beetje tijd had. Ondertussen smeekt hij je zo goed te zijn hem op te nemen in de lijst van je vrienden.

Als je vraagt waarom ik je nu schrijf, terwijl je het toch even druk hebt met literaire zaken als voordien, antwoord ik dat ik de eerste maart in gedachten heb, de dag waarop je misschien snel naar Italië afreist. Daarom meende ik dat het voor mij het beste zou zijn je voordien mijn briefje te schrijven, dat de herinnering aan Witz, bij Hercules de meest enthousiaste van al je vereerders, als een wond zou openen en opfrissen. Want met geen woorden kan ik beschrijven hoe tevreden en gelukkig ik zou zijn wanneer mij, de onnozelste van alle geleerden, je vriendschap ten deel valt. En zo prijs ik me des te gelukkiger naarmate jij alle andere mensen voorbijstreeft in geleerdheid, wijsheid en integriteit, want jij, ook al ben je ieders gelijke, staat zo boven ieder ander dat men niemand kan vinden zoals jij. Maar waarom houd ik een kaars bij de zon?[1.]

Vaarwel, 31 januari 1515, vanuit Sélestat, in haast

324 *Aan Johann Reuchlin*
[Bazel] 1 maart [1515]

Erasmus aan zijn vriend Reuchlin, gegroet

Ik heb al twee keer naar je geschreven, misschien wat minder zorgvuldig dan gepast was voor een zo groot man, maar toch vriendschappelijk en eerlijk; je hebt echter met geen woord geantwoord. Ik kan jou, een zeer geleerd en minzaam man, niet van iets onwaardigs verdenken. De bisschop van Rochester,[1.] een toppunt van geleerdheid, liet zich in zijn brieven aan mij aldus over jou uit: ‘Ik dank je zeer dat je aan mij wilde denken en me wilde groeten met een brief, en vooral dat je alles over Reuchlin, die ik erg graag mag ook al ken ik hem niet, met zoveel zorg schreef.’ En wat verderop: ‘Maar ik keer terug tot Reuchlin: zou je me zijn werken, als hij iets heeft gepubliceerd dat

1. *Adagia II*, 5, 7.
1. John Fisher.

hier nog niet te koop is, willen sturen. Want de geleerdheid van deze man staat mij erg aan; ik geloof niet dat iemand Giovanni Pico dichter benadert dan hij. Ik zou willen, Erasmus, dat je hem per brief vraagt - als je hem niet zelf spreekt - hoe hij komt aan de stamboom van de allerheiligste maagd Maria die hij in zijn Hebreeuws woordenboek heeft opgenomen.[2.] Ik wil eveneens heel graag weten op wiens gezag die berust en ook hoe men kan zeggen dat zij van Salomon afstamt, terwijl volgens het *Breviarium* van Philo[3.] de lijn van Salomon helemaal uitstierf. Probeer, mijn beste Erasmus, Reuchlin zo ver te krijgen dat hij zich verwaardigt mij over deze twee zaken zekerheid te verschaffen.' En ten slotte op het eind: 'Vaarwel, beste Erasmus, en beveel mij uitdrukkelijk aan bij Reuchlin die ik, als ik niet aan mijn bisschopsgewaad vastzat, ongetwijfeld zou opzoeken.' Dit, mijn beste Reuchlin, schreef de zeer beroemde man mij eigenhandig. Ik heb het woordelijk overgeschreven zodat je ziet hoeveel achting hij voor je heeft. Hij verdient het dat je zijn verzoek inwilligt, alleen al daarom omdat hij zo op jou gesteld is.

Ik schrijf dit in alle drukte, terwijl ik me gereed maak voor de reis, want ik vertrek nu naar Rome. Wat de uitgave van Hieronymus betreft, het is verre van mij ook maar iets van je arbeid[4.] en van je roem voor mijzelf op te eisen; eerder nog zou ik iets van mij naar jou overhevelen. Toen ik aan dit werk begon, wist ik niet dat jij daar ook mee bezig was; trouwens, we doen niet hetzelfde. Omtrent de Hebreeuwse literatuur matig ik me niets aan, want ik heb daar maar even van geproefd. Kortom, ieder zal zijn eigen lof krijgen, en dat zo eerlijk mogelijk. Vaarwel en noteer Erasmus onder het aantal van hen die jou oprecht en van harte zijn toegedaan.

1 maart

325 *Aan Thomas Ruthall*
Bazel, 7 maart 1515

Dit is het voorwoord voor de uitgave van Seneca's *Lucubrationes* (Bazel, 1515) waar Erasmus al mee bezig was geweest in Engeland.

Aan Zijne Eminentie Thomas Ruthall, bisschop van Durham, grootsecretaris

2. In de *Rudimenta hebraica* (Pforzheim, 1506).
3. Pseudo-Philo van Alexandrië, *Breviarium de temporibus*, gedrukt in 1498 in Venetië en Rome.
4. Reuchlin had in 1510 de Hebreeuwse passages in de werken van Hieronymus nagekeken.

van Zijne Majesteit, de Koning van Engeland, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Door een merkwaardige samenloop van omstandigheden, zeer vereerde bisschop, streden wij tegelijkertijd in veldslagen die veel van elkaar verschilden, maar toch ook heel wat overeenkomsten vertoonden. Want terwijl u eerst, onder het gelukkige gesternte van de onoverwinnelijke koning, de Fransen op de vlucht joeg[1.] en na uw terugkeer in Engeland, de Schotse koning, die met een grote en goed uitgeruste troepenmacht uw gebied was binnengevallen, terugdreef, opjoeg en vernietigde, heb ik ten koste van heel wat inspanning twee van de grootste maar meest gehavende schrijvers, Hieronymus en Seneca, geschoond van de fouten, die meest afschuwelijke vijanden van de letteren, die hun werken niet alleen hadden bedorven, maar volkomen te gronde gericht. Ook ik had te maken met twee vijanden, en ik geloof niet dat u het in uw burchten zwaarder had en harder zwoegde dan ik in deze arbeid. Trouwens, ook in dit opzicht overtref ik u dat ik, generaal en soldaat tegelijk, met vele duizenden vijanden slaags raakte. En in dit treffen was het bloedbad niet minder dan bij uw veldslagen. In uw veldtocht tegen de Fransen immers waren de vijanden zo beschaafd - hoe zou ik dat anders kunnen noemen? - een bloedige strijd te vermijden. Al bij het eerste treffen sloegen zij voor u, die veel sterker was, op de vlucht,[2.] zodat het leek of zij alleen maar waren gekomen om u een grote buit te bezorgen. Verder bezorgden de Schotten u een geweldige overwinning,[3.] omdat immers de Schotse koning zelf met zijn talrijke aanzienlijken sneuvelde, een koning nog wel die met zijn gladiatorengeest - zoals men zegt - uit was op de vernietiging van heel Engeland, maar die overwinning heeft u veel bloed van uw eigen volk gekost. Ik sloeg echter in een enkel gevecht meer dan vierduizend vijanden neer, wat zeg ik, monsters; ik maakte ze af en hakte ze in de pan, want zoveel fouten verwijderde ik alleen al uit Seneca. Voeg daarbij dat de Schotse troepen nog nauwelijks Engeland waren binnengedrongen en slechts één burcht bezet hielden, waaruit ze snel werden verdreven. Daarentegen had een ontelbaar aantal fouten al eeuwenlang het hele werk van Hiero-

1. Ruthall begeleide Hendrik VIII in 1513 bij diens veldtocht in Frankrijk en keerde daarna terug naar zijn residentie Durham om het verzet te organiseren tegen de invasie van Engeland door Jacobus IV van Schotland.
2. In de Sporenslag bij Eguinegatte of Guinegate op 16 augustus 1513.
3. In de slag van Flodden op 9 september 1513. Onder de doden was Jacobus IV.

nymus en het hele werk van Seneca overwoekerd, zodat er geen plekje was dat niet door de vijand was bezet.

En bij dit al had ik in plaats van een zwaard een pen, in plaats van Mars de Muzen, in plaats van troepen mijn deskundigheid en geen andere hulp dan twee zeer oude manuscripten waarvan mijn hoogste mecenas en dat onvergelijkelijke sieraad van onze eeuw, William, aartsbisschop van Canterbury, mij uit zijn bibliotheek het ene aanbood, en King's College van Canterbury mij het andere te hulp stuurde. Maar ze waren allebei heel erg beschadigd en verder zaten er meer fouten in dan in de gangbare exemplaren, zodat mijn hulptroepen minder betrouwbaar waren dan de vijanden zelf. Het voordeel was echter dat de fouten niet met elkaar overeenstemden, wat wél het geval is met boeken die naar eenzelfde exemplaar zijn gedrukt. En zoals dat soms voorkomt bij een oplettend en kundig rechter die uit het verhaal van vele getuigen, van wie niemand de waarheid spreekt, de werkelijkheid afleidt, zo haalde ik uit de verschillende soorten fouten de juiste lezing. Daarbij rook ik als het ware veel dingen door het spoor te volgen van letters en accenten. In sommige gevallen moest ik gissen, maar dat heb ik slechts spaarzaam gedaan, in het besef dat de geschriften van dergelijke mannen iets heiligs zijn, waarmee je niet alleen behoedzaam maar ook met piëteit moet omgaan.

Daarom liet ik veel aan anderen over om uit te pluizen. Wat men ten onrechte aan Seneca toeschrijft heb ik niet verwijderd, zodat de lezer het niet hoeft te missen, maar helemaal aan het eind gezet; het overige heb ik overzichtelijker gerangschikt. Ik voegde er het even geestige als geleerde boekje aan toe over de dood van Claudius,[4.] dat men onlangs in ons Germanië terugvond en dat Beatus Rhenanus met zijn geleerde aantekeningen verduidelijkte. Jammer dat het boek over de aardbevingen dat hij zelf vermeldt in zijn *Vraagstukken der natuur* niet meer voorhanden is,[5.] evenmin als een ander boek over het huwelijk, dat Hieronymus noemt in een geschrift tegen Jovinianus,[6.] en een derde over het bijgeloof, waaruit Augustinus woordelijk enkele passages citeert in zijn *De civitate Dei.*[7.] Overigens wist ik heel goed dat een dergelijk werk de schrijver veel moeite en weinig eer oplevert. De resultaten komen immers geheel terecht bij de lezer in een dusdanige vorm dat hij niet merkt welke weldaad de tekstbezorger hem bewijst. Een wel-

4. *Apocolocynthosis* (‘verheffing van de pompoen’, een toespeling op ‘apotheosis’), een satire op keizer Claudius die na zijn dood door de senaat tot god werd verheven. De uitgave van Beatus Rhenanus werd gedrukt door Froben in maart 1515 samen met de *Lof der zotheid.*
5. Seneca, *Naturales quaestiones VI*, 4, 2.
6. Hieronymus, *Adversus Iovinianum I*, 49.
7. Augustinus, *De civitate Dei VI*, 11.

daad bewezen aan een ondankbare is verloren moeite, maar een die wordt bewezen aan een persoon die zich daarvan niet bewust is, is nog ondankbaarder werk.

Hoewel ik mij dat terdege realiseerde, meende ik deze twee schrijvers deze eer toch te moeten bewijzen. Hieronymus is de enige Latijnse schrijver die we in de theologie kunnen stellen tegenover de Grieken. Als we die niet meer hebben, zie ik niet in welke theoloog die die naam verdient, we nog kunnen opvoeren; daar moeten we eerlijk over zijn. En Hieronymus, op zijn beurt, had zo'n hoge dunk van Seneca dat deze de enige heidense schrijver is die hij opnam in zijn *Catalogus van beroemde schrijvers*, niet zozeer vanwege de brieven van Paulus aan Seneca en van Seneca aan Paulus - waarvan hij heel goed wist dat zij noch door Paulus noch door Seneca geschreven waren, want daarvoor had hij een uitstekende neus: hij gebruikte ze als voorwendsel om hem aan te bevelen bij zijn lezers - maar omdat hij vond dat dit de enige niet-christelijke schrijver was die christenen konden lezen. Niets is immers vromer dan zijn leefregels; met zoveel enthousiasme spoort hij aan tot een eervol leven dat hij blijkbaar ook zelf handelde naar het werk dat hij leerde. Seneca is de enige die de ziel meevoert naar het hemelse, haar de kracht geeft het wereldse te verzaken, afkeer in haar plant voor het schandelijke en haar aanvuurt tot liefde voor het eervolle, kortom, hij laat iedereen die hem in deze gezindheid ter hand nam, weggaan als een beter mens. Ik ben ook niet erg onder de indruk van de antieke lasterpraatjes van sommige critici van wie niemand het waagde zijn leven te laken, al missen zij in zijn stijl ik weet niet wat. Caligula noemde de welsprekendheid van Seneca een renbaan zonder markeringen, maar dezelfde man had zo'n verachting voor Vergilius en Livius dat het weinig scheelde of hij had hun beelden uit alle bibliotheken laten verwijderen.[8.] Quintilianus keurt zijn taalgebruik af, maar in een dusdanige bewoording dat zijn kritiek de hoogste lof nabijkomt.[9.] Aulus Gellius was venijniger,[10.] maar zijn mateloze hartstocht voor Cicero maakte hem kritischer tegenover Seneca dan billijk was.

Er zijn trouwens dingen die ik zelf ook liever anders zou zien. Bepaalde niet erg hoogstaande termen roepen ergernis op en zijn oudemannenpraat is soms een beetje vermoeiend, zijn humor soms nogal gewaagd, zijn retorische uitroepen saai en de vaart van het betoog wat hortend en stotend; hij is dikwijls erg ingenomen met zichzelf en heeft maar weinig achting voor andermans talenten. Opmerkelijk bijvoorbeeld is dat hij in zijn *Controversiae* bijna nooit iemand prijst,[11.] maar als vanuit de hoogte wel vele anderen bela-

8. Suetonius, *Caligula* 34 (Vergilius, Livius), 53 (Seneca).
9. Quintilianus, *Institutio oratoria X*, 1, 125/31.
10. Aulus Gellius, *Noctes atticae XII*, 2.
11. De *Controversiae* van Seneca de Oudere werden in die tijd nog toegeschreven aan zijn veel bekendere zoon.

chelijk maakt. Daarom denk ik dat, zoals zo vaak gebeurt, zijn voorbeeld op hemzelf terugslaat. Maar is er ooit een schrijver geweest op wie niets viel aan te merken? Hij heeft zo'n hoge morele standaard dat, zelfs als hij helemaal niet kon schrijven, allen die een goed leven willen leiden, hem toch zouden moeten lezen; hij is evenwel zo welsprekend dat hij, in die eeuw der welsprekendheid, tot de coryfeeën daarvan gerekend moet worden. Quintilianus loopt het gevaar dat men hem van jaloersheid op Seneca beticht. Het ontgaat mij niet dat er nog veel fouten in zijn werk zijn blijven zitten, maar zelfs Seneca zou nauwelijks in staat zijn die te verwijderen zonder de hulp van oude handschriften.

Het werk van deze voortreffelijke schrijver, voor zover mogelijk hersteld door mijn arbeid, zal onder de bescherming van uw naam verschijnen, eerbiedwaardige prelaat. Ik herinner me dat u, toen u uit de burchten overzee terugkeerde naar Engeland en mij toevallig tegenkwam, mij gul liet meedelen in de Franse buit, zodat ik, al had ik niet deelgenomen aan de strijd, toch niet zonder buit bleef. Ik op mijn beurt draag u nu mijn militaire triomfen op en wijd ze aan u, zodat men niet kan zeggen dat ik, uitgedaagd door uw vriendendiensten en weldaden, de omvang van uw grote weldaden jegens mij ontken of ontveins. Het ene zou ondankbaarheid zijn, het andere domheid. Vaarwel, beroemde prelaat.

Bazel, 7 maart

326 *Aan de lezer*
Bazel, maart 1515

Deze ‘brief’ bestaat uit passages geselecteerd uit het derde, aan de lezer gerichte voorwoord uit het tweede deel van Erasmus' uitgave van Hieronymus.

Erasmus van Rotterdam aan allen die liefde hebben voor de gewijde geschriften, gegroet

Het ontgaat me niet, beste lezer...

Anderzijds zijn er mensen aan wie het niet geheel ontbreekt aan onderscheidingvermogen, en toch is het haast onvoorstelbaar hoe hardnekkig een

bepaalde mening en vooringenomenheid kan zijn, niet alleen bij gewone mensen, maar ook bij grote geleerden met een helder verstand. Zo bedriegen onze ogen ons dagelijks, zo vroegen ooit de oren van een heel volk om het varken van Parmeno,[1] wat later zelfs een spreekwoord is geworden. Het zal u niet spijten als ik hier een paar verhalen vertel om wat ik hier beweer te verduidelijken. Vroeger, toen ik nog jong was, was ik in het paleis van de beroemde Hendrik, gewoonlijk genaamd van Bergen, bisschop van Kamerijk, bevriend met een zekere Pietro Santeramo van Sicilië, een even verfijnd als erudiet man. Deze vertelde me dat hij eens, toen hij in Parijs woonde, voor de grap een epigram had geschreven met ingebouwde echo: ‘Omdat jij, o tijd, je eigen limiet beidt,/Verzacht ik, zwaan, met zang de droeve ondergang’. Hij had er een titelpagina bij gemaakt: ‘De stervende zwaan voor de grot’. Daarna ging hij op zoek naar een bekwaam kalligraaf met het verzoek om onder dit plaatje dit vers te schrijven in nagemaakt antiek schrift en zijn best te doen sommige letters beschadigd te doen lijken alsof zij door de tijd waren aangetast. Toen het klaar was liet hij het aan Fausto Andrelini zien, die al vele jaren te Parijs poetica doceert. Hij zei erbij dat hij dit stukje papier gevonden had tussen zeer oude overblijfselen uit de oudheid, omdat hij immers wist dat Fausto er amper naar zou kijken als hij zei dat hij het de dag tevoren gemaakt had. Fausto las en herlas het en het is moeilijk te beschrijven hoe verbaasd, hoe verrukt hij was, hoe hij dat geleerde en onnavolgbare stukje antiek bijna aanbad. Zijn bewondering voor deze relikwie kende geen grenzen, totdat Santeramo alles opbiechtte en de hele zaak in vrolijkheid oploste.

Een soortgelijke grap werd eens uitgehaald door Guillaume Cop, het onsterfelijk sieraad van de stad Bazel die deze grootheid voortbracht, ja, de eeuwigdurende roem van heel ons Germania, het geluk van Frankrijk, dat al zoveel jaren van de grote man profiteert en hopelijk nog heel lang mag profiteren, de roem van het koninklijk hof, waar hij bij de koning, zonder enige twijfel de vorst van alle koningen, de onbetwiste vorst onder de artsen is; om iets te noemen wat hem nog verdienstelijker maakt: het toevluchtsoord voor heel de wereld, waarvoor hij met zijn doorwrochte werken dat heilzaamste goed, de medische wetenschap, die door de onwetendheid van haar beoefenaren bijna was teloorgegaan, weer gezond maakt en herstelt. Welnu, deze Guillaume Cop munt niet alleen uit in integriteit en bijzondere geleerdheid, maar had ook een aangenaam en vrolijk karakter, iets wat een goed mens niet misstaat. Toen hij eens aanzat aan een maaltijd, waarbij toe-

1. Zie Plutarchus, *Moralia* 18 en 674: de Griekse acteur Parmeno kon zo goed het geknor van een varken nabootsen dat het publiek het voor echter hield dan het geknor van werkelijke varkens.

vallig veel artsen aanwezig waren en men een schotel met allerlei groenten opdiende, koos hij een algemeen bekende groente - die de Grieken peterselie noemen, een soort selderij - uit en zei: ‘Het is de taak van de medici de vorm en de werking van de planten te kennen. Wel, wij zitten nu hier met zoveel artsen aan tafel. Laat degene die het weet zeggen hoe deze plant heet.’ Omdat iedereen ervan overtuigd was dat het gewas, waarnaar een zo groot man zo nieuwsgierig informeerde, wel zeldzaam en exotisch moest zijn, durfde niemand het te zeggen totdat Cop zelf het probleem met een lach oploste door een meisje uit de keuken te ontbieden en te verzoeken te antwoorden in plaats van de artsen. Zonder een ogenblik te aarzelen noemde zij de naam van de plant.

En hier nog een derde anekdote, maar anoniem. Een mij onbekend iemand gaf eens aan een van de grootste geleerden van Italië een pagina uit een manuscript die zo was uitgescheurd dat er geen titel meer te zien was die de schrijver kon verraden. De schenker zei erbij dat het hem een werk leek van een moderne schrijver. De geleerde was een van die lieden die uit liefde en enthousiasme voor de oudheid een enorme hekel hebben aan alle nieuwlichterij. Geërgerd door het onzuivere taalgebruik stortte hij onmiddellijk een vloed scheldwoorden uit over de barbaarse schrijver, die het ongelukkige perkament had verpest met zoveel domme onzin. Er volgde een bulderend gelach waar geen eind aan kwam totdat iemand hem zei dat, wat hij zo veroordeelde, een fragment van Cicero was. Uit de droom geholpen erkende de geleerde dat hij, door een vooropgezette mening, op een dwaalspoor was gebracht en lachte hartelijk mee. Zo groot is, zelfs bij geleerden, het vooroordeel en er is geen andere eigenschap die, wanneer je iets moet beoordelen, de blik meer vertroebelt of zelfs verblindt.

In het vorige voorwoord heb ik naar ik meen voldoende aangetoond dat men aan alle oude schrijvers wel eens valselijk boeken toeschrijft die niet van hen zijn. En vind je het dan goed en eerlijk de eerste de beste domoor toe te staan passages in te lassen of te bederven en tegelijkertijd studenten en geleerden te verbieden om wat men valselijk heeft ingelast te verwijderen en wat men bedorven heeft te verbeteren? Maar misschien eis je dat dat gebeurt op gezag van de bisschoppen. De omgekeerde wereld! Men wordt niet boos op de bedrieger die, buiten ieder gezag om, de heilige boeken bederft, neen, men wordt kwaad op degenen die buiten het gezag van de hele kerk om verbeteren wat bedorven is. Trouwens, ik probeer niet de kerkelijke overheden voor te gaan, maar hen in hun werkzaamheden terzijde te staan, voor zover ik kan. Ik doe aanbevelingen, ik neem geen besluiten, ik geef aanwijzingen, geen oordeel. En ik twijfel er absoluut niet aan dat zij mijn mening met graag-

te aanvaarden. Maar, zo zegt men, het is bijzonder kwalijk om, wat al zoveel eeuwen is aanvaard, onderuit te halen. Maar waarom was dan vroeger de Septuagint[2.] algemener aanvaard? En toch heeft Hieronymus niet geaarzeld deze in zijn vertaling te verbeteren, ondanks het vergeefse protest van Augustinus en enkele andere bisschoppen. Is er een populairder verhaal dan dat over de zeventig cellen? Maar Hieronymus[3.] aarzelde niet om dit verhaal, dat door iedereen werd aanvaard en niet alleen door Augustinus, een leugen te noemen. Of is er een uitgave die een grotere verspreiding kent dan zijn versie van het Nieuwe Testament? En wat doet het af aan de evangelische waarheid, als Valla, meer een retor dan een theoloog, het verwijt maakt dat de vertaler een paar passages verkeerd weergaf? Leest men de brieven aan Paulus soms met minder geloof omdat Jacques Lefèvre d'Etaples, een achtenswaardig man niet minder door de zuiverheid van zijn leven dan door zijn geleerdheid, beweerde dat de uitgave, die algemeen in gebruik is, niet van Hieronymus kan zijn en, in navolging van Valla, er veel in veranderde wat of slecht of verminkt was weergegeven? Ook ik droeg in diezelfde tijd mijn steentje bij en het wonderlijke is dat wij, hoewel wij dat niet van elkaar wisten, beiden in dezelfde tijd aan dezelfde zaak werkten, ook al verscheen zijn uitgave eerder.[4.] Ik zou maar al te graag willen dat de uitgave, waar ik nu mee bezig ben, overbodig zou blijken. Ik heb de grootste achting voor Lefèvre als een man van buitengewone geleerdheid, vereer hem als een hoogstaand mens, wens hem het beste toe als een groot vriend. Maar als bij profane zaken Aristoteles al van mening was dat het beter was de vriend van de waarheid te zijn dan die van Plato,[5.] dan moet dit des te meer gelden bij deze geschriften die wij voor heilig, of liever gezegd, voor allerheiligst houden. Ik zeg dit, niet omdat ik het niet eens ben met zijn uitgave, maar om me bij voorbaat te excuseren als ik van mening lijk te verschillen met een zo groot man.

Maar om tot het onderwerp terug te keren, wat is er de laatste tijd niet met de kerk gebeurd? Staat heel de christelijke wereld op zijn kop omdat Paulus van Middelburg, bisschop van Fossombrone, in zijn boeken[6.] duidelijk aantoonde dat de algemeen aanvaarde berekening van de paasdatum vals is? Als het kerkelijk gezag niet alleen niet wordt aangetast door dergelijke

2. De Griekse vertaling van het Oude Testament, volgens de overlevering gemaakt door zeventig geleerden die ieder in een afzonderlijke cel zaten maar elk dezelfde vertaling voortbrachten.
3. Vgl. Hieronymus, *Praefatio in Pentateuchum*; *Adversus Rufinum II*, 25.
4. Zie brief 304, noot 6.
5. Aristoteles, *Nicomacheïsche ethiek I*, 4 (1096a16).
6. Paulus van Middelburg, *De recta Paschae celebratione* (Fossombrone, 1513).

nieuwigheden, maar juist bevestigd, waarom bibbert men dan alsof de hemel instort, als ik probeer uit de zeer geleerde boeken van Hieronymus die domme onzin te verwijderen? En ach, had ik maar de gelegenheid gehad met zijn andere commentaren te doen wat ik met zijn brieven deed. Als men per se een machtiging wil: ik doe dit werk met de gunst, aanmoediging en aansporing van veel grote en ook geleerde prelaten die er niet alleen mee instemmen, maar mijn werklust ook steunen met overvloedige middelen. Hun vorst en vaandeldrager, de enige grote mecenas van mijn studies, is William Warham, aartsbisschop van Canterbury, primaat van heel Engeland, een man zo volmaakt in ieder soort literatuur en deugd dat je bij hem al die gaven aantreft waarvan je er bij anderen nauwelijks een enkele zult vinden en die, alleen, volstaat om alle grote gaven waaraan een volmaakt prelaat moet voldoen, te weerspiegelen. Ook de anderen zal ik hun lof niet onthouden, maar het is nu niet de plaats om de lezer met een nog langere voorrede op te zadelen. Laat ik er slechts dit aan toevoegen. Enige tijd geleden al is paus Leo, in ieder opzicht de grootste, op de hoogte gebracht van mijn werk, niet alleen door mijn brieven, maar ook door die van vele uitmuntende mannen; ik verwacht dan ook van hem, een groot geleerde en tegelijk een voortreffelijk mens, dat hij mijn pogingen niet alleen zal goedkeuren met zijn gezag, maar ook zal bekronen met ruimhartige prijzen.

Ik heb, beken ik, hier meer woorden gebruikt dan de lengte van een voorwoord toestaat. Maar ik heb alles gedaan, geen steen onberoerd gelaten om iedereen tevreden te stellen in de wetenschap dat de een door dit, de ander door dat wordt gekwetst of juist verzoend. En als er nog iemand zo dom is, of zichzelf zo vijandig gezind, of zo verdorven door ingevreten gewoontes dat hij met deze onzin zijn goede tijd wil verdoen, dan zal zelfs hij geen reden hebben om zich over mij te beklagen, aangezien hij nu, door mijn toedoen, beschikt over alles wat de vorige uitgaven behelsden en veel beter gecorrigeerd dan vroeger, met ook nog een paar aanvullingen die de oudere uitgaven niet hadden. Ik heb zozeer geprobeerd niemand te kort te doen dat ik mijn uiterste best heb gedaan het zowel geleerden als ongeschoolden, rechtvaardige en vooringenomen lieden, sufferds zonder enige hoop en mensen van grote verwachting naar de zin te maken.

Vaarwel, mijn vriend lezer, Bazel, maart 1515

326a *Van Willibald Pirckheimer*
[Neurenberg? april 1515]

Deze brief heeft Erasmus nooit bereikt. De tekst komt uit een klad van de hand van Pirckheimer.

Als men zich er al op mag beroemen belangrijke vrienden te hebben, meen ik dat ik in dat opzicht niet de laatste hoef te zijn, omdat ik de vriendschap lijk te genieten niet alleen van privé-personen, maar ook van de beroemdste en grootste vorsten van Germanië, Frankrijk en Italië. Maar zowaar als de fortuin mij helpt, van al die vrienden doe jij, mijn zeergeleerde en minzame Erasmus, voor niemand onder maar ben je de grootste en voornaamste. Ik las je brief die me heel wat meer plezier deed en mij heel wat aangenamer was dan als hij me door een of andere koning, zelfs de grootste, was geschreven, niet omdat ik alle lof die je over me uitstort erken, maar omdat ik zie dat mij je vriendschap, die ik zozeer wenste, ten deel is gevallen. Ik dank daarvoor mijn vriend Beatus die me bij een zo'n groot man introduceerde en niet minder jou, omdat je je zo vriendelijk en toegankelijk betoonde. Maar voornamelijk wens ik mezelf hiermee geluk en met een wit steentje markeer ik het uur waarop me jouw gelukkige brief werd gebracht; ik zou die onmiddellijk beantwoord hebben, als hij niet zo laat was aangekomen. Want terwijl hij op 24 januari is geschreven, werd hij mij pas na 1 april overhandigd, toen de jaarmarkt te Frankfort die je, naar ik begrepen had, op weg naar Engeland zou bezoeken, al voorbij was. Toch heb ik, na deze gemiste kans, een andere weg gevonden waarlangs ik je met mijn brief kan inhalen, zelfs als je de oceaan overstak. Want ik heb Robert Wingfield, afgezant van de Engelse koning bij Zijne Keizerlijke Majesteit, een beroemd en geleerd man en een goede vriend van me, gevraagd deze brief aan jou te doen toekomen en ik hoop dat hij aan mijn wens zal voldoen. Ook jij, mijn beste Erasmus, zult er goed aan doen als je onze jonge vriendschap blijft koesteren met brieven. Je kunt me geen groter genoegen doen.

326b *Aan Jakob Wimpfeling*
[Frankfort, maart/april 1515]

Deze brief staat evenmin als de vorige in de uitgave van Allen. De tekst is bewaard in een manuscript van een Duitse klerk. Erasmus had Bazel

verlaten in maart en was op weg naar Engeland. Hij bezocht de Frankfurter Buchmesse samen met zijn uitgevers Matthias Schürer van Straatsburg en Wolfgang Lachner van Bazel.

Aan de heer Jakob Wimpfeling en het literaire genootschap in Straatsburg

Hartelijk gegroet. Op een en dezelfde dag bracht een of andere kwade geest mij een dubbele wond toe. In Mainz telde ik mijn kleine geldvoorraad na zodat ik op de hoogte was als er iets mis ging, want ik was zo bang door berichten dat er een schip was beroofd, dat ik het verborg in mijn kousen. Ik vond zesenzestig gouden munten, waaronder twee nobels, enige schilden met een zon erop, dukaten en de kleinste van allemaal, een gouden florijn, als je een enkele filipsflorijn uitzondert. Naast mijn slaapkamer, die voor mij alleen bestemd was, was een zitkamer met een kachel waarin wij, Schürer, ik en verschillende vrienden, tot laat in de nacht met elkaar spraken. Toen iedereen was vertrokken liet ik mijn beurs daar achter en ging naar bed. 's Morgens wilde ik, zonder onraad te vermoeden, mijn geld weer tellen, om een idee te krijgen hoeveel ik kon uitgeven aan boeken. Ik zag direct dat er twee nobels ontbraken. Mijn hart zonk me in de schoenen, ik telde opnieuw en merkte dat er tweeëntwintig florijnen eveneens ontbraken. De dief had achtenveertig goudstukken achtergelaten, want het was een beschaafde kerel die genoegen nam met minder dan de helft. Deze ramp trof mij zo erg, zeg ik eerlijk, dat ik niet ongevoelig was voor een paar steken van verslagenheid! Ik hoopte dat dit onheil me vrijwaarde voor verdere ongelukken op mijn reis. Maar iets ergers lag op de loer. Tegen de avond voelde ik me erg vermoeid en wist dat dat betekende dat ik ziek zou worden. Ik at heel weinig. Ik ging naar bed. En weldra kreeg ik een van de ergste koortsaanvallen die ik ooit in mijn leven heb gehad. Deze duurde tot acht uur 's morgens. Ik zweette me een ongeluk. Mijn adem en water leken wel van vuur. Ik denk dat als het zweten niet was gekomen, de koortsaanval dodelijk zou zijn geweest. Maar ik ben nu in een toestand van goede hoop. Toch betreur ik deze tocht niet. Hij gaf me de gelegenheid voor een hartelijke ontmoeting met Reuchlin,[1.] een man van grote distinctie, voor wie ik niet alleen veel waardering heb, maar van wie ik bijzonder veel houd vanwege een zeldzame soort hoffelijkheid en persoonlijke charme. Ik ontmoette ook onze vriend Gerbel, of liever, ik genoot een paar uur van zijn gezelschap; zijn verfijnde conversatie, zijn karakter en geleerdheid sluiten zo goed aan bij mijn smaak dat al sinds enige jaren het gezelschap van geen andere man me zoveel plezier heeft gedaan. Van niemand heb ik meer verwachtingen dan van Beatus

1. Dit was de eerste keer dat beiden elkaar ontmoetten.

Rhenanus en van Gerbel. Lachner wilde de nieuwe *Spreekwoorden*[2] hier eigenlijk niet in de verkoop doen om eerst de oude uitgave kwijt te raken; probeer een exemplaar te krijgen in Bazel. Ik schrijf dit in grote haast, want ik sta op het punt te vertrekken. Het overige nieuws krijg je uit Engeland. Ik ben je dankbaar voor je edelmoedigheid, waardoor ik de herberg kon verlaten zonder iets te hoeven betalen. Het is niets nieuws voor mij, maar toch stel ik die hoffelijkheid tegenover mij buitengewoon op prijs. Mijn beste wensen voor jullie allemaal; ik schrijf aan jullie allen als aan een enkel persoon en ik hoop dat jullie nog heel lang met elkaar verbonden blijven door de banden van dit genootschap.

Erasmus Rotterdam

327 *Aan Beatus Rhenanus*
Sint-Omaars, 13 april 1515

Dit is het voorwoord voor de *Enarratio allegorica in primum Psalmus* (‘Allegorische interpretatie bij Psalm 1’), voor het eerst gedrukt in Erasmus' *Lucubrationes* (Straatsburg: Schürer, september 1515). Erasmus was onderweg naar Engeland en verbleef in Sint-Omaars bij Anton van Bergen, de abt van Saint-Bertin.

Erasmus van Rotterdam aan Beatus Rhenanus van Sélestat, gegroet

Toen ik zag, mijn beste Beatus, dat zelfs gewone en ongeletterde mensen hun vriendschapsbanden versterken door het over en weer zenden van geschenken, meende ik dat het geen pas gaf dat dit deel van beschaving en dienstbetoon leek te verslappen bij de beoefenaren van de schone letteren, en speciaal bij ons die het gedeelde enthousiasme voor de studie in de grootst mogelijke vriendschap verbindt. Toen ik dan ook onlangs gedwongen werd enige dagen in Sint-Omaars te blijven omdat mijn paarden uitgeput waren van de reis, begon ik, om deze tijd niet geheel verloren te laten gaan voor de studie, na te denken over een geschenk voor jou en op het juiste ogenblik schoot mij te binnen wat onze geliefde Seneca nadrukkelijk aanbeveelt,[1] namelijk dat men er vooral op moet letten dat een geschenk niet alleen hem waardig moet zijn die het stuurt, maar ook past bij degene aan wie men het stuurt. Zo immers kan wat op zichzelf van weinig waarde is een

2. De herziene uitgave van de *Adagia* (Bazel, 1515).
1. Seneca, *De beneficiis I*, 12.

kostbaar geschenk worden, juist omdat het zo goed werd gekozen. Wat nu kan een theoloog beter sturen dan een prachtig bloempje, geplukt uit de bloeiende velden van de heilige geschriften? Wat kan ik beter aan Beatus sturen dan een regel van het waarlijk Zalige,[2.] geschilderd met het penseel van de Heilige Geest? Een waarlijk goddelijke naam, omdat hij de menselijke natuur te boven gaat. Vandaar dat de Griekse dichters deze naam *makares* uitsluitend toekenden aan de goden en slechts hen zalig noemden. De eer van een zo prachtige naam komt geen van de stervelingen toe, tenzij hij zo in Christus geworteld is dat hij als het ware al is omgevormd en één geworden met Hem en, zoals hij die prachtige naam met Hem gemeen heeft, het ook verdient deel te hebben aan Zijn onsterfelijkheid. Niets staat verder af van de echte gelukzaligheid dan degenen die het domme volk gelukzalig noemt. Want dat kent sommige mensen gelukzaligheid toe zoals het hen ook goddelijkheid toekent en het dwaalt daarbij schandelijk of vleit nog schandelijker. Dikwijls komen wij in de bijbelse mysteriën het woord ‘zalig’ tegen, maar wij zien nooit dat dat woord slaat op rijken, op koningen, op wellustelingen. Ik lees: ‘zalig zijn degenen die God vrezen, die wandelen in weg des Heren.’[3.] Ik lees: ‘zalig hij aan wie God de zonde niet heeft aangerekend.’[4.] Ik lees: ‘zalig hij die de behoeftigen en gebrekkigen kent.’[5.] Ik lees: ‘zalig die onbevlekt op weg zijn, die wandelen in de wet van de Heer.’[6.] Zoveel gradaties van zaligheid zijn er en toch ‘wordt er met geen woord gerept over de groten der aarde’ zoals het Griekse spreekwoord[7.] zegt. De eerste zalige is hij die de vrees voor God afhoudt van de zonde. Verder is hij zalig die wel tot zonde is vervallen, maar deze door zijn tranen zo grondig heeft afgespoeld dat de barmhartige God hem niet meer aanrekent wat hij heeft misdaan. En ook hij is zalig die de fouten van een vroeger leven goedmaakt door zijn vroomheid en liefdadigheid, want de Heer zal hem bevrijden van het kwaad op de dag des oordeels. Maar nog zaliger is hij die zich door de naleving van Gods wet verre weet te houden van alle bezoedeling door de zonden; de allergelukzaligste echter is hij die in deze Psalm wordt beschreven, aan wie het niet alleen is gegeven door geen enkele zonde te worden bezoedeld, maar die zo goed thuis is in de goddelijke voorschriften dat hij, opbloeiend in een leven van onafgebroken onschuld, ook anderen een prachtige vrucht brengt door zijn voorbeeldige karakter en zijn heilzame geleerdheid.

2. Het Latijnse *beatus* betekent ‘zalig’.
3. Psalm 127:1.
4. Psalm 31:2.
5. Psalm 40:2.
6. Psalm 118:1.
7. *Adagia II*, 1, 79.

En zo stuur ik je terug naar jezelf, dat wil zeggen de Zalige naar de Zalige. Want wat anders paste beter bij jou? Vooral omdat jouw aard van nature ongevoelig is voor gebreken, maar ook omdat je probeert je leven en je naam van iedere smet te vrijwaren en je met zo'n onvermoeibare ijver bezig bent met de schone letteren dat, terwijl Christus je prachtige pogingen begunstigt, je ook een niet geringe luister en schoonheid verleent aan jouw stadje, dat al zozeer geadeld is door de vele uitmuntende geesten die het heeft voortgebracht. De hoop bestaat dat je ooit voor heel Duitsland die man zult zijn, van wie de mensen zullen begrijpen dat de naam 'zalige' hem niet toevallig, maar door het besluit van de goddelijke wil is ten deel gevallen. Daarom zal dit geschenkje je niet alleen doen denken aan jouw Erasmus, maar zal het je ook jezelf ten voorbeeld stellen. Moge de algoede en almachtige God maken dat wij, zoals wij tot nu toe in een allerzoetste gemeenschap van studies verenigd zijn geweest, ook later in elkaars gezelschap kunnen genieten van de eeuwige en ware gelukzaligheid. Vaarwel, beste vriend.

Sint-Omaars, 13 april 1515

328 *Van Beatus Rhenanus*
Bazel, 17 april 1515

Seneca vordert goed, zeer welsprekende heer, want hij wordt op twee persen tegelijk gedrukt. Nesen is heel nauwgezet bezig de fouten eruit te halen en ik wou dat ik die fouten even gelukkig kon verbeteren als hij ze zo scherpzinnig weet op te sporen. Maar er zitten - zoals je zelf weet - nog zoveel verschrijvingen in het handschrift dat bij uitstek jouw hulp nog hard nodig zou zijn. Onlangs stootte ik bij toeval op de volgende passage in het begin van boek IV van *De beneficiis*,[1] dat zo begint: 'Non ideo per se non est expetendum, cui aliquid extra quoque emolumenti adhaeret. *Eero* enim pulcherrima quaeque multis et aduentitiis comitata sunt *dolis*, sed illas trahunt, ipsa praecedunt. Num dubium est quin hoc humani generis domicilium circuitus solis ac lunae vicibus suis temperet? quin alterius calore alantur corpora, terrae relaxentur, immodici humores comprimantur, *alligatis* omnia hyemis tristitia *frangantur*, alterius *tempore* efficaci ac penetrabili *rigatur* maturitas frugum? quin ad huius cursum foecunditas humana respondeat, quin ille *animum* observabilem [fecerit] circumactu suo?'

Omdat men deze pagina al begon te drukken, heb ik deze passage voor de vuist weg, misschien niet geleerd genoeg en een beetje brutaal, aldus verbe-

1. Seneca, *De beneficiis IV*, 22, 4/23, 1.

terd: '*Fere* enim pulcherrima quaeque multis en aduentitiis comitata sunt *dotibus*, sed illas trahunt, ipsa praecedunt. Num dubium est quin hoc humani generis domicilium circuitus solis ac lunae vicibus suis temperet? quin alterius calore alantur corpora, terrae relaxentur, immodici humores comprimantur, *alligantis* omnia hyemis tristitia *frangatur*, alterius *tepore* efficaci ac penetrabili *rigetur* maturitas frugum? quin ad huius cursum foecunditas humana respondeat, quin ille *annum* obseruabilem fecerit circumactu suo?' Tot zover Seneca. Ik heb dit gedaan op veel plaatsen, zoals wanneer ik in plaats van *clementisse*, dementisse heb gezet, in plaats van *perierat*, peierat, in plaats van *de stabili via*, detestabili via, in plaats van *nota*, vota, en meer van dergelijke dingen.[2.] Maar ik wil niet steeds op mijn eigen oordeel vertrouwen, vooral als het zo voor de vuist weg moet en ongeduldige lieden staan aan te dringen. Maar als wij een oud exemplaar hadden, zou ik niets liever doen dan deze schrijver corrigeren in alles wat nog verbetering behoeft; daarmee zou ik alle studenten van dienst zijn en tegelijk zorg dragen voor je faam, ook al heb je in het voorwoord gezegd niet alle, maar wel de meeste fouten te hebben opgespoord.

Froben vraagt het Nieuwe Testament van je te mogen hebben en belooft je daarvoor evenveel te geven als ieder ander. Hij ontkent dat Dunckel hem iets heeft opgedragen over het sturen van kleding, hoewel ik toch van jullie beiden iets anders had begrepen. Ik vind het jammer dat je de brief[3.] die je me schreef - zoals Nesen mij vertelde - niet aan Lachner meegaf. Als je hem aan Schürer hebt gegeven, weet ik niet wanneer ik hem zal krijgen, want je weet hoe verbazend slordig die man is. Misschien had ik die brief nu al op sommige punten beantwoord. Ik zou je schrijven hoe onze vriend Glareanus op zijn paard de aula van onze sofisten, die daar bijeen waren voor een dispuut over de *Parva logicalia*,[4.] binnenreed, als ik niet meende dat die dingen te gek waren om aan jou, een wijs man, als er een wijs man bestaat, te schrijven.

Van de 1800 exemplaren van de *Lof der zotheid* zijn er nog slechts 600 over. We gaan het werk dan ook onmiddellijk herdrukken. Als je wilt, kunnen we er de *Scarabeus* en *Sileni Alcibiadis*, de *Gryllus* van Plutarchus, de *Parasitica* en *Lof van de vliegen* van Lucianus aan toevoegen.[5.] Verder zal Froben je *Lucubra-*

2. De emendaties van Beatus stemmen overeen met huidige edities, met uitzondering van *rigetur*, dat *regatur* moet zijn.
3. Zie brief 330.
4. Middeleeuws leerboek over logica en semantiek.
5. *Scarabeus* ('De mestkever', *Adagia III*, 7, 1) en *Sileni Alcibiadis* ('De silenen van Alcibiades', *Adagia III*, 3, 1) werden in 1517 door Froben opgenomen in *Dulce bellum inexpertis.* De andere genoemde werken zijn nooit opgenomen in uitgaven van Erasmus' geschriften.

tiones[6] snel drukken - want deze titel staat op de titelpagina - zodra hij vernomen heeft dat jij niets meer aan dit boekje wilt toevoegen of afhalen. Nesen doet je de groeten; hij zou graag zo dicht bij de eindbestemming willen zijn als hij nu is bij de startplaats, zoals men zegt,[7] want hij is tot nu toe maar weinig opgeschoten. Froben belooft met heilige eden dat, als je kosten hebt gemaakt voor kleding en andere zaken van Dunckel, hij dat allemaal zal betalen; hij wenst je het beste. Glareanus is naar Italië vertrokken. Wij zien uit naar je terugkeer in september. Vaarwel, zeer welsprekende heer, en vergeet je vriend Beatus niet.

Bazel, 17 april 1515

329 *Van Wilhelm Nesen*
Bazel, 17 april 1515

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. In het werk van Seneca, dat dankzij jouw energie weer ter beschikking staat van de liefhebbers van de beschaafde literatuur, tref ik in de marge een paar notities aan van jouw hand over verkeerd toegeschreven en onechte passages, met de woorden: 'Dit heeft een of andere windbuil er aan toegevoegd.' Schrijf me of ik die woorden moet weglaten of met de andere moet drukken, al ben ik te dom om van een zeergeleerde een brief daarover te mogen afwachten.

Vaarwel, zeergeleerde Erasmus, en reken ook mij onder je dienaren. In haast bij het schip, Bazel.

330 *Van Beatus Rhenanus*
Bazel, 30 april 1515

Froben wil graag het Nieuwe Testament van je hebben; hij vraagt je ook je *Lucubrationes*, namelijk het *Enchiridion militis christiani* te corrigeren en op te sturen. Wij zullen aan de *Lof der zotheid*, *Gryllus* van Plutarchus toevoegen, en de *Parasitica* en de *Vlieg* van Lucianus, de *Scarabacus* en de *Sileni Alcibiadis.* Seneca ligt al op twee persen. Ik zou een exemplaar willen dat beter was gecorrigeerd en een corrector[1] die wat zorgvuldiger te werk ging. Want hij

6. Froben drukte dit werk pas in juli 1518, misschien omdat Schürer er ook mee bezig was.
7. *Adagia III, VI*, 46.
1. Wilhelm Nesen.

merkt geen enkele fout op en als hij er al een opmerkt, ben ik het die ze allemaal kan verbeteren, zowel omdat zijn eruditie zeer gering is, alsook omdat hij niet slim genoeg is in het boek van een ander met creativiteit te werk te gaan.

Je verwant[2.] heeft van Froben twee goudstukken gekregen; hij maakte alleen al daarom een aangename indruk op ons, dat hij door zijn gezichtsuitdrukking ons aan Erasmus deed denken zodat, ook al had hij het niet gezegd, de gelijkenis in voorkomen al duidelijk maakt dat hij familie van je is.

Ik heb je onlangs via Konrad,[3.] de boekhandelaar in Parijs, over deze zaken een lange brief geschreven; maar ik heb jouw brief, die je uit Frankfort hebt geschreven, nog niet ontvangen en evenmin iets van Schürer gehoord. Heeft hij een aanval van slaapzucht? Wij hopen je tegen augustus hier terug te zien. Denk ondertussen wat na over de afronding van *Over het schrijven van brieven* en de correctie van Quintilianus. Ik heb de *Claudius* van Seneca[4.] opgestuurd. Froben, zijn vrouw Gertrude, de Amerbachs en Nesen groeten je en willen je bij je terugkeer omhelzen. Doe de groeten aan Dunckel. Vaarwel, zeer welsprekende heer, en blijf je Beatus, zoals je al doet, genegen.

Bazel 30 april 1515

331 *Van Bruno Amerbach*
Bazel, 1 mei 1515

Bruno Amerbach aan Erasmus

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. Er valt me niets anders in om je te schrijven dan je te vragen, als ik je al iets mag vragen, zo snel mogelijk naar ons terug te keren. Je zult, geloof me, met vreugde worden ontvangen, niet alleen door je vrienden, dat wil zeggen door ons, maar door werkelijk iedereen. Vaarwel. Mijn broer Basilius en onze vriend Konrad[1.] groeten je. In haast, vanuit die tredmolen hier in Bazel 1 mei 1515.

De jouwe, zoveel hij waard is, Bruno Amerbach

2. Het is niet bekend om wie het gaat.
3. Konrad Resch.
4. De *Apocolocynthosis.*
1. Konrad Brunner.

332 *Aan Pieter Gillis*
Londen, 7 mei [1515]

Erasmus was in Engeland aangekomen, gedeeltelijk voor zijn arbeid aan Hieronymus en het Nieuwe Testament, gedeeltelijk om het contact te hernieuwen met zijn vrienden en beschermheren.

Erasmus aan Pieter Gillis, gegroet

Als het goed met je gaat, heb ik reden me zeer te verheugen. Ik ben langer onderweg gebleven dan ik gedacht had: in Gent hield de kanselier[1.] van de doorluchtige keizer me drie dagen op; in Doornik mijn oude vriend Mountjoy,[2.] die daar nu gouverneur is; in Sint-Omaars de abt van het klooster van Saint-Bertin. De overtocht was duur en gevaarlijk, maar wel snel. Mijn bagage, die ik aan de broer van Franz[3.] had toevertrouwd, is nog niet aangekomen. Dat is het ergste wat me had kunnen overkomen. Daarin zitten al mijn commentaren op Hieronymus. Als ik die niet snel terugkrijg, zal men in Bazel de persen moeten stilzetten, wat veel schade zal veroorzaken. Is het bij toeval gebeurd, dan is het wel erg ongelukkig; is het met list en opzet gedaan om eerst hun oude *Adagia* aan de man te brengen, dan is het een zeer vijandige daad: ze kunnen mij nergens erger mee in verlegenheid brengen.[4.] Ik was van plan de exemplaren aan de bisschoppen[5.] aan te bieden en nu moet ik mijn opwachting bij hen maken met lege handen, en zullen zij me met lege handen wegsturen. Als zij de bagage hadden gestuurd zoals beloofd, zou ik nu al bij jullie zijn. Twee van de grootste geleerden van Engeland, Cuthbert Tunstall, de kanselier van de aartsbisschop van Canterbury, en Thomas More, aan wie ik de *Lof der zotheid* heb opgedragen, twee van mijn beste vrienden ook, zijn in Brugge.[6.] Als je misschien iets invalt waarmee je ze van dienst kunt zijn, zul je je moeite niet verspillen. Spreek Franz op al

1. Jean le Sauvage.
2. Mountjoy was tot gouverneur van Doornik benoemd op 20 januari en kwam op 5 februari op zijn post aan.
3. Franz Birckmann.
4. Erasmus had exemplaren van de zojuist verschenen, derde editie van de *Adagia* meegenomen om die in Engeland te verspreiden.
5. William Warham en John Fisher, wellicht ook Thomas Ruthall en Thomas Wolsey.
6. De missie van Tunstall en More wordt beschreven in de *Utopia* van Thomas More.

deze zaken aan. Ik hoop je voor juli terug te zien. Zorg intussen goed voor jezelf, beste vriend zonder weerga.

Londen, 7 mei [1514]

333 *Aan Raffaele Riario*
Londen, 15 mei 1515

Erasmus van Rotterdam aan de zeereerwaarde vader in Christus Raffaele, kardinaal van San Giorgio

Dat ik u al enige jaren geen brieven heb gestuurd, komt niet doordat ik uw weldaden vergeten ben, zeer eerwaarde vader. Ik liet nooit na en zal ook nooit nalaten deze te prijzen en te gedenken. Deels weerhield mij een zekere schroom, want ik vond het niet juist u, die het zo druk hebt met belangrijke zaken, ook nog met mijn onbenulligheden lastig te vallen - soms bewijs je iemand een grote dienst door hem niet te groeten - deels weerhield mij de ongunst der tijden die ons trof, erger dan de ijzeren eeuw. Als de wetten al zwijgen temidden van het wapengekletter, hoeveel te meer zwijgen dan niet de maagdelijke muzen wanneer de wereld door die razende stormen vol lawaai, onrust, verwarring is? Maar nu eindelijk onder de gelukkige leiding van paus Leo,[1.] in alle opzichten de grootste, de vrede is weergekeerd op aarde, de onrust onder de vorsten is bezworen en de verderfelijkste tweespalt die de wereld kende is weggenomen, verlangen niet alleen mijn brieven naar Rome te gaan, maar brand ik ook zelf van verlangen om mijn oude beschermers weer op te zoeken. Mijn positie hier in Engeland is gemiddeld, weliswaar geringer dan ik verwachtte en mijn vrienden beloofden, maar toch beter dan ik verdien. Zelfs de koning, Hendrik VIII - geloof me, hij heeft een betere en gelukkiger aard dan men zich kan voorstellen -, spreekt en denkt met meer liefde en respect over mij dan wie ook. Bijna alle bisschoppen schenken mij hun gunsten; en vooral die van Durham,[2.] de secretaris van de koning. Zo ook de bisschop van Rochester,[3.] een man van ongewone vroomheid en geleerdheid. Daarbij de aartsbisschop van York,[4.] die momenteel bijzonder bij Zijne Koninklijke Hoogheid in de gunst staat en invloed-

1. Giovanni de' Medici werd op 11 maart 1513 tot paus gekozen en nam de naam Leo X aan. Riario was zijn belangrijkste tegenkandidaat.
2. Thomas Ruthall.
3. John Fisher.
4. Thomas Wolsey.

rijk is. Want hij is zo nauw betrokken bij de taken van de koning dat het openbaar bestuur grotendeels op zijn schouders rust. De zeer eerwaarde aartsbisschop van Canterbury, primaat van heel Engeland en een man in wie men al het beste vindt van wat men onder de mensen kan aantreffen, koestert, beschermt, eert me met waarlijk onophoudelijke goedgunstigheid of, juister nog, genegenheid, zozeer dat, als hij mijn broer of vader was, het niet liefdevoller zou kunnen.

En toch is er het onontkoombare verlangen naar Rome telkens wanneer ik denk aan die vrijheid, dat podium, dat volle licht, die zuilengangen, bibliotheken, heerlijke gesprekken met zeer geleerde mensen, zovele vooraanstaande persoonlijkheden die zich voor me interesseerden, wat ik allemaal achterliet toen ik Rome achter me liet. En vaak vind ik zelfs dat ik alle mogelijke tegenspoed verdien, omdat ik zo dom was een zo groot beschermheer, die zoveel voor mij deed en die me zo graag op alle mogelijke manieren vooruit wilde brengen, in te ruilen voor iets anders. Maar wat moest ik doen? Mijn vrienden beloofden me in hun brieven gouden bergen, ja méér dan gouden bergen. William Mountjoy deed vaste, grote beloften, en zegde mij daarbij die grote vrijheid en onafhankelijkheid toe, die ik zo op prijs stel dat, als iemand me die zou afnemen, ik denk dat het geen leven meer zou zijn. Een jongeman van waarlijk goddelijke inborst en met verfijnde smaak in de schone letteren volgde de overleden koning op. Veel eerder al, nog voor de dood van zijn vader, was hij zo op me gesteld dat hij me, in Italië, begunstigde met een zelf opgestelde, eigenhandig geschreven brief,[5.] die zo was dat je daaruit zijn bijzondere aard en geschiktheid voor het koningschap kon opmaken. Daardoor zag ik allemaal koningen Midas voor me en rivieren nog rijker aan goudzand dan de Pactolus en de Taag.[6.] Ik droomde van een gouden eeuw en van gelukzalige eilanden en toen... ‘ontwaakte ik’, zoals Aristophanes[7.] zegt. Trouwens, om eerlijk te zijn, het was niet de fortuin die me toen in de steek liet, maar ikzelf heb mijn kansen niet gegrepen; ik ben immers iemand die zo terugdeinst voor een publiek ambt, zo weinig eerzucht kent, ja, zo laks is, dat ik duidelijk zo fortuinlijk moet zijn als Timotheus[8.] en het geluk in mijn netten gewikkeld moet krijgen tijdens mijn slaap.

Ik verwijt mijn vrienden, net als ik bedrogen in hun zoetste verwachtingen, dan ook niets. Zij werden net als de koning zelf, schepper van een gou-

5. Brief 206.
6. In de oudheid stonden deze rivieren bekend als rijk aan goudzand, zie *Adagia I*, 6, 75.
7. Aristofanes, *Kikkers* 51.
8. *Adagia I*, 5, 82. Timotheus was een Atheense generaal die altijd geluk had.

den eeuw, door het weldra volgend oorlogsgeweld overvallen en aan de voltallige muzen ontrukt; zo zette de krijgstrompet van Julius de hele wereld aan tot strijd. Maar nu door uw wijsheid de rust is weergekeerd, gord ik me opnieuw aan voor mijn literaire werkzaamheden. Trouwens, ook midden in het oorlogsgeweld onderbrak ik die nooit. Onder veel andere werken verzorgde ik namelijk een nieuwe, herziene en met een kwart aangevulde uitgave van mijn *Adagia.* Intussen is men het hele werk van de heilige Hieronymus aan het drukken. Eigenlijk komt hij opnieuw tot leven; zijn werk was voorheen zo beschadigd en verminkt dat het lijkt alsof het voor het eerst wordt uitgegeven, en niet alleen maar is gecorrigeerd. Met onschatbaar veel moeite, door vergelijking van vele handschriften, en wel zeer oude, verbeterde ik hem, en waar nodig voegde ik er aantekeningen aan toe, zodat men hem nu vlot kan lezen. U weet immers dat de tekst overal vol passages zit die de lezer ophouden door hun duisternis, Griekse en Hebreeuwse, die ik ofwel herstelde ofwel emendeerde. Onechte werken die niet door hem geschreven zijn, die soms door toeval, soms door toedoen van een vervalser bij de andere terecht zijn gekomen, liet ik niet weg, maar bracht ik onder in een apart deel. Een lezer, die liever alles heeft dan alleen maar het meest verfijnde, hoeft op die manier niets te missen, terwijl men tegelijkertijd niet langer onder de naam van een zo groot man allerlei zoutloze onbenulligheden kan verkopen. Het enorme werk ligt nu op de pers en zal, naar ik meen, tien delen omvatten; aan de druk wordt zoveel geld en zorg besteed dat ik er een eed op durf te doen dat geen enkele drukkerij de laatste twintig jaar een werk heeft uitgegeven dat met evenveel middelen en evenveel liefde tot stand is gebracht. Ik denk dat het van Hieronymus minder geëist heeft om zijn werken te schrijven dan van mij om ze opnieuw uit te geven. Ik wierp me er zo met mijn hele ziel en zaligheid op dat het weinig scheelde of al die arbeid om Hieronymus te laten herleven had mij het leven gekost.

Maar mijn enthousiasme is zo groot dat ik voor dit grote en prachtige werk zelfs zou willen sterven. Oordeelt u zelf maar hoe de zaak mij ter harte gaat. Verleden jaar verbleef ik hierom acht maanden in Bazel. Dat was een dure aangelegenheid, om nog niet te spreken van al het werk en de bijzonder gevaarlijke reis. De volgende herfst zal ik zeker naar Italië vertrekken, natuurlijk om daar de rijke bibliotheken langs te gaan. Geen werk zal me ooit te veel zijn, als ik merk dat u en uw gelijken mijn inspanningen waarderen. Ik heb nog niet besloten aan wie ik dit werk zal opdragen,[9.] maar ik zal ernstig rekening houden met uw advies. Is er iets wat ik niet aan de aartsbisschop van Canterbury te danken heb? Hij verdient het meer dan wie ook dat

9. Uiteindelijk werd de editie van Hieronymus opgedragen aan William Warham.

ik hem op iedere pagina eer. Anderzijds besef ik terdege dat het goed zou passen wanneer de grootste van alle theologen wordt gewijd aan de grootste van alle pausen, ja, wanneer alle schone letteren weer opbloeien onder de bescherming van hem die de vrede, waarzonder letteren en studies niet kunnen gedijen, teruggaf aan de wereld. Ik voorzie dat de naam Leo geen geringe aanbeveling voor Hieronymus zal zijn en, omgekeerd, de opdracht van de werken van Hieronymus luister toevoegt aan Leo's naam. Maar over deze zaken zullen we nog persoonlijk uitvoeriger en meer gedetailleerd spreken. Intussen bid ik dat u, als zich iets voordoet, die beschermheer wilt zijn die u in Rome telkens voor mij was. Is er iets waarbij Uwe Eminentie er geen bezwaar tegen heeft gebruik te maken van zijn nederige beschermeling, vooral waar het de bisschop van Canterbury betreft, dan zal ik u tonen dat mij alles mag ontbreken, behalve toewijding en trouw.

Maar bijna was ik nog iets vergeten. Met meer klem bezweer ik u, smeek ik u bij de schone letteren die Uwe Eminentie altijd bij uitstek pleegt te bevorderen, dat de voortreffelijke Johann Reuchlin bij zijn zaak uw goedgunstigheid en welwillendheid mag ondervinden. In één moeite door zult u zich dan verdienstelijk maken voor de letteren en geletterden, van wie ieder met des te meer overtuiging Reuchlins kant kiest naarmate hij geleerder is. Heel Duitsland is hem dank verschuldigd, het land waar hij als eerste de studie van het Grieks en het Hebreeuws tot leven heeft gewekt. Het is een groot kenner van allerlei talen, gepolijst door vele wetenschappen, beroemd door zijn vele boeken en bekend in de hele christenheid; hij is zeer in de gunst bij keizer Maximiliaan in wiens raad hij zitting heeft, invloedrijk en gerespecteerd bij zijn volk, waar hij een publieke functie bekleedt, tot nu toe van onbesproken naam; daarnaast verdient hij respect voor zijn ouderdom en grijze haren. Hij verdiende het op deze leeftijd de zoete oogst van eervolle studie binnen te halen en wij keken ernaar uit dat hij wat hij jarenlang voor zich hield, nu tot ieders voordeel naar buiten zou brengen. Alle goede mensen, niet alleen de Duitsers maar ook de Engelsen en Fransen die hem kennen door zijn geschriften, vinden het schandelijk dat deze uitmuntende man, met zulke prachtige prestaties op zijn naam, door zulke weerzinwekkende geschillen wordt gekweld en dát voor een kwestie die, naar mijn oordeel, nog onbenulliger is dan de schaduw van de ezel uit de spreekwoordelijk geworden grap.[10] Door uw wijsheid zijn de wapenen van de vorsten aan banden gelegd, laat zij nu ook de vrede teruggeven aan de beoefenaars van de schone letteren. Laten zij alles wat naar wrok, naar naijver smaakt, ver van

10. ‘De schaduw van een ezel’ staat voor ‘iets onbeduidends’; zie *Adagia I*, 3, 52, waarin Erasmus verscheidene anekdoten aanhaalt waarin de zegswijze voorkomt.

zich werpen. Nu de vorsten dank zij u weer vrede hebben gesloten, is het absurd dat geleerden elkaar met schotschriften bestrijden en dat, terwijl de koningen hun wapens hebben opgeborgen, zij elkaar doorboren met pennen, gedoopt in venijn. Hoeveel beter zou het zijn wanneer deze man wat hij nu aan moeite, geld en tijd aan deze vervelende ruzies kwijt is, aan de eerbiedwaardige letteren kon besteden! Velen is de nagedachtenis van Julius II des te dierbaarder omdat hij Jacob Wimpfeling, een man niet alleen geleerd en onberispelijk, maar ook eerbiedwaardig door zijn ouderdom zelf, met een uitspraak bevrijdde van dit soort getwist en de kwaadsprekers het zwijgen oplegde.[11.] Geloof mij, iemand die Johann Reuchlin aan zijn muzen en de letteren zal teruggeven, zal ontelbare mensen aan zich verplichten. Moge het Uwe Eminentie, aan wie ik me nederig toewijd, goed gaan.

Londen, 15 mei 1515

Erasmus, de toegewijde dienaar van Uwe Eminentie

334 *Aan Domenico Grimani*
Londen, [15 mei] 1515

Kardinaal Domenico Grimani (1461-1523) was een mecenas van literatuur en kunsten en een groot verzamelaar van manuscripten. In 1517 zou Erasmus de parafrase op de brief van Paulus aan de Romeinen aan hem opdragen.

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerwaarde heer kardinaal Grimani, gegroet

Dat ik, na mijn eerste en tevens laatste bezoek, niet terugkeerde naar Uwe Eminentie, zoals u had opgedragen en ik had beloofd, is niet te wijten aan mijn nalatigheid, maar eerder aan uw buitengewone hartelijkheid en vriendschap. Zo gebeurde er iets heel nieuws, namelijk dat precies dat wat de terugkeer zo aanlokkelijk had moeten maken, mij ervan weerhield terug te keren. ‘Wat was dan toch het geval?’ zult u vragen. Ik zal het u eenvoudig en eerlijk zeggen, zoals het iemand afkomstig uit de Duitse landen betaamt. Op dat moment was ik vastbesloten naar Engeland terug te gaan. Het verlangen

11. In zijn *De integritate* (1505), waarin hij kerkelijke misstanden aanviel, had Wimpfeling onder meer beweerd dat Augustinus nooit een monnik was geweest. Dit leidde tot een hooglopend geschil met de augustijnen, waaraan Julius II een eind maakte.

oude kennissen terug te zien, de ruimhartige beloftes van invloedrijke vrienden, de belangstelling die de machtigste van alle koningen toont voor mijn persoon lokten mij aan. Ik beschouwde dat eiland als mijn vaderland, daar wilde ik wonen als ik oud was. Men nodigde mij uit, drong bij mij aan in talloze brieven waarin men mij zo ongeveer gouden bergen beloofde. Daardoor had ik, anders altijd iemand die geld resoluut veracht, me zo'n enorme massa goud voorgesteld dat ik niet kon geloven dat het goudzand van tien keer de Pactolus daarvoor voldoende zou zijn.

Daarom vreesde ik dat ik van gedachten zou veranderen als ik naar Uwe Hoogheid zou terugkeren. Want wat zou u, die mij bij onze eerste ontmoeting al zo aan het weifelen had gebracht en mij zo enthousiast had gemaakt, wel niet teweeg hebben gebracht als ik langer en vertrouwder omgang met u zou hebben gehad? Hoe zouden uw vriendelijke karakter, uw zoetvloeiende welsprekendheid, uw verfijnde geleerdheid, uw goede maar ook vriendelijke raadgevingen, kortom de hele persoonlijkheid van een zo groot prelaat die zozeer bereid is tot weldoen, ook het meest starre karakter niet doen buigen? Toen al voelde ik dat ik langzaamaan in mijn besluit begon te wankelen en begon ik spijt te krijgen van mijn voornemen, en toch wilde ik niet als een onstandvastig man te boek komen te staan. Ik voelde dat mijn liefde voor de stad Rome, die ik nauwelijks kon onderdrukken, in stilte steeds maar groter werd en dat ik, als ik er me dan ook niet onmiddellijk van losscheurde, Rome nooit meer zou verlaten. Ik heb me losgerukt om niet opnieuw in vuur en vlam te geraken en ben niet naar Engeland vertrokken, maar gevlucht.

'Maar wat nu?' vraagt u, 'Heb je spijt van je besluit? Betreur je dat je de raad van een vriend niet hebt opgevolgd?' Ik ben niet gewoon te liegen. Mijn ideeën wisselen voortdurend, het is immers onontkoombaar dat verlangen naar Rome bij mij opkomt telkens wanneer ik denk aan de voordelen die er liggen opgestapeld. In de eerste plaats de luister van deze stad, die verreweg het beroemdst van alle is, en het podium dat ze biedt, de zoete vrijheid, de goed gevulde bibliotheken, de genoeglijke omgang met zoveel grote geleerden, al die erudiete gesprekken, al die monumenten uit de oudheid, kortom al die pracht van de wereld op één plek samengebald. Vooral echter als ik denk aan de werkelijk buitengewone belangstelling van de kant van allerlei kardinalen en in het bijzonder van Zijne Eminentie van Nantes,[1.] de sterke genegenheid van de kardinaal van Bologna,[2.] niet meer alleen genegenheid, maar ook meer dan gewone mildheid van de kardinaal van San Giorgio[3.] en, boven dat alles, dat vruchtbare gesprek met Uwe Eerwaarde. Dit alles maakt

1. Robert Guibé.
2. Bedoeld lijkt Francesco Alidosi.
3. Raffaele Riario.

dat mij nooit een zo gunstig lot kan treffen dat ik het verlangen naar de eenmaal geproefde genoegens van Rome zou kwijtraken. Het lot dat mij in Engeland wachtte - niet dat ik spijt moest hebben erheen te zijn gegaan, in ieder geval was het beter dan mijn verdiensten rechtvaardigden - beantwoordde, om de waarheid te zeggen, toch niet aan mijn verwachtingen en aan de beloften van mijn vrienden. Dat kwam niet door onbetrouwbaarheid van hun kant, maar door de ongunstige omstandigheden. Want de koning zelf, verreweg de goedgunstigste van alle koningen, die bovendien zeer gunstig oordeelt over Erasmus en dat ook uitspreekt (wat ik weet door een brief die hij mij schreef, en ook doordat vele mensen het mij vertelden) werd - zelfs bijna voor altijd - uit ons midden weggenomen door de plotseling opkomende storm van de oorlog. In de mening dat het erom ging de eer van de Roomse kerk te beschermen, maakte deze loyale en edelmoedige jongeman zich met veel inzet en enthousiasme gereed voor de oorlog. En William Mountjoy, na de eerwaarde vader Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, mijn oudste mecenas, werd zo met de lasten van de oorlog overstelpt dat hij wel graag wilde, maar niet te hulp kon komen. Hij, een man van waarachtig oude adel, is de beoefenaren van de schone letteren ongelooflijk welgezind, maar onder de magnaten van dit rijk is hij meer gezegend met geestkracht dan met rijkdom. Dit alles om toch vooral niet mijn eigen laksheid te hoeven veroordelen, iemand zo vrij van eerzucht dat ik duidelijk zo fortuinlijk als Timotheus moet zijn en mijn net gevuld vinden na mijn slaap.[4.]

Maar de hoofdoorzaak dat ik geen spijt kan hebben naar Engeland te zijn gegaan is de aartsbisschop van Canterbury. Met zijn titel, maar ook door iedere soort van deugdzaamheid is hij de primaat van Engeland. Een in ieder opzicht onvergelijkelijk man en zeer uitzonderlijk sieraad en beschermer van dat rijk, de grootste in wijsheid, onderscheidingsvermogen, geleerdheid en gezag, die zichzelf nog overtreft omdat hij, vanwege zijn buitengewone bescheidenheid, als enige zijn eigen grootheid niet kent. Hij leidt een sober leven, is zeer hulpvaardig, ijverig van aard en verafschuwt nietsdoen. Met een grote ervaring, omdat hij al vroeger betrokken was bij belangrijke gezantschappen en het bestuur van het rijk. Geheel alleen kon hij daardoor zaken even goed regelen als vele anderen samen, en bovendien hield hij nog tijd over om goede schrijvers te lezen en aandacht te schenken aan zijn persoonlijke vrienden. Want behalve bisschop is hij ook kanselier van het hele rijk, dat wil zeggen de hoogste rechter. Hij schenkt mij door zijn aanzien zoveel eer, luistert me op met zijn gezag, koestert me met zo'n vriendelijkheid, kortom is waar dan ook een werkelijk zo uitzonderlijke mecenas dat hij als vader niet toegeeflijker en als broer niet beminnelijker had kunnen

4. *Adagia I*, 5, 82; zie brief 333, noot 8.

zijn. En zo kwam het dat ik, wat ik in Rome had achtergelaten in zoveel kardinalen, in zoveel illustere bisschoppen, in zoveel geleerde mannen, leek terug te vinden in hem alleen.

Nu paus Leo, waarachtig de grootste, de vrede in de wereld heeft hersteld, is mijn lot in Engeland veel gunstiger geworden. Toch neemt het verlangen om naar Rome terug te keren toe nu ik overal hoor verkondigen en het ook zeer waarschijnlijk is dat onder zo'n leider als op een afgesproken teken al wat er onder de volkeren is aan uitnemende geleerdheid, aan uitzonderlijk talent, nu bijeenkomt in Rome, om daar als het ware het podium te betreden. Twee jaar geleden maakte ik me daarom op voor de reis naar Rome, in het gezelschap van de eerwaarde vader John, bisschop van Rochester, een man die alle bisschoppelijke deugden in zich heeft en, om zijn lofwaardigheid in het kort weer te geven, veel lijkt op de bisschop van Canterbury voor wie hij als plaatsvervanger optreedt; maar hij werd plotseling teruggeroepen. Verder ben ik vorig jaar op eigen initiatief naar Bazel gegaan. En ook hier hield een bepaalde taak me vast; ik weet niet hoe anderen die zullen beoordelen, maar naar mijn mening was het een uiterst belangrijke taak; trouwens, het moet wel iets erg belangrijks geweest zijn als het mij van Rome kon afhouden.

Reeds lang werkte ik eraan, niet zonder menige doorwaakte nacht, de heilige Hieronymus als het ware volledig voor ons te laten herleven. Wij, in het westen, beschouwen hem als een zo groot theoloog dat je hem bijna de enige kunt noemen, maar zijn geschriften waren zo corrupt, verward, vervalst dat men bij uitstek hem, die het als geen ander verdient bestudeerd te worden, niet meer kon lezen, laat staan begrijpen. Ik ordende eerst al zijn werken - vooral de brieven, waar het meeste te doen viel - opnieuw; daarna verwijderde ik met behulp van oude handschriften en al mijn talent de fouten waarmee hij niet zozeer besmeurd als wel overladen was. Ik voegde er, behalve omschrijvingen van de onderwerpen, passende aantekeningen aan toe, zodat ook een middelmatig geleerde zonder moeite kan lezen wat voordien zelfs de grootste geleerden niet konden begrijpen, om het wat sterk, maar naar waarheid uit te drukken. Want zoals men[5.] vroeger van Romulus zei dat hij niet alleen schitterende dingen tot stand bracht, maar daarmee ook pronkte, zo ziet men bij de heilige Hieronymus dat waarlijk nieuwe en veelzijdige geleerdheid gepaard gaat met een, om zo te zeggen, door vroomheid ingegeven pronkzucht. Ik herstelde met de grootste zorg de Griekse en Hebreeuwse passages die ontbraken, of die zo waren opgeschreven dat dat beter niet had kunnen gebeuren. Wat ondergeschoven en valselijk aan hem toegeschreven was, samen een behoorlijke hoeveelheid,

5. Livius, *Ab urbe condita I*, 10, 5.

bracht ik in een apart deel onder, zodat de meer nieuwsgierige dan erudiete lezer niets zou missen en anderzijds dat domme geklets niet langer verspreid wordt onder de naam van een zo groot man.

Ik besefte heel goed dat Italië door de rijkdom van haar bibliotheken en door haar toonaangevende positie van zeer groot nut kon zijn voor de uitgave, maar in Bazel ontmoette ik op het juiste ogenblik een paar mensen die zich al gereed maakten voor dit werk, ja die er zelfs al aan begonnen waren. Vooral Johann Froben, op wiens vakmanschap en kosten de zaak grotendeels drijft, en verder de gebroeders Amerbach, drie zeer geleerde jongelieden die ook erg goed thuis zijn in de Hebreeuwse geschriften - waarvan Hieronymus op heel wat plaatsen gebruik maakt. Daarvoor had ik, naar het Griekse spreekwoord, een Theseus[6.] nodig, aangezien ik van die geschriften amper, zoals men zegt, iets had geproefd. Toen ik deze mensen voor dit deel van het werk had kunnen aantrekken, ben ik als een Hercules aan het werk gegaan. De enorme drukkerij is nu in koortsachtige beweging. Hieronymus wordt in een elegante letter gedrukt, ja weer tot leven gewekt, met zoveel geld en moeite dat het van Hieronymus minder geëist heeft om zijn werken te schrijven dan van ons om ze opnieuw uit te geven. Mij in ieder geval putte deze arbeid zo uit dat het maar weinig scheelde of het had mij, in mijn ijver hem opnieuw tot leven te wekken, het leven gekost. Het geheel zal, als ik me niet vergis, aangroeien tot tien delen.

'Maar wat gaat mij dat aan?' zegt u. Ten eerste wist ik dat u, vanwege uw voortdurende liefde voor de schone letteren, evenzeer Hieronymus dankbaar zult zijn als ons streven zult begunstigen, ja, de christelijke vroomheid zult begunstigen, waaraan de geschriften van Hieronymus, naar ik hoop, veel steun zullen geven. Als wij niet de beschikking krijgen over vele en goed gevulde bibliotheken, kunnen we echter deze taak niet naar behoren volbrengen. Mocht zich daarom iets bevinden in de bibliotheek bij u thuis, die goed voorzien is van alle mogelijke boeken in alle talen, of van anderen, dan zou het voor u een daad van vroomheid zijn het ons ter beschikking te stellen voor het algemeen belang. Vervolgens leek het mij erg passend de grootste theoloog te laten verschijnen onder de bescherming van de grootste paus, zodanig herzien dat het zou kunnen lijken dat hij eerder helemaal nog niet was uitgegeven; en dat de geleerdste schrijver de wereld wordt aanbevolen door toevoeging van zijn naam, uit wiens Huis zoveel literaire grootheden zijn voortgekomen. Zo zal immers het aanzien van een zo uitnemende paus Hieronymus glans verlenen en omgekeerd zal de faam van deze uitmuntende kerkvader Leo's roem vergroten. Ik zie niet met wat voor

6. Zie *Adagia I*, 5, 27. Theseus had een grote naam als het erop aankwam andere helden te helpen.

ander monument wij zijn grote gaven onsterfelijk kunnen maken. Wij willen dus de herboren Hieronymus aan hem opdragen, vooral als u met ons oordeel instemt. Ik had anders bijna besloten het werk op te dragen aan de aartsbisschop van Canterbury,[7] aan wie ik alles te danken heb. Overigens weet ik dat hij zelfs graag en uit vrije wil deze eer, zoveel die waard is, zal afstaan aan de paus van Rome, want zo is zijn instelling tegenover de Heilige Stoel. Ik zal de herinnering aan deze man koppelen aan alle lof voor paus Leo, de ene volmaakte mens aan de andere, de primaat aan hem die op de Heilige Stoel zetelt, en wel zo dat ik langs deze weg nog meer kan betekenen zowel voor Hieronymus als voor de reputatie van mijn mecenas.

Ik heb onder meer een verbeterde versie van de *Adagia* uitgegeven en zodanig aangevuld dat het werk met een kwart in omvang is toegenomen. De volgende zomer zal ik mijn gevarieerde en naar ik meen nuttige aantekeningen bij het Nieuwe Testament uitgeven, samen met de brieven van de Apostelen, die ik zo vertaalde dat ze begrijpelijk worden; ik denk in dit werk zo bedreven te zijn, dat ik het terecht op me nam, na Lorenzo Valla en Jacques Lefèvre d'Etaples, een geleerd en ijverig man. Ik heb ook een boekje onderhanden over de opvoeding van een vorst, bestemd voor de doorluchtige Karel, aartshertog van Bourgondië, kleinzoon van Maximiliaan. Na deze zaken te hebben afgehandeld, zal ik de commentaren op Paulus waar ik ooit aan begonnen ben, weer ter hand nemen; want geen enkele moeite zal me kunnen weerhouden om, wat me aan leven rest, helemaal te wijden aan de Heilige Schrift. Ik zal me door geen enkele arbeid laten afhouden van mijn besluit, als ik weet dat u en uw gelijken me steunen. U weet immers dat van oudsher de afgunst, venijniger dan welke slang ook, altijd haar sissend geluid laat horen wanneer iemand iets bijzonders doet.

Wij hebben dat onlangs en niet zonder grote droefheid, zien gebeuren bij die volmaakte geleerde Johann Reuchlin. Het was billijk, het was tijd dat een man van een zo eerbiedwaardige ouderdom zou gaan genieten van de vruchten van zijn schitterende studies en de zoete oogst zou binnenhalen van wat hij zo prachtig gezaaid had in zijn jeugd. Het was gepast dat een man die in zovele talen, in zovele disciplines thuis is, in de herfst van zijn leven de rijke opbrengst van zijn talenten over de wereld zou uitstorten. Men had hem daartoe moeten opwekken met lofprijzingen, verleiden met beloningen, aanvuren met belangstelling. Maar ik hoor dat er sommige figuren zijn opgestaan die, zelf niet in staat iets groots te verrichten, langs een zeer slechte weg op roem uit zijn. God allemachtig, wat een spektakel maken ze van nietige beuzelingen! Dat men om een boekje,[8] nee, een brief, en nog wel in het

7. William Warham, aan wie het uiteindelijk ook werd opgedragen.
8. De *Augenspiegel* (Tübingen, 1511).

Duits geschreven en die hij niet zelf publiceerde en niet van plan was te publiceren, zoveel stampij maakt! Wie zou dat geschriftje kennen, als die mensen het niet de wereld ingestuurd hadden? Hoeveel vredelievender zou het zijn wanneer men, als er al iets verkeerds in was - alle mensen maken fouten - het zou verzwijgen of verzachten, of het op zijn minst aan een man met zo'n staat van dienst zou vergeven! Ik zeg dat niet omdat ik enige fout bespeur; daarover moeten anderen oordelen. Ik zeg alleen dat, als iemand met dezelfde boosaardigheid en, zoals de Grieken zeggen, ‘steile’ houding de boeken van de heilige Hieronymus zou doorzoeken, hij heel veel zal vinden dat wel heel erg ver afwijkt van de dogma's van onze theologen. Wat voor zin heeft het deze man, eerbiedwaardig door zijn geleerdheid en zijn leeftijd, mee te slepen in zulke onlusten voor een zaak van niets. Hij heeft er, naar ik meen, nu al zeven jaar mee verdaan! Och, was het hem maar gegeven dat werk, die tijd te besteden aan het bevorderen van de schone letteren. Nu is hij, die iedere beloning verdient, betrokken bij ergerlijke ruzies, tot groot verdriet en woede, niet alleen van alle geleerden, maar van heel Duitsland. Wij allen koesteren niettemin de hoop dat wij, met uw hulp, deze uitstekende man kunnen teruggeven aan de wereld en in het bijzonder aan de letteren.

De volgende winter zal me in Rome zien, als het de almachtige Christus behaagt, en Zijne Koninklijke Hoogheid, samen met de bisschop van Canterbury, mij opnieuw verlof geeft af te reizen. Kan ik dat niet zelf van hen gedaan krijgen, dan zal de heilige Hieronymus het zeker kunnen. Moge Christus, de barmhartigste Samaritaan, Uwe Eminentie vele jaren behoeden en bewaren, voor ons, voor de letteren en de hele mensheid. Met heel mijn wezen ben ik u toegedaan.

Londen, 15 mei 1515

335 *Aan Leo X*
Londen, 21 mei 1515

Giovanni de' Medici (1475-1521) was de tweede zoon van Lorenzo il Magnifico. Zijn vader had hem voorbestemd voor een kerkelijke carrière en wist in 1492 het kardinalaat voor hem in de wacht te slepen; Giovanni was toen 16 jaar. Op 9 maart 1513 werd hij tot paus verkozen. Hij nam de naam aan van Leo X en genoot met volle teugen van zijn inwijding, de rijkste en uitbundigste die Rome ooit had gezien. Met deze brief hoopte Erasmus toestemming te krijgen om zijn editie van Hieronymus aan Leo op te dragen.

Erasmus van Rotterdam aan Zijne Heiligheid Leo X, een waarlijk hogepriester, gegroet

De hoogheid van uw ambt in aanmerking genomen, Heilige Vader, zullen zelfs de grootste vorsten niet zonder schroom een brief aan u richten. Want wie vreest niet tot u te spreken met brieven, u, die door de majesteit van uw ambt zozeer ieder ander mens in verhevenheid overtreft als de overige mensen boven de dieren staan, en die temidden van de mensen een waarlijk goddelijk te noemen macht uitoefent? De bijzondere goedheid van uw karakter echter en de ongelooflijke menslievendheid waarmee u zelfs uw eigen grootheid overtreft, waarmee u zelfs de grootsten overtreft, wordt niet alleen over de hele wereld eenstemmig geprezen, maar licht ook op - zo zegt men - uit uw hele gelaat en lichaamshouding. Deze goedheid, die ik vroeger in Rome al in een persoonlijke ontmoeting met u leerde kennen, boezemde me zoveel vertrouwen in dat ik, misschien wel de onbeduidendste persoon, niet aarzel Uwe Verhevenheid met een brief lastig te vallen. Ach, wat zou ik me graag op de grond werpen om uw gezegende voeten te kussen. Ik zie overal, ik hoor overal, in het hele christenrijk, dat mensen van allerlei rang en stand zich verheugen over zo'n kerkvorst. Voor alle mensen geldt dat zij dat met reden doen, maar terecht verheugen geen van allen zich meer dan zij die zich laten leiden door liefde voor de ware vroomheid en de schone letteren, vooral omdat dat nobele en door hun onsterfelijke naam voor eeuwig voortlevende geslacht van de' Medici, waaraan de wereld Leo te danken heeft, altijd mannen, uitmuntend in goedheid en geleerdheid, gekoesterd en geëerd heeft. Daaruit kwamen binnen enkele jaren, als uit het paard van Troje, zoveel eminente geleerden voort, zoveel schrijvers die de evenknie zijn van Cicero, Vergilius, Plato, Hieronymus, dat dit alleen al bij alle leergierigen de hoop deed postvatten dat Leo door de goddelijke voorzienigheid aan de wereld was geschonken om al het schitterend talent, om alle schone kunsten weer te laten opbloeien.

Verder blijft u uw geslacht zozeer trouw dat u de glorie van uw Huis, al is het verreweg het meest geachte van alle, nog overtrof met uw kwaliteiten en het nog luisterrijker maakte juist door zijn licht in zekere zin te verduisteren met de schittering van de gaven die u sieren. Bij een uitstekend karakter kwam natuurlijk nog een uitstekende opleiding. De vruchtbare grond van uw verstand werd gecultiveerd door de beste persoon die men zich daarvoor kan denken, de beroemde Poliziano, een buitengewoon beschaafd man. Hij liet u kennis maken, niet met die doornige en twistzieke literatuur, maar met de ware en, zoals ze terecht heten, schone letteren en met, zoals ze zeggen, de vreedzamer muzen, die zelfs het meest onbeheerste karakter zacht en vrien-

delijk stemmen; hij wijdde u niet slechts in, maar bracht u tot volmaaktheid. Derhalve vinden we in de hoogste leider op aarde de twee dingen die Plato[1.] eist in de vorst van een staat, een natuurlijke begaafdheid en een juiste opleiding, zodat men zich verder niets meer kan wensen. Bij deze voortreffelijke basis voegde zich wat óf uw eigen werkzaamheid óf Gods genade te noemen is. En zo geschiedde het dat, terwijl het vrije leven in de stad Rome toch niet zelden zorgt voor een smet op de goede naam van zelfs de meest deugdzamen, u dit ambt aanvaardde met een in alle opzichten onaangetaste reputatie overeenkomstig uw levenswijze. U hebt deze positie geheel zonder enige hulp van geld of partijpolitiek bereikt, zodat u, aangezien u er niet op uit was of erop hoopte, niet zozeer door de stemmen die de mensen uitbrachten als wel door Gods beslissing uitverkoren en aanvaard bent.

Uw verdiensten hebben stellig nog meer glans gekregen door de ongunst van het lot, waarmee de goden u kennelijk doelbewust hebben willen treffen om de mensen zo nog duidelijker de echtheid van uw voortreffelijke kwaliteiten te tonen, zoals men goud test met vuur. Want zoals de veranderlijkheid van het lot de roem van Marius deed toenemen, zo achten sommigen Alexanders daden minder glorieus omdat hem bijna voortdurend een goede afloop ten deel viel. Men beschimpte zelfs het geluk van Timotheus[2.] in tekeningen. Een goed zeeman bewijst zich bij storm. Een voortreffelijk beeldhouwer toont des te beter het wonder van zijn vakmanschap naarmate hij met harder en weerbarstiger materiaal te maken heeft. Ware geestkracht toont zich onder allerlei omstandigheden; op geen moment evenwel duidelijker dan wanneer stiefmoeder Juno Hercules alle mogelijke rampspoed laat ondergaan. Odysseus werd beroemder door de ellende die hij doorstond dan door de geslaagde verwoesting van Troje. Overigens zien we vaak dat mensen die tegenslag dapper hebben doorstaan, ten onder gaan wanneer de fortuin zich van haar vriendelijker kant laat zien. U evenwel handelt nog steeds met dezelfde rechtschapenheid nu u op het hoogste punt bent aangekomen als toen uw situatie uitzichtloos leek. Alleen merken wij nu meer van uw goedheid omdat uw gelijkenis met Christus duidelijker is, wiens plaatsbekleder u zonder twijfel bent, nu zich bij de hoogste goedheid en grootste wijsheid evenveel macht heeft gevoegd. Hierdoor komt het dat u, zoveel u krachtens uw goedheid wilt weldoen, zoveel u krachtens uw wijsheid inzicht heb in de manier waarop de mensheid hulp nodig heeft, evenveel kúnt krachtens de waardigheid van het pausschap. Er is niets rampzaligers dan een slechte en domme persoon, bekleed met het hoogste gezag, maar de goden kunnen aan de mensheid niets mooiers schenken dan die drie eigen-

1. Vgl. Plato, *Staat* 2.15/16, 374D/376E.
2. Zie brief 333, noot 8.

schappen verenigd in één vorst, naar de gelijkenis van God die over alle dingen heerst. Hoe groter de macht, hoe verderfelijker, als hij toevalt aan een dom of slecht mens.

De wereld voelde onmiddellijk dat Leo aan het roer was komen te staan, daar plotseling een meer dan ijzeren eeuw in een gouden veranderde; zo groot en zo onstuitbaar was de verandering dat het iedereen duidelijk was dat dit alles door God zelf tot stand werd gebracht. De golven van de oorlog kwamen tot rust, de bedreigingen tussen de vorsten onderling verdwenen en de grootste koningen, die in bittere haat tegenover elkaar stonden, werden verenigd in christelijke eendracht; het verderfelijke schisma werd ongedaan gemaakt[3.] en wel zo dat van dat enorme kwaad zelfs geen litteken overbleef. Dan vermeld ik nog niet dat u verschillende vorsten van Italië aan hun burgers, en, dat u vele burgers die in ballingschap waren gedreven, aan hun vaderland teruggaf, dat u uw Huis, zo lang door het noodlot geteisterd, herstelde, dat u Florence, uw stad, die door de wijsheid van uw voorvaderen al lange tijd bloeide, nog meer liet bloeien.[4.] Hierdoor natuurlijk beantwoordde u aan de naam van het geslacht van de' Medici, door terstond zovele haast ongeneeslijke kwalen in de hele wereld te genezen, en niet met harde ingrepen, zoals snijden, branden of andere pijnlijke methoden, maar met beraad, wijsheid, gematigdheid en zachtzinnigheid.

Laten anderen de oorlogen prijzen die Julius II met grote volharding op gang gebracht of met succes gevoerd heeft, de overwinningen opsommen die met veel machtsvertoon werden behaald, zijn koninklijke triomftochten verheerlijken. Hoeveel roem dit alles volgens hen verdient, ze moeten toegeven dat die roem gepaard is gegaan met het leed van velen. En dan ga ik er maar aan voorbij dat een groot deel van de krijgsroem wordt opgeëist door de vorsten, een groter deel wellicht door de soldaten, die met gevaar voor eigen leven de oorlog daadwerkelijk voeren, maar het grootste deel door de fortuin, die nergens meer macht heeft dan op het slagveld. Bij de roem van Leo hoeft niemand te morren, niemand te zwijgen. En er is geen gevaar dat, wat maar al te vaak gebeurt, het nageslacht veroordeelt wat de eigen tijd toejuichte. Daar komt bij dat uw roem, behalve dat deze voor iedereen heilzaam en vreugdevol is, volledig u en de hemelse macht toekomt, aangezien die roem tot heil van allen met Gods zegen tot stand kwam dankzij uw wijsheid. Die roem komt u des te meer toe, juist omdat hij tot stand kwam door de genade van Hem, die slechts begunstigt wie het verdient.

3. In 1513 werd het schismatieke concilie van Pisa (1511-1512) nietig verklaard door het vijfde Lateraans concilie (1512-1517).
4. In 1512 werd de republikeinse regering van Florence omvergeworpen. De nieuwe regering werd gedomineerd door de familie Medici.

Dat Julius bijna de hele wereld tot oorlog aangezet heeft mag hem tot een groot man maken, dat Leo de wereld weer vrede heeft gegeven bewijst dat hij een groter man is. Het is een duidelijker bewijs van úw grootheid dat Lodewijk, de illustere koning van Frankrijk, zichzelf en al zijn belangen onderwierp aan uw arbitrage, dan van Julius' grootheid dat hij Lodewijk in de strijd overwon of het hem althans moeilijk maakte.[5.] Duidelijker bleek úw gezag toen de doorluchtige koning van Engeland, Hendrik VIII, in uw opdracht de wapens neerlegde, dan Julius' gezag toen die hem aanspoorde de wapens op te nemen. Immers, wie laat zich niet gemakkelijk tot oorlogvoering verleiden door de hoop op overwinning, die iedereen toelacht en wellicht hen het meest voor wie de fortuin haar hinderlagen legt. Te bewerken evenwel dat een zo groot koning, ja jongeling zelfs, met een verheven en onoverwinnelijke geest, en daarbij door de loop der gebeurtenissen als het ware overmoedig geworden, een al zekere overwinning uit zijn handen geeft en van een bittere vijandschap overgaat naar de grootste eendracht, dat schijnt werkelijk goddelijk te zijn. Kortom: gezien de tijd was de strengheid van Julius misschien noodzakelijk, maar stellig was de zachtzinnigheid van Leo heilzamer en ook veel meer in overeenstemming met het voorbeeld van Hem wiens plaats op aarde wordt bekleed door de paus van Rome: de plaats van die vrede stichtende Salomo, die door Zijn vrede zowel hemel als aarde verzoende en samenbond; die overwon met geduldig lijden, niet met legers; die door Zijn dood triomfeerde; die niet met het bloed van anderen voor zichzelf macht verwierf, maar met Zijn eigen bloed voor ons het rijk der hemelen verwierf.

Daarom wenst de hele christenheid zichzelf terecht geluk met deze leeuw,[6.] in wiens muil de mensheid meer zoetheid vindt dan van honing.[7.] Want wat is er zoeter dan de vrede? Vooral na de hevige en langdurige oorlogen, waarin wij elkaar te lijf gingen met een immense verspilling van christenbloed, tot enorm verdriet van weldenkende mensen, tot grote vreugde van de Turken. Alleen al de herinnering aan die tijden doet mij huiveren. Maar wie het nageslacht dit kwaad ook zal aanrekenen, wij zijn aan de' Medici in ieder geval de remedie verschuldigd. Verder hebben we het vertrouwen dat, zoals dat al met het raadsel van Simson gebeurd is,[8.] weldra met Christus' zegen ook deze woorden uit Openbaring[9.] op u van toepassing zul-

5. Lodewijk XII onderwierp zich aan Leo in december 1513; in augustus 1514 arrangeerde Leo de vrede tussen hem en Hendrik VIII van Engeland.
6. Het Latijnse Leo betekent leeuw.
7. Zie Richteren 14:8.
8. Richteren 14:14.
9. Openbaring 5:5.

len zijn: de leeuw uit de stam Juda heeft overwonnen. Wij hebben de zoetheid van uw wijsheid en uw gematigdheid reeds ervaren en spoedig zullen we de leeuw die overwint aanschouwen.

Dat is de belofte die uw onvergelijkelijke eigenschappen voor ons inhouden, dat voorspellen uw beide namen, zowel die welke u tot aan uw pausschap droeg, als die welke u aannam toen u tot paus gekozen was. Wanneer wij immers de namen Giovanni en Leo horen, wat horen we dan anders dan een uitzonderlijke rechtschapenheid vergezeld van een onoverwinnelijke moed? Ook lijkt het een gelukkig voorteken dat wij niet alleen een Leo hebben - want er is geen paus van die naam geweest die zich niet bijzonder heeft onderscheiden - maar een Leo X. Want aan alles wat groot was, kende men in de oudheid het getal tien toe. Alle goede eigenschappen die in de afzonderlijke Leo's opvielen, verwachten wij van de tiende Leo: de gezaghebbendheid van de eerste Leo, de geleerde vroomheid en interesse in de gewijde muziek van de tweede Leo, de heilzame welsprekendheid van de derde en zijn ongebroken geestkracht in iedere omstandigheid, de eenvoudige wijsheid zoals Christus ons die voorhoudt van de vierde, de vrome lijdzaamheid van de vijfde en het streven de vrede te herstellen van de zesde; de heiligheid die de hemel waardig is van de zevende en de integriteit van de achtste; de mildheid uitgestort over allen van de negende Leo. Dat alles, zeg ik, beloven ons niet alleen de geenszins gering te schatten voortekenen van uw namen, maar ook hetgeen we u reeds tot stand zagen brengen en hetgeen we u zien voorbereiden. Een gelukkig begin voorspelt een gelukkige afloop. Verder krijgen we vaster hoop op de overwinning doordat u, in uw wijsheid, duidelijk ziet dat het om twee overwinningen en daarom ook twee oorlogen gaat: de ene tegen het morele verval, de verderfelijkste en misschien wel enige vijand van het christendom; de andere tegen de goddeloze en barbaarse vijanden van het christendom en van de Heilige Stoel. De eerste oorlog is het noodzakelijkst, maar ook verreweg het moeilijkst en het meest van onszelf afhankelijk, en vraagt daarom de meeste zorg. Zodra we de eerste naar behoren ten einde hebben gebracht, zullen we met Christus' hulp ook de tweede gemakkelijk ten einde brengen.

Ik wil wel even aanstippen dat de meningen over de twee oorlogen verschillend zijn. De ene oorlog wordt door een aantal weldenkende mensen verworpen, de andere unaniem goedgekeurd, om niet te zeggen dat het karakter van beide geheel verschillend is. Er bestaat immers geen twijfel over dat Christus ons aanspoort, Paulus ons oproept tot de strijd tegen moreel verval. Maar Christus heeft nooit opdracht gegeven, de apostelen hebben nooit aangespoord tot een oorlog met de Turken. Zelfs als we toege-

ven dat beide gevoerd moeten worden, dan moeten we met meer strijdlust beginnen aan de oorlog die de Heilige Geest opdraagt dan aan de oorlog die van de mensen uitgaat. Met zijn apostelen en martelaren onderwierp Christus de hele wereld aan zich door weldoen, lijdzaamheid en heilige onderwijzingen - en eigenlijk denk ik dat ook wij de Turken meer door onze vroomheid moeten overwinnen dan met de wapenen. Zo zullen dezelfde middelen waardoor het christendom zoals we weten ooit is ontstaan, het nu beschermen. Als we echter moeten instemmen met beide oorlogen - en men moet zonder twijfel instemmen met wat Rome besluit -, dan blijft toch in beide, Heilige Vader, uw grote vroomheid merkbaar, waarmee u tegelijk ook de godsdienst van de christenen, die reeds lang geleden in verval is geraakt en steeds verder in verval raakt, in de oude staat herstelt door middel van - zo zegt men mij - heilzame besluiten van het concilie. Besluiten die niet rieken naar winstbejag, machtswellust of tirannie, maar die de ware geest van de apostelen ademen; besluiten waarvan iedereen kan zien dat ze afkomstig zijn niet van tirannen, maar van vaders, en die vrome geesten eerbiedigen als waren ze door Christus zelf uitgesproken.

Op deze manier bewerkt Uwe Heiligheid dat de kerk van Christus zich met haar echte en eigen rijkdommen verrijkt, dat zij uitmunt door roem die haar past, heerst met gezag dat haar past, kortom dat zij met die hemelse gaven wordt overladen, die menigmaal juist dan overvloedig aanwezig zijn wanneer wij al die andere ontberen. Trouwens, we zien dat u ook uw andere plicht niet verwaarloost. Door de vorsten met elkaar te verzoenen en onder de christenen orde op zaken te stellen, bereidt u een prachtige en tegelijk een veilige weg waarlangs het goddeloze volk der Turken onderworpen of verpletterd kan worden. Eens zullen die monsterlijke beesten overweldigd worden door het gebrul van onze leeuw; hoe woeste dieren ook, zij zullen ja, zij zullen die onoverwinnelijke kracht van de zachtaardige leeuw ervaren; zij zullen niet opgewassen zijn tegen een paus die meer gewapend is met vroomheid dan met troepen en zelfs een goddelijke macht met zich ten oorlog voert. Ik zie al, gelukzalige vader, wat een mogelijkheden wij krijgen om u te prijzen, maar de kracht van mijn kleine talent is bij lange na niet toereikend om zulke grote zaken te behandelen. Mijn spreekvaardigheid, of liever gezegd mijn gestamel reikt niet zo ver dat ze deze goddelijke daden kan beschrijven. Mogen alle geleerden lust en gelegenheid hebben om de voortreffelijkheid van Leo X, die eeuwige nagedachtenis verdient, te willen en te kunnen beschrijven in passende bewoordingen. Mij echter schrikt uw hoogheid af, en wie zal die hoogheid niet afschrikken? En toch verlang ik er hevig naar op de een of andere manier mijn bijdrage te leveren en al wat mijn talent vermag aan te wenden voor dit doel: dat de verdiensten van Leo jegens de

christenen, zoveel als het er zijn, ook in de toekomst blijven bestaan en in ere worden gehouden, zonder ooit enig moment in vergetelheid te raken.

Ik heb hier lang over nagedacht. Het stond voor mij vast dat mijn eigen talent geenszins toereikend was, maar het leek me niet volstrekt onmogelijk dat ik op deze manier toch in zekere mate zou kunnen bereiken wat ik voor ogen had: door daarbij de grote naam van een om zichzelf onsterfelijke persoon als steun te gebruiken. Ik wist dat de heilige Hieronymus de voornaamste theoloog is van de Latijnse kerk, ja, dat we bijna hem alleen de aanduiding theoloog waardig achten. Ik wil geen afbreuk doen aan de verdiensten van andere theologen, maar, hoe beroemd ook, vergeleken bij hem vallen zij toch een beetje in het niet. Hij is zó begaafd dat zelfs het geleerde Griekenland bijna niemand heeft voortgebracht die met hem te vergelijken is. Zoveel Romeinse welsprekendheid vinden we bij hem, zoveel talenkennis, zoveel kennis van de hele oudheid, van de hele geschiedenis! Wat een feilloos geheugen, wat een gelukkig combinatievermogen, wat een volmaakt begrip van de gewijde letteren. En bovenal, wat een vuur, wat een wonder van goddelijke inspiratie. Zodat deze ene man genoegen verschaft door zijn welsprekendheid, onderwijst door zijn enorme eruditie, in vervoering brengt door zijn heiligheid. Evenwel, zoals hij als geen ander het waard is door iedereen gelezen te worden, zo is hij als geen ander bedorven, geschonden en bezoedeld, zozeer dat zelfs geleerden hem niet kunnen begrijpen.

Ik meende iets prachtigs tot stand te brengen als door mijn toedoen deze voortreffelijke leraar weer voor iedereen leesbaar werd. Maar ik zag wel in dat deze taak zoveel moeilijkheden met zich meebracht, dat één Hercules niet genoeg zou zijn; laat staan dat ik zou verwachten helemaal alleen daartegen opgewassen te zijn, ik, die zover afsta van Hercules dat ik maar nauwelijks een mens te noemen ben. De geleerden spoorden mij echter om strijd aan en de bisschoppen verlangden het van me. Wel in het bijzonder de aartsbisschop van Canterbury, de beschermer niet alleen van mij maar van alle letteren en iedere vorm van talent in Engeland. Niemand op dat eiland is volmaakter in geleerdheid, in integriteit of, kortom, alle eigenschappen passend bij de bisschoppelijke waardigheid, en er is geen ander zozeer bereid de hogere studiën te bevorderen; in alles wat betrekking heeft op de waardigheid, de grootheid en de majesteit van de Heilige Stoel handelt hij daarbij met de grootste loyaliteit. Vervolgens begon ik te aarzelen en kreeg ik spijt een dergelijke immense taak op me genomen te hebben, maar de woorden van Gianpietro Carafa, bisschop van Chieti, die nu namens Uwe Heiligheid besprekingen in Engeland voert, hebben mij opnieuw enthousiast gemaakt. Met zijn toejuichingen heeft hij mij weer moed gegeven en mij doen terugkeren naar het strijdperk. Waar zou de uitzonderlijke welsprekendheid van

die man niet toe kunnen overhalen? Wie zou onverschillig zijn voor het gezag van een zo integer, zo waardig prelaat? Wie zou niet in vuur geraken door de zeldzame vroomheid van die uitmuntende man? Zo jong nog heeft hij behalve een ongewone vaardigheid in de drie talen, een uitgebreide kennis in alle takken der wetenschap en vooral van de theologie. Daarbij bezit hij zoveel integriteit en heiligheid, zoveel bescheidenheid en zoveel vriendelijkheid, gekruid met een bijzonder soort ernst, dat hij een sieraad is voor de Heilige Stoel en alle Britten het volmaakte voorbeeld toont, waaruit elkeen zijn inspiratie kan putten voor iedere vorm van deugd. Hij, een zo groot man, hechtte zoveel waarde aan mijn werk, dat ik het, zelfs niet als ik volkomen overmoedig zou zijn, zou kunnen bevatten. En toch, op wonderbaarlijke wijze spoorde hij mij aan met zijn lof toen ik reeds moe was, richtte hij mij op toen ik uitgeput raakte, gaf hij weer kracht toen ik bezweek.

Aangemoedigd door hun aansporingen en die van gelijkgezinden, en vooral steunend op de hulp van Hem, die nooit pleegt te ontbreken bij vrome ondernemingen, keer ik nu, alsof ik er voor het eerst aan begin, terug naar het onderbroken werk. Ik zuiverde de delen met de brieven - want die had ik in het bijzonder voor mezelf gereserveerd - van de fouten waardoor ze bedorven waren of beter gezegd verloren waren gegaan, deels door handschriften te vergelijken, deels met mijn eigen scherpzinnigheid. Het Grieks, dat helemaal ontbrak of onjuist was, herstelde ik zorgvuldig. Hetzelfde is gedaan met het Hebreeuws, maar niet zonder Theseus,[10] zoals het Griekse spreekwoord zegt, omdat ik zelf nauwelijks iets van die geschriften heb geproefd. Bovendien is de heilige Hieronymus niet alleen een volleerd kenner van elke vorm van literatuur, maar toont hij ook uitzonderlijk vaak zijn rijkdommen en schept hij er behagen in her en der van alles in te voegen wat ergens bij schrijvers in allerlei talen verborgen ligt. Vandaar dat zelfs een erudiet lezer veel passages als hobbels ervaart. Daarom voegde ik waar nodig verklarende noten toe, telkens als zich iets voordeed wat de lezer zou kunnen ophouden. Verder ordende ik alles zoveel mogelijk. De ondergeschoven en onechte boeken die deels door toeval, deels door winstbejag of onwetendheid van de kopiisten, deels door de brutaliteit van een of andere onbeschaamde bedrieger bij de werken van Hieronymus terecht waren gekomen, liet ik niet weg, maar heb ik in een apart deel ontdaan van hun valse naam, zodat de lezer die meer onverzadigbaar is dan smaak heeft, niets te wensen heeft, terwijl anderzijds deze zoutloze onzin niet langer wordt verkocht onder de naam van een zo onvergelijkelijke man. Om de indruk te voorkomen dat dit onbezonnen en willekeurig is gebeurd, voegde ik voorwoorden en verantwoordingen toe waarin ik uitlegde waarop ik mij baseerde. Om

10. *Adagia I*, 5, 27; zie brief 334, noot 6.

kort te gaan, zoveel heb ik doorstaan dat het maar weinig scheelde of ik was zelf ten onder gegaan bij mijn pogingen Hieronymus weer tot leven te wekken. En ik durf erop te zweren dat het van Hieronymus zelf minder geëist heeft om zijn geschriften te vervaardigen dan van mij om ze opnieuw uit te geven en te verklaren.

Het grote werk is dus in volle gang en in de beroemde stad Bazel in de Duitse landen komt de hele Hieronymus opnieuw tot leven in de drukkerij van Froben. Geen andere is nauwgezetter dan deze, geen andere publiceert waardevolle handschriften in een groter aantal, vooral op het gebied van de gewijde letteren. Het is ook niet het werk van één man, noch draagt één man de kosten. Want over andere geschriften van Hieronymus die ik niet zelf behandel, ook al help ik af en toe een handje, zitten enkele grote geleerden al enige tijd te zwoegen. Tot hen behoort die voortreffelijke man, Johann Reuchlin uit Pforzheim, bijna even vertrouwd met het Hebreeuws als met het Grieks en Latijn, en daarnaast in elke tak van wetenschap zo kundig dat hij met de besten kan wedijveren - vandaar dat heel Duitsland terecht tegen hem opziet als tegen een feniks en hem eert als een zeldzaam sieraad. Niet weinig ook draagt Cono uit Neurenberg bij, een theoloog uit de orde die men gewoonlijk predikheren noemt, een man door en door vertrouwd met de Griekse literatuur, onvermoeibaar in zijn ijver de schone letteren te bevorderen. Voorts Beatus Rhenanus uit Sélestat, een jongeman die behalve een degelijke geleerdheid een bijzonder scherpzinnig oordeel bezit. De gebroeders Amerbach echter leveren de grootste bijdrage; door de kosten en uitgaven met Froben te delen kan het werk vooral dank zij hen worden voltooid. Het lijkt wel of het geslacht Amerbach ertoe voorbestemd was Hieronymus te doen herleven. De vader, een voortreffelijke man, had zijn drie zoons in het Grieks, Latijn en Hebreeuws laten onderrichten. Op zijn sterfbed vertrouwde hij de uitgave van Hieronymus aan zijn kinderen toe als was het een erfdeel en wijdde hij zijn hele vermogen aan dit doel. De voortreffelijke jongelingen vervullen vol ijver de schitterende taak die hen was opgedragen door hun voortreffelijke vader en deelden Hieronymus met mij en wel zo dat ik voor de brieven zorg draag en zij voor de andere werken.

‘Waartoe dient dit alles?’ zal Uwe Heiligheid vragen. Ik zal het u zeggen, Heilige Vader. Geen naam is zo beroemd als die van Hieronymus, niemand zo hoog gewaardeerd; en toch zie ik hoeveel meer bekendheid, hoeveel meer gewicht en gezag hij kan verwerven. Niets ook is stralender dan de glorie van Leo en toch zal die, als ik me niet vergis, aanzienlijk toenemen, namelijk wanneer dit zo zeldzame, zo ontzaglijke en zo beroemde werk onder de gelukkige bescherming van uw naam als herboren in het licht zal treden en in de handen der mensen zal komen. Het lijkt goed te passen dat alle schone

letteren, voedsterlingen van de vrede, weer tot bloei komen door toedoen van die opperpriester die de wereld rust en vrede, voedster van de studie, heeft gegeven. Evenzo zal het goed passen dat de belangrijkste leermeester van de christelijke godsdienst wordt opgedragen aan de hogepriester van diezelfde godsdienst, en dat de luisterrijke naam van de beste paus de aandacht vestigt op de beste theoloog. Ik ben me er heel goed van bewust dat men zeer zorgvuldig moet zijn als men iets aan Uwe Heiligheid wil opdragen; wat men een goddelijke macht aanbiedt moet een goddelijke macht waardig zijn. Maar als ik in deze zaak ook uw gunst zal bespeuren, zal ik graag, niet alleen dit werk, maar de gehele oogst van mijn studie aan u opdragen. Zelf verwacht ik van zovele inspanningen geen andere vrucht dan dat door mijn ijver de geschriften van Hieronymus de christelijke vroomheid zullen bevorderen. Hij zal me uitvoerig belonen om wie ik al dit werk verzet. Hieronymus zal door meer mensen worden gelezen als meer mensen hem begrijpen; maar ook zal iedereen hem met meer graagte lezen als een zo groot paus zijn goedkeuring heeft gegeven.

Moge Christus, die Uwe Heiligheid aan de wereld heeft geschonken, u vele jaren behoeden, voor ons en voor de gehele christelijke gemeenschap, en door gestadige groei naar groter hoogte voeren.

De zeer eerwaarde heer van Canterbury, een man die iedere vorm van deugdzaamheid in zich heeft en met een bijzondere toewijding aan de Heilige Stoel en aan Uwe Heiligheid, vraagt mij u uit zijn naam te groeten. Hij is mijn mecenas en wel zo dat ik me geen andere kan wensen die liefdevoller en welwillender is.

Londen, 21 mei 1515

336 *Van John Fisher*
Halling [mei 1515]

John, bisschop van Rochester aan Erasmus, gegroet

Deze dagen, Erasmus, heb ik de ‘dialectiek’[1] van Rudolf Agricola doorgelezen. Ik trof het werk aan in een boekhandel. Ik heb het gekocht omdat jij met lof van hem spreekt in je *Adagia.* Want ik kon me niet voorstellen dat iemand die tegelijkertijd zo door jou en Ermolao[2] werd aanbevolen, het niet waard zou zijn gelezen te worden. Om kort te gaan: nooit las ik op dit gebied

1. Rudolf Agricola, *De inventione dialectica* (Leuven, 1515).
2. Ermolao Barbaro.

iets wat onderhoudender en geleerder was; zo lijkt hij werkelijk ieders bijval te hebben afgedwongen. Had ik maar als jongeman zo'n leraar gehad! Echt, ik zou daar blijer mee geweest zijn - en ik lieg niet - dan met mijn aartsbisdom.

Maar we zullen daarover nog wel eens spreken. Kom bij me langs, wanneer je je reis naar Bazel aanvangt, want ik zal je raad hard nodig hebben. Ik bid daarom, dat je het niet vergeet, en dat je lang en gelukkig mag leven in goede gezondheid.

Vanuit Halling
Je John Rochester

337 *Aan Maarten van Dorp*
Antwerpen, eind mei 1515

Erasmus schreefde oorspronkelijke versie van deze brief nadat hij uit Engeland was vertrokken op weg naar Bazel. Erasmus reisde over Brugge, Antwerpen, Mechelen, Keulen en Mainz (waar hij op 1 juni was), Spiers en Straatsburg; tegen juli kwam hij in Bazel aan. De oorspronkelijke brief is verloren gegaan. De tekst zoals we die nu kennen is een uitgebreide bewerking die vanaf 1516 werd afgedrukt in alle vroege uitgaven van de *Lof der zotheid.*

Erasmus van Rotterdam aan de uitmuntende theoloog Maarten van Dorp, gegroet

Je brief[1] heeft mij niet bereikt, maar een vriend in Antwerpen heeft me een kopie laten zien die hij op de een of andere manier in handen had gekregen. Je betreurt de weinig gelukkige publicatie van de *Lof der zotheid*, je juicht het toe dat ik probeer Hieronymus opnieuw uit te geven, je schrikt terug voor mijn uitgave van het Nieuwe Testament. Je brief heeft mij volstrekt niet gekwetst, mijn beste Van Dorp, integendeel, je bent me er nadien nog dierbaarder om geworden, en je was me altijd al erg dierbaar. Zozeer ben je oprecht in je raadgevingen, vriendschappelijk in je aansporingen, liefdevol in je vermaningen. Het is kenmerkend voor christelijke liefde dat zij, zelfs als ze in hevige toorn ontstoken is, toch de smaak van haar oorspronkelijke zoetheid behoudt. Ik ontvang dagelijks vele brieven van geleerden die mij de luister van de Duitse landen, de zon, de maan noemen en die mij met de

1. Brief 304.

schitterendste titels eerder bezwaren dan eren. Ik mag sterven als een van hun brieven mij ooit zo veel genoegen heeft gedaan als de brief vol verwijten van mijn Van Dorp. Terecht merkt Paulus[2.] op dat de liefde niet zondigt: als zij vleit probeert zij goed te doen, als zij boos is doet zij niet anders. Ach, wat zou ik graag tijd hebben om je brief te beantwoorden en zo'n dierbare vriend tevreden te stellen. Want bij alles wat ik doe, is het mijn grootste wens jouw instemming te verwerven en ik hecht zoveel waarde aan je bijna bovenmenselijke verstand, aan je buitengewone geleerdheid en je scherpe inzicht, dat ik liever jouw instemming verwerf dan die van duizend anderen. Nog misselijk van de bootreis, vermoeid van al het paardrijden en daarbij nog steeds bezig mijn spullen in orde te brengen, vond ik het toch beter op enigerlei wijze te antwoorden en mijn vriend niet met die gedachten te laten zitten, of die nu van jezelf zijn, of dat anderen je die ingegeven hebben en je opgestookt hebben om deze brief te schrijven en zo jou gebruiken als dekmantel om hun eigen spelletje te spelen.

Ten eerste heb ik, om eerlijk te zijn, bijna spijt de *Lof der zotheid* te hebben uitgegeven. Dat boekje heeft me een weinig beroemd gemaakt of, zo je liever wilt, berucht. Maar ik geef niet om roem die gepaard gaat met nijd. Trouwens, lieve hemel, wat ze roem plegen te noemen is niets anders dan een ijdel woord, overblijfsel van het heidendom. Van dat soort roem vinden wij nog heel wat sporen bij de christenen als ze de roem bij het nageslacht onsterfelijkheid noemen en iedere studie van de letteren gelijkstellen met deugdzaamheid. Bij het uitgeven van al mijn boeken had ik maar één doel voor ogen: door mijn ijver iets nuttigs te doen en, als ik daarin niet kon slagen, dan toch zeker geen schade te berokkenen. Daarom, terwijl zelfs de groten hun geschriften misbruikten om hun gevoelens de vrije loop te laten - de een bezingt zijn dwaze verliefdheden, een ander kruipt voor mensen die hij wil paaien, een derde gebruikt zijn pen om een belediging te wreken, en weer een ander steekt zijn eigen loftrompet en overtreft in het rondbazuinen van eigen lof Thraso of Pyrgopolinices[3.] - streefde ik er, met mijn kleine beetje talent en geleerdheid, altijd naar om, zoveel ik kon, goed te doen en, zo dat niet kon, niemand te kwetsen. Homerus wreekte zich op Thersites door hem als een zeer onaangenaam mens af te schilderen.[4.] Hoeveel personen, met name genoemd, kregen een sneer in Plato's dialogen! Heeft Aristoteles iemand gespaard, die zelfs Plato en Socrates niet spaarde? Demosthenes had zijn Aeschines tegen wie hij met de pen tekeer ging.

2. 1 Corinthiërs 13:4/5.
3. Twee pochende soldaten, de eerste uit Terentius' *Eunuchus*, de tweede uit Plautus' *Miles gloriosus.*
4. Homerus, *Ilias II.*

Cicero had zijn Piso, zijn Vatinius, zijn Sallustius, zijn Antonius.[5] Hoevelen heeft Seneca niet met naam en toenaam belachelijk gemaakt en gehekeld! Om verder te gaan met de moderne schrijvers, Petrarca gebruikte zijn pen als wapen tegen een of andere dokter, Valla tegen Poggio en Poliziano tegen Scala.[6] Kun je één schrijver noemen die zich ervoor schaamt iets scherps over een ander te schrijven? Zelfs Hieronymus, een vroom en waardig man, wist zich niet altijd te beheersen en ontvlamde in woede tegen Vigilantius, ging onbeperkt te keer tegen Jovinianus en voer hevig uit tegen Rufinus.[7] De geleerden waren van oudsher gewoon om hun vreugde of verdriet toe te vertrouwen aan het papier als aan een boezemvriend bij wie zij al hun gevoelens konden uitstorten. Ja, er zijn zelfs schrijvers die begonnen te schrijven met geen andere opzet dan om hun boeken vol te stoppen met hun eigen zielenroerselen en ze zo over te brengen op het nageslacht.

Maar, vraag ik je, wie maakte ik zwart in de vele boeken die ik publiceerde en waarin ik vele mensen oprecht prees? Op wiens naam wierp ik ooit de kleinste smet? Welk volk, welke groep, welk individu hekelde ik ooit met name? En als je eens wist, mijn Van Dorp, hoe vele keren men mij daartoe provoceerde met beledigingen, die niemand anders zou hebben verdragen. Elke keer wist ik mijn verdriet te overwinnen en vond ik het belangrijker hoe het nageslacht over mij zou oordelen dan hoe ik hun onbeschaamdheden zou vergelden. En als anderen de werkelijkheid kenden zoals ik, had niemand mij hardvochtig genoemd, maar eerder gelaten, ingetogen en gematigd. Maar ik redeneerde zo: wat moeten de anderen met mijn privé-gevoelens? En hoe kunnen mensen in verre landen of in verre tijden op de hoogte zijn van mijn aangelegenheden? Ik zal doen wat mij past, niet wat zij verdienen. Verder is geen vijand zo erg dat ik hem niet, als het mogelijk was, tot een vriend zou willen maken. Waarom zou ik deze weg afsluiten? Waarom zou ik iets schrijven over een vijand waarvan ik ooit - maar dan is het te laat - spijt zal hebben dat ik het over een vriend geschreven heb? Waarom zou ik iemand brandmerken, als ik hem nooit zijn onschuld kan

5. Met Sallustius heeft Cicero het nooit aan de stok gehad. Voor zijn andere controversen, zie zijn *In Pisonem, In Vatinium interrogatio* en *Philippica.*
6. Francesco Petrarca richtte zijn *Invectivae in medicum quendam* tegen een arts aan het hof van Clemens VI. Lorenzo Valla en Poggio Bracciolini bestreden elkaar in een langdurige polemiek. Angelo Poliziano had in de jaren 1493/94 een heftige twist met Bartolomeo Scala over de Latijnse taal.
7. Zie Hieronymus, *Contra Vigilantium, Adversus Iovinianum* en *Apologia adversus libros Rufini.*

teruggeven, ook al zou hij dat wel verdienen? Ik maak liever de fout dat ik prijs wie het niet verdient dan dat ik laak wie het verdient. Want als je iemand ten onrechte prijst, schrijft men dit toe aan vriendelijkheid; maar als je iemand die smaad verdient afschildert zoals hij is, wijt men dat niet aan zijn daden, maar aan jouw zwartgalligheid. En dan zwijg ik nog maar over het feit dat, zoals onrecht beantwoord met onrecht menigmaal oorzaak is van een grootschalige oorlog, evenzo scheldwoorden over en weer niet zelden de oorzaak van een verschrikkelijke brand zijn. Het is weinig edelmoedig om je bittere gevoelens naar het voorbeeld van vrouwen te wreken met een scheldpartij.

Zo kwam ik tot de conclusie dat mijn geschriften altijd onschadelijk moesten zijn en geen bloed mochten vergieten, en niet bezoedeld mochten worden met de naam van welke booswicht ook. Ik beoogde met de *Lof der zotheid* niets anders dan wat ik ook met mijn andere werken beoogde, maar langs een andere weg. In het *Handboek van de christensoldaat* gaf ik op een directe manier aan hoe een christelijk leven er uit moest zien. In het boekje *De vorstenspiegel* maakte ik zonder omwegen duidelijk waarin men de vorsten moet onderrichten. In de *Lofrede op prins Filips* doe ik onder het mom van een lofrede op bedekte wijze wat ik in de *De vorstenspiegel* openlijk deed. *De Lof der zotheid* behandelt niets anders dan het *Handboek* deed, maar dan schertsenderwijs. Ik wilde raad geven, niet kritiek leveren, goed doen, niet kwetsen, mensen tonen hoe zij beter konden worden, en hen niet in de weg staan. Een waardig filosoof als Plato vond het goed dat men elkaar bij feesten flink toedronk, omdat hij meende dat vrolijkheid als gevolg van de wijn ondeugden uit de weg kon ruimen waar strengheid geen greep op had.[8.] Horatius achtte een vrolijke terechtwijzing niet minder nuttig dan een serieuze: ‘Wat is er op tegen,’ zegt hij, ‘om de waarheid met een lach te zeggen?’[9.] Dit hebben de wijzen van weleer goed ingezien. Zij gaven hun heilzame levenswijsheden liever de vorm van grappige en ogenschijnlijk kinderlijke verhalen, omdat de ernstige waarheid, indien aantrekkelijk gemaakt, gemakkelijker doordringt in de geest van de mensen als ze wordt aanbevolen als een heerlijke lekkernij. Dat is ongetwijfeld de honing, waarmee de artsen, volgens Lucretius,[10.] bij het voorschrijven van een bitter drankje aan kinderen, de rand van de beker insmeren. Vorsten uit vroeger tijden haalden narren naar hun hoven alleen hierom dat ze met hun vrijpostigheid zonder te kwetsen minder ernstige zwakheden aan het licht brachten en corrigeerden. Misschien geeft het geen pas Christus in dit verband op te voeren. Maar als

8. Zie Macrobius, *Saturnalia II*, 8, 5/6.
9. Horatius, *Satirae I*, 1, 24/25.
10. Lucretius, *De rerum natura I*, 936/38.

men goddelijke dingen met menselijke mag vergelijken, hebben zijn parabels niet iets weg van de oude fabels? De evangelische waarheid, op een dergelijke manier aantrekkelijk gemaakt, dringt gemakkelijker binnen en zet zich dieper vast dan als ze naakt verschijnt - een middel dat Augustinus ruimschoots toepaste in zijn werk *Over de christelijke leer.*[11.] Ik zag hoe verdorven de mensen waren door de meest zotte waanideeën, en wel op allerlei gebied; je kon bidden om een geneesmiddel, maar er niet op hopen. Het leek me dat ik nu een middel had gevonden om mensen die overal hun neus voor ophalen door deze list als het ware te besluipen en bovendien op genoeglijke wijze te genezen. Ik had al dikwijls bemerkt dat dat soort vrolijke en geestige aansporingen op vele mensen een gunstige uitwerking heeft.

Als je tegenwerpt dat de persoon van de zotheid, die ik heb opgevoerd, te lichtzinnig was om als dekmantel te dienen bij een betoog over serieuze zaken, erken ik misschien schuldig te zijn. Ik verwerp niet zozeer het verwijt dat ik dwaas heb gehandeld als wel dat ik heb willen grieven. Trouwens die dwaasheid kan ik goed verdedigen, zo niet op een andere manier, dan in ieder geval met het voorbeeld van de vele gezaghebbende mannen die ik in het boek zelf noemde. Wat kon ik beginnen? Teruggekeerd uit Italië, vertoefde ik in die tijd bij More en pijnlijke niersteenaanvallen hielden mij een paar dagen aan huis gekluisterd. Mijn boeken waren nog niet aangekomen en als dat was gebeurd, stelde mijn ziekte me niet in staat me serieus met diepgaander studie bezig te houden. Ik begon toen voor de grap de *Lof der zotheid* te schrijven, niet met de bedoeling het uit te geven, maar om de pijn te verlichten door afleiding, zou je kunnen zeggen. Ik toonde een voorproefje van het werk aan een paar vrienden, omdat humor nog leuker wordt als je die met anderen deelt. Zij vonden het boekje zo vreselijk grappig dat ze er bij mij op aandrongen door te gaan. Ik besteedde er ongeveer een week aan, wat mij gezien het geringe belang van de inhoud al veel te veel leek. Daarna brachten de vrienden, die er op hadden aandrongen het werk te schrijven, het naar Frankrijk en het werd er gedrukt, maar naar een exemplaar dat niet alleen vol fouten zat, maar ernstig was verminkt. Het werd in een paar maanden tijds meer dan zeven keer gedrukt, en dat op verschillende plaatsen, wat voldoende bewijst hoe slecht men het ontving! Ik was er zelf verbaasd over wat men in dat boekje zag. Als je dit dwaasheid noemt, mijn beste Van Dorp, dan heb je een verdachte die schuld bekent en zeker niet in beroep gaat. Aldus heb ik, om de tijd te verdrijven en om mijn vrienden ter wille te zijn, dwaas gehandeld en dat slechts één maal in mijn leven. Maar wie is altijd verstandig? Je geeft toch zelf toe dat de kwaliteit van mijn andere werken zodanig is dat alle evenzeer vrome als geleerde mensen ze ten

11. Augustius, *De doctrina christiana*; zie m.n. *II*, 6.

zeerste prijzen. Wat zijn dat voor strenge zedenmeesters of liever Areopagieten, die iemand zelfs niet één geval van onnadenkendheid willen vergeven? Wat is dat voor een ongelooflijke lichtgeraaktheid dat ze, omdat ze aanstoot nemen aan één belachelijk boekje, een schrijver onmiddellijk dank voor al die eerder doorwaakte uren ontzeggen? Hoeveel dwaasheden van anderen zou ik kunnen aanvoeren, in veel opzichten dwazer dan die van mij, zelfs bij grote theologen, die onbenullige strijdvragen bedenken en over de nietigste nietigheden met elkaar strijden als ware het voor huis en haard. En zij voeren hun belachelijke verzinsels, nog dwazer dan de Atellanes,[12.] op zonder masker. Ik kende in ieder geval meer schroom en zette, toen ik eens dwaas wilde zijn, het masker van de Zotheid op. En zoals bij Plato Socrates met bedekt gelaat de lof van de liefde verkondigt,[13.] zo voerde ik dit stuk op met een masker.

Je schrijft dat ook zij, die de inhoud afkeuren, het talent, de geleerdheid en de welsprekendheid prijzen, maar dat deze zelfde mensen aanstoot nemen aan mijn al te vrijmoedige spot. Maar die critici geven mij meer eer dan ik wil. Om dergelijke lof geef ik trouwens niets, vooral niet als ze verkondigd wordt door mensen die, naar mijn mening, noch talent, noch geleerdheid, noch welsprekendheid bezitten; als zij zelf op die gebieden iets zouden presteren, geloof me, mijn beste Van Dorp, dan zouden zij zich niet zo ergeren aan die grapjes die eerder heilzaam zijn dan ingenieus of geleerd. Ik bezweer je bij de muzen, met wat voor ogen, oren, smaak treden die mensen die aanstoot nemen aan de bijtende spot in dit boekje, me tegemoet? Op de eerste plaats, hoe kan er nu sprake zijn van bijtende spot als ik de reputatie van niemand, behalve mijzelf, kwaad doe? Waarom denk je hier niet aan wat Hieronymus ons zo dikwijls inprent,[14.] namelijk dat er geen sprake is van persoonlijke belediging zolang een betoog over ondeugden algemeen blijft. Als iemand zich dan ergens aan stoort, dan heeft hij geen enkele reden zijn beklag te doen bij de schrijver; laat hij, als hij dat wil, een proces tegen zichzelf aanspannen wegens belediging, omdat hij zichzelf verraden heeft: hij liet immers blijken dat op hem persoonlijk betrekking heeft wat over iedereen gezegd is en daarom over niemand gezegd is, tenzij iemand het vrijwillig voor zich opeist. Maar zie je niet dat ik mij in al mijn werk onthouden heb van het met name noemen van mensen, in die mate dat ik zelfs geen enkel volk op al te scherpe toon heb willen hekelen? Want waar ik de specifieke vorm van chauvinisme van elk volk bespreek, zwaai ik de Spanjaarden

12. Een boertige vorm van de Latijnse komedie, gespeeld met maskers op.
13. Plato, *Phaedrus* 237a.
14. Bijv. Hieronymus, *Epistula* CCXV, 5

lof toe voor hun krijgshaftigheid, de Italianen voor hun letteren en welsprekendheid, de Engelsen voor hun overvloedige maaltijden en schoonheid, andere landen voor iets soortgelijks; ieder herkent niet zonder genoegen wat over hemzelf is gezegd of hoort het in elk geval glimlachend aan. Bovendien, wanneer ik volgens de opzet van het betoog allerlei categorieën mensen langs loop en telkens stop om de ondeugden van iedere afzonderlijke categorie te hekelen, wat voor grofheden, vraag ik je, of venijn tref je aan? Waar haal ik het deksel van de beerput? Waar roer ik in de modder van het menselijk leven als in het moeras van Camarina?[15.] Iedereen weet dat er heel wat te zeggen is over slechte pausen, onwaardige bisschoppen en priesters, perverse vorsten, kortom welke stand ook, als ik naar het voorbeeld van Juvenalis zonder me te schamen dingen zou opschrijven die velen zonder zich te schamen doen. Ik somde slechts de vrolijke en belachelijke aspecten, niet de schandelijke, op en wel zo dat ik terloops ook aangaande zaken van het grootste gewicht herinner aan wat voor hen belangrijk is om te weten.

Ik weet dat je geen tijd hebt om je tot dergelijke onbenulligheden te verlagen. Maar als je ooit de gelegenheid hebt, kijk dan eens wat aandachtiger naar die malle grappen van de Zotheid; dan zul je ongetwijfeld bemerken dat zij beter aansluiten bij de dogma's van de evangelisten en apostelen dan bij de disputaties van sommigen, die zij zelf prachtig vinden en de grote meesters waardig. Trouwens, ook zelf ontken je in je brief niet dat er veel waars steekt in wat ik in de *Lof* te berde breng. Maar je vindt dat het niet goed is om ‘tere oortjes te wassen met bittere waarheden’.[16.] Als je van mening bent dat je nooit vrijuit mag spreken en de waarheid nooit mag onthullen, behalve als je daarmee niemand kwetst, hoe verklaar je dan dat dokters juist aloëbitter rekenen tot de beste remedies? En als zij die de kwalen van het lichaam moeten genezen, dit al doen, zijn wij, die de ziektes van de geest willen genezen, daartoe dan niet nog meer gerechtigd? ‘Bestraf,’ zegt Paulus,[17.] ‘wederleg en bemoedig, gelegen of ongelegen.’ De apostel wil dat wij de ondeugden op alle mogelijke manieren aanpakken, en jij wilt niet dat de vinger op enige wonde plek wordt gelegd? En dat zelfs terwijl dit met zoveel terughoudendheid gebeurt, dat zelfs niemand gekwetst kán worden tenzij iemand met opzet zichzelf kwetst. Als er een manier is om zonder aanstoot de ondeugden van de mensen te genezen, dan is deze, denk ik, bovenal het geschiktst: niemand met name noemen. Vervolgens afzien van dingen waar-

15. Zie *Adagia I*, 1, 64. Camarina was een stad op Sicilië, dicht bij een moeras dat de stedelingen ondanks de waarschuwing van de goden drooglegden.
16. Persius, *Satirae I*, 107/08.
17. 2 Timotheus 4:2.

van de vermelding alleen al deugdzame mensen met afschuw vervult - want zoals er in tragedies sommige dingen te wreed zijn om de toeschouwers voor ogen te stellen en het volstaat ze te vermelden, zo zijn er in de karakters van de mensen zaken die te schandelijk zijn om op een nette manier te vertellen. Ten slotte de dingen die aan de orde komen, schertsenderwijs vertellen bij monde van een lachwekkend personage, zodat de luchtige stijl iedere ergernis uitsluit. we weten toch hoeveel een geschikte en op het juiste moment gedebiteerde grap zelfs bij wrede tirannen vermag? Smeekbeden of serieuze woorden hadden die koning niet zo snel zijn boosheid doen vergeten als de grap van de soldaat. Ja, zei die soldaat, en als de kruik ons niet in de steek gelaten had, dan zouden we nog heel wat ergere dingen over u gezegd hebben. De koning lachte en nam het hem niet kwalijk.[18.] De twee grootste redenaars, Cicero en Quintilianus, hebben niet zonder reden met zoveel zorg over de lach geschreven.[19.] Zo effectief is een geestige en onderhoudende stijl, dat we zelfs genoegen scheppen in een gevatte opmerking die tegen onszelf is gericht, zoals ook over Caesar wordt geschreven.[20.] Daarom, als je toegeeft dat het waar is wat ik schreef en eerder vrolijk dan schandelijk, wat voor manier valt er te bedenken die geschikter is om de menselijke gebreken te verbeteren? Dat plezier verleidt je er toe te gaan lezen en, eenmaal verleid, te blijven lezen. Want in al het andere jaagt de één dit, de ander dat na. Maar plezier valt bij iedereen gelijkelijk in de smaak, tenzij je te dom bent om gevoelig te zijn voor literaire genoegens.

Bovendien, mensen die aanstoot nemen aan een boek waarin niemand met name wordt genoemd, reageren volgens mij bijna als vrouwtjes, die zich vreselijk druk maken als men iets onaardigs zegt over de vrouwen in het algemeen, alsof dat slaat op iedere vrouw afzonderlijk; en omgekeerd, als men verstandige vrouwen prijst, dan zijn ze zo met zichzelf ingenomen, alsof wat slechts enkelen toebehoort, tot lof strekt van hen allen. Laten mannen, vooral geleerde mannen en nog het meest de theologen verstoken blijven van dat soort dwaasheid. Als ik hier een verwijt tegenkom dat mij niet raakt, ben ik niet beledigd; integendeel, ik feliciteer mezelf omdat ik vrij ben van ondeugden waar veel mensen in vervallen. Maar als de vinger op een wonde plek wordt gelegd en mij een spiegel wordt voorgehouden, zelfs dan is er geen reden om gekwetst te zijn. Als ik wijs ben, zal ik verbergen wat ik voel, en niet optreden als verrader van mezelf. Als ik fatsoenlijk ben, zal ik de waarschuwing ter harte nemen en oppassen dat men mij later niet persoon-

18. Plutarchus, *Moralia* 184D.
19. Cicero, *De oratore II*, 54, 216 e.v.; Quintilianus, *Institutiones oratoriae VI*, 3.
20. Suetonius, *Iulius* 73.

lijk een dergelijk verwijt in het gezicht kan slingeren, als ik nu aantref zonder naam. Waarom kennen we dit boekje niet dezelfde verdienste toe als zelfs gewone mensen toekennen aan vulgaire komedies? Wat krijgen daarin niet vorsten, priesters, monniken, echtgenoten en wie al niet naar het hoofd geslingerd, en met hoeveel vrijpostigheid? En toch, omdat zij niemand met name aanvallen, kan iedereen er om lachen en zijn fouten in alle openheid bekennen of voorzichtig verheimelijken. Ook de wreedste tirannen verdragen hansworsten en narren, terwijl die hen toch dikwijls openlijk beledigen. Keizer Flavius Vespasianus heeft degene die zei dat hij het gezicht had van iemand die op een kakstoel zat, niet gestraft.[21.] En wat zijn dat dan voor mensen die het met hun overgevoelige oren niet kunnen verdragen dat de Zotheid de spot drijft met de maatschappij zonder iemands naam te brandmerken? De oude komedie zou nooit ten onder zijn gegaan[22.] als zij zich ervan had onthouden beroemde mannen bij name te noemen.

Maar jij, beste Van Dorp, doet bijna alsof de *Lof der zotheid* de theologen als groep van mij heeft vervreemd. ‘Waarom was het nodig,’ zeg je, ‘de theologen als groep zo hard aan te vallen?’ en je betreurt mijn lot. ‘Vroeger,’ zeg je, ‘las iedereen je werken met groot enthousiasme, men verlangde je te ontmoeten. Nu heeft de *Lof* zoals Davus[23.] alles in de war gestuurd.’ Ik weet dat je me niet hebt willen belasteren en zal de confrontatie niet uit de weg gaan. Vind je nu echt, vraag ik, dat ik de theologen als groep in een kwaad daglicht stel als ik iets aanvoer tegen domme of slechte theologen, die die naam niet waard zijn? Maar als dat zou opgaan, zou iemand, die zich tegen misdadigers uitspreekt, het hele mensdom over zich heen krijgen. Was ooit een koning zo onbeschaamd dat hij het bestaan van slechte koningen ontkende, die de naam koning niet verdienen? Was ooit een bisschop zo brutaal dat hij dat ontkende met betrekking tot zijn ambtgenoten? Of hebben alleen de theologen als groep geen enkele domoor, geen enkele ongeletterde, geen enkele ruziemaker in hun gelederen, maar alleen mensen als Paulus, Basilius en Hieronymus? Het is juist zo dat hoe meer een bepaald beroep in aanzien staat, hoe minder mensen aan de eisen ervan kunnen voldoen. Je zult meer goede schippers vinden dan goede vorsten, meer goede artsen dan goede bisschoppen. Maar dat strekt niet tot schande van de groep, maar tot lof van de weinigen die, behorend tot een excellente groep, zich excellent hebben gedragen. En verklaar nu eens, vraag ik, waarom theologen meer aanstoot nemen, als er al zijn die aanstoot nemen, dan koningen, edelen, magistraten, bisschoppen, kardinalen, pausen? Meer ook - want de *Zotheid* slaat geen

21. Suetonius, *Vespasianus* 20.
22. Zie Horatius, *Ars poetica* 281/4.
23. Personage uit Terentius' *Andria*.

enkele categorie mensen over - dan kooplieden, echtgenoten, rechtsgeleerden, dichters? Toch niet omdat ze zo dwaas zijn dat ze zich persoonlijk aantrekken wat in het algemeen bedoeld is? De heilige Hieronymus heeft aan Eustochium geschreven over de maagdelijkheid en in dat boek heeft hij het gedrag van verdorven vrouwen afgeschilderd zoals geen enkele Apelles het hem zou verbeteren.[24.] Nam Eustochium daar aanstoot aan? Of is zij kwaad geworden op Hieronymus omdat hij de maagden als groep aanviel? Niet in het minst. En waarom? Natuurlijk omdat die wijze maagd inzag dat, wat hij zei over slechte maagden, niet op haar sloeg. Het verheugde haar dat hij de goede maagden opriep om niet het voorbeeld van de slechte te volgen. Het verheugde haar dat hij de slechte vermaande op te houden slecht te zijn. Hij schreef aan Nepotianus over het leven van de priesters.[25.] Hij schreef aan Rusticus over het leven van de monniken.[26.] De ondeugden van beide groepen schilderde hij af in schrille kleuren en bekritiseerde ze met humor. Toch waren degenen aan wie hij schreef helemaal niet beledigd, want zij wisten maar al te goed dat zijn kritiek niet op hen sloeg. Waarom is William Mountjoy - toch niet de minste onder de hovelingen - niet van me vervreemd, hoewel de *Zotheid* de hovelingen niet spaart? Natuurlijk omdat hij een zeer goed en wijs man is, gaat hij ervan uit, en terecht, dat wat men zegt over kwaadaardige en domme hovelingen, niet op hem van toepassing is. Hoe drijft de Zotheid niet de spot met slechte en wereldse bisschoppen. Waarom heeft de aartsbisschop van Canterbury hieraan geen aanstoot genomen? Natuurlijk omdat deze man, die in alle deugden volmaakt is, van mening is dat niets daarvan op hem slaat.

Waarom zal ik verder nog machtige vorsten, andere bisschoppen, abten, kardinalen, geleerden met name noemen? Ik heb tot nu toe niet gemerkt dat iemand van hen vanwege de *Zotheid* ook maar in het minst van mij vervreemd is geraakt. En ik kan maar niet geloven dat er theologen boos op mij zijn vanwege dit boek, afgezien van een paar die het niet begrijpen, jaloers zijn of van nature zo zwartgallig dat zij nooit iets goed vinden. Zoals iedereen weet vindt men immers onder dit soort mensen enkele met, allereerst, zo weinig talent en oordeel, dat ze voor geen enkele studie geschikt zijn, laat staan de theologie. Vervolgens hebben ze een paar regeltjes van de Fransman Alexander[27.] van buiten geleerd en iets geproefd van de meest dwaze sofistiek. Daarna hebben ze zich op tien stellingen uit Aristoteles geworpen, overigens zonder ze te begrijpen, en ten slotte hebben ze een gelijk aantal

24. Hieronymus, *Epistula XXII.*
25. Hieronymus, Epistula *LII.*
26. Hieronymus, Epistula *CXXV.*
27. Alexander de Villa Dei.

vraagstukken uit Scotus of Occam uit het hoofd geleerd. Het overige halen ze uit het Catholicon,[28.] de Mammotrectus[29.] en dergelijke dictionaires als uit de hoorn van overvloed. Je staat verstomd als je ziet hoe zij als trotse haantjes rondstappen, want niets is arroganter dan onkunde. Zij zijn het die de heilige Hieronymus verachten als grammaticus, omdat zij hem niet begrijpen. Zij zijn het die lachen om de Griekse, de Hebreeuwse en zelfs Latijnse letteren. En terwijl zij dommer zijn dan het achterend van een varken en verstoken van ieder gezond verstand, menen zij dat zij de burcht der wijsheid in hun macht hebben. Zij kritiseren iedereen, veroordelen iedereen, hebben overal een mening over, twijfelen nergens aan, blijven nergens steken, weten alles. En toch zetten die paar mensen hele tragedies in beweging. Wat is immers onbeschaamder maar ook vasthoudender dan onwetendheid? Met grote ijver spannen zij samen tegen de schone letteren. Zij willen in het college van de theologen iets betekenen en vrezen dat, als de schone letteren weer gaan opbloeien en als de wereld weer tot bezinning komt, zij, die voordien de naam hadden alles te weten, niets blijken te weten. Van hen stijgt dat gejoel op, van hen komt al dat misbaar, van hen al dat gekuip tegen de mannen die de schone letteren zijn toegedaan. De *Lof der zotheid* bevalt hen niet omdat ze er niets van begrijpen, van het Grieks niet en van het Latijn. Als ik dan misschien wat sarcastisch spreek over dit soort, niet theologen, maar neptheologen, wat heeft dat dan van doen met de illustere groep van goede theologen? Want als zij zich zo druk maken over de vroomheid, waarom maken zij zich dan zo boos op de *Lof der zotheid*? Wat voor goddeloze, lelijke en verderfelijke dingen schreef Poggio niet?[30.] Maar hem drukt men als een christelijk schrijver aan de borst en men vertaalt hem in bijna alle talen. Met wat voor beschimpingen, wat voor verwensingen achtervolgde Pontano[31.] niet de geestelijken? Maar men beschouwt hem als een geestig en onderhoudend schrijver. Hoeveel obsceniteit vindt men niet bij Juvenalis? En toch menen sommigen dat ook hij zelfs bruikbaar is voor predikers. Hoe giftig schreef Cornelius Tacitus niet over de christenen,[32.] hoe vijandig Suetonius,[33.] hoe oneerbiedig spotten Plinius en Lucianus met de onsterfelijk-

28. Latijns woordenboek, samengesteld in 1286 door de dominicaan Giovanni Balbi.
29. Verklarende woordenlijst op de Bijbel en enkele andere religieuze geschriften, omstreeks 1300 samengesteld door de franciscaan Giovanni Marchesinus.
30. Zie Poggio Bracciolini, *Liber facetiarum.*
31. Misschien een verwijzing naar zijn dialoog *Charon.*
32. Tacitus, *Annales XV*, 44, 3 e.v.
33. Suetonius, *Nero* 16.

heid van de ziel![34.] En toch leest iedereen hen, en terecht, om hun geleerdheid. Alleen de *Lof der zotheid* moet het ontgelden, omdat deze de spot drijft, niet met de goede theologen die die naam waard zijn, maar met de nietszeggende haarkloverijen van schijngeleerden en met de belachelijke titel Magister Noster.

Maar twee of drie windbuilen, in de kledij van theologen gehuld, proberen het odium op mij te laden dat ik de theologen als groep kwets en van mij vervreemd. Ik echter heb zo veel eerbied voor de theologische studie dat ik deze alleen studie pleeg te noemen. Ik kijk zo tegen deze groep op en vereer deze zo, dat ik me alleen daarbij aanmeldde en ingeschreven wilde worden.[35.] Schroom belet me overigens me een zo verheven titel toe te eigenen, want ik weet maar al te goed welke gaven van geleerdheid een theoloog moet bezitten en welk een onberispelijk leven hij moet leiden. Wie zich theoloog noemt, noemt zich iets hogers dan een mens. Het is een waardigheid die aan bisschoppen behoort, niet aan mensen zoals ik. Voor mij is het voldoende die uitspraak van Socrates te kennen en, waar het mij mogelijk is, mij bezig te houden met het bevorderen van de studies van anderen. Ik voor mij weet ook niet waar die twee of drie beroemdheden onder de theologen, die, naar je schrijft, mij zo ongunstig gezind zijn, zich verbergen. Sinds het verschijnen van de *Lof der zotheid* bevond ik mij op tal van plaatsen, hield ik mij op in tal van universiteiten, in tal van drukke steden. Ik merkte nooit dat er ook maar één theoloog boos op me was, afgezien van een enkeling die vijandig staat tegenover alle literatuur. En zelfs die hebben zich nooit bij mij met één woord beklaagd. Wat zij achter mijn rug over me zeggen, daar sla ik verder geen acht op, want ik vertrouw op het oordeel van zoveel goede theologen. Ik vrees, mijn beste Van Dorp, dat het eerder arrogant dan waar lijkt als ik zeg dat ik heel veel theologen kan noemen die vermaard zijn vanwege hun heilige leefwijze, die uitmunten in geleerdheid, die de hoogste waardigheden bekleden, van wie sommige zelfs bisschop zijn, die mij nooit zo hebben hooggeschat als na het verschijnen van de *Lof* en die met dat boekje meer ingenomen zijn dan ik zelf. Ik zou hier enigen van hen kunnen vermelden met hun titels en namen maar ik ben bang dat die drie theologen zelfs zulke belangrijke mannen om de *Lof der zotheid* tot hun vijanden zullen verklaren. Eigenlijk denk ik dat maar één man[36.] bij jullie verantwoordelijk is voor deze hele tragedie - want ik vermoed wel zo ongeveer hoe de zaak in elkaar zit.

34. Plinius, *Naturalis historia VII*, 188/90; Lucianus, *Godengesprekken* 374.
35. In 1506 had Erasmus in Turijn een doctoraat in de theologie verkregen.
36. Misschien Jan Briart.

Als ik hem naar waarheid zou willen afschilderen, dan zou het niemand meer verbazen, dat de *Lof der Zotheid* deze man niet beviel, ja mij zou het boek niet bevallen als het zulke mensen zou bevallen. Overigens bevalt het mij ook niet. Maar tenminste hierom bevalt het mij wel: dat het zulke briljante figuren niet bevalt. Het oordeel van wijze en geleerde theologen legt bij mij meer gewicht in de schaal. Zij gaan niet tegen mij tekeer omdat ik te scherp zou zijn, integendeel, zij prijzen mij om mijn gematigdheid en vriendelijkheid, omdat ik een gewaagd onderwerp heb behandeld zonder gewaagdheden en bij een humoristisch onderwerp scherts gebruik zonder zonder venijnig te zijn. En om op de theologen terug te komen die ik beledigd zou hebben, iedereen weet toch hoeveel kritiek men onder het volk heeft op het gedrag van slechte theologen. De *Zotheid* roert dat soort dingen niet aan. Ze schertst slechts over hun zinloze dispuutjes, en keurt zelfs deze niet zo maar af, maar veroordeelt degenen die enkel daarop de hele theologie baseren, van voor- tot achtersteven, zoals men zegt, en die met haarkloverijen zoals de heilige Paulus[37.] het noemde, het zo druk hebben dat zij geen tijd overhouden om de evangelies, de profeten of de apostelen te lezen.

En och, mijn beste Van Dorp, ik wou dat er minder mensen schuldig waren aan dit schadelijke vergrijp. Ik zou tachtigjarigen kunnen opnoemen die zoveel jaren hebben verdaan met dergelijke onzin en die nooit de evangeliën hebben gelezen, wat ik ontdekte en zij uiteindelijk ook zelf hebben bekend. Zelfs in de gedaante van de Zotheid durfde ik niet te zeggen wat ik toch veel theologen - maar echte, dat wil zeggen integere, ernstige, geleerde mannen, die volop de leer van Christus hebben gedronken uit de bronnen zelf - hoorde betreuren. Als zij bij vrienden zijn en vrijelijk kunnen spreken, spreken zij hun spijt uit dat die nieuwe theologie de wereld veroverde en verlangen zij terug naar de oude. Want wat was er heiliger dan die oude theologie, wat verhevener en wat smaakte en verwees meer naar de hemelse dogma's van Christus? Maar die nieuwe theologie - en dan spreek ik nog niet over de onzuiverheid en wanstaltigheid van hun barbaars en gekunsteld taaltje, dan spreek ik nog niet over hun onwetendheid op het gebied van de schone letteren, over hun onbekendheid met de talen - is zo bezoedeld door Aristoteles, door die kleinmenselijke spitsvondigheden, door allerlei profane regels, dat ik ernstig betwijfel of die nog een zweem van de zuivere en ware Christus bevat. Want hoe vaak gebeurt het niet dat men het oorspronkelijke voorbeeld uit het oog verliest als men zijn aandacht te veel richt op menselijke tradities. Vandaar dat verstandige theologen vaak worden gedwongen tot het volk andere dingen te zeggen dan ze eigenlijk menen of tegen vrienden zeggen. En soms weten zij niet wat zij aanmoeten met de mensen die hen om raad vragen, want

37. 1 Timotheus 6:4.

zij zien heel goed in dat Christus iets anders heeft geleerd dan de menselijke tradities ons willen doen geloven. Ik vraag je, wat heeft Aristoteles van doen met Christus? Wat hebben de sofistische spitsvondigheden gemeen met de mysteries van de eeuwige wijsheid? Wat voor doel hebben die doolhoven van vraagstukken? Hoeveel van die vragen zijn niet zinledig, hoeveel brengen alleen maar onheil door twist en tweedracht te verspreiden! Maar er zijn toch dingen die je moet onderzoeken, die je moet vaststellen. Ik ontken dat niet. Maar daartegenover staan veel dingen die je beter niet kunt onderzoeken - het hoort ook bij de wetenschap bepaalde dingen niet te weten; voor veel zaken geldt dat het heilzamer is te twijfelen dan daarover stellige uitspraken te doen. En als er dan zonodig iets moet worden vastgelegd, dan zou ik graag zien dat dat met een respectvolle, niet aanmatigende houding gebeurt, op grond van de bijbel, niet op grond van redenerinkjes die door mensen zijn verzonnen. Nu komt er geen eind aan al die vraagstukjes, en hoeveel onenigheid tussen groepen en richtingen ontstaat niet juist daaruit! En dagelijks lokt het ene decreet het andere uit. Om kort te gaan, het is zover gekomen dat de hele zaak niet zozeer afhangt van Christus' onderwijzing als wel van de definities van de scholastici en de macht van bisschoppen, wat voor mensen dat ook zijn; daardoor wordt alles zo gecompliceerd dat er zelfs geen hoop meer is de wereld tot het ware christendom terug te brengen.

De meest eerbiedwaardige en daarbij geleerdste mannen zien dit, en veel andere zaken, heel goed in en betreuren het en zij leggen de schuld vooral bij die brutale en oneerbiedige theologen van tegenwoordig. O kon je maar, mijn beste Van Dorp, in stilte mijn gedachten lezen; dan zou je begrijpen hoe veel dingen ik hier wijselijk verzwijg. Maar de *Lof* roert geen van deze dingen aan, of maar heel eventjes, om niemand aanstoot te geven. Zo heb ik mij overal in acht genomen, dat ik niets onbehoorlijks schreef, niets wat de zeden aantast, niets wat tot opstandigheid oproept of wat geassocieerd kan worden met belediging van enigerlei groep mensen. Als ik in de *Lof* iets zeg over heiligenverering, dan staat er altijd iets bij, zodat duidelijk blijkt dat ik niets anders kritiseer dan het bijgeloof van mensen die de heiligen op onjuiste wijze vereren. Evenzo als ik iets over vorsten, bisschoppen, monniken zeg, staat er altijd iets bij om duidelijk te maken dat ik dat niet zeg om een hele groep te treffen, maar alleen de verdorvenen die die groep niet waardig zijn, zodat ik niet een goed man kwets wanneer ik de fouten van de kwade lieden aan de kaak stel. Ondertussen heb ik er ook door het weglaten van namen zoveel mogelijk voor gezorgd dat zelfs slechte mensen zich er niet door beledigd kunnen voelen. Ten slotte wordt het hele stuk opgevoerd met humor en scherts door een fictief en lachwekkend personage, waarmee ik ervoor heb willen zorgen dat zelfs norse en lichtgeraakte mensen tevreden zijn.

Je schrijft dat een bepaalde passage niet als te scherp wordt aangemerkt maar als goddeloos. Want hoe kunnen, vraag je, vrome mensen aanhoren dat je het geluk van het toekomstige leven een soort waanzin noemt? Ik vraag je, mijn beste Van Dorp, wie heeft jou, een zo oprechte geest, in dit soort achterbakse kritiek onderwezen? Of welke slimmerik - wat ik eerder denk - heeft misbruik gemaakt van je naïviteit om mij op die manier te belasteren? Op die manier plegen lasteraars twee woorden eruit te pikken, los van de context en soms zelfs een beetje gewijzigd, waarbij ze alles weglaten wat het anders botte taalgebruik verzacht en verklaart. Quintilianus signaleert dat handigheidje en leert ons hoe het te gebruiken in zijn *Institutio*: we moeten ons verhaal op zo voordelig mogelijke manier vertellen, door bewijzen toe te voegen, dingen die kunnen verzachten, afzwakken, of op andere manieren de zaak bevorderen. Maar het verhaal van de tegenstanders moeten we vertellen zonder die trucs en in de meest weerzinwekkende bewoordingen die je maar kunt bedenken.[38.] Deze mensen hebben die kunst niet geleerd van Quintilianus, maar van hun eigen kwaadaardigheid. Een kwaadaardigheid die maakt dat, wat erg in de smaak zou vallen, als men het juist zou citeren, zeer ergerlijk is als men het fout citeert. Lees die passage nog eens, vraag ik je, en onderzoek eens nauwkeurig de stappen en de ontwikkeling van het betoog tot waar ik zeg dat het geluk een soort waanzin is. En let eens op in welke bewoordingen ik dat verklaar. Dan zul je daar dingen opmerken die ook vrome oren behagen, laat staan dat er iets is wat aanstoot geeft. In jouw manier van citeren ligt het aanstootgevende, niet in mijn boekje.

Inderdaad, omdat de Zotheid erop uit was het hele bestaan onder te brengen onder het begrip dwaasheid en verkondigde dat het geluk van de hele mensheid volledig van de dwaasheid afhangt, trok ze langs alle soorten mensen tot koningen en pausen toe. Vervolgens kwam ze bij de apostelen en zelfs bij Christus, want in de Heilige Schrift vinden wij dat hun een zekere dwaasheid wordt toegeschreven. Maar men hoeft niet bang te zijn dat iemand hier denkt dat de apostelen en Christus echt dwazen waren; maar ook in hen was een zekere zwakte en een menselijke kant die, vergeleken met de eeuwige en zuivere wijsheid, weinig wijs kan lijken. Maar juist deze dwaasheid overwint alle wijsheid van de wereld, net zoals ook de profeet[39.] alle menselijke rechtvaardigheid vergelijkt met lappen, bevlekt met bloed van de vrouw. Niet dat de rechtvaardigheid van de goede mensen onrein is, maar omdat wat bij de mensen het zuiverste is, op een of andere wijze onzuiver is als het wordt vergeleken met de onuitsprekelijke zuiverheid van God. En zoals ik de wijze dwaasheid heb uitgebeeld, zo voer ik heilzame waanzin

38. Quintilianus, *Institutio oratoria v*, 13, 23 e.v.
39. Jesaja 64:6.

en verstandige gekte ten tonele. En om te verzachten wat vervolgens gezegd wordt over de verrukking van de heiligen, begin ik met de drie soorten waanzin van Plato[40.] in herinnering te brengen, waarvan de meest gelukkigmakende die van minnaars is, wat niets anders is dan een soort extase. Maar de extase van de vromen is niets anders dan een zeker voorproefje van de toekomstige gelukzaligheid, waardoor wij helemaal opgaan in God en wij meer in Hem zullen zijn dan in onszelf. Maar Plato noemt dit waanzin, wanneer iemand, buiten zichzelf geraakt, bestaat in de persoon die hij bemint en aan wie hij zijn genot ontleent. Zie je niet hoe zorgvuldig ik even later de soorten van dwaasheid en van waanzin onderscheid, zodat een eenvoudige lezer niet misleid kan worden door mijn woorden?

Het gaat me niet om de inhoud, zeg je, maar de woorden zelf klinken de vrome mensen afschuwelijk in de oren. Waarom nemen diezelfde oren dan geen aanstoot als ze Paulus horen zeggen: 'het dwaze van God' en 'de dwaasheid van het kruis?'[41.] Waarom roepen zij de heilige Thomas niet ter verantwoording die over de extase van Petrus schreef in de volgende bewoordingen: 'In zijn vrome dwaasheid begint hij te spreken over tabernakels.'[42.] Hij noemt die heilige en gelukkige verrukking dwaasheid! En toch zingt men dit allemaal in de kerk. Waarom klaagden ze me niet vroeger aan omdat ik in een gebed Christus een magiër noemde en een tovenaar?[43.] De heilige Hieronymus[44.] noemt Christus een Samaritaan, hoewel hij een jood was. Paulus[45.] noemt hem een zonde, alsof je een nog ergere uitdrukking gebruikt dan zondaar; hij noemt hem een vloek. Wat een onzalig scheldwoord als iemand het boosaardig zou willen interpreteren! Wat een vrome lof als iemand het opvat zoals Paulus het bedoelt! En evenzo, als iemand Christus een rover, een echtbreker, een dronkaard, een ketter noemt, zouden dan niet alle rechtschapen mensen hun oren dichtstoppen? Maar als iemand dat in passende bewoordingen presenteert en door de ontwikkeling van het betoog de lezer stap voor stap als het ware bij de hand hierheen leidt, tot hij ziet hoe Christus, triomferend door het kruis, de buit die hij heeft geroofd uit het dodenrijk terugbrengt bij de vader, hoe Hij de synagoge van Mozes, als de vrouw van Uria, aan zich heeft verbonden, opdat uit haar het volk van de vrede zou ontstaan, hoe Hij dronken door de most van de liefde zich voor ons

40. Plato, *Phaedrus* 244a-245c.
41. 1 Corinthiërs 1:23/25.
42. Niet gevonden in het werk van Thomas van Aquino.
43. In *Precatio ad Virginis filium Jesum*, geschreven in 1499 en voor het eerst gepubliceerd in *Lucubratiunculae aliquot* (Antwerpen, 1503).
44. Hieronymus, *Translatio homeliarum Origenis in Lucam* 34.
45. Galaten 2:17, 3:13.

opofferde, hoe Hij een nieuwe leer bracht, totaal verschillend van de dogma's van wie dan ook, wijs of dwaas - wie toch zal daar aanstoot aan kunnen nemen, vooral als wij deze woorden allemaal wel eens in de Heilige Schrift aantreffen, zonder negatieve bedoeling? Ik heb in de *Adagia*[46.] - want dat schiet me plotseling te binnen - de apostelen Silenen genoemd, ja ik heb zelfs Christus een Sileen genoemd. Als dan ook nog een onwelwillend criticus dit in een paar woorden op een vervelende manier navertelt, wat is er dan moeilijker te verteren? Laat echter een vroom en welwillend man dit lezen, en hij zal de vergelijking billijken.

Het verbaast me echter dat door hen niet is opgemerkt hoe voorzichtig ik die dingen presenteer en hoe ik ze door nuancering probeer te verzachten. Want dit is mijn stelling: ‘Maar vooruit, laat ik, nu ik eenmaal de leeuwenhuid heb aangetrokken, ook zeggen dat het geluk van de christenen, waar zij met zoveel moeite naar streven, niets anders is dan om zo te zeggen een soort waanzin en dwaasheid. Erger je niet aan de manier van zeggen. Onderzoek liever de inhoud.’ Hoor je het niet? Op de eerste plaats verzacht ik het feit dat de Zotheid uitspraken doet over een zo groot mysterie door het spreekwoord te gebruiken dat zij de huid van de leeuw aantrekt. En ik noem het niet gewoonweg dwaasheid en waanzin, maar een soort dwaasheid en waanzin, zodat men begrijpt dat het een vrome dwaasheid is en een gelukkige waanzin, volgens het onderscheid dat ik daarna laat volgen. Daarmee niet tevreden voeg ik nog ‘om zo te zeggen’ toe, zodat blijkt dat het figuurlijk bedoeld is en geen gewoon taalgebruik is. En daarmee nog niet tevreden, probeer ik de ergernis af te wenden die de formulering zou kunnen wekken en vraag ik meer te letten op wat ik zeg dan op de woorden waarmee ik het zeg; en dit alles meteen met het formuleren van de stelling zelf. Heb ik, bij het behandelen van dit onderwerp, ook maar iets onvrooms, iets onvoorzichtigs gezegd en heb ik de Zotheid zelfs niet met meer eerbied laten spreken dan bij haar past? Maar ik wilde liever dat zij een beetje uit haar rol viel, dan de waardigheid van de zaak geweld aan te doen; ik wilde liever tegen de voorschriften van de retorica zondigen dan tegen de vroomheid. En ten slotte, na afronding van de bewijsvoering, om te voorkomen dat iemand ontdaan zou zijn dat ik over een zo heilige zaak, een komisch personage als de Zotheid het woord heb laten voeren, verontschuldig ik mij ook daarvoor met deze woorden: ‘Maar ik vergeet mezelf en ga te ver. Trouwens, als ik wat te onbekookt of te praatziek ben geweest, bedenk dan dat het de Zotheid is en een vrouw die aan het woord was.’

Je ziet hoe ik voortdurend bezig was iedere aanleiding tot ergernis weg te nemen. Maar al die mensen die alleen maar willen horen van proposities,

46. *Adagia* III, 3, 1.

conclusies en consequenties, lezen daar overheen. Want heb ik niet in het voorwoord, waarin ik probeer iedere lasterlijke aantijging de weg af te snijden, het boek in bescherming genomen? En ik twijfel er niet aan dat het iedere welwillende lezer tevreden stelt. Maar wat moet je aanvangen met lieden die zo vasthoudend zijn dat ze geen genoegdoening willen aanvaarden of die te dom zijn om die genoegdoening te begrijpen? Want zoals Simonides[47.] zei dat de Thessaliers zo achterlijk waren dat hij ze niet kon bedriegen, zo kom je ook mensen tegen die zo dom zijn dat je ze nooit tevreden kunt stellen. Daarbij is het niet verwonderlijk dat mensen, die er alleen maar op uit zijn kritiek te leveren, iets vinden om kritiek op te leveren. Als je in die geest de boeken van Hieronymus gaat lezen, stoot je op honderden passages die zich lenen voor kritiek en in deze meest christelijke kerkvader van allen ontbreekt het niet aan dingen die door hen ketterij genoemd zouden kunnen worden, om te zwijgen over Cyprianus, Lactantius en soortgelijken. Ten slotte, wie heeft ooit gehoord dat men stof die dient ter verstrooiing onderwerpt aan een onderzoek door theologen? En als dat ingang vindt, waarom past men dan niet in één moeite dezelfde wet toe op wat de dichters tegenwoordig allemaal voor frivools schrijven? Hoeveel obsceniteiten zullen ze daar niet vinden, hoeveel dingen die de geur verspreiden van het oude heidendom? Maar omdat niemand die serieus neemt, meent geen enkele theoloog dat ze hem aangaan.

Toch zou ik me niet op het voorbeeld van hen willen beroepen. Zelfs niet voor de grap zou ik iets geschreven willen hebben wat de christelijke vroomheid in de weg staat, als ik maar een lezer heb die begrijpt wat ik schrijf, die welwillend en eerlijk is, die moeite doet goed te lezen en er niet op uit is kritiek te leveren. Maar veronderstel dat iemand rekening houdt met die mensen, die op de eerste plaats geen enkel verstand hebben en nog minder onderscheidingsvermogen, op de tweede plaats nooit in aanraking zijn gekomen met de schone letteren en enkel in die minderwaardige en warrige wetenschap zijn onderricht, of liever ermee besmet, die ten slotte ook nog alle mensen haten die iets weten wat zij niet weten en die uitsluitend de bedoeling hebben alles wat ze misschien een beetje begrepen in een kwaad daglicht te stellen - zo iemand zal, als hij niet in opspraak wil komen, geen pen meer op papier zetten. Bovendien drijft soms de zucht naar roem dit slag mensen tot ongefundeerde kritiek. Want niets is roemzuchtiger dan domheid die zichzelf erg knap vindt. Omdat ze hevig dorsten naar roem en die niet met geoorloofde middelen kunnen bereiken, doen zij liever de jongeman[48.] uit Ephese na die beroemd werd door de bekendste tempel van de

47. Plutarchus, *Moralia* 15D.
48. Herostratus.

wereld in brand te steken, dan een roemloos leven te leiden. En aangezien zij niets kunnen produceren wat de moeite van het lezen waard is, gaan zij helemaal op in het bevitten van beroemde schrijvers.

Ik spreek over anderen, niet over mezelf, want ik beteken niets. En ik geef geen cent om de *Lof der zotheid* en laat niemand menen dat ik me die zaak erg aantrek. Het is evenwel geen wonder dat lieden zoals ik zojuist bedoelde een paar stellingen plukken uit het grote geheel en verklaren dat sommige ervan schandalig zijn, andere oneerbiedig, weer andere slecht klinkend en weer anderen goddeloos en riekend naar ketterij: niet omdat zij die slechte dingen daarin vinden, maar omdat zij die zelf daarin leggen! Zou het niet vredelievender en een goedaardig christen waardiger zijn, het werk van geleerden aan te moedigen en, als hen misschien toevallig iets ondoordachts ontglipt, daarvoor de ogen te sluiten of het gunstig te interpreteren, in plaats van te proberen iemand op een fout te betrappen en als een farizeeër op te treden, niet als een theoloog! Hoe mooi zou het niet zijn elkaar te onderwijzen of van elkaar te leren door vergelijking over en weer en, om Hieronymus' woorden aan te halen, op het terrein van de Schrift te spelen zonder elkaar pijn te doen![49.] Maar zij kennen geen middenweg. Sommige schrijvers lezen zij zó, dat, als er duidelijk een fout staat, zij die verdedigen met een onzinnig excuus; voor anderen zijn ze zo streng dat geen formulering zo omzichtig kan zijn of zij weten er wel op de een of andere manier een kwade draai aan te geven. Hoeveel beter zou het zijn wanneer ze, in plaats daarvan, in plaats van elkaar af te breken en afgebroken te worden en daarbij hun tijd en die van anderen te verdoen, Grieks, Hebreeuws of in elk geval Latijn zouden leren! Kennis van die talen draagt zeer veel bij tot vertrouwdheid met de bijbel. Daarom vind ik dat het werkelijk van grote schaamteloosheid getuigt wanneer iemand die in die talen niet thuis is zich theoloog noemt.

Daarom, mijn beste Maarten, juist omdat je me zo dierbaar bent, blijf ik je aansporen, zoals ik hiervoor al vaker heb gedaan, om in elk geval Grieks aan je studie toe te voegen. Je hebt een bijzonder goed verstand. Je rijke stijl verraadt niet alleen een weldenkende maar ook een creatieve geest. Je bent nog op een leeftijd dat je vol jeugdige energie bent. En je hebt al de normale studie met succes afgesloten. Geloof mij, als je dit prachtige begin bekroont met de Griekse letteren, dan durf ik iedereen en mezelf in het bijzonder te voorspellen dat je iets groots zult verrichten, iets wat nog niemand van de huidige theologen heeft gepresteerd. Als je van mening bent dat je, uit liefde voor de ware vroomheid, alle menselijke geleerdheid moet verachten, en dat je die wijsheid langs een kortere weg kunt bereiken door je als het ware om te vormen naar Christus, en dat je al het andere wat het weten waard is, beter ziet

49. Hieronymus, *Epistula CXV.*

in het licht van het geloof dan in de boeken van de mensen, dan zal ik die mening gaarne onderschrijven. Maar als je denkt dat je, bij de huidige stand van zaken, een goede kennis van de theologie kunt verwerven, zonder een grondige kennis van de talen, vooral van die ene waarin het grootste deel van de gewijde letteren is overgeleverd, dan zit je natuurlijk helemaal op de verkeerde weg.

Ach, kon ik je maar ertoe overhalen en was mijn overtuigingskracht maar zo groot als mijn verlangen, want mijn verlangen is niet minder groot dan mijn genegenheid voor jou en belangstelling voor je studie; en die genegenheid is overvloedig en die belangstelling intens. Als ik je niet kan overtuigen, dan zou ik willen dat je althans in zoverre aan de smeekbede van je vriend gehoor geeft dat je het een keer probeert. Ik aanvaard iedere vorm van boetedoening als je dan niet zult toegeven dat ik je een vriendschappelijk en betrouwbaar advies gaf. Als mijn genegenheid voor jou iets betekent, als het enige waarde heeft een gemeenschappelijk vaderland te hebben, als je enige waarde hecht aan die, ik durf niet te zeggen geleerdheid van mij, maar in ieder geval moeite die ik besteedde aan de schone letteren, als je enige waarde hecht aan mijn leeftijd - want wat jaren betreft zou ik je vader kunnen zijn - willig dan mijn verzoek in, zo niet op grond van argumenten, dan uit genegenheid of respect. Dan zal ik mezelf pas echt welsprekend vinden. En als ik daarin slaag, zullen we daar beiden verheugd over zijn, ik, omdat ik je die raad gegeven heb, jij, omdat je er naar geluisterd hebt en jij die me nu al de dierbaarste bent van allen, zal daarom nog veel dierbaarder zijn, omdat ik je voor jezelf dierbaarder maakte. Zo niet, dan vrees ik dat jij, wanneer je ouder bent geworden en meer ervaring hebt, mijn raad zult goedkeuren en je besluit zult betreuren en dat het zal gaan zoals altijd: dat je je vergissing zult inzien wanneer het te laat is. Ik zou je zeer velen met name kunnen noemen die, al kaal van de ouderdom, opnieuw op de schoolbanken plaats nemen om Grieks te leren, omdat zij eindelijk merken dat de studie der letteren zonder die taal kreupel en blind is.

Maar genoeg hierover. Om op je brief terug te komen: er is volgens jou maar één manier om het misnoegen van de theologen te verzachten en weer bij hen in de gunst te komen, namelijk wanneer ik, als het ware op mijn schreden terugkerend, een Lof der wijsheid tegenover de *Lof der zotheid* plaats, en daarom spoor je me aan, ja, bezweer je me dat te gaan doen. Mijn beste Van Dorp, ik, die niemand veracht buiten mezelf en die, als het mogelijk was, iedereen voor me zou willen innemen, zou er geen bezwaar tegen hebben dit werk op me te nemen, maar ik zie maar al te goed dat wat bij een enkele onwelwillende en onontwikkelde lezer aan misnoegen is ontstaan, niet alleen niet wordt uitgedoofd, maar eerder aangewakkerd. Daarom denk ik

dat het beter is het kwaad te laten rusten en de modder van Camarina[50.] niet te beroeren. Volgens mij is het beter deze slang met de tijd te laten afsterven.

Ik kom nu bij het tweede deel van je brief. Je juicht de moeite die ik doe om Hieronymus opnieuw uit te geven toe en spoort me aan in die lijn verder te gaan. Wel, je geeft een rennend paard de sporen; overigens heb ik niet zo zeer aansporing als hulp nodig, zo gecompliceerd is het werk. Maar ik wil dat je me nooit meer gelooft als je me nu op een onwaarheid zou betrappen: het slag mensen dat zich zo geërgerd heeft aan de *Lof*, zal de uitgave van Hieronymus evenmin toejuichen. En zij zullen niet veel vriendelijker zijn voor mij dan zij waren voor Basilius, Chrysostomos, Nanzianus, behalve dat ze tegen mij vrijer te keer gaan. Trouwens, soms worden zij zo kwaad dat zij niet schromen er dingen uit te flappen die die grote lichten onwaardig zijn. Zij zijn bang voor de schone letteren en bezorgd om hun eigen heerschappij. En dat is niet uit de lucht gegrepen: toen we al aan het werk begonnen waren en dat overal bekend was geworden, kwamen een paar eerbiedwaardige (vindt men) en vermaarde (vinden ze zelf) theologen aansnellen die de drukker bij alles wat heilig was bezwoeren dat hij niet zou toelaten dat er Grieks of Hebreeuws werd opgenomen; dat daarin een geweldig gevaar school, dat het nergens toe diende, dat het is toegevoegd louter om de weetgierigheid. Enige tijd geleden, toen ik in Engeland was, zat ik een keer wat te drinken met een franciscaan,[51.] een scotist van de eerste rang, die in de ogen van het volk al erg wijs was, maar die zelf meende alles te weten. Toen ik hem vertelde over mijn werk aan Hieronymus, verbaasde hij zich er enorm over dat er in diens boeken iets stond wat een theoloog niet zou kunnen begrijpen; de man was zo dom dat het me zou verbazen als hij drie regels in het hele werk van Hieronymus zou kunnen vatten. Hij voegde er nog minzaam aan toe dat, mocht ik over iets in de voorwoorden van Hieronymus twijfelen, Brito[52.] alles duidelijk had uiteengezet.

Ik vraag je, mijn beste Van Dorp, wat moet je met dat slag theologen beginnen en wat zou je hen anders kunnen toewensen, behalve misschien een betrouwbare arts die hun brein kan genezen? Toch is het niet zelden dit soort lieden dat in vergaderingen van theologen het hardst roept; zij zijn het die uitspraken doen over het christelijk geloof. Zij vrezen en verafschuwen als de pest dat wat de heilige Hieronymus, wat Origenes zelfs op hoge leeftijd zich met enorme inspanning eigen maakte om werkelijk theoloog te

50. Zie hierboven, noot 15.
51. Henry Standish.
52. Willem Brito (Guillaume LeBreton, 13e eeuw) schreef een werk over Hieronymus' voorwoorden bij diens bijbelvertalingen, *Expositiones prologorum Bibliae.*

zijn. In zijn *Bekentenissen* betreurt Augustinus,[53.] reeds bisschop geworden en op hoge leeftijd, dat hij als jongeling afkerig was geweest van die kennis, die van groot nut had kunnen zijn bij het verklaren van de Heilige Schrift. Als er sprake van weetgierigheid is, zou ik niet bang zijn dit risico, dat deze zo wijze mannen hebben opgezocht, te nemen. Als er sprake van nieuwsgierigheid is, zou ik niet heiliger willen zijn dan Hieronymus; hoezeer zij zich ten opzichte van hem verdienstelijk maken, die zeggen dat zijn werk uit weetgierigheid voortkomt, mogen ze zelf beslissen. Er bestaat een zeer oud decreet van een pauselijk concilie over het aanstellen van leraren die sommige talen publiekelijk moesten onderwijzen,[54.] terwijl voor het uit het hoofd leren van de sofistische en aristotelische filosofie, er nooit iets is vastgesteld, behalve dat in de *Decreta* de vraag rijst of het geoorloofd is zich in deze onderwerpen te verdiepen of niet.[55.] Maar vele grote schrijvers keuren de bestudering ervan af. Waarom verwaarlozen wij wat het gezag van de pausen heeft bevolen te doen? Vinden wij alleen dat wat twijfelachtig is of wat wordt afgekeurd, de moeite waard? Overigens overkomt hen bij Aristoteles hetzelfde als bij de Heilige Schrift. Overal is die Nemesis aanwezig, die de taal wreekt wanneer die wordt veracht. Ook hier bazelen ze op allerlei plaatsen, dromen ze, zijn ze blind, struikelen ze en brengen ze enkel gedrochten voort. Aan deze uitstekende theologen hebben wij te danken dat van de vele schrijvers die Hieronymus in een lijst heeft opgesomd, zo weinigen over zijn, omdat zij schreven wat onze magisters niet konden begrijpen. Aan hen hebben wij het te danken dat de Hieronymus zo bedorven en verminkt is, dat het anderen bijna evenveel moeite kost zijn werk opnieuw uit te geven als het hem zelf gekost heeft het te schrijven.

Vervolgens wat je in de derde plaats schrijft, over het Nieuwe Testament: ik vraag me af wat er met je aan de hand is en waar je anders zo scherpzinnige blik is gebleven. Jij wilt dat ik niets verander, tenzij het misschien duidelijker staat in het Grieks; en je ontkent dat er in de versie die we gewoonlijk gebruiken[56.] fouten staan. Je vindt het ongeoorloofd iets wat de goedkeuring heeft van zoveel eeuwen, van zoveel concilies, op enigerlei wijze te ondermijnen. Vertel me, mijn zeergeleerde Van Dorp, als het waar is wat je schrijft,

53. *Confessiones* I, 12, 19 e.v.
54. Bedoeld is waarschijnlijk *Clementinae* V, 1, 1, afgekondigd door paus Clemens V in 1314, waarin wordt opgeroepen docenten in het Hebreeuws, Arabisch en Syrisch aan te stellen aan de universiteiten van Rome, Parijs, Oxford, Bologna en Salamanca.
55. Wellicht een verwijzing naar *Decretum* I, dist. 37, waarin het nut van wereldlijke geleerdheid voor geestelijken wordt besproken (en bevestigd).
56. De Vulgaat.

hoe komt het dat Hieronymus, Augustinus en Ambrosius vaak iets anders citeren dan wij lezen? Waarom kritiseert en verbetert Hieronymus uitdrukkelijk veel dingen die toch in deze versie staan? Wat doe je wanneer een heleboel dingen met elkaar overeenstemmen, ik bedoel, wanneer de Griekse handschriften iets anders hebben, wanneer Hieronymus daarnaar citeert, wanneer de oudste Latijnse handschriften hetzelfde hebben en wanneer de betekenis zelf veel beter past? Volg je dan, met voorbijgaan van al deze autoriteiten, je eigen manuscript dat misschien door een kopiist bedorven is? En niemand beweert dat er in de Heilige Schrift fouten staan - want ook dat voer je aan - en de hele kwestie waarover Augustinus streed met Hieronymus, doet volstrekt niet ter zake. Maar de werkelijkheid zelf schreeuwt het uit, en zelfs een blinde kan zien, zoals men zegt, dat door de onkunde of vermoeidheid van de vertaler het Grieks slecht is weergegeven, dat dikwijls de oorspronkelijke en juiste lezing bedorven is door ongeletterde kopiisten, iets wat we dagelijks zien gebeuren, soms ook veranderd is door onoplettende halfgeleerden. Wie werkt onjuistheden meer in de hand: degene die verbetert en herstelt of die liever heeft dat een fout wordt toegevoegd dan dat er een verdwijnt? Want het ligt in de aard van tekstbederf dat de ene fout de andere voortbrengt. En mijn wijzigingen zijn bijna altijd van dien aard dat ze meer betrekking hebben op de manier van uitdrukken dan op de eigenlijke betekenis; hoewel dikwijls ook die manier van uitdrukken een groot deel van de betekenis uitmaakt. Maar niet zelden was men het spoor volledig bijster. En wanneer dit gebeurt, vraag ik je, op wat anders beroepen Augustinus, Ambrosius, Hilarius, Hieronymus zich dan op de Griekse bronnen? En hoewel de kerkelijke decreten dit ook goedkeuren, zoek je uitvluchten en probeer je ertegenin te gaan, of liever je eruit te werken met haarkloverij.

Je schrijft dat in die eeuw de Griekse manuscripten beter waren dan de Latijnse, maar dat het nu anders is en dat men niet kan vertrouwen op de boeken van mensen die zich hebben afgescheiden van de Roomse kerk. Ik kan nauwelijks geloven dat je dat meent. Wat beweer je namelijk? Dat wij de boeken van hen, die zich hebben afgescheiden van het christelijk geloof, niet moeten lezen? Waarom kent men dan zo veel gezag toe aan de heiden Aristoteles, die nooit enige bemoeienis met het geloof heeft gehad? Het hele volk der joden heeft zich afgescheiden van Christus; zijn daarom de psalmen en de profeten, die in hun taal geschreven zijn, voor ons niet van betekenis? Noem mij alle punten waarop de Grieken het oneens zijn met de Latijnse orthodoxen; je zult er niets vinden wat voortvloeit uit de woorden van het Nieuwe Testament of wat daarop betrekking heeft. De controverses gaan alleen maar over het woord hypostase, over de voortkomst van de Heilige Geest, over de ceremoniën van de consecratie, over de armoede van de pries-

ters, over de bevoegdheden van de paus. Voor geen van deze kwesties baseren ze zich op vervalste afschriften. En wat zeg je wanneer je ziet dat Origenes, Chrysostomos, Basilius en Hieronymus hun interpretatie volgen? Vervalste iemand ook in die eeuw soms al de Griekse handschriften? Of heeft iemand ooit Griekse handschriften ontdekt die ook maar op een enkele plaats vervalst waren? Ten slotte, waarom zouden zij ze willen vervalsen wanneer zij hiermee hun dogma's niet verdedigen? Bovendien, ook Cicero, die toch niet overloopt van sympathie voor de Grieken, zegt dat op het gebied van iedere soort van wetenschap de Griekse manuscripten altijd beter waren dan de onze.[57.] Want de begrenzing van de woorden, de accenten, de moeilijkheid van het schrift zelf, maken dat ze minder snel fouten bevatten en dat, als er iets is fout gegaan, men het gemakkelijker herstelt.

Verder, wanneer je schrijft dat men niet mag afwijken van de uitgave die door zovele concilies is goedgekeurd, doe je precies als de gewone theologen die altijd iedere gewoonte die is ingeslopen, toeschrijven aan het gezag van de kerk. Maar kun je me één concilie noemen waarin deze versie is goedgekeurd? Hoe kon men die goedkeuren als men de schrijver ervan niet kende? Want dat ze niet van Hieronymus is zeggen de voorwoorden van Hieronymus zelf. Maar laten we aannemen dat een of ander concilie deze vertaling autoriseerde: deed men dat dan met de bedoeling dat er niets verbeterd mag worden op grond van de Griekse bronnen? Of autoriseerde het ook alle fouten die er op verschillende manieren konden insluipen? Was het decreet door de vaderen aldus verwoord: ‘Wij weten niet van welke auteur deze versie is, maar toch keuren wij die goed; en het maakt niet uit dat de Griekse manuscripten wellicht iets anders hebben, hoe goed die ook zijn gecorrigeerd, of een andere lezing wordt aangetroffen bij Chrysostomos, Basilius, Athanasius of Hieronymus, ook al zou die beter overeenkomen met de bedoeling van het Evangelie, ondanks het feit dat wij in andere opzichten deze schrijvers ten zeerste prijzen. Ja, zelfs wat in de toekomst op enigerlei wijze en door halfgeleerde en vermetele lieden, of door ondeskundige, dronken, slaperige kopiisten zal worden verknoeid, verdraaid, toegevoegd of weggelaten, dat keuren wij allemaal goed krachtens dezelfde bevoegdheid; en wij ontzeggen iedereen het recht de eenmaal ingevoerde tekst te veranderen.’ Een belachelijk decreet, zeg je. Maar zo moet het noodzakelijkerwijs geweest zijn als je, op gezag van het concilie, ons wilt afhouden van ons werk.

Ten slotte, wat moeten we zeggen wanneer we zien dat ook de handschriften van deze versie niet met elkaar overeenkomen? Keurde het concilie soms ook deze discrepantie goed, van te voren al op de hoogte van wat ieder zou gaan veranderen? Maar ach, mijn beste Van Dorp, ik wou dat de

57. Cicero, *Ad Quintum III*, 5, 6.

pausen tijd genoeg hadden om over deze zaken heilzame decreten uit te vaardigen, waarin ze het opnieuw uitgeven van het werk van goede auteurs, het gereedmaken van en vervangen door verbeterde afschriften zouden regelen. Maar ik zou niet willen dat er van die neptheologen in dat concilie zitting hebben, die er enkel op uit zijn dat slechts hún kennis van waarde wordt geacht. Wat omvat die kennis evenwel, behalve het alleronnozelste en het meest verwarde? Als zij aan de macht komen, zullen de beste schrijvers aan de kant worden gezet en zullen ze de wereld dwingen die onnozele prullen van hen voor orakels te houden; die getuigen van zo weinig geleerdheid dat ik zelfs liever, als ik geen betere opleiding zou krijgen, een onbeduidend handwerksman wil zijn dan de beste van dergelijke theologen. Die willen helemaal geen verbeteringen, want dan lijkt het alsof zij iets niet wisten. Zij werpen ons de verzonnen autoriteit van de concilies voor de voeten; zij benadrukken het grote gevaar voor het christelijk geloof; zij roepen dat de kerk gevaar loopt (die namelijk op hun schouders rust, terwijl ze daarmee beter een boerenkar konden duwen) en verspreiden soortgelijke praatjes bij het ongeletterde en bijgelovige volk. Dat houdt hen voor theologen en daarom willen zij geen enkel risico lopen hun respect te verliezen. Zij zijn bang dat, wanneer zij onjuist de Heilige Schrift citeren, wat zij vaak doen, men hun de gezaghebbende Griekse of Hebreeuwse tekst in het gezicht zal werpen, en dat dan al snel blijkt dat, wat zij als een orakel aanvoeren, niets anders is dan fantasie. De heilige Augustinus, een zo groot man, een bisschop bovendien, vond het niet erg te leren van een eenjarig kind. Maar zij willen liever alles omverwerpen dan toegeven dat zij misschien iets niet weten wat belangrijk is voor de volmaakte geleerdheid. Overigens vind ik hier niets wat erg belangrijk is voor de zuiverheid van het christelijke geloof. En als het daarvoor wel heel belangrijk is, verdient het des te meer aandacht.

Evenmin is er gevaar dat terstond allen zich afscheiden van Christus als ze horen dat er in de bijbel passages voorkomen die een domme of slaperige kopiist verdraaid heeft of een of andere vertaler niet zo gelukkig heeft weergegeven. Dat gevaar zit ergens anders in, maar daar ga ik hier voorzichtigheidshalve niet op in. Hoeveel christelijker zou het niet zijn, al het getwist vaarwel te zeggen en zoveel mogelijk vrijwillig af te staan voor gemeenschappelijk gebruik, en wat door ieder is afgestaan welwillend te ontvangen, je trots te laten varen en te leren wat je nog niet weet en tegelijk zonder morren te onderwijzen wat je wel weet. En als er mensen zijn die te weinig weten om anderen ergens naar behoren in te kunnen onderwijzen en te trots zijn om iets te willen leren, laten wij die dan - het zijn er maar een paar - de deur wijzen en laten wij liever onze aandacht schenken aan de goede, of in ieder geval veelbelovende geesten. Ik heb eens mijn aantekeningen in een

nog ruwe vorm en nog gloednieuw getoond aan de meest integere mannen, de grootste theologen en de geleerdste bisschoppen. Zij gaven toe dat uit dat begin, wat het ook waard was, hun een groot licht tegenstraalde dat inzicht gaf in de Heilige Schrift.

Verder zeg je dat Lorenzo Valla zich al vóór mij met dit werk had beziggehouden, maar dat wist ik al, want ik gaf als eerste zijn aantekeningen uit.[58.] Ik zag ook de commentaren op de brieven van de apostel Paulus van Jacques Lefèvre. En ik zou willen dat zij dat allemaal zo goed hadden uitgewerkt dat ik er verder niets meer aan had toe te voegen. Ik, voor mij, vind dat Valla de meeste lof verdient, iemand die zich meer richtte op de welsprekendheid dan de theologie, die bij de studie van de Heilige Schrift de moeite heeft genomen de Griekse tekst te vergelijken met de Latijnse, terwijl er heel wat theologen zijn die het Nieuwe Testament nooit in zijn geheel hebben gelezen; overigens verschil ik in sommige passages van mening met hem, vooral in die welke betrekking hebben op de theologische inhoud. En Jacques Lefèvre was al bezig met die commentaren op Paulus, toen ik aan dit werk begon; het liep ongelukkigerwijs zo, dat het zelfs tijdens de vertrouwelijkste gesprekken bij geen van ons beiden opkwam over onze plannen te vertellen. En ik heb niet geweten waarmee hij bezig was totdat het werk verscheen. Ik steun zijn poging van ganser harte ook al verschil ik in sommige passages ook met hem van mening; ik vind dat jammer, omdat ik het graag in alles eens wil zijn met zo'n goede vriend, maar men moet de waarheid stellen boven de vriendschap, vooral waar het de Heilige Schrift betreft.

Maar ik begrijp niet zo goed waarom je mij deze twee namen voor de voeten werpt. Wil je me soms afhouden van een zaak waarin anderen me voor waren? Maar het zal blijken dat ik zelfs na zulke grote mannen genoeg reden had dit werk op me te nemen. Of wil je me duidelijk maken dat de theologen niets moeten hebben van hun werk? Ik, voor mij, zie niet wat het heeft toegevoegd aan de ongenade waarin Lorenzo toch al verkeerde. Ik hoor dat iedereen vol lof is voor Lefèvre. Bovendien doen we niet volledig hetzelfde. Lorenzo annoteerde slechts een paar passages en dat deed hij blijkbaar terloops en, zoals men pleegt te zeggen, losjes. Lefèvre gaf alleen maar commentaren uit op de brieven van Paulus, die hij op zijn eigen manier vertaalde; verder maakte hij een terloopse aantekening als iets afweek. Ik vertaal het hele Nieuwe Testament naar Griekse afschriften, met het Grieks ertegenover, zodat iedereen gemakkelijk kan vergelijken. Ik heb apart aantekeningen toegevoegd waarin ik, deels met argumenten, deels op gezag van de oude theologen duidelijk maak dat mijn verbeteringen niet willekeurige veranderingen zijn, om te voorkomen dat mijn correctie ongeloofwaardig

58. *Annotationes in Novum Testamentum* (Parijs, 1505).

lijkt of wat verbeterd is gemakkelijk verdraaid kan worden. Was ik maar in staat te voltooien waar ik vol ijver aan begonnen ben! Want wat het kerkelijke aspect betreft, ik zal niet aarzelen mijn werk op te dragen aan een bisschop, een kardinaal, of zelfs de paus, mits het een paus is zoals we nu hebben. Ten slotte twijfel ik er niet aan dat ook jij uiteindelijk blij zult zijn dat het boek is gepubliceerd, ook al raad je me nu publicatie af, mits je een beetje wilt proeven van die taal die je nodig hebt om over deze materie een goed oordeel te geven.

Welaan, mijn beste Van Dorp, je hebt, door je brief, dubbele dank verworven: van de kant van die theologen, omdat je zo ijverig namens hen als afgevaardigde bent opgetreden, en van mijn kant, omdat je met een zo vriendelijke vermaning een nog duidelijker bewijs hebt gegeven van je genegenheid. Jij zult op jouw beurt mijn even vrijmoedige antwoord in dank aanvaarden. En als je verstandig bent, zul je luisteren naar wat ik je raad, die alleen op jouw belang let, en niet wat zij je raden, die proberen jouw uitnemend talent voor hun kamp te winnen alleen maar om hun eigen troepen te versterken door de komst van zo'n groot bevelhebber. Laten ze iets beters nastreven, als ze kunnen; zo niet, streef jij tenminste naar het beste. En als je hen niet beter kunt maken - en ik zou willen dat je daarnaar streeft - pas dan in elk geval op dat zij je niet slechter maken. Zorg verder dat je met dezelfde nauwgezetheid waarmee je hun zaak bij mij bepleitte, mijn zaak bij hen bepleit. Verzoen die mensen, voor zover dat mogelijk is, overtuig ze dat ik, wat ik doe, niet doe om mensen die die taal niet kennen, te schande te maken, maar tot algemeen voordeel van iedereen; voordeel dat voor ieder beschikbaar zal zijn als hij het wil gebruiken, voor niemand een bedreiging vormt als hij zich er liever van onthoudt. Verder dat ik mij zo opstel, dat als er iemand opstaat die ons iets beters kan of wil leren, ik de eerste zal zijn om mijn werk te verscheuren en ongeldig te verklaren, en zijn mening te onderschrijven.

Doe Jean Dezmarez de hartelijke groeten van me en laat hem delen in deze twist over de *Lof* vanwege de commentaren die Listrius aan hem opdroeg. Beveel mij aan bij de zo geleerde De Nève en bij de zo vriendelijke Nicolaas van Beveren,[59.] proost van de Sint-Pieter. Abt Meynard, aan wie je zulke prachtige loftuitingen wijdt - en, gezien jouw oprechtheid, ongetwijfeld terecht -, ben ik alleen al omwille van jou genegenheid en eerbied verschuldigd. Ik zal niet nalaten hem, zodra zich de gelegenheid voordoet, in mijn brieven met ere te vermelden. Vaarwel, mijn Van Dorp, dierbaarste van alle mensen.

Antwerpen, 1515

59. Nicolaas van Bourgondië.

337a *Van Bruno Amerbach*
[Bazel, 17 juni 1516]

Deze brief draagt nummer 420 in de uitgave van P.S. Allen, maar sedertdien is komen vast te staan dat hij in 1515 geschreven moet zijn.

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. Ik ben zo boers een trog een trog te noemen[1.] en daarom moet je mijn onnozele briefje maar voor lief nemen. Het deel met de geschriften die ten onrechte aan Hieronymus worden toegeschreven, vordert beter dan het verdient, hoewel de manuscripten zo vol fouten zitten dat het minder moeite zou kosten de stal van Augias te reinigen. Wij zullen er tegen 1 augustus de laatste hand aan leggen, voor zover ik het kan bekijken. Als je wilt dat Hieronymus geen gevaar loopt, doe je er verstandig aan spoedig terug te komen. Wat mij betreft, als we door de onbeholpenheid die in ons volkskarakter zit iets fout hebben gedaan, zullen we ons best doen dat te verbeteren.

In haast, vanuit de tredmolen van Froben, in Bazel.

Froben en mijn broer Basilius groeten je.

338 *Van Leo X*
Rome, 10 juli 1515

De brieven 338/340 zwierven nogal wat rond voordat ze bij Erasmus terechtkwamen. Ze werden omstreeks augustus 1515 naar Engeland gestuurd, waar Andrea Ammonio ze onder zich hield, vermoedelijk uit onzekerheid over Erasmus' verblijfplaats. In februari 1516 stuurde hij kopieën van de brieven 338/339 en de originele brief 340 aan Richard Pace in Italië. Deze stuurde ze door naar Bazel, waar ze aankwamen toen Erasmus er al was vertrokken. Erasmus ontving de brieven 338/339 pas in juli 1516 in Antwerpen; brief 340 had hij in 1518 nog altijd niet ontvangen.

Deze brief en de volgende zijn geschreven door Iacopo Sadoleto, die door Leo X bij het begin van zijn pontificaat tot pauselijk secretaris was benoemd.

1. De uitdrukking staat er in het Grieks. Amerbach bedoelt dat hij de dingen bij hun naam noemt.

Paus Leo X

Mijn welbeminde zoon, groet en apostolische zegen. Wij zijn zeer verheugd over uw brief aan ons uit Londen, want hij bracht zowel uw genegenheid over als het buitengewoon gunstige oordeel dat u over ons velt. Beide kregen nog meer luister door het feit dat niet zomaar iemand, maar een groot en door ons zeer gerespecteerd geleerde, die we ook kenden voordat we tot het pausschap werden verheven, ons deze gelukwens deed toekomen, die extra aansprak door de grote geloofwaardigheid van de schrijver en diens grote welsprekendheid. Wees er daarom van verzekerd, dat wij er enerzijds voor zullen zorgen dat we uw talent en uw welwillendheid jegens ons bij gelegenheid zullen belonen met bijzondere blijken van onze vaderlijke genegenheid; dat wij anderzijds zullen trachten ons streven te laten overeenstemmen met uw uitermate gunstige oordeel over ons. Hij door wie niet alleen goede daden maar ook goede gedachten tot stand komen, die ons zonder buitengewone verdiensten louter op grond van zijn mildheid en voorzienigheid tot dit verheven ambt, de allerhoogste positie, heeft gevoerd - moge Hij, die wilde dat wij die dingen besloten die het welzijn van de christelijke gemeenschap bevorderen en daarvoor geschikt zijn, evenzo de weg bereiden waarlangs wij ongehinderd kunnen voortgaan om de ware vroomheid en deugdzaamheid bij de mensen te hernieuwen. En wij hebben reeds een begin gemaakt met enkele dingen die u in uw welwillendheid in uw brief aanroerde. Maar er blijven taken over die veel groter en moeilijker zijn en waarvoor wij de hulp van God hard nodig hebben; als Hij ons bijstaat, zullen wij ons best doen dat zij die gunstig over ons en ons karakter oordelen, dit op goede gronden lijken te doen.

Maar de God der barmhartigheid zal daarop toezien. Wij kijken met vreugdevolle verwachting uit naar de door u verzorgde uitgave van de heilige Hieronymus en wij zullen de belofte dat u de vruchten van al uw inspanningen aan ons zult opdragen, beschouwen als een groot geschenk en u daarvoor dankbaar zijn. En als wij zo'n grote genegenheid koesteren voor onze eerbiedwaardige broeder, de bisschop van Canterbury, dan komt dat omdat hij, door met zijn belangstelling uw talent te koesteren, zelf een uitstekend getuigenis aflegt van zijn eigen voortreffelijkheid en waardigheid. En omdat u bij verre volkeren bent en op dat eiland verkeert waar de doorluchtige koning regeert, onze zoon die in ieder opzicht met ons en de Apostolische Stoel verbonden is, schrijven wij hem een brief om u bij hem aan te bevelen. We hebben opdracht gegeven de brief zelf en een kopie ervan aan u te sturen zodat u deze kunt overhandigen, wanneer het u goeddunkt. Vanwege onze gezamenlijke belangstelling en liefde voor de schone letteren en de werke-

lijk zeer hoge dunk die wij van uw talent en geleerdheid hebben, wensen wij ten zeerste dat onze vrijgevigheid bij gelegenheid ten dienste zal kunnen staan van uw eer en uw belangen. Onze goede wil jegens u vereist dat en uw grootheid verdient het.

Gegeven te Rome bij Sint-Pieter onder de vissersring, op 10 juli 1515, in het derde jaar van ons pontificaat. Iacopo Sadoleto.

Aan onze welbeminde zoon Erasmus van Rotterdam

339 *Van Leo X aan Hendrik VIII*
Rome, 10 juli 1515

Paus Leo X aan onze dierbare zoon in Christus, Hendrik, de illustere koning van Engeland

Onze dierbare zoon in Christus, groet en apostolische zegen. Niet onopgemerkt gebleven is een zekere voorliefde van ons voor geleerden en wat de schone letteren zíjn en genoemd worden, en een haast ongewone belangstelling daarvoor, die ons aangeboren is en van jongs af aan door onderwijs is versterkt, maar ook met het voortschrijden van de tijd op grond van inzicht is toegenomen. Dat komt omdat wij al dikwijls hebben ervaren dat zij die de hoogste vormen van wetenschap en literatuur schone kunsten en letteren beoefenen allerminst slechte mensen zijn en de gave van het ware geloof bezitten; verder dat die kennis en de welsprekendheid van de leraren van de Heilige Kerk niet alleen versterking, maar ook sieraden voor de christelijke gemeenschap hebben voortgebracht. Om deze redenen hebben wij zeer lief onze beminde zoon in de Heer, Erasmus van Rotterdam, die wij rekenen tot de meest vooraanstaande personen op het gebied van die kennis en kundigheid. Wij kenden hem reeds van een huiselijke ontmoeting van vroeger toen wij nog niet tot het apusschap waren verheven, maar daarna zijn wij hem dankzij de werken die hij aan het papier toevertrouwde niet alleen veel beter gaan kennen, maar ook ten hoogste gaan waarderen. Hij heeft ons, vanuit Engeland, waar hij nu verblijft, een zeer dienstwillige brief gestuurd, die ons daarom des te dierbaarder is omdat deze getuigt van uw koninklijke waardigheid en grootheid; niets doet ons een groter plezier dan de vermelding daarvan overeenkomstig onze grote genegenheid jegens Uwe Koninklijke Hoogheid.

Het leek ons goed hem bij Uwe Majesteit aan te bevelen. We vragen voor hem niets bepaalds van u en hij verlangt dat ook niet van ons; wij doen dit uit

eigen beweging, om voor hen die wij van harte steunen, eenzelfde bereidwilligheid en goedgunstigheid van anderen te vragen, die daartoe in staat zijn. Mocht hijzelf op enigerlei wijze uw gunst, genegenheid of vriendelijkheid nodig hebben, dan zal het ons een buitengewoon groot genoegen doen wanneer u, naast de vrijgevigheid die u hem uit eigen beweging zou betonen, hem ook laat blijken dat u daar door deze aanbevelingsbrief extra belang aan hecht. Dat zou ons zeer aangenaam zijn en naar wij menen voor u zeer eervol.

Gegeven te Rome bij Sint-Pieter onder de vissersring, op 10 juli 1515 in het derde jaar van ons pontificaat.

Iacopo Sadoleto

340 *Van Raffaele Riario*
Rome, 18 juli 1515

Raffaele, kardinaal van San Giorgio aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Beroemd man en uitzonderlijke vriend, gegroet. In je brief hebben vooral twee dingen ons met vreugde vervuld: op de eerste plaats de werkelijk antieke en van Romeinse helderheid doortrokken welbespraaktheid. Die leerden we al lang geleden kennen, volop tijdens de geleerde gesprekken met jou, maar nog veel meer uit je prachtige werken die het licht zagen, gepolijst door jou en door de Griekse en Latijnse literatuur, zowel proza als poëzie. Zoals die werken de herinnering aan jouw naam tot in lengte van dagen zullen doen voortleven, zo zal Engeland, dat zich al kan beroemen op vele zaken, niet geringe luister ontlenen aan haar voedsterling Erasmus. Het tweede was evenzeer welkom als nieuw. Je geeft namelijk te kennen dat je overweegt weer naar Rome te komen. Hoe meer we daarnaar verlangen, des te minder durven we erop te rekenen, om onszelf niet ten onrechte blij te maken. Wat zouden we graag willen dat je overwegingen tot een positief besluit leiden! De gedachten van de mensen zijn veranderlijk, de omstandigheden wisselen en daarom vrezen we dat een of andere gebeurtenis je op andere gedachten brengt en dat je ons niet bezoekt binnen de termijn die je noemde. Toen hebben wij je met tegenzin laten gaan en heb je tegen onze gevoelens in toestemming weten te verkrijgen om weg te gaan, alleen omdat je door talrijke brieven van de doorluchtige koning, van de aartsbisschop van Canterbury, van William Mountjoy uitgenodigd was naar Engeland te komen. Evenzo durven wij je nu niet met ongepaste aansporingen van die uitmuntende mecenassen los te scheuren.

Ik ga ervan uit dat je mijn mening kent. Slechts hierop maken we jou in je wijsheid opmerkzaam, dat je de kans die Rome nu biedt niet voorbij mag laten gaan, of je nu een inkomen zoekt of dat je uit bent op de een of andere waardigheid. Ik meen dat je geen van beide mag versmaden, aangezien het goed is tijdig te zorgen voor de noodzakelijke middelen bij naderende ouderdom en een waardig ambt je zal vrijwaren voor de beten der jaloezie, de onafscheidelijke metgezel van uitzonderlijke lof. Allen die in de letteren iets betekenen, spoeden zich overal vandaan naar deze stad om daar als het ware het podium te betreden, omdat daar, niet alleen voor de grootste mannen, dat wil zeggen jouw gelijken, ruime beloningen voor hun prestaties gereed liggen, maar ook middelmatig getalenteerde mensen hun beloning krijgen als stimulans om een hoger niveau te bereiken. Bovendien eist Rome jou volgens haar recht op als was je haar eigendom, en al heeft ze dit gemeen met vele steden, zoals er zeven waren die om strijd Homerus voor zich opeisten, toch lijkt deze stad in deze strijd voor geen enkele mededingster te zullen wijken. Ieder heeft zijn eigen vaderland, maar Rome is voor alle geletterden een gemeenschappelijk vaderland, dat voedt en verheft. Je hebt ons verdriet gedaan met je vertrek, verblijd ons nu met je terugkeer.

Het feit dat je de heilige Hieronymus vrij van smetten weer het licht deed zien, lijkt ook mij enigszins aan te gaan, want ik heb met hem hetzelfde ambt in de kerk van Rome gemeen.[1] Inderdaad, je hebt een prachtig monument voor hem opgericht, dat ook de herinnering aan jouw naam eeuwig zal bewaren. Daarom zullen wij er voor zorgen dat we hem zo snel mogelijk opnieuw aanschaffen, om al lezend te genieten van de verfijnde stijl en met heilzame lessen te worden toegerust voor een vroom leven. Och, als dat een keer samen met jou kon! Toen je hier was, heb je me zoveel inzicht verschaft in de welsprekendheid als niemand eerder had gedaan. Vaarwel.

18 juli, in het jaar des Heren 1515

341 *Aan de lezer*
30 juli 1515

Dit is het voorwoord bij een herziene uitgave van *De octo orationis partium constructione libellus* (Bazel, Froben 1515), een boekje over de Latijnse syntaxis geschreven door William Lily voor de school van John Colet.

1. De titelkerk van Riario was de San Lorenzo in Damaso. Volgens de overlevering was ook Hieronymus kardinaal-priester van deze kerk.

Erasmus van Rotterdam aan de oprechte lezers, gegroet

Ik begrijp nu uit ervaring wat de Grieken ooit bedoelden met het gezegde: 'Ongelegen vriendelijkheid verschilt niet van vijandschap.'[1] Ik zie overal mensen opduiken die mijn goede naam zelfs meer zijn toegedaan dan ik zou willen, die mij boeken toeschrijven die ik nooit heb geschreven of in ieder geval niet met de bedoeling dat ze werden uitgegeven. Het is een oude gewoonte van geletterden om al hun gevoelens aan het papier toe te vertrouwen als aan een trouwe vriend, zoals Horatius zegt;[2] en we zouden niet willen dat direct publiek gemaakt wordt waarover we ons met een paar makkers boos maken of zomaar wat babbelen. Men heeft epigrammen[3] uitgegeven die ik inderdaad schreef - dat ontken ik niet - maar niet met dat doel. Ik vermoed dat een bediende ze stal en ze aan een drukker verkocht. Het is verbazend hoeveel passages over de briefschrijfkunst een andere persoon citeert en inlast op basis van een paar bladzijden die ook nog slecht overgeschreven zijn, alsof het een gepubliceerd werk betreft. En om over andere kleinigheden te zwijgen, men schreef onlangs als met terugwerkende kracht dit boekje over de syntaxis aan mij toe, ofschoon het oorspronkelijk werd uitgegeven zonder naam van de schrijver.

John Colet, een vooraanstaand theoloog in Engeland, was voor zijn nieuwe school op zoek naar een nieuw boekje over de syntaxis, dat bij de leerlingen in de smaak zou vallen door zijn beknoptheid en duidelijkheid. Dat werd op zijn verzoek geschreven door William Lily, iemand met een uitzonderlijke kennis van Latijn en Grieks en een meester in het onderwijzen van de jeugd. Toen hij het had voltooid, gaf Colet het aan mij, of stopte het me eigenlijk in de handen; want wat kon ik anders toen hij bleef aandringen, iemand die zozeer mijn vriend is dat ik het een schande zou vinden een verzoek van hem af te wijzen, iemand met zoveel gezag, aan wie ik zoveel te danken heb, dat hij het recht had Erasmus alles op te dragen wat hij wilde? Mijn correctie had tot gevolg dat het meeste anders werd - want dat leek me wat gemakkelijker - en daarom wilde Lily, een haast al te bescheiden man, niet dat het onder zijn naam werd verspreid, maar ik meende dat ik niet in alle eerlijkheid voor mezelf kon opeisen, wat voor een gedeelte van een ander was. Daarom liet ik zeer nadrukkelijk weten dat zij iedere naam er op mochten zetten die zij wilden, als het maar niet de mijne was; en zo verscheen het boekje als gevolg van ons beider afwijzing anoniem, met alleen een kort voorwoord van Colet als aanbeveling.

1. *Adagia I*, 7, 69.
2. Horatius, *Satirae II*, 1, 30/31.
3. Voor het eerst gepubliceerd met de *Adagiorum collectanea* (Parijs, 1506/07).

Ik zal dat boekje nu niet gaan prijzen, om niet al te zelfgenoegzaam over te komen, en ik zal het niet bekritiseren om niet onwelwillend te lijken. Maar ik besloot dit woord vooraf te schrijven, om te voorkomen dat iemand later als iets van mij zou begroeten wat ik mijzelf blijkens het voorwoord niet toe-eigen. Er zitten al meer dan genoeg fouten in de werken die ik zelf publiceer, laat niemand anders uitgeven wat ik niet geschreven of verbeterd heb. Vaarwel, vriendelijke lezer.

Bazel, 30 juli 1515

342 *Van Nicolaus Gerbel*
Straatsburg, begin augustus 1515

De jurist Nicolaus Gerbel, in 1514 in Bologna gepromoveerd, was kort tevoren naar Straatsburg gekomen waar hij secretaris werd van het domkapittel en werkte voor de drukkerij van Matthias Schürer.

Nicolaus Gerbel aan Erasmus, gegroet in Jezus Christus

Ik durf niet te zeggen of te schrijven hoezeer ik je vertrek betreurde, want dan zul je me wel weer voor de voeten werpen dat ik mijn tong wil roeren of me in de welsprekendheid wil oefenen; maar hoe weinig ik op dat terrein voorstel, is me allang duidelijk geworden, en wel zo duidelijk dat dat niet nog eens bewezen hoeft te worden. Wat je er ook van vindt, dit wil en kan ik niet verbergen: dat geen vriendschap mij ooit dierbaarder was, dat ik nooit van iemands aanwezigheid meer genoot, dat geen conversatie - onbeschrijflijk vriendelijk, prettig, onderhoudend - me intenser vreugde schonk dan die van mijn vriend Erasmus. Als voor hem een of twee dingen van Gerbel even aangenaam zijn als alles van Erasmus voor mij, dan zou ik overal mijn volmaakte blijdschap rondbazuinen. Niets, hoe belangrijk ook, kan mij zo volkomen gelukkig maken als de wetenschap dat onze vriendschap, wat die ook voorstelt, Erasmus niet in alle opzichten mishaagt.

Ik weet wat je nu doet: je lacht. Ik weet wat je denkt: dat ik dit zeg met mijn mond, niet met mijn hart. Maar je weet niet, zeergeleerde Erasmus, hoezeer je je daarin vergist; ik zou liever helemaal niets schrijven dan te liegen of, als iemand vindt dat het met fatsoenlijker bedoeling wordt gedaan, zulke dingen te bedenken. ‘Je oefent je pen,’ zeg je? Ook dat kan men doen zonder valse schijn, zonder bedrog, zonder veinzerij. Je oefent je spreekvaardigheid? Dat doen schooljongens ook, en dikwijls niet zozeer met ver-

zonnen als wel met echte argumenten. ‘Maar dat heeft niets met vriendschap te maken,’ zeg je, ‘die huist in alle eenvoud en oprechtheid in het hart.’ Zo waar God mij liefheeft, Gerbel doet en voelt niet anders en als je in zijn hart kon kijken, zou een brief wat dit betreft overbodig zijn.

Genoeg hierover. Ik kan immers niet aannemen dat Erasmus zo harteloos is om wat goed is ten kwade te duiden en iemand die oprecht veel van hem houdt, een vleier te vinden, niet een vriend. Wij zijn hard bezig de *Lucubrationes* met buitengemeen veel zorg te drukken en ik zet daar al mijn krachten voor in.[1.] Wat we gedaan hebben zal je bevallen, denk ik, en je zult er geen spijt van krijgen dat je ons onze zin hebt gegeven. Zorg dat we snel ook de rest krijgen, want er zijn al bijna vier katernen af. Mocht je nog iets dergelijks hebben liggen, wat het boekje voldoende omvang kan geven en het voor kopers aantrekkelijker kan maken, laat ook ons dan, alsjeblieft, kennismaken met je mildheid en laat je toegewijde lezers merken hoe toegewijd je bent aan Christus. Ik heb een paar passages in de *Enchiridion*, die voor schooljongens nogal moeilijk te vatten waren, geannoteerd en in de hoop hun in elk geval hiermee een dienst te bewijzen, besloot ik ook een soort commentaar aan het eind van het boek toe te voegen. Als je het daarmee eens bent ga ik ermee door; zo niet, dan houd ik me aan jouw besluit.[2.]

Vaarwel, het allerbeste, en schrijf me terug als je enige genegenheid koestert voor je vriend Gerbel. Johann Rudolfinger, die je zeer toegewijd is, doet je duizend groeten en ook Matthias Schürer, die dikwijls aan Beatus Rhenanus vraagt een keer aan Agricola te beginnen; want als de tekst gecorrigeerd was, zou hij de uitgave niet langer laten wachten. Nogmaals, vaarwel.

Straatsburg, 1515

343 *Van Nicolaus Gerbel*
Straatsburg, 8 augustus 1515

Nicolaus Gerbel aan de heer Erasmus, gegroet

Ik schreef je een paar dagen geleden over de situatie hier en over de uitgave van je *Lucubrationes.* Bovendien vroeg ik je ons het restant te sturen, zodat het werk volgens je wens sneller en eerder kan worden gedrukt. Je kunt het veilig en gemakkelijk versturen omdat je nu beschikt over de koetsier die je

1. Schürer publiceerde de *Lucubrationes* in september 1515, met een voorwoord van Gerbel. Voor de inhoud zie de brieven 93, 108, 164, 327.
2. Dit voorstel werd kennelijk niet aangenomen door Erasmus.

de bagage brengt die je knecht bij ons achterliet. Ik heb je werk[1.] zorgvuldig gelezen en een enkel ding, voor zover dat gemakkelijk ging, gecorrigeerd, op zo'n manier evenwel dat ik niet te ver van jouw verbeteringen zou afwijken; maar toch zulke dingen af en toe waaraan een aandachtige lezer zich zou kunnen ergeren. Ik trof enkele kruisjes in de marge aan, waarvan ik geen idee heb wat ze betekenen. Ik vraag je me uitvoerig hierover en over al het andere te schrijven. Ik heb dit in haast geschreven; neem me daarom niet kwalijk dat het zo onverzorgd is.

Straatsburg, 8 augustus 1515

344 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 9 augustus 1515

Het gelukkige bericht dat jij, Erasmus, sieraad van alle geleerdheid, bent teruggekeerd naar Bazel, was voor mij zo plezierig en lang gewenst, dat ik, als mijn oude lichaam me niet weerhouden had, al naar je zou zijn toegesneld om je te groeten en te horen waarmee ik je van dienst kan zijn. Maar mijn zware lichaam, gestut op zwakke pijlers,[1.] kan zich nauwelijks staande houden omdat benen en voeten onvoldoende tegen hun taak zijn opgewassen; wees daarom in al je vriendelijkheid tevreden wanneer ik je een brief stuur ter vervanging van mijn aanwezigheid. Gegroet dus, Desiderius Erasmus, grote held, verreweg de meest vooraanstaande van alle grote geleerden in de Griekse en Latijnse welsprekendheid in de Duitse landen; gegroet ook de geluksdag, moge hij tot de feestdagen worden gerekend, die jou weer bij ons terugbracht. Bazel, dat jij zo dikwijls zoveel glans hebt verleend, is jou in veel opzichten dank verschuldigd. O, als die gouden lichtstraal van jouw goddelijk genie ook had kunnen binnendringen in onze woningen, wat een geluk zou het ons brengen, wat een blijvend sieraad zou ons ten deel vallen! Want ik kan, krachtens het oordeel dat is geveld, verklaren dat de Duitse landen de afgelopen zeshonderd jaar en langer nooit een geleerder persoon hebben gekend dan Erasmus. Daarvan getuigen je bewonderenswaardige eruditie, de bruisende stromen van je welsprekendheid, om nog maar te zwijgen van de rijkdom aan gedachten. Als de beroemde Lucianus, iemand die alle kneepjes van het vak kende, nu leefde, zou hij niet op voet van gelijkheid met jou de strijd willen aangaan, want je zou hem met je goed geformuleerde betogen ernstig in het nauw brengen. Elke keer dat ik ze lees, elke keer dat ik

1. Waarschijnlijk Dirk Martens' uitgave van de *Lucubrationes* uit 1509.
1. Juvenalis, *Satirae III*, 193.

mijn gedachten laat gaan over de onderaardse gangen, de omtrekkende bewegingen, de stap voor stap voortsluipende aanvallen, de stootkracht van de bewijsvoeringen, de bliksems van je weerleggingen en soortgelijke middelen regelrecht afkomstig uit de voorraadkamer van de retorica, raak ik buiten mezelf en staar verbijsterd als naar de grootsheid van een goddelijk wezen.

En als ik je *Adagia*, van onschatbare waarde, als ik de golvende stromen van je betogen, de rijkdom van je uitweidingen wanneer je een kever, een insect dat op mesthopen leeft, boven de adelaar stelt,[2.] wanneer je de donkere wolken van de oorlog en daartegenover de serene kalmte van de vrede beschrijft,[3.] wanneer je soortgelijke dingen in verzorgde stijl en met bewonderenswaardige helderheid tot uitdrukking brengt - als ik doorga deze onvergelijkelijke kwaliteiten naar verdienste te prijzen, dan zou de godin van de Overreding zelf, Suada, al zetelde ze op mijn lippen,[4.] tegen deze taak niet opgewassen zijn. Wat kan ik zeggen over die uiterst verfijnde, spitse, geestige *Adagia*? Zoals vroeger in de tuinen van Alcinoüs[5.] de mooiste peren, de mooiste appels elkaar eindeloos opvolgden, zo vouwen zich achter elkaar in al hun rijkdom en vruchtbaarheid je *Adagia* open - waarbij de ene vrucht de ander verdringt - zodat je, waarheen je je ook keert, altijd iets verhevens, iets onderhoudends, iets fraais, iets doorwrochts, iets sprankelends vindt. Als ik die hoorn van overvloed, je *Copia*, volgestopt met woorden en zaken, doorneem, als ik denk aan de *Lof der zotheid*, aan al die fraaie vertalingen uit het Grieks, dient zich zoveel stof voor een lofrede aan, dat het mijn bescheiden talent te boven gaat en het evenmin past binnen het beknopte kader van een brief. Ik zeg alleen dit, dat jij bij uitstek het verdient door iedere ontwikkelde persoon te worden bewonderd en te worden overladen met allerlei eerbewijzen, met de hele schuur tegelijk, zoals men zegt.[6.] Wat mij betreft, geloof me als ik je zeg dat ik me zo met jou verbonden voel dat ik het een groot genoegen zou vinden als ik ooit de gelegenheid zou krijgen, ik zeg niet je orders te gehoorzamen, maar je geringste wensen voor te zijn.

Ik was van plan langer met je te spreken en een paar dingen te vragen die mij bezwaren. Maar onze vriend Bonifacius,[7.] een jongeman met bijzondere aanleg en zeer geleerd, staat hier achter me. Ik hoop je binnen acht, of op zijn hoogst tien dagen, te ontmoeten. Vaarwel, vanuit Freiburg, 9 augustus 1515.

Je vriend Zasius

2. *Adagia III*, 7, 1.
3. *Adagia IV*, 1, 1.
4. Cicero, *Brutus XV*, 59.
5. Homerus, *Odyssee VII*, 120.
6. *Adagia III*, 6, 61.
7. Bonifacius Amerbach, de bezorger van deze brief.

Doe Beatus Rhenanus mijn hartelijke groeten en, als het niet bezwaarlijk is, groet dan ook Filipp Engelbrecht.[8.] Ik zou je nog veel kunnen schrijven, maar spreek je daarover nog persoonlijk.

345 *Aan Ulrich Zasius*
[Bazel, begin augustus 1515]

Erasmus aan zijn vriend Zasius, gegroet

Ik had besloten, mijn in alle opzichten volmaakte Zasius, om vooral vanwege jou Freiburg te bezoeken. Maar de overstroming van de Rijn heeft de wegen zo onbegaanbaar gemaakt dat ik meer zou moeten zwemmen dan paardrijden. Ik verlang er erg naar je te ontmoeten. Zorg echter op de eerste plaats voor je gezondheid, mijn beste Zasius. Ik wil niet dat mijn genoegen jou zoveel kost. Wat mij betreft, toen je brief werd bezorgd had ik enkele dagen last van een soort loomheid, die vol gevaar kwam aansluipen en die erg veel weg had van die welke me onlangs dwong te verhuizen. Maar God zij dank ben ik aan dat gevaar ontsnapt. In mijn brief ben ik zuinig met woorden, maar ik ben volstrekt niet zuinig met genegenheid voor jou.

Terug in deze tredmolen drukt er meer dan één last op me. Het beloofde voorproefje van je werk[1.] ontvang ik graag. Want ik twijfel er niet aan dat het Zasius, een man even welsprekend als geleerd, waardig is. Ik merk dat je, druk bezet, je brieven voor de vuist weg schrijft, maar die gelukkig vloeiende woordenstroom niet zonder directheid bevalt me buitengewoon. Je brieven wijzen op een vruchtbaar, geoefend talent. Ik twijfel er dan ook niet aan of je werk zal de kwaliteit hebben van het voorproefje dat zij laten zien. Ik zie niet goed in wat ik daarbij voor jou kan betekenen, want het is niet mijn terrein. Ik beloof je evenwel bereid te zijn tot iedere vorm van gedienstigheid, en niet alleen hierin, maar ook in andere dingen wanneer je maar wilt dat een vriend iets voor je doet. Beste wensen voor jou en al de jouwen, zeergeleerde Zasius. 1518

Aan Zasius, de illustere doctor in de rechten, een onvergelijkelijke vriend.
Freiburg

8. Filipp Engelbrecht was in de zomer van 1515 naar Bazel gekomen en werkte daar bij Froben.
1. Niet vermeld in brief 344, maar misschien aan Erasmus vermeld door Bonifacius Amerbach, die deze brief afleverde.

346 *Van Joost Bade*
Parijs, 19 augustus 1515

Joost Bade had de *Adagiorum collectanea* gedrukt in 1506 en *De copia* in 1512. Erasmus was er echter niet tevreden over. Bade verwachtte een herziene versie van de *Adagia* uit te geven, maar Erasmus gaf de opdracht aan Froben in Bazel. De vorige brief van Bade aan Erasmus dateert van 19 mei 1512 (brief 263). Na te hebben toegegeven dat zijn betaling voor deze werken geen voldoende compensatie bood voor Erasmus' geleerdheid en ijver, wijst Bade Erasmus erop dat ‘de prachtigste beloning in de eerste plaats zal worden verleend door de hemel en vervolgens door je eigen, deugdzame karakter’.

Joost Bade aan de heer Erasmus, gegroet

Heer Erasmus, uitmuntende vriend, ik heb je brief ontvangen, die een duidelijk bewijs is van je gebruikelijke welwillendheid jegens mij. God geve dat ik ooit jouw eervolle belangen zal kunnen dienen zoals ik zou willen. De wil is zeker aanwezig en zal, daar kun je zeker van zijn, een gelegenheid vinden iets te doen, als je erom vraagt. Franz[1.] behandelde mij, wat de grote *Adagia* betreft, fatsoenlijk. Al het overige, gedrukt in de Zuidduitse landen met je nieuwe aanbeveling en index,[2.] gaat ten koste van mij, maar als dat in jouw belang is of als je er meer eer mee inlegt, dan schik ik me daarin en heb ik er ook vrede mee. Cop, Lefèvre en de andere vrienden die je door je uitmuntende letterkundige kennis en buitengewone geleerdheid niet alleen voor je hebt gewonnen maar ook aan je hebt verplicht, maken het goed. Budé is zijn werk *De asse* weer aan het bijschaven.[3.] Ruel maakt de *Dioscorides*[4.] gereed voor de pers. We stellen Quintilianus, voor zover mogelijk, opnieuw ter be-

1. Franz Birckmann, die de herziene versie van de *Adagia* naar Bade had moeten brengen, maar het manuscript afgaf bij Froben; zie brief 283.
2. Waarschijnlijk een verwijzing naar Schürers editie van *De copia* uit 1514.
3. Budé publiceerde de eerste editie in maart 1515, de tweede in oktober 1516. Het werk gaat over het geld in de oudheid, maar is tegelijkertijd een enorme bron van kennis op allerlei andere terreinen.
4. Dioscorides, *De medicinali materia*, vert. Jean du Ruel (Parijs, 1516).

schikking met behulp van een tamelijk betrouwbaar handschrift[5.] dat ooit aan Lorenzo Valla heeft toebehoord.[6.] Vaarwel.

Parijs, 19 augustus 1515

347 *Van Maarten van Dorp*
Leuven, 27 augustus 1515

Van Dorp aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Ik heb je brief[1.] ontvangen, mijn dierbare Erasmus, en hij heeft me ongelooflijk veel genoegen gedaan. Allereerst omdat ik eruit opmaakte dat de mijne, in alle openheid en vriendschappelijkheid geschreven aan jou als mijn beste vriend, je geenszins onwelkom was; vervolgens omdat je schrijft dat ik jou er nog dierbaarder door ben geworden, want dat ik jou dierbaar ben is mijn liefste wens. Maar, om meteen vrijuit met je te spreken - dat zou je me nooit kwalijk nemen zei je -, ik denk niet dat je mijn argumenten voldoende hebt weerlegd. Dat verbaast me niet, want je belooft mij een uitvoeriger antwoord vanuit Bazel. Dat je dit inderdaad doet verzoek ik je met de grootst mogelijke nadruk; ook dat je mijn argumenten zo eerlijk mogelijk behandelt, dat je ze allemaal binnenste buiten keert, niet aan de kracht ervan zo maar voorbijgaat, ja, dat je veeleer de zwakke argumenten met jouw vernuft versterkt. Maar pas wel op geen retorische trucjes toe te passen, waarmee je, naar ik weet, alles geloofwaardig kunt maken; kijk naar de feiten, tref de kern van de zaak. Je weet dat het in het gerechtshof van Areopagus streng verboden was in te spelen op de gevoelens van het publiek: men diende zich te beperken tot een zuivere weergave van de feiten.

Nu je brief. Je hebt groot gelijk, Erasmus, dat je niets moet hebben van roem die gepaard gaat met nijd. Dat was namelijk, als je wat nauwkeuriger kijkt, wat ik in het eerste deel van mijn brief probeerde aan te tonen: dat het pure waanzin is een enorme inspanning te leveren in de wetenschap met al dat werk meer haat dan wat dan ook te oogsten. Het verbaast je dat je *Lof* zoveel opschudding teweegbracht, terwijl het boek toch niet alleen bij veel

5. Dit handschrift, in 1444 geannoteerd door Valla, werd door Peter Sylvius, de lijfarts van Charles VIII, naar Frankrijk gebracht.
6. Quintilianus' *Institutio oratoria*, met aantekeningen van Bade en anderen, werd door Bade en Jean Petit gepubliceerd in januari 1516. Voor de editie werd gebruik gemaakt van een handschrift (nu Parijs, Bibliothèque Nationale de France, lat. 7723) dat in 1444 was geannoteerd door Valla.
1. Brief 337, in de oorspronkelijke, beknopte versie.

theologen, maar ook bij bisschoppen in de smaak viel. Míj verbaast het echter, Erasmus, dat jij in dit geval meer achting hebt voor de mening van bisschoppen dan voor die van theologen. Je kent toch de hedendaagse bisschoppen, hun levenswijze, hun gedrag, hun geleerdheid of moet ik zeggen hun onwetendheid? Natuurlijk zijn er wel een paar die die hoge waardigheid verdienen, maar hun aantal is verbazingwekkend klein, vooral als je denkt aan wat Paulus, in zijn brief aan Timotheus, van een bisschop eist.[2.] Verder, met welk doel eigenlijk zou je je vroegere vrienden willen provoceren met een kwestie waarover je had kunnen zwijgen zonder dat het uitmaakte? Waren er soms geen onderwerpen waarmee je nog grotere roem had kunnen behalen onder toejuichingen van de hele wereld? Er is een uitspraak van Epictetus, een zeer wijs man: bedenk dat niet iedereen het leuk vindt te luisteren naar wat jij leuk vindt om te zeggen.[3.] Stel nu dat iemand op zijn beurt de voltallige gemeenschap van grammatici, dichters, redenaars en van al diegenen die de schone letteren beoefenen, met zijn pen bestookt en spreekt van onbeduidende verhaaltjes, poëtische verzinsels, bakerpraatjes, pure leugens, trucjes en het voor de grap oplichten van mensen. Stel dat diezelfde persoon beweert dat men met het bestuderen van de omzwervingen van Aeneas (waarbij men de eigen dwalingen vergeet), hoeveel kinderen Niobe had[4.], hoe de stamboom van Jupiter met al diens nakomelingen in elkaar zit - stel dat hij beweert dat men met het uitpluizen van dit soort dingen enorm veel tijd verspilt en het beste deel van zijn leven verdoet, en dat er niets bestaat dat schadelijker is voor de christelijke godsdienst: wat dan, Erasmus? Zou dat je geen pijn doen? Zou je alles geweldig vinden? Ik geloof er niets van. Maar al die dingen werp jij, met heel wat meer bitterheid, de theologen voor de voeten! Terwijl het toch van het grootste belang is dat zij in aanzien staan, daar alleen zij de kudde van de Heer laten grazen in de weide van Gods wet. Maar misschien vind jij dat dichters of alleen degenen die ook Grieks kennen, de kudde mogen hoeden.

Terug naar je brief. Er zijn mensen die zich niet tot op hoge leeftijd bezighouden met al die verfijnde auteurs, maar dat betekent niet dat zij de wederopbloei van de schone letteren betreuren. Anders zou jij het betreuren dat de schilder- en beeldhouwkunst weer opbloeien, aangezien jij je daar niet op toelegt. Over Poggio, die gemene en smerige schrijver, goed voor de brandstapel, over zo iemand maken de theologen zich wél kwaad, en ook over Pontanus. Want wat schreven die praatjesmakers behalve schunnige boekjes? Ze

2. 1 Timotheus 3:2-7.
3. Epictetus, *Enchiridion XXXIII*, 14.
4. Het aantal kinderen van Niobe varieert bij klassieke schrijvers; meestal wordt twaalf of veertien aangehouden.

zetten de jonge mensen een venijnig gif voor, bestreken met de honing van hun verleidelijke en gelikte praatjes, zodat ze zonder het te weten iets slikken dat erger kan zijn dan de dood.

En dan noem je de theologie, die nu al zoveel eeuwen gangbaar is aan de universiteiten, nieuw. Je zegt dat als de wereld eenmaal tot bezinning komt, zal blijken dat zij die tot nu toe alwetend wilden lijken, niets weten. Volgens jou, Erasmus, is dus de hele wereld dwaas. Ik vraag je, waarom? Omdat misschien niet iedereen vol aanbidding is voor die smaakvolle en verfijnde, vreedzame, beschaafde, geleerde letteren, Muzen, humaniora - dit is maar een greep uit de termen die ze gebruiken. Heeft soms een van de Thespische nimfen[5.] georakeld dat alleen dát 'de schone letteren' zijn? En waarom staan de koninginnen onder de talen - Grieks en Latijn - boven dat degelijke Hollands van ons, behalve omdat bijna alle wetenschappelijke kennis in die talen is overgeleverd? Niemand twijfelt aan de wijsheid van de Grieken. Maar zij kenden geen Latijn. Wij weten dat de Hebreeën de Grieken voorgingen in hun streven naar wijsheid. Maar zij kenden geen Grieks. Juist in zoverre zij kennis doorgeeft, staat de ene taal boven de andere. Wie behalve een dwaas wil niet liever wijs zijn, ook al wordt hij het prototype van barbarij, dan prachtig schrijven zonder wijsheid? We moeten dus Grieks of Latijn leren om kennis te vergaren. Goed, maar waarom zou iemand die niet beschikt over een elegante stijl overeenkomstig Valla's smaak, niet kunnen begrijpen wat er in het Latijn in de Heilige Schrift staat? Als ik mensen in het Frans hoor praten begrijp ik ze op dat moment, maar ik kan niet wat ik gehoord heb in het Frans weergeven. Denk vooral niet, mijn beste Erasmus, dat onze theologen niet begrijpen wat zij lezen en wat bij hun vak hoort, ook al praten ze als barbaren. Trouwens, ik weet niet of die grammatici van jou er al uit zijn wat erger is, barbaar genoemd te worden of Turk. Zij zullen denkelijk meer gesteld zijn op de Turk en nóg meer op de jood, mits die enige opleiding heeft, dan op een medechristen die besmet is met die afschuwelijke barbarij, ik zou bijna kunnen zeggen verderfelijke ketterij; werkelijk, iemand die ook maar één keer een barbaars woordje gebruikt, beschouwen ze amper als mens. Daarom zegt Augustinus: 'Aanschouw Here God, aanschouw in lankmoedigheid zoals u altijd doet, hoe getrouw de mensen regels omtrent de taal die zij ontvingen van sprekers vóór hen, in acht nemen, maar de onvergankelijke regels die zij van u ontvingen omtrent hun eeuwig heil verwaarlozen. Zo kan het gebeuren dat iemand die vasthoudt aan die oude opvattingen over de uitspraak of ze onderwijst, meer ergernis wekt wanneer hij in strijd met wat de grammatici leren *homo* (mens) uitspreekt

5. De muzen.

zonder h, dan wanneer hij in strijd met uw geboden een mens haat, hoewel hij een medemens is.'[6.]

Overigens zie ik niet in waarom die nieuwe theologie zo verderfelijk zou zijn voor studie en zeden. Waren al die grote heiligen, Thomas, Bonaventura, Willem van Auxerre, Hugo[7.] en vele, vele anderen dan een plaag voor Gods kerk? Waren al die mensen, die al duizend jaar geleden heilige zaken behandelden, een plaag? Maar de kerk heeft ze allemaal wel op de lijst der heiligen geplaatst, de heilige Thomas juist wegens het goddelijke als het ware van zijn leer. Toen tijdens de bijeenkomst van de kardinalen over hem en zijn wonderen werd gesproken, antwoordde de paus dat hij de *Quaestiones*, door Thomas' goddelijk genie opgeschreven en ons nagelaten, als wonderen beschouwde. Met welk medicijn wil je de pest van die 'nieuwerwetse' theologie, over de hele wereld verspreid, genezen? En als die theologen, niet ingewijd in de mysteriën van de poëzie, al zo verderfelijk zijn voor de zeden, hoe staat het dan met de rechtsgeleerden, de artsen? Vinden we hen geschikt om recht te spreken of drankjes te maken, terwijl zij misschien wel veel verder van die mysteriën afstaan? Bovendien, waarom besluiten de paus, de bisschoppen, de kardinalen, de abten niet dat zij niemand in hun rangen opnemen die niets met de Muzen van doen heeft? Misschien zou het beter zijn onder de Turken welsprekende mannen te werven, volleerde letterkundigen, die hun licht laten schijnen over de kerk van God, dat wil zeggen openbare lessen geven over de verhalen van Ovidius, de ezel van Apuleius, de dromen van Lucianus, aangezien de Heilige Schrift in het Latijn barbaars is omdat de vertaler zat te suffen, en in het Grieks bij lange na niet Lucianus' elegantie benadert. Wellicht is het ook een goed idee, op de universiteiten Vergilius (want hij is de grootste dichter en misschien ook wel profeet) voor te lezen aan mensen die inzicht willen verkrijgen in de Heilige Schrift. Maar luister naar Augustinus, die in zijn *Belijdenissen*, boek 1, hoofdstuk 16, over de poëtische verzinsels van Homerus zegt: 'O rivier van de hel, in jouw golven werpt men de kinderen der mensen. Zouden we de woorden gouden regen, schoot, lelijke streek en hemelgewelf niet kennen als Terentius[8.] niet een liederlijk jongmens had opgevoerd dat bij het zien van een wandschildering, zich Jupiter tot voorbeeld van ontucht stelde? "Daar was een schilderij, waarop stond afgebeeld hoe Jupiter volgens het verhaal een gouden regen laat afdalen in de schoot van Danaë om een vrouw een lelijke streek te leveren." Zie hoe hij zich opwekt tot wellust, alsof de hemel het dicteerde: "Ja, en wat voor god! Die door zijn donder het hemelgewelf schudden doet; zou ik, een zwak mens, dit dan niet doen? Ik deed het inderdaad en graag." Het is beslist

6. Augustinus, *Confessiones I*, 18, 29.
7. Hugo van Sint-Victor of Hugo van Saint-Cher.
8. Terentius, *Eunuchus* 584/591.

niet zo dat je door zoiets schunnigs die woorden beter leert; maar door die woorden wordt zoiets schunnigs met meer vertrouwen ten uitvoer gebracht. Ik beschuldig niet de woorden, die als bijzondere en kostbare vazen zijn, maar wel de wijn van de dwaling die ons daarin wordt gepresenteerd door dronken leermeesters. Als wij die niet drinken, krijgen we zweepslagen en we mogen niet bij een nuchtere rechter in beroep gaan.'[9.]

Tot zover Augustinus. In mijn handschrift staat echter foutief niet Danaë maar Diana. Voor theologen is Danaë een ongewone naam, terwijl ze die van Diana misschien wel eens hebben opgevangen. Daarom verving een of andere corrector de ene naam door de andere. Als nu een arrogante letterkundige hierop stuit, zal hij onmiddellijk luidkeels roepen: 'Weg met die domme theologen, die goede handschriften bederven omdat zij nooit van de schone letteren proefden en zelfs Terentius niet lazen. Kijk eens hoe dom zij zijn! Zij denken dat Diana, die altijd maagd is gebleven, door Jupiter werd verleid!' Maar, mijn beste Erasmus, wat maakt het uit of een theoloog 'Danaë' of 'Diana' leest? Of 'iemand'? Of 'hoertje'? Ontgaat hem dan de betekenis van het verhaal? Niet in het minst, lijkt me, tenzij zich wellicht het acute gevaar voordoet dat we door hun onkunde niet meer de hele stamboom van Jupiter kennen, omdat zij hun onderzoek liever richten op de nakomelingen van Christus. Wat moet ik over Martialis zeggen, over Ovidius, ja zelfs over Horatius en Juvenalis, als, naar de woorden van Augustinus, zelfs Terentius, volgens mij de meest kuise van allen, ons de wijn van de dwaling voorzet? Wat zetten die anderen voor behalve puur gif voor de ziel, behalve helse drankjes vervat in die gepolijste taal van hen?

Laten we verder gaan, maar langzaam. 'Degenen,' zeg je, 'die de *Lof* veroordelen, zullen de uitgave van Hieronymus niet verwelkomen.' Dat is zeker een nieuw soort roem: iets uitgeven waar maar weinig mensen gelukkig mee zijn. Vooruit maar, de theologen zullen het niet toejuichen. Wie dan wel? De rechtsgeleerden? De artsen? De filosofen misschien, om hun zeis te zetten in de oogst van een ander? O, je doet het voor de grammatici. Laat de grammatici dan op de troon zitten als rechters over alle andere wetenschappen en laten zij voor ons een nieuwe theologie baren, die ten slotte ter wereld zal komen als de belachelijke muis.[10.] Het valt te vrezen dat de geleerden niet zullen buigen voor hun scepters. Die scepters zijn namelijk de roeden waarmee ze heersen in hun holen waar de klappen niet van de lucht zijn, en dommer dan Zelfgenoegzaamheid en Zotheid, menen zij alle wetenschappen te beheersen, omdat ze de woorden zelf en de structuur van de teksten begrijpen. Er is dan geen enkele behoefte meer aan universiteiten:

9. Augustinus, *Confessiones I*, 16, 26.
10. *Adagia I*, 9, 14.

de school van Zwolle of van Deventer is voldoende. In ieder geval is Hieronymus van Praag, aanhanger van Johannes Hus, van mening dat de universiteiten de kerk van God evenveel goed doen als de duivel. Dat het concilie van Constanz deze stelling veroordeelde kan de grammatici geen zier schelen, aangezien zeker is dat daar niemand aanwezig was die iets met de Muzen van doen had of Grieks kende.

Nu de rest van je brief. Ik heb niet beweerd, mijn beste Erasmus, dat er geen fouten staan in het Nieuwe Testament. Ik weet heel goed dat Hieronymus veel passages verbeterde. Maar ik beweerde - en dat is nog steeds mijn mening - dat er geen dwalingen in staan, geen leugens. Dat zeg je ook zelf in je brief, maar je voegt eraan toe dat de juiste lezing bedorven is door allerlei kopiisten. Hier ligt de kern van ons geschil. Uit welke manuscripten kun je eigenlijk opmaken dat de tekst van het Nieuwe Testament bedorven is, nadat Hieronymus het had verbeterd naar de Griekse bronnen? Het is allerminst verwonderlijk dat de door jou genoemde kerkvaders, Hieronymus, Ambrosius, Augustinus, Hilarius, in hun tijd daar hun toevlucht zochten: die bronnen waren toen nog zuiver en onbezoedeld. Hoe kun je, nu er in Griekenland vele ketterijen zijn ontstaan en een groot schisma heeft plaatsgehad, vaststellen dat hun handschriften niet bedorven zijn? Je schrijft dat het komt door moeilijkheden als de begrenzing van de woorden, de accenten en dergelijke, maar met die redenering kaats je wonderlijk genoeg de bal terug naar je zelf. Men maakt nu eenmaal sneller fouten als men op veel dingen moet letten. Hoe licht kan een kopiist een accent vergeten! En dat, als ik je goed begrijp, maakt een handschrift corrupt. En hoe komt het dan dat Latijnse handschriften niet foutloos worden weergegeven? Dat komt toch alleen door de zorgeloosheid en de onbekwaamheid van de drukkers? Kijk eens goed wie zeldzamer zijn: mensen die in staat zijn Grieks te drukken, of Latijn; dan weet je ook welke handschriften geacht moeten worden een betere tekst te bieden.

Maar je ziet niet wat dit eigenlijk met de zuiverheid van het geloof te maken heeft. Dit is, mijn beste Erasmus, wat ik zo graag van je zou willen: dat je, als de vertaler ergens had zitten suffen, als hij iets niet goed of niet duidelijk had weergegeven, je daar een aantekening bij zou maken, maar dat je niets zou veranderen als de Latijnse handschriften qua betekenis zouden afwijken van de Griekse. In dat geval moeten we ons aan de Latijnse tekst houden. De heilige Hieronymus zei dat hij bij het verbeteren van de evangelies door ze te vergelijken met de Griekse handschriften, zijn pen opdracht gaf alleen dat te corrigeren wat de betekenis leek te veranderen, en dat hij al het overige liet zoals het was.[11.] Ziedaar, Hieronymus herstelde alles wat van

11. Hieronymus, *Praefatio in quatuor evangelia.*

de juiste betekenis afweek. Andere dingen, hoe barbaars of onnozel ook, handhaafde hij. Als die nu worden verbeterd, zal ik niet protesteren. Maar als Latijnse handschriften in Hieronymus' dagen zo slecht waren, wat is de reden, zul je vragen, dat kopiisten niet gedurende zoveel eeuwen opnieuw van zijn gezuiverde tekst zijn afgeweken? Ik denk dat dat komt door de grote nauwgezetheid waarmee de Heilige Vaders ervoor hebben gezorgd dat de gewijde teksten, die Hieronymus had gezuiverd, ongeschonden bleven. En als ze om een of andere reden wellicht bedorven lijken, verzoek ik je, en wel zeer dringend, uit te leggen waarom niet om dezelfde reden ook de Griekse in verval zijn geraakt; aangezien accenten en andere moeilijkheden, waarover ik zojuist sprak, eerder wel dan niet aanleiding tot vergissingen geven.

Je vraagt in welk concilie de Vulgaat, waarvan de schrijver onbekend is, officieel is goedgekeurd. Ik heb niet beweerd, Erasmus, dat de Vulgaat in een bepaald concilie is goedgekeurd, maar dat vele concilies hun toevlucht namen tot deze versie en geen andere, telkens als zich een geloofsprobleem voordeed; iets wat je weet als je ooit de decretalen[12.] hebt ingezien. En dat het minder zuiver Latijn is en niet zo sierlijk, komt volgens mij omdat het woordelijk met het Grieks overeenkomt. Immers hoe letterlijker je iets vertaalt, des te droger de vertaling, omdat je in de ene taal veel dingen zonder problemen kunt zeggen die je in een andere taal alleen maar met veel woorden of onduidelijk of stroef kunt weergeven. Zo is waarschijnlijk van alle vertalingen deze ene door de kerk Gods en de Heilige Vaders aan ons doorgegeven, omdat ze het betrouwbaarst is. Door welk toeval zou anders alleen deze uit zo vele bewaard zijn gebleven? Want Augustinus zegt in het tweede boek, elfde hoofdstuk van zijn *De doctrina christiana*: ‘Degenen die de Schrift uit het Hebreeuws in het Grieks hebben vertaald zijn te tellen, maar de Latijnse vertalers niet. Telkens als iemand in de eerste tijden van het geloof een Grieks handschrift in handen kreeg en meende enigszins in de twee talen thuis te zijn, waagde hij zich aan een vertaling.’[13.] Aldus Augustinus. Daaruit leid ik af dat de Kerk om de gelovigen door verschillende interpretaties niet in verwarring te brengen, alle vertalingen heeft verworpen behalve die welke door Hieronymus is gecorrigeerd. Als je wilt dat iemand je vertelt dat het zo is gegaan zoals ik zei (tenzij jij de waarheid van de Evangeliën die ons zijn overgeleverd liever met een ander bewijs wilt staven dan hun goedkeuring door de kerk van God) - Augustinus zegt: ‘Ik zou niet in het Evangelie geloven als het gezag van de Kerk mij er niet toe dwong.’[14.] Zeg me nu eens, Erasmus, welke versie keurt de Kerk goed? De Griekse, die ze

12. Kerkrechtelijke verzameling, afgekondigd in 1234.
13. Augustinus *De doctrina christiana II*, 11, 16.
14. Augustinus, *Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti I*, 5.

niet gebruikt, ja, al vele eeuwen niet meer gebruikte, evenmin als ze met die mensen omging omdat ze schismatici zijn, of de Latijnse, de enige die ze citeert wanneer iets op grond van de Heilige Schrift vastgesteld moet worden, zelfs met voorbijgaan van Hieronymus als hij een andere lezing geeft, wat niet zelden gebeurt?

De troebele, ja zoutloze leer van 'die theologen' - ik neem aan dat je die van Leuven bedoelt - mag van jou de deur uit. Maar je herinnert je, Erasmus, - het staat in je eigen *Adagia* - dat de reiger elk water troebel vindt en daarom zegt dat het de schuld is van het water;[15.] zo ook is alles in de dialectiek van Aristoteles - de enige die men hier doceert - troebel voor onervarenen telkens wanneer de oefenschool van het disputeren wordt betreden. Je noemt deze leer zoutloos, maar vertel eens, door welke geest is geopenbaard, waar in de Heilige Schrift staat dat onbenulligheden van dichters het zout zijn dat de leer van Christus smaak moet geven? Ik ben het volkomen eens met die grote dialecticus, de heilige Augustinus, in boek 2, hoofdstuk 13 van *De doctrina christiana*: 'Of men *inter hominibus* of *inter homines* (onder de mensen) zegt, doet voor iemand die kennis wil nemen van de inhoud niet ter zake. Of men *ignoscere* (vergeven) uitspreekt met de derde lettergreep lang of kort, is geen punt van aandacht voor iemand die God vraagt zijn zonden te vergeven. Toch nemen de mensen daar aanstoot aan, en des te meer naarmate ze zwakker zijn. En ze zijn des te zwakker naarmate ze geleerder willen lijken, niet door inhoudelijke kennis die sticht, maar door kennis van tekens die gemakkelijk tot verwatenheid leidt.'[16.] Tot zo ver Augustinus, en een stukje verder, in hoofdstuk 31: 'Bij allerlei vraagstukken die zich in de Heilige Schrift voordoen, conclusies, definities, analyses, is de interpretator zeer gebaat bij het onderwijs in het logisch redeneren.'[17.] En Hieronymus over Ezechiel, hoofdstuk 25 - het staat ook in onze *Glossa ordinaria*[18.] - verklaart: 'wat er in deze wereld aan slechte doctrines bestaat, alles wat betrekking heeft op de aardse wetenschap en waarvan men denkt dat die onomstootbaar is, wordt ondermijnd door de dialectiek en valt als door een vuur in stof en as uiteen, zodat bewezen wordt dat wat het sterkste scheen, niets waard is.'[19.] Je ziet dat Augustinus en Hieronymus de redeneerkunst

15. Niet teruggevonden in de *Adagia.*
16. Augustinus, *De doctrina christiana II*, 13, 19.
17. Vgl. ibid. *II*, 31, 48.
18. De *Glossa ordinaria* op de Bijbel, samengesteld omstreeks 1100, bestaan uit verklarende aantekeningen op elk afzonderlijk bijbelvers, meestal overgenomen uit de werken van de kerkvaders en vroegmiddeleeuwse commentatoren.
19. Hieronymus, *Commentaria in Ezechielem* 8 (25:8-11).

goedkeuren en zelfs als een onderdeel van het spreken volgens taalkundige regels beschouwen, mits men niet afdwaalt van de eigenlijke inhoud.

Verder ben je volkomen op de verkeerde weg, Erasmus, met je veronderstelling dat onze theologen zich slechts bezighouden met oefeningen in sofismen. Vertel me eens: waarom zouden mensen die niets afweten van poëzie, niet de evangelies, de brieven van Paulus en de hele bijbel kunnen bestuderen? Ik kan er hier veel noemen die zonder boeken, enkel vertrouwend op hun geheugen, met wie dan ook over een bijbeltekst kunnen discussiëren. Denk maar niet dat de theologen de slaap van Endymion slapen in de tijd die jij doorbrengt met de letteren. Of dat degenen die niet aan poëzie of retorica doen, inzicht missen. Kunnen de onaanzienlijkste handwerkslieden, ja zelfs de geringste slaven niet uitmunten in helder verstand? Wat wil je eigenlijk bereiken met al die invectieven tegen de theologen zoals stompzinnig, onbeschaafd, verderfelijk en zonder enig verstand? Het is geen kunst kwetsende dingen te zeggen, maar het is niet erg fatsoenlijk en al helemaal niet de taak van een rechtschapene, zeker niet als wij de strenge woorden van onze Verlosser overwegen: 'Wie tot zijn broeder zegt: Leeghoofd, zal vervallen aan de Hoge Raad, en wie zegt: Dwaas, zal vervallen aan het hellevuur.'[20] Hierover zegt Hieronymus: 'Als wij al rekenschap moeten geven van de overbodige dingen die we zeggen, hoe veel temeer dan niet van een beschimping. Wie iemand die in God gelooft voor "dwaas" uitmaakt, zondigt tegen de godsdienst.'[21] Ten slotte zie ik niet, mijn beste Erasmus - natuurlijk omdat ik een beetje traag ben - hoe groot die verdienste is, waar taalkundigen zo vaak publiekelijk met ophef over spreken, waarop ze zich bij uitstek beroemen en trots zijn, namelijk dat ze volstrekt niet weten wat sofistiek is. Dat is geen reden tot lof, mijn beste Erasmus. Wel een reden tot lof is ook het kleinste onderwerp te kennen, zolang het je niet ongeschikt maakt voor andere, verhevener dingen. Hoe moet dat nu als iemand die doorkneed is in de sofistiek, tegelijkertijd alles weet van de Heilige Schrift? Moet iemand soms in dat geval als een heiden en tollenaar geëxcommuniceerd worden, dat wil zeggen verbannen worden, omdat hij zich als jongen in de sofistiek (schandalig!), ja, zelfs in de dialectiek had geoefend? En als hij niet eerder van zijn sofistische dwalingen terugkomt dan Augustinus van die der manicheïsten, dat wil zeggen op zijn dertigste, en zich daarna onvermoeibaar en vol vuur wijdt aan de Heilige Schrift? Zal er voor hem geen enkele hoop meer zijn? En nog veel minder dan wanneer hij zijn leven lang goederen had verhandeld of hele dagen had liggen snurken? Weet je niet welke mening jouw vriend Plato in de *Gorgias* is toegedaan, dat hij het niet

20. Mattheus 5:22.
21. Hieronymus, *Commentaria in evangelium Matthaei* 1 (5:22).

erg vindt wanneer hij een jongen sofistische redeneringen ten beste hoort geven, als hij er maar niet zijn hele leven mee verbeuzelt?[22.] Pas er toch voor op de zuiverste vertegenwoordigers van de dialectiek die je heden ten dage kunt vinden, sofisten te noemen, want dat is een valse voorstelling van zaken. Je kunt immers niet uitmaken wat het verschil tussen een dialecticus en een sofist is als je geen van beide disciplines beheerst. Als je de Leuvense en meer nog, de Parijse theologen sofisten noemt, bestaat er in de hele wereld geen dialectiek en heeft die ook al die eeuwen niet bestaan. Vertel me trouwens eens waar ter wereld die zuivere dialectiek van jou wordt onderwezen, als er misschien twee of drie mensen zo geniaal zijn om zonder hulp van leraren, dat wil zeggen alleen met behulp van boeken als zwijgende leermeesters, de hele aristotelische dialectiek te begrijpen. Zo iemand zou dan al een tweede Augustinus zijn, want we hopen dat hij geen Aristoteles zal worden genoemd. Denk dus niet dat iedereen een sofist is die de Heilige Schrift bestudeert zonder Grieks te kennen, of die de verhalen van Ovidius of de metriek bij Terentius niet beheerst. Tenzij voor jou misschien iedereen een sofist is die beter kan redeneren dan jij, dat wil zeggen iedere dialecticus. Precies zo weigerde de grammaticus Cresconius met zijn volgelingen, ofwel de ketter met de ketters, christelijke leraren aan te horen, vooral Augustinus, omdat men van hem zei dat hij de scherpzinnigste van alle dialectici was. Hier geeft Augustinus zelf in plaats van mij het antwoord. Hij wijst erop dat de apostel Paulus zeer vaak van de dialectiek gebruik maakte, zoals te zien is in het 22e hoofdstuk van de *Actus apostolorum* - ik gebruik met je welnemen de gewone benaming; overigens weet ik dat beschaafde lieden en aanhangers van Valla Acta horen te zeggen; en, bij de Heilige Zotheid, het maakt veel uit. Waarom zouden wij immers ook niet zweren bij deze veelgeprezen heilige? Naar ik aanneem heb jij thuis de boeken van Augustinus bij de hand: zijn verdediging van de dialectiek zul je vinden in *Contra Cresconium grammaticum* I, 12/20. Denk vooral niet, Erasmus, dat iemand pas een volmaakt theoloog is als hij de hele reeks bijbelboeken begrijpt naar de letter, en evenmin als hij morele betekenissen weet op te delven, als een tweede Origenes. Er blijft nog veel te leren over, moeilijker om te begrijpen maar ook nuttiger voor de kudde waarvoor Christus is gestorven. Hoe zouden we anders weten hoe we de sacramenten moeten bedienen, welke vormen er daarvan zijn, wanneer de zondaar absolutie wordt verleend, wanneer hij wordt afgewezen, welke regel herroepen mag worden en welke gehandhaafd kan worden en talloze dergelijke kwesties? Als ik me niet erg vergis, kun je met aanzienlijk minder moeite een goed deel van de bijbel van buiten leren, voordat je leert de knoop van ook maar één zo'n ingewikkeld pro-

22. Plato, *Gorgias* 485a.

bleem te ontwarren. Die doen zich dagelijks in groten getale voor, waarbij zelfs al vier woorden je vele uren kunnen kosten; - tenzij je zelfs al deze dingen, die betrekking hebben op de sacramenten, kletspraat van theologen noemt, terwijl de heilige katholieke kerk van God leert dat zonder de sacramenten de verlossing van de mens gevaar loopt.

Je vindt dat het voor mijn studie nodig is kennis te nemen van het Grieks en daarom spoor je me daartoe aan. Ik weet dat je dat doet met vriendschappelijke bedoelingen, maar ik ben zo vrij hierin met je van mening te verschillen. Als ik slechts Latijn ken en geen Grieks, zal ik niet in staat zijn te begrijpen wat in het Latijn is geschreven? En als iets in een barbaarse taal is geschreven en ik die barbaarse taal beheers, waarom zou ik het dan niet begrijpen? Giovanni Campano werd beschouwd als een zeer welsprekend man. Dat was hij ook; hij deed in elegant Latijn niet onder voor ook maar één van de moderne schrijvers. Zo ook Pomponio Leto. Toch kende geen van beiden Grieks. Lorenzo Valla, die Hercules, die de verschrikkelijke monsters van de Latijnse taal versloeg, leerde pas Grieks toen hij al een oud man was. Als deze mensen zich de schone letteren eigen maakten zonder kennis van de Griekse literatuur en er een grote naam in verwierven, waarom zou het niet mogelijk zijn dat ook ik, als God het wil, de Heilige Schrift begrijp zonder diezelfde Griekse literatuur, behalve dat ik minder getalenteerd ben dan zo grote mannen?

Je hebt hier een lang en breedsprakig antwoord op je brief, maar met vriendschappelijke bedoeling geschreven door een zeer goede vriend van je. Ook al vaar ik misschien wat heftig uit, toch zijn mijn gevoelens van vriendschap, die blijvend zijn, allerminst bekoeld. Wat ik van anderen hoorde, rechtsgeleerden, artsen, filosofen - niet alleen theologen, al waren die er ook bij -, heb ik voor jou uiteengezet alsof ik een personage in een toneelstuk was. Als bepaalde dingen, die niet door mij maar door anderen werden gezegd, aannemelijk lijken, accepteer die dan; zo niet, dan zullen ze je aansporen de lezers uitvoeriger van repliek te dienen, als je van te voren weet wat ze denken. Ik had hier ook niet toe overgehaald kunnen worden, althans niet om een zo vrijmoedige brief te schrijven, als ik niet op verschillende plaatsen bij je had gelezen dat iemand die kritiek levert meer tot voordeel strekt dan iemand die prijst, en jij altijd zo iemand liever hebt, omdat die het meest tot voordeel strekt. De wonden toegebracht door een vriend getuigen van groter trouw dan de kussen van je vijand.[23] Denk dus aan je eigen wijze opmerking, en word niet boos op een vriend die kritiek levert. Meester Jean de Nève, nu rector van onze universiteit, vraagt me je te groeten en zegt dat je op hem kunt rekenen in alles wat je van een goede vriend kunt verwachten. Je zult dat ondervinden als je hem ooit de kans wilt geven jou of iemand

23. Spreuken 27:6.

van je vrienden te begunstigen. En Dirk Martens, onze drukker, die je deze brief brengt,[24.] vraagt me ook hem bij jou aan te bevelen. Dat doe ik met volle overtuiging. Hij verdient je genegenheid, en ook dat je hem bij gelegenheid wat gunt en iets te drukken geeft; ik weet niet of er onder de mensen iemand te vinden is die jou zo toegedaan is. Dat je besloot abt Meynard[25.] te noemen, was welbestede vriendelijkheid, want hij zal zich niet ondankbaar tonen. Ten slotte, denk eraan dat ik áán jou schrijf wat anderen óver jou in jouw afwezigheid op afstand zeggen, maar dat ik als er anderen bij zijn heel anders over je spreek dan ik nu schrijf. Daarom, wees me genegen, dan ben je iemand genegen die jou zeer genegen is en je naam en je roem overal luid verkondigt, ook al denk ik over sommige dingen anders dan jij, in alle opzichten de geleerdste. Vaarwel.

Leuven, 27 augustus 1515

348 *Aan Thomas Wolsey*
Bazel, 30 augustus [1515]

Erasmus aan de zeereerwaarde Thomas, kardinaal en aartsbisschop van York[1.]

Gegroet, zeereerwaarde bisschop. Het spijt me erg dat ik een niet wat vertrouwelijker en langer gesprek met Uwe Eminentie kon voeren voordat ik Engeland verliet. Ik had het laatste en heilige anker van mijn geluk, zoals men dat noemt,[2.] op u gevestigd. Hieronymus echter joeg me op, - een enorm, befaamd werk dat, als ik me niet vergis, behalve vroom en vruchtbaar altijd levend zal blijven. Het gaat mij zo ter harte dat ik er alles aan ondergeschikt maak.

Deze reis was altijd al gevaarlijk vanwege struikrovers, maar nu meer dan ooit; bovendien had de Rijn, gezwollen door sneeuw en regen, ook nog eens alles onder water gezet, vooral de streek rondom Straatsburg, zodat ik meer moest zwemmen dan paardrijden. Ik heb alle ongemakken verdragen: als Hieronymus maar verschijnt. Ook het Nieuwe Testament wordt gedrukt, in het Grieks zoals de apostelen het schreven, en in het Latijn zoals het door

24. Waarschijnlijk op weg naar Frankfort voor de boekenmarkt.
25. Meynard Man.
1. Wolsey werd kardinaal kort nadat deze brief werd geschreven, op 10 september 1515. De titulatuur is waarschijnlijk aangepast toen de brief in 1519 werd gepubliceerd.
2. Zie *Adagia I*, 1, 24.

mij is vertaald, samen met mijn commentaar. Verder zijn er onlangs nog wat kleinere werken[3.] gepubliceerd. Al die kleinigheden houden mij meer bezig en geven meer spanning dan de moeilijke kwesties waar ú voor staat. Als alles klaar is, zal ik me terughaasten naar Engeland, vooral wanneer u, in uw edelmoedigheid intussen iets heeft geregeld om mijn geest en lichaam, vermoeid van de inspanningen, mee te verkwikken. Vaarwel zeereerwaarde heer aan wie ik me geheel en al toewijd en opdraag.

Bazel, 30 augustus 151[6]

349 *Van Nicolaus Gerbel*
Straatsburg, 31 augustus 1515

Nicolaus Gerbel aan de heer Erasmus, gegroet

Ik ontving je elegante brief, waarin je een paar passages ophelderde die ik nogal duister vond. De laatste aantekening die je maakte over het woord ‘scatens’, zal ik in haar oorspronkelijke helderheid herstellen. Wij werken allebei[1.] met de grootste zorg aan je boek; alles is nu volop in bedrijf en ‘de zoete honing geurt naar tijm.’[2.] Want wat zullen je *Lucubrationes* anders zijn dan honing, bloemen, een zee van goede dingen? Als mijn ogen me niet helemaal bedriegen, zal het boekje je uitstekend bevallen. Er is één ding waar ik erg bang voor ben: dat je me een slechte observator vindt, want met dat handschrift van je dwing je me dikwijls te gissen. Dikwijls moet ik mijn zware hoofd naar alle kanten draaien voor ik ontdek hoe ik sommige dingen moet benoemen. Maar het belang voor de studenten, de vele in het verhaal verborgen rijkdommen en mijn toegewijde liefde voor Erasmus, maken dat het me allemaal licht valt. Bovenal zal ik je blijven bezweren niet op te geven, niet te wijken, niet de last af te leggen, maar ervoor te zorgen dat Christus wordt geprezen, groeit, bloeit en zich vermeerdert. Als ik iets voor je kan betekenen, dan kun je je niet voorstellen waartoe ik allemaal bereid ben, hoe graag ik alles zal doen wat jij mij vraagt. Wat mijzelf betreft: ik vraag dat ik niet tevergeefs van je houd. Niet dat ik uit ben op een gelijke beloning of geschenk; ik wil alleen graag dat jij ook van mij houdt en me niet vergeet. ‘Waarom moet je me daartoe aansporen?’ vraag je. Ik weet dat jij niet op mijn

3. *De octo orationis partium constructione* (zie brief 341) en *Jani Damiani Senensis ad Leonem X de expeditione in Turcas elegeia* (Bazel: Froben, 1515).
1. Gerbel en Matthias Schürer.
2. Vergilius, *Georgica IV*, 169.

raadgevingen zit te wachten, noch voor je werkzaamheden voor de studenten, noch voor je genegenheid voor je vriend Gerbel; dat kun je allemaal zelf beter onderkennen en uitvoeren, als je wilt. Maar omdat er geen beter onderwerp bij me opkwam, vond ik het gewoon erg prettig je deze woorden te schrijven, die je aan Gerbel herinneren. Vaarwel en beste wensen, en laat me wat horen over het Nieuwe Testament en over je boek[3.] dat in Bazel wordt gedrukt. Nogmaals, vaarwel.

Straatsburg, 31 augustus 1515

Binnen een paar dagen zullen wij, als alles goed gaat, de laatste hand leggen aan *Lucubrationes.* Het verbaast me erg dat we niets van Rhenanus horen. Misschien schaamt hij zich voor me, of heeft hij een andere reden om niet te antwoorden. Zorg goed voor jezelf. Binnenkort zul je nieuws horen over onze vriend Reuchlin wat je veel plezier zal doen. Een geleerde, zeer kundig in Hebreeuws, Grieks en Latijn, heeft een werk geschreven in zestien boeken om hem te verdedigen tegen die witte zwartrokken.[4.] Zorg goed voor je gezondheid en schrijf me gauw.

350 *Aan Richard Pace*
Bazel, 4 september [1515]

Aangezien Erasmus' annotatie van Hieronymus nog niet voltooid is, komen alleen 1514 en 1515 in aanmerking voor de datering. Het laatste jaar ligt voor de hand: de brief is geschreven naar Londen, en Pace was in 1514 nog in Italië. Waarschijnlijk werd hij samen met brief 348 verstuurd.

Pace was een priester die carrière had gemaakt in de diplomatieke dienst na een opleiding in Oxford en in Italië. Hij ontmoette Erasmus voor het eerst in 1508, in Italië. Van 1509 tot 1515 was hij secretaris van kardinaal Bainbridge in Rome. Na de moord op Bainbridge keerde hij terug naar Engeland. Hij trad in dienst van Wolsey en dus in die van de koning die hem regelmatig op diplomatieke missies uitzond.

3. Misschien *Jani Damiani... elegeia.*
4. De franciscaan Galatinus (Peter Monggius) verdedigde Reuchlin in zijn *Opus de arcanis catholicae veritatis*, dat in 1515 al in onvolledige vorm circuleerde. Reuchlins inquisiteurs behoorden tot de dominicanen, die een zwarte mantel droegen over hun witte pij.

Erasmus aan zijn vriend Pace, gegroet

Gezien je oprechte karakter heb ik er alle vertrouwen in, mijn beste Pace, dat je voor altijd een vriend voor me zult zijn en dat die vriendschap niet zal verkoelen naarmate je meer succes hebt.[1.] En ik hoop dat je steeds succesvoller wordt. Als mijn notities[2.] al zijn aangekomen, zoals ik denk, berg ze dan goed op of, wat ik liever zou willen, geef ze bij More af totdat ik er weer om vraag. Zorg er alsjeblieft voor dat mijn betrekkingen met Linacre en zo mogelijk ook met Grocyn vriendschappelijk blijven. Ik schrijf dit niet omdat ik ergens bang voor ben of dat ik iets van hen verwacht, maar omdat ik dergelijke mensen altijd als vriend zou willen hebben. Zij hebben mijn loftuitingen niet nodig, maar toch durf ik te beweren dat er in Engeland niemand is die meer sympathie voor ze voelt en die hen met meer eer vermeldt dan Erasmus. En ik heb geen zin in herinnering te brengen wat ieder van hen tegen mij heeft aangericht;[3.] wie hen daartoe bracht weet ik niet. Dat is echt zo en niet alleen maar een vermoeden en gissing van mijn kant, trouwens, al lang geleden bespeurde ik zoiets. Maar wij zijn allen mensen; ik zal mezelf altijd gelijk blijven en hun zo talrijke weldaden afwegen tegen dat ene onrecht. Linacre vermeldde ik eervol in mijn aantekeningen bij Hieronymus. Het zou heel gewoon zijn als ik veracht wie mij veracht en haat wie mij haat. In de letteren is het loffelijker met elkaar te wedijveren in dienstbetoon, niet in haat. Zorg er bij de aartsbisschop van York voor, als je de kans hebt, jezelf te helpen. Zorg goed voor je gezondheid.

Bazel, 4 september [1519]

351 *Van Nicolaus Gerbel*
Straatsburg, 9 september 1515

Nicolaus Gerbel aan de heer Erasmus, gegroet

In mijn vorige brief[1.] meldde ik je wat Lachner en ik zijn overeengekomen en wat ik heb beloofd te doen; dat het allemaal zo lang duurt, komt door gebrek aan koetsiers, die allemaal naar de markt van Frankfort zijn vertrokken. Ik zal de reis zo snel mogelijk aanvangen, maar het zou me goed van pas komen als jij me intussen een briefje schrijft over hoe de zaak waarover je het had er

1. Bij zijn terugkeer naar Engeland in 1515 trad Pace in dienst van Thomas Wolsey.
2. De *Antibarbari*.
3. Misschien door Erasmus' betrekkingen met zijn Engelse beschermheren te verstoren; vgl. brief 388.

1. Deze brief is verloren gegaan. Lachner had klaarblijkelijk voorgesteld dat Gerbel naar Bazel zou komen om op te treden als corrector van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament.

voorstaat. Als je namelijk mijn hulp niet nodig hebt - die stelt bij zoiets toch al weinig voor -, of van mening veranderd bent of als iemand anders geschikter is, dan zou ik me de uitgaven besparen. Maar als je anders oordeelt, zal ik met alle plezier doen wat je me opdraagt. Schrijf me toch maar even als je het niet al te lastig vindt.

Ik heb een zeer fraaie brief vol oprechtheid en trouw van Rhenanus[2.] ontvangen, gelezen en met kussen overdekt. Hij had bepaald een waardig antwoord verdiend, maar de bode was zo gehaast dat ik er geen kans toe zag. Daarom, als je het niet erg vindt, aan jou de dringende vraag: betuig hem uit mijn naam de grootste dank voor zijn vriendelijkheid, zijn bewonderenswaardige toewijding en zijn vriendschap voor me. Voeg er aan toe dat ik hem wel duizendmaal gelukkig heb geprezen. Vaarwel en beste wensen.

Straatsburg, 9 september 1515, in haast

352 *Van Nicolaus Gerbel*
Straatsburg, 11 september 1515

Nicolaus Gerbel aan Erasmus van Rotterdam, gegroet in Christus Jezus

Ik ben nog niet vergeten, zeergeleerde Erasmus, wat ik jou en vervolgens ook aan Lachner beloofde. Niets anders houdt me echter tegen dan dat er tot nu toe geen enkele voerman was, met wie ik naar Bazel kon reizen om daar uit te zoeken hoe ik aan je opdrachten en wensen tegemoet kan komen. Je bediende vertelde me iets over de wijze waarop je je werk dacht te laten drukken. Dus met wat voor bladspiegel, welke letter, en ook in welke volgorde: de ene kolom naast de andere, met om en om Grieks naast het Latijn en Latijn naast het Grieks. Wel, zeergeleerde Erasmus, ik ben erg bang dat zo'n opzet je mettertijd steeds minder zal bevallen. Daar zijn verschillende redenen voor, die ik je als aan mijn beste vriend wil schrijven. Je weet immers dat ik altijd buitengewoon enthousiast geweest ben voor dit project; ik kan alleen maar juichen als ik de dag mag meemaken waarop die nieuwe zon gaat schijnen over de aardbol; verder weet ik dat je het niet erg zult vinden als ik wat onbezonnen en onvoorzichtig schrijf, want je weet heel goed in wat voor geest ik dat doe.

2. Ook deze brief is verloren gegaan.

Allereerst denk ik dat de mensen, die al wat gevorderd zijn in de Griekse letteren, het je niet in dank afnemen als de kolommen naast elkaar staan, aangezien ze het Latijn niet nodig hebben. Daarnaast zal het beeld, als het alleen in het Grieks is gezet, mooier en acceptabeler zijn. Als je vindt dat dit belangrijk is voor mensen die geen Grieks kennen en voor beginnelingen, dan zullen zij het toch enigszins als een bezwaar voelen als in de rechterkolom de Latijnse tekst er steeds bij hangt. Iemand die niet zo geleerd is, kijkt liever naar wat hij kent, geleerd heeft en begrijpt dan naar wat moeilijk voor hem is of zelfs helemaal onbekend. Daarbij zien we gewoonlijk dat de Griekse tekst, gescheiden van de Latijnse, gemakkelijker wordt opgenomen en beter beklijft: de geest is dan maar met één ding bezig. Het is ook niet zoveel werk om, als je het Latijn met het Grieks wilt vergelijken, een beetje te bladeren, want niet zelden is het vergelijken van de teksten juist vruchtbaarder wanneer het enige moeite kost. Veronderstel eens dat je het werk in dezelfde vorm giet als Aldo deed bij Gregorius van Nazianze,[1] zal dan ook nog maar één geletterde, wanneer hij op reis gaat naar Italië, Frankrijk of Engeland, het Nieuwe Testament meenemen in het Grieks en met, in hetzelfde deel ook de Latijnse tekst, stel dat dat mogelijk is en hij zo'n exemplaar op de kop kan tikken? Dat kan hij niet doen als het boek is erg groot is en van een indrukwekkend formaat. Het zal er ook niet zo fraai uitzien als wanneer de boeken op zichzelf staan, elk schitterend in eigen waardigheid, prachtig in eigen majesteit. Wat is er geweldiger dan dat de geleerden zich niet ergeren aan een steun voor de minder geleerden, en anderzijds de minder geleerden blij zijn als ze ooit die steun niet meer nodig hebben? Ik zou nog veel andere bezwaren kunnen opwerpen, maar ik zie slechts één punt dat jij kunt aanvoeren, namelijk dat het gemakkelijker is het Latijn met het Grieks te vergelijken; mij lijkt evenwel dat dit beter en degelijker gedaan kan worden als iemand eerst het Grieks - en alleen dat - heeft geleerd. Want dan zal men met meer zekerheid vergelijken en duidelijker begrijpen.

Je moet de dingen die ik hier aanvoer goed opnemen, zeergeleerde Erasmus. Want ik twijfel er niet aan dat je de kwestie heel wat preciezer hebt overdacht, heel wat behoedzamer tot een besluit bent gekomen en met heel wat meer succes zult voltooien dan wat ik, die weinig of niets begrijp, je zou kunnen aanraden. We moeten er toch nog maar eens uitvoerig samen over spreken, liefst zo gauw mogelijk. Vaarwel en mijn beste wensen, zeer uitmuntende Erasmus, en houd van me.

Straatsburg, 1515, 11 september

1. Manuzio drukte de Griekse en Latijnse tekst van Gregorius van Nazianze, *Carmina* (juni 1504) op afzonderlijke vellen.

Groet namens mij Beatus Rhenanus, die uitstekende en geleerde man, en ook Johann Froben. Ik zal tien Erasmussen[2.] meenemen, een geschenk van Schürer aan Erasmus.

353 *Van Johann Witz*
Sélestat, 12 september [1515]

Johann Witz aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb er maar niet genoeg van kunnen krijgen mijn geest te verrijken met de lezing van de *Lucubrationes*[1.] deels door jou, deels door andere geleerden van buitengewone naam geschreven, die onze vriend Froben me enige tijd geleden stuurde; de bijdragen van de anderen zijn heel wat minder dan de jouwe en hebben me dan ook navenant minder genoegen gedaan, maar ze lijken mij wel dagelijks hongeriger te maken. Toch denk ik dat zij niet minder succesvol zijn dan de jouwe, aangezien ze in de praktijk niet alleen met de jouwe zo nauw zijn verbonden, maar ook deel zullen hebben aan jouw roem en eer en voor altijd levend zullen blijven. Hoeveel bovendien mijn geboorteplaats die je met de grootste lof hebt overladen,[2.] aan jou te danken heeft, hoeveel vooral ook Witz, van wie je verkondigt dat hij Athene waardig is - om van de anderen maar te zwijgen - aan jou te danken heeft, ik zie niet hoe ik dat adequaat kan verwoorden; wie wil immers in gelijke weldaden wedijveren met de man die door het nageslacht zal worden bewonderd? Het is dus veiliger als een ondankbare te sterven dan voortdurend mezelf te kwellen met het vurige verlangen iets terug te doen en intussen het gevaar te lopen mijn reputatie te grabbel te gooien.

O ja, beroemde vriend, laat me je nog even zeggen hoe blij en voldaan mijn leerlingen zijn dat zij nu al dat georakel van anderen achter zich kunnen laten en veilig onder jouw leiding de ware kennis van het Latijn kunnen verwerven.[3.] Ik ben bereid het geld in te zamelen voor de boekjes van Froben. Wil je hem uit mijn naam groeten evenals mijn vriend Beatus aan wie ik, van-

2. Tien exemplaren van de *Lucubrationes.*
1. *Jani Damiani... elegeia*, een uitgave die de brieven 333, 334, 335 en 337 van Erasmus bevat. Het is de enige uitgave waarin Erasmus zijn eigen werk combineerde met dat van andere geleerden.
2. In de *Encomium Selestadii,* gedrukt aan het eind van *Jani Damiani... elegeia*; nu Carmen 53 in de editie van Harry Vredeveld, *Opera omnia Erasmi Roterodami I*, 7 (Amsterdam, 1995).
3. Een verwijzing naar *De octo orationis partium constructione* (zie brief 341).

wege het plotselinge vertrek van de bode, nu niet kan schrijven. Ik hoop dat de Amerbachs het goed maken evenals John de Engelsman,[4.] een jongeman wiens uitstekende talenten het ten volle verdienen in het gezelschap van Erasmus te verkeren. Vaarwel, grootste sieraad van de wereld en denk af en toe aan je vriend Witz.

In grote haast vanuit Sélestat, 12 september

Groeten van de oude Wimpfeling met zijn mooie grijze haren, groeten ook van Margareta, mijn enige echte liefde.

354 *Van Johann Witz*
Sélestat, 15 september 1515

Johann Witz aan de heer Erasmus, gegroet

De man die je deze brief brengt, zeer geëerde Erasmus, verdient het nader met je kennis te maken, enerzijds omdat hij buitengemeen begiftigd is met een goed karakter en geleerdheid, anderzijds omdat hij niets liever wenst dan het gelaat van Erasmus, dat wil zeggen de geleerdste van de geleerden, te aanschouwen. Zijn naam is Icolampadius,[1.] wat al aangeeft dat hij niet onbekend is met de Griekse literatuur. Hoe groot eveneens zijn kennis van de theologie is, kan men gemakkelijk hieruit afleiden dat hij zeer geleerde werken schrijft, waarin tegelijkertijd God nooit ver te zoeken is. Daarbij komt nog dat de man een buitengewone kennis heeft van de Hebreeuwse taal. Wil jij hem zo ontvangen dat hij merkt dat de onnozele brief van Witz toch enig gewicht bij jou in de schaal heeft gelegd? Onze vriend Wimpfeling laat je hartelijk groeten. En wees ook zo goed Rhenanus, de Amerbachs en Froben uit mijn naam te groeten. Als ik ook iets over vrouwen mag zeggen, mijn Lucretia, het dierbaarste wat ik heb, groet je. Maar ik zie je al lachen.

Vaarwel, vanuit Sélestat, 15 september 1515

4. John Smith.
1. Oecolampadius (Johann Hussgen van Weinsberg) kwam op 21 september 1515 in Bazel aan. Tijdens de winter hielp hij Erasmus met diens uitgave van het Nieuwe Testament.

355 *Van Johann Kierher*
Spiers, 16 september 1515

Johann Kierher van Sélestat aan de heer Erasmus, gegroet

Al heel lang, zeergeleerde en welsprekende Erasmus, ken ik je vriendelijkheid en beminnelijkheid voor de minnaars van de schone letteren. De veelzijdige en beroemde werken van je genie tonen deze en vele andere goede eigenschappen. Pas sinds de tijd die je hier in Spiers zo genoeglijk met ons doorbracht, heb ik echter ervaren hoe gemakkelijk je met iedereen omgaat. Je trad ons zo vriendelijk en zo charmant tegemoet dat je bij allen een enorm verlangen achterliet om je beter te leren kennen en vereren, wat duidelijk daaruit blijkt dat allen als uit één mond Erasmus loven, bespreken, prijzen, steeds weer verklarend dat hij de enige echte geleerde, en een waarlijk bescheiden en aangename gast is. Ze vinden dat hen een goddelijke gave te beurt is gevallen, niet alleen omdat ze kennis met je konden maken, maar ook - want zo vriendelijk ben je - konden genieten van je gezelschap. Aangezien de zaken zo staan, richt ik me tot je in de vaste overtuiging dat ik iets wat ik je ga vragen voor een gemeenschappelijke vriend, zonder veel moeite, van je gedaan kan krijgen. Onlangs stuitte mijn vriend Maternus,[1] die het voorrecht had in Spiers jouw gastheer te zijn, op een passage bij de heilige Hieronymus, in het voorwoord van *Contra Jovinianum*, waarin het gaat over cijfers van huwelijk, weduwschap en maagdelijkheid. Op een subtiele, dus nogal duistere manier, werkt hij die cijfers uit op zijn vingers, waarbij hij uitlegt dat door een combinatie van de vingers en door ze op een bepaalde manier te buigen de Ouden het getal dertig, zestig, of honderd wilden aangeven. Deze manier van tellen was duisterder voor ons dan - naar men zegt - de cijfers van Plato, dus Maternus begon wat theologen te raadplegen. Godallemachtig, de nietszeggende, onbenullige antwoorden waarmee die kwamen aanzetten! Ze hebben duidelijk geen zin de belangrijkste kerkvaders te lezen en buigen zich liever over allerlei onbeduidende, doornige en frivole vraagstukjes. Dat verbaasde me ook in het geheel niet, want wat kan een ezel aanvangen met een lier? Teleurgesteld besloot Maternus toen - hij is in dergelijke dingen nogal koppig - de kwestie aan jou voor te leggen, want jij, met je enorme geleerdheid, moést het wel weten. Wij juichten dat allen van harte toe. Omdat jij en ik al heel lang goede vrienden zijn, wilde Maternus graag dat ik voor deze gelegenheid zou optreden als zijn woordvoerder; ik gaf hem zijn zin en nam deze taak met veel genoegen op me.

1. Maternus Hatten.

Daarom vraagt hij, of liever vragen en bezweren wij je, zeer welsprekende Erasmus, indien de tijd en je drukke bezigheden - die zeer zwaar zijn, we weten het - het je mogelijk maken, om deze hieronymiaanse, en voor ons gordiaanse knoop door te hakken, want als je het wilt, kun je dat. Er zijn twee prikkels die je er toe zouden moeten brengen dit, wat zo helemaal op jouw gebied ligt, graag te doen. De eerste is onze grote dankbaarheid voor deze vriendendienst. De tweede is dat je, door deze passage te verklaren, de voze arrogantie van de theologen breekt en die sissende koppen van hen die altijd gekant zijn tegen de betere studies, verplettert zoals Hercules dat deed bij de slang. Als je met ons zeer eerzame verzoek instemt, wat jouw roeping en onze grote eerbied voor jou vereisen, dan hoop ik dat het je nooit zal spijten ons die goedheid te hebben bewezen. Wij van onze kant zullen alles doen wat voor jou van belang kan zijn, wat je maar wilt, als dat binnen ons vermogen ligt. Vaarwel, enig sieraad der letteren, en neem het Kierher niet kwalijk dat hij je durfde lastig te vallen.

Je grote bewonderaar, Thomas Truchses, die je een keer voor een maaltijd heeft uitgenodigd, en ook Maternus zouden graag eens wat voor je willen doen. Zij wensen jou gezondheid toe en een lang leven om de letteren te bevorderen.

Spiers, 16 september 1515

356 *Aan Pieter Gillis*
[Bazel, september 1515]

Erasmus aan zijn vriend Pieter Gillis

Ik vraag me af wat er in de geest van die galgenbrok[1] van me is opgekomen, dat hij zo plotseling uit jullie streek is vertrokken, want ik had hem nog op diezelfde dag vanuit Mechelen geschreven wat ik van hem verlangde. De waardeloze vent dwaalde maar wat rond, van jou naar Mechelen, toen naar Brussel en Leuven en ten slotte naar Diest. Na een maand keerde hij hier terug, zonder kleding en tien goudstukken armer; ik heb het monster dus ontslagen.

1. Kennelijk een bode.

Zorg dat de brief, die ik heb ingesloten, bij de kanselier[2.] arriveert. Ik heb wat brieven uitgegeven, onder andere mijn antwoord aan Van Dorp, en ik was van plan zijn brief[3.] er aan toe te voegen als je die aan mijn bediende had meegegeven, zoals ik gevraagd had. De boekhandelaar zal je het boekje brengen. Mijn *Handboek van de christensoldaat* en nog een paar werkjes worden op het ogenblik gedrukt. Het Nieuwe Testament lag al klaar om gedrukt te worden, maar het werk is onderbroken omdat ik geen corrector kan vinden. Zodra ik een beetje tijd heb, zal ik je huwelijksgedicht[4.] uitgeven. Ik blijf hier tot de maand november. Vaarwel en de groeten aan je familie, mijn beste vriend.

[1518]

357 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg im Breisgau, 21 september [1515]

Beveelt zich aan. Wanneer houd je eens op, grote man, Zasius met al je weldaden te overladen? Terwijl ik je nog niet de schaduw van een dienst, laat staan een echte dienst bewijs, ben jij zo buitengewoon vriendelijk om me te overstelpen met de meest gewenste, de prachtigste gaven. Maar de weidsheid van je bewonderenswaardige geleerdheid is geen reden om je rijke vrijgevigheid in te perken, en zoals de Germaanse wereld en misschien zelfs Italië jouw gelijke niet heeft in de humanistische wetenschap, zo zul je altijd ook op de eerste plaats komen wat vrijgevigheid betreft. Uiteindelijk is dát de ware humanitas, wanneer deze gevoed wordt door een oprechte toewijding aan meerdere studies. Aangezien ik echter niets heb om je voor je vele, prachtige gaven te danken, verplicht ik me om me met hart en ziel te onderwerpen aan je gezag en altijd aan jouw bevelen in onmiddellijke dienstbaarheid te gehoorzamen.

Overigens, aangezien ik het bruiloftsfeest van mijn dochter[1.] - laat het een goed en gelukkig voorteken zijn - zal vieren op 2 oktober aanstaande, vraag ik je met de grootst mogelijke aandrang om, als het niet bezwaarlijk voor je is, bij deze plechtigheid aanwezig te zijn. Als je komt zou je verwelkomd worden door vele uitmuntende mannen die grote aanhangers van je zijn en je zou mij een grote eer bewijzen. Mijn huis zou zijn deuren wijd openen voor een zo beroemde gast en de hele school zou door jouw aanwezigheid roem verwerven. Maar ik durf je niet met deze verplichting op te zadelen, terwijl je moet weten dat ik Desiderius, als hij zich verwaardigt te komen,

2. Jean le Sauvage.
3. Brief 304.
4. Zie brief 312, noot 3.
1. Clementia, geboren uit het eerste huwelijk van Zasius.

met mijn hele ziel zal ontvangen en ervoor zal zorgen dat de reiskosten je er niet van weerhouden. Mijn vriend Philipp[2.] had mij te verstaan gegeven dat hij niet zou vertrekken zonder een brief van mij, maar hij is toch weggegaan, daartoe gebracht, denk ik, omdat een of andere gelegenheid of noodzaak zich voordeed. Hij is tamelijk zwak van gezondheid - wat ik heel erg vervelend vind - maar overigens een goed en vriendelijk man. Ik heb nu deze brief meegegeven aan de toonder, mijn schoonzoon. Vaarwel, sieraad van de letteren en vorst der geletterden.

Van Freiburg, 21 september

Wil je Beatus Rhenanus, zo zeldzaam integer en geleerd, wat je maar kunt bedenken aan moois, vriendschappelijks en eervols zeggen bij wijze van groet. Ik wens uit het diepst van mijn hart dat hij de reis - als je eraan begint - met jou zal delen, evenals de eer die zal afstralen op mijn familie.

358 *Aan Ulrich Zasius*
[Bazel, eind september 1515]

De brief werd bezorgd door Philipp Engelbrecht die omstreeks 21 september van Freiburg naar Bazel reisde en spoedig daarna weer terugkeerde naar Freiburg.

Erasmus aan zijn vriend Zasius, gegroet

Als het op een of andere wijze mogelijk was uit deze tredmolen te ontsnappen, wat ik bijzonder graag zou doen, zou ik je liever niet tijdens de bruiloft bezoeken, zodat ik ongestoord van je gezelschap kan genieten. Hoe weinig tijd zou je, met al die mensen om je heen, aan mij kunnen schenken? Ik stuur je het *Handboek van de christensoldaat* dat pas herdrukt is. Beatus doet je de hartelijke groeten terug; Gerbel en Oecolampadius zijn ook hier. Vaarwel, zeergeleerde vriend. Ik bid dat de bruiloft van je dochter voor jou en de jouwen een bron van vreugde en geluk zal zijn.

Aan Zasius, de onvergelijkbare doctor in de rechten. In Freiburg

2. Philipp Engelbrecht.

359 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 1 oktober [1515]

Willibald Pirckheimer aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ook al zou ik het willen, ik kan niet uitdrukken met wat voor een genoegen ik je eerste brief[1.] heb ontvangen en nu ook je laatste;[2.] ik heb er vol verlangen naar uitgekeken en ze zijn me zeer dierbaar. En zelfs al zou ik wél de woorden vinden, dan zouden ze toch heel wat minder weergeven dan jij verdient en dan mijn dankbaarheid vereist. Ik beantwoordde trouwens al enige tijd geleden je eerste brief en liet daarin zien met hoeveel blijdschap ik je genereuze en openhartige aanbod van vriendschap, aanvaardde. Aangezien je toen schreef dat je naar Engeland zou gaan, gaf ik mijn brief[3.] mee met een Engelse onderhandelaar[4.] die in het gevolg van de keizer reisde. Nu je echter in Duitsland bent gebleven, heb je die brief waarschijnlijk niet ontvangen. Daarom herhaal ik in het kort wat ik toen schreef. Niet alleen ligt dat altijd op mijn lippen, het is ook een diepgewortelde overtuiging: voor geen enkele sterveling, zelfs niet voor koningen, heb ik zoveel achting als voor Erasmus, - al heel lang, vanwege zijn ontelbare verdiensten, een man naar mijn hart, maar nu, zoals hij zelf openlijk en welwillend heeft gezegd, echt mijn vriend. Ga dus door, Erasmus, onze zo gelukkig begonnen vriendschap met je zoetvloeiende brieven in stand te houden. Nergens kun je me meer genoegen mee doen.

Ik heb de dame[5.] die je mij aanbeval in je laatste brief met zoveel zorg omringd als zij mocht verwachten en als ik in staat was te geven. Wat zou ik niet allemaal voor jou willen doen? Groet onze gezamenlijke vriend Beatus. Hoe graag ik hem ook mag, ik ben toch een beetje jaloers dat hij voortdurend van jouw gezelschap kan genieten en vrolijk met je kan omgaan, wat mij is ontzegd. Maar toch heb ik diep in mijn hart - vast niet helemaal ten onrechte - het gevoel dat ik jullie beiden ooit zal ontmoeten en dat we dan als vrienden met elkaar kunnen verkeren. Moge het zo zijn!

Vaarwel, vernieuwer van de Latijnse taal, onthuller van de schone letteren, enig sieraad van ons Germanië.

Neurenberg, 1 oktober

1. Brief 322.
2. Deze brief is verloren gegaan.
3. Brief 326a.
4. Robert Wingfield.
5. De zuster van Johann Poppenruyter, aan wie Erasmus zijn *Handboek van de christensoldaat* opdroeg; zij verkeerde aan het hof van Mechelen, zie brief 362.

360 *Aan Andrea Ammonio*
Bazel, 2 oktober [1515]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Andrea Ammonio, gegroet

Ik had het hier heel goed naar mijn zin totdat de rook van de kachels die onlangs zijn aangestoken, het verpestte. Hieronymus maakt goede vorderingen. Eindelijk is men begonnen met het Nieuwe Testament. Ik kan niet blijven vanwege de ondraaglijke stank van de kachels en ik kan niet weggaan vanwege het werk. Zonder mij kan het onmogelijk worden voltooid. Onze Zwitsers zijn woedend op de Fransen, want die gaven hen op het slagveld niet beleefd voorrang,[1.] zoals zij dat enige tijd geleden met de Engelsen deden,[2.] maar sloegen ze uit elkaar met hun kanonnen. Heel wat minder keerden naar huis terug dan er vertrokken, in lompen, verminkt, gebroken en met hun vaandels aan flarden; en zo zijn er nu, in plaats van triomfliederen, dodendiensten.

Ik heb mijn brief aan Leo[3.] en aan een paar anderen laten drukken, maar met aanvullingen: als het een of andere respons oplevert die in het bijzonder mij aangaat, schrijf het me dan, maar voorzichtig. Als mijn gezondheid het toestaat, blijf ik hier tot Kerstmis; zo niet, dan ga ik naar Brabant of rechtstreeks naar Rome.

De bisschop van York heeft mij de prebende van Doornik gegeven, een geschenk dat geen geschenk is als er een nieuwe situatie ontstaat.[4.] Zijn gevolmachtigde[5.] is, via publieke aankondigingen, in Vlaanderen in de ban gedaan; zo groot is daar het ontzag voor Wolsey! De bisschop van deze plaats, een man van adel, geleerd en machtig, is in blakende gezondheid en triomfeert. Ik heb hem toch maar aanvaard, want niets is gemakkelijker dan iets op te geven.

Ik zou graag je epigrammen willen hebben, als dat mogelijk is; dat schreef ik je al. Je zult me deze korte brief wel vergeven, als je weet hoe overladen ik ben met dergelijk werk. Vaarwel, geleerde Ammonio en blijf voor Erasmus degene die je altijd geweest bent.

Bazel, 2 oktober [1513]

1. In de slag van Marignano op 13/14 september 1515.
2. De Engelsen hadden de Fransen verslagen tijdens de Sporenslag bij Enguinegatte (Guinegate) op 16 augustus 1513.
3. Brief 335.
4. Vanwege Erasmus' aarzelingen had Wolsey de prebende inmiddels aan een ander aangeboden. In 1518 moesten de Engelsen Doornik verlaten; de Fransman Louis Guillard bezette vanaf 1519 de bisschopszetel.
5. Richard Sampson.

361 *Aan Johann Kierher*
Bazel [oktober 1515]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Johann Kierher, gegroet

Aangezien je zelf een voortreffelijke geleerde bent en zoveel geleerde vrienden hebt, mijn beste Kierher, verbaast het mij dat je meende mij die vraag zo omslachtig te moeten stellen. Er is niets zo moeilijk of Hatten, mijn gastheer, krijgt het met drie woorden van me gedaan, als dat maar enigszins in mijn vermogen ligt. Over de manier waarop in de oudheid cijfers werden aangegeven door bepaalde gebaren met de vingers, zal ik iets optekenen uit de fragmenten van Beda. Het is te lang om hier te herhalen, temeer daar dat deel binnenkort zal verschijnen. Overigens, ik ben zelf geen voorstander van dat spitsvondig gewroet bij het uitleggen van cijfers en het staat niet vast of de manier van cijferen, zoals Hieronymus die heeft overgeleverd, dezelfde is als die van de joden.

Ik heb het zo druk met mijn studies en mijn werk, dat het mij niet mogelijk is verscheidene mensen te antwoorden. Groet hartelijk de heer Thomas Truchses, geleerd zonder vertoon en vriendelijk zonder klatergoud, en Hatten, een vriend met een hart van goud. Vaarwel Johann, buitengemene vriend.

Bazel [1516]

362 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 16 oktober 1515

Erasmus van Rotterdam aan de weledele heer Willibald Pirckheimer, sieraad van de letteren en van Duitsland, gegroet

Ik meen dat het aan een door het lot ingeplante neiging van mijn karakter te danken is dat ik zo bijzonder gesteld ben op mijn vriend Willibald. Beatus Rhenanus kan ervan getuigen dat ik, toen ik nog nauwelijks was begonnen aan je vertaling,[1.] onmiddellijk een nieuwe, warme genegenheid voor je voel-

1. Pirckheimers vertaling van Plutarchus, *De his qui tarde a numine corripiuntur* (Over degenen die laat worden bedorven door de goddelijke wil, Neurenberg, 1513). Pirckheimer had Erasmus gevraagd de vertaling na te kijken.

de. Nu voegen je brief en de prestaties van je genie dagelijks er iets aan toe. Je bent wel een heel zeldzame vogel in deze eeuw! Je paart een zo uitmuntende geleerdheid aan een zo grote luister van je fortuin en verder aan zoveel vriendelijkheid en menselijkheid dat je er geen bezwaar tegen hebt mij en mannetjes zoals ik in je vriendenkring op te nemen. Thomas More liet me, toen ik juist was teruggekeerd uit Engeland, in Brugge je vertaling zien,[2.] want hij fungeerde als afgevaardigde voor zijn koning en zijn volk in mijn land. Over je brief zei hij niets. Hij zei slechts in het voorbijgaan dat er mij een gestuurd was, maar niet door wie. Ik vermoed dat je de brief toevertrouwde aan sir Robert Wingfield,[3.] maar het verbaast me dat hij, hoewel hij me dikwijls in Engeland groette en op een dag ook een langer gesprek met me had, er nooit een woord over zei.

Ik denk dat je me zo overlaadt met lof - die ik niet, ook al was ik zeer onbescheiden, kan aanvaarden - met de vaste bedoeling dat ik wat meer zelfvertrouwen krijg. Ik word bedolven onder een dubbele last die, elk apart, een Hercules zou vereisen, niet een Erasmus. Behalve allerlei kleinere werkjes, tors ik Hieronymus op mijn schouders én het Nieuwe Testament, dat nu wordt gedrukt. De vrouw die ik je vanuit Mechelen heb aanbevolen, is de zuster van de man aan wie ik het H*andboek voor de christensoldaat* opdroeg. Het is onlangs in Straatsburg gedrukt. Ik heb er een commentaar aan toegevoegd op de psalm *Beatus vir*, opgedragen aan onze vriend Beatus Rhenanus; er bestaat geen grotere vriend. Ik zou het deeltje naar je hebben opgestuurd, als mij niet was verteld dat dat al was gebeurd. Deze brief schrijf ik niet alleen bedolven onder een ongelooflijke hoeveelheid werk, maar ook nog eens opgejaagd na een souper door het snelle vertrek van de koerier. Nog een ding: je kunt Erasmus overtreffen in geleerdheid en fortuin, maar in ijver en in liefde zal hij nooit onderdoen voor de onoverwinnelijke Willibald. Zodra de gelegenheid er is - en ik hoop dat dat spoedig het geval zal zijn - zal ik je hele boekdelen schrijven, niet alleen maar brieven. Beatus Rhenanus, waarlijk een vriend zoals Pythagoras wenste,[4.] dat wil zeggen mijn ziel, vraagt mij jouw graag aanvaardde groet met rente terug te geven. Vaarwel, grootste roem der letteren.

Bazel, laat in de avond van de dag van Sint-Gall

2. Ofwel van Plutarchus, *De vitanda usura* (Over het vermijden van woeker, Neurenberg 1515), ofwel van Lucianus, *De ratione conscribendae historiae* (Over de manier om geschiedenis te schrijven, Neurenberg, 1515). Thomas More kwam op 17 mei 1515 in Brugge aan, Erasmus enige dagen later.
3. Erasmus verwart hier Robert Wingfield met diens broer Richard.
4. Vgl. *Adagia I*, 1, 12.

363 *Van Wolfgang Angst*
Hagenau, 19 oktober [1515]

Wolfgang Angst van Keizersberg aan de heer Erasmus, gegroet

De Onbekende Mannen, zingend tot de mirteboom en in mijn nabijheid opgeschoten in onze barre woestijn, hebben moed gevat en willen je een bezoek brengen; terwijl ik er alles aan doe om dit te verhinderen, dringen zij steeds dreigender op me aan, zeggend dat niets Erasmus dierbaarder zou zijn, want droeg hij niet kort geleden, in Straatsburg, uit zijn hoofd een van zijn krachtiger geschriften voor en zijn zij soms geen familie van die lui die de Zotheid vroeger zo bekwaam verheerlijkte? Hun onbeschaamdheid was te veel voor me; ik heb de zeilen in de wind gehangen; nu is het aan jou een dagje gastvrijheid op te offeren aan mensen van wie je weet dat ze je zo graag willen ontmoeten. Erger je maar niet aan al dat belachelijke gedoe en veracht het ook niet; het ligt immers niet in de macht van Angst om jou, de geleerdste van alle mensen, iets waardigs te bieden behalve zijn goede bedoelingen. Vaarwel en het beste.

Haguenau, 19 oktober

364 *Aan Johann Witz*

Deze brief verschijnt nu onder nummer 391a.

365 *Van Ulrich von Hutten*
Worms, 24 oktober [1515]

De edelman en geleerde Ulrich von Hutten is een van de meest flamboyante persoonlijkheden uit de kring rondom Erasmus. Hij was een gevierd dichter en een vurig nationalist; omwille van de Duitse zaak zou hij de Reformatie omhelzen. Erasmus ontmoette Hutten voor het eerst in 1514 (brief 300) en was zo onder de indruk van hem dat hij hem vol lof vermeldde in zijn uitgave van het Nieuwe Testament. Hutten van zijn kant verwelkomde Erasmus als een nieuwe leider van Duitsland. Toen Erasmus weigerde Luther te volgen, beschuldigde Hutten hem van lafheid en verraad. In 1523 verdedigde Erasmus zich

hiertegen met zijn *Spongia adversus aspergines Hutteni* (Spons tegen de bespattingen door Hutten). Hutten overleed in hetzelfde jaar.

Ulrich von Hutten aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik geloof dat alle goden vertoornd op me zijn, want door hun wil ben ik al een paar jaar niet bij je geweest en trekken ze me steeds van je weg; als het lot het me toestond, zou ik me nauwer aan jou binden dan Alcibiades aan Socrates. Ja, waarom zal ik jou, Erasmus, eigenlijk niet de Duitse Socrates noemen, jij die voor onze literatuur evenveel betekent als hij voor de Griekse? Misschien kan ik je niet in álles behagen, want het vereist behoorlijk wat geluk om bij jou in de smaak te vallen. Ik zou het echter wel verdienen aan jouw voeten te zitten en van jou het Grieks te leren, je met aandacht te volgen, je nauwlettend te bestuderen, je zorgzaam te bewaken, eerbiedig te dienen, al je bevelen uit te voeren, bij de geringste wenk op te springen. Het zou jou niet misstaan als ik, een Duits ridder, je met een wonderbaarlijke toewijding en met ongelooflijke trouw zou dienen. Daaraan zou ik, Erasmus, verre de voorkeur geven, niet alleen boven een verblijf aan het hof, waartoe men mij tot mijn grote ergernis roept, maar ook, bij alle goden, boven deze tocht door Italië.

En om in het kort te vertellen wat ik me onlangs had voorgenomen: ik had besloten naar je toe te komen en zou je misschien gevolgd hebben tot in Engeland. De misplaatste vrijgevigheid van mijn familieleden verhinderde mij dit gezonde besluit uit te voeren: zij noemen het vrijgevigheid dat ze de kosten op zich nemen voor de rechtenstudie en daarom word ik nu naar Rome gestuurd. Ik schrijf dit onderweg, met het lawaai van veel disgenoten om mij heen. Vergeef me dus mijn improvisatie. Er zal geen gelegenheid zijn om je weer te zien. Met tegenzin ga ik naar een oord waar ik je niet kan zien en niet van je gezelschap kan genieten. En mijn metgezellen heb ik niet kunnen overhalen om Bazel aan te doen. Geen wonder, niet iedereen erkent jouw grootheid. Och, kon ik je maar overtuigen hoe hoog ik je acht!

Je zult binnenkort mijn gedicht, *Niemand* genaamd, te zien krijgen, dat misschien niet helemaal te misprijzen valt; in het voorwoord heb ik jou met ere vermeld, zoals juist en billijk is.[1] Ik ben helemaal hersteld van de koude koorts en ook van de kwaal aan mijn voet. Als je naar Italië komt, zal niets mij verhinderen je op te zoeken vanuit die gevangenis van de wet waarheen mijn familie me verbant. Als ik langs Bazel was gekomen, had ik je willen vragen mij aan te bevelen bij iemand in Rome; met je gebruikelijke vriendelijkheid,

1. De tweede uitgave van de *Nemo* (Niemand) verscheen in 1518 in Augsburg met een voorwoord aan Crotus Rubeanus, waarin Erasmus wordt vermeld. De eerste uitgave, zonder voorwoord, dateert van 1512.

had je me die dienst niet geweigerd. Beveel me anders, als je tijd hebt, in je brieven naar Rome aan bij iemand van de geletterden, niet om zijn ezels te schrobben of zijn paarden droog te wrijven, maar om tussen zijn boeken te zitten. Ik heb verder geen tijd meer.

Vaarwel, vanuit Worms, 24 oktober.

366 *Aan Ulrich Zasius*
[Bazel, oktober 1515]

Erasmus aan zijn vriend Zasius, gegroet

Ik schreef je via onze Philipp[1.] en ik gaf hem ook als geschenk een exemplaar mee van het *Handboek voor de christensoldaat*; ongetwijfeld zul je het een en ander hebben ontvangen. Ik bezwijk bijna onder het werk. De dubbele last, Hieronymus en het Nieuwe Testament, verstikt me zo dat ik denk dat Hercules minder te stellen had met de slang of met de kreeft. Toch kon ik het niet laten mijn onvergelijkelijke vriend Zasius een groet te sturen. Door al dat werk kan ik niet van mijn vrienden genieten, hoewel Duitsland er zoveel heeft te bieden, maar 'de godheid zal ook hier eens een eind aan maken.'[2.] Breng me op de hoogte of het jou en de jouwen goed gaat - des te vrolijker zal ik zijn. Vaarwel, zeergeleerde Zasius, doe mijn groeten aan Philipp.

Beatus doet je de groeten terug en eveneens en mét hem het hele gezelschap van geleerden hier.

Aan de uitmuntende doctor in de rechten Ulrich Zasius, zijn onvergelijkelijke vriend. In Freiburg

367 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 30 oktober 1515

Ulrich Zasius beveelt zich aan bij de heer Erasmus

Acchatius,[1.] de bezorger van deze brief, grote Erasmus, bracht mij een groet in je eigen woorden, een zeer welkome groet, maar toch had ik verre de voor-

1. Philipp Engelbrecht.
2. Vergilius, *Aeneis I*, 199.

1. Het is niet bekend om wie het gaat.

keur gegeven aan zo'n zoetvloeiende brief van je. Ik wijs je daar echter met schroom op, zodat je niet denkt dat ik te pas en te onpas van je vriendelijkheid misbruik wil maken. Ik weet dat de moeilijke en eerzame werkzaamheden om de steeds groeiende literatuur in ons Germanië met al je krachten te doen floreren, je ophouden zodat het geen wonder is dat je maar zelden schrijft, vooral aan een duidelijk onbelangrijk persoon als ik die al tevreden moet zijn als je hem van tijd tot tijd bij name noemt. Overigens, wat je in je laatste, zeer elegante brief,[2.] afsmeekte voor het huwelijk van mijn dochter, aanvaard ik meer als een orakel dan als een voorteken, alsof deze zegen afkomstig is van een of andere goddelijk wezen; want waarom zou ik je niet als een godheid vereren, als we in jou alles zien wat God of de natuur aan menselijk of goddelijk schoon konden bijeenbrengen in een levend mens? Als je met je aanwezigheid de huwelijksplechtigheid had opgeluisterd, dan had ik me echt gelukkig geacht. Je hebt me echter de hoop gegeven dat je ooit zult komen. Wij, die allemaal het beste met je voorhebben en die je allemaal schatplichtig zijn, zien daar met verlangen naar uit; want er zijn hier veel goede mannen die je niet alleen willen zien, bij je willen zijn, met je willen spreken, je gezelschap willen houden, maar in jouw kamp, ik zeg in dat kamp van jou, de eed willen afleggen op jouw banier, ik zeg dat banier van jou, vorst van de meest uitgelezen studies. En als je niet snel hierheen komt, wel, dan zullen jouw onderhorigen, jouw getrouwe kudde, naar jou snellen.

Ik zou dat allang gedaan hebben als ik niet voortdurend te kampen had met mijn slechte gezondheid. Een vijand die niet aflaat en die mijn burcht belegert, mijn hoofd en oren, en die hem bijna had ingenomen, als niet de helpende hand van onze God mij steunde. Maar hoe zwak ik ook ben, ik blijf stug mijn studies voortzetten, het enige wat mij opbeurt en troost. Gerbel, een man van verfijnde geleerdheid - hij draagt zijn doctoraat met ere -, heeft mij een prachtig cadeau gegeven: het *Handboek* en enkele andere van je excellente geschriften. Jarenlang heb ik daarnaar verlangd: ik zocht ze door van alle kanten nieuwjaarsgiften te verzamelen. God geve dat ik ooit eens wat voor hem kan doen. Ik mag sterven als ik niet in alle opzichten van mijn dankbaarheid uitvoerig zal getuigen. Doe hem en verder Beatus Rhenanus, die ik zo graag mag, en Icolampadius, mijn meest oprechte vriend, de hartelijkste groeten. Graag zou ik ze schrijven, maar het tweede boek van *Over de oorsprong van het recht*,[3.] waarvan ik het commentaar bijna af heb, houdt mij op, zodat ik zelfs geen ogenblik waarin ik vrij ben van mijn lestaak, wil laten ontsnappen.

Vaarwel. Vanuit Freiburg, 30 oktober 1515

2. Brief 358.
3. *De origine iuris* werd gepubliceerd in Zasius' *Lucubrationes* (Bazel, 1518).

368 *Van Paul Volz*
Hügshofen (Honcourt), 30 oktober 1515

Paul Volz was sinds 1512 abt van de benedictijner abdij Hügshofen (Honcourt) bij Sélestat. Erasmus droeg in 1518 een nieuwe uitgave van het *Handboek van de christensoldaat* aan hem op, met een uitgebreid nieuw voorvoord (brief 858).

Paul, abt van Hügshofen, aan Erasmus, gegroet

Nu me de gelegenheid geboden wordt, moet ik wel een groet brengen aan een zo voortreffelijke man, aan Erasmus, ongetwijfeld de geleerdste onder de stervelingen. Gegroet derhalve, zeer dierbare vriend die zich bij alle geleerden verdienstelijk maakt, niet alleen door de veelzijdige eruditie die je met verve uitdraagt, maar ook vanwege je welbespraakte Moria en wijze Dwaasheid, die je ook nog eens vooral liet schitteren in je verdediging tegen Van Dorp.[1.] Jouw vrienden en de mijne, Jacob Wimpfeling en Johann Witz, lazen deze tijdens een diner bij me thuis en we moesten er vol bewondering erg om lachen; in plaats van het diner slurpten we die lectuur op en genoten ervan etc. Vaarwel in Jezus Christus; moge Hij je de kracht geven wat je begonnen bent te voltooien.

Haastig vanuit ons klooster op de 30e oktober 1515

Mijn beste wensen voor Beatus Rhenanus.

369 *Van Nicolaus Gerbel*
[Straatsburg, november 1515]

Nicolaus Gerbel aan de heer Erasmus, gegroet

Onze gemeenschappelijke vriend Matthias Schürer, zeergeleerde Erasmus, klaagt er voortdurend over dat hij steeds maar weer wordt opgejaagd door mensen die overal je boeken verhandelen en die, bijna met dreigementen, je *Parabolae* van hem eisen.[1.] Ik zei hem dat het je juist nu onmogelijk was ze opnieuw te corrigeren, omdat je al zo en van alle kanten overstelpt bent met werk dat je bijna geen adem meer kunt halen. Maar volgens Matthias moet

1. Brief 337.
1. Schürer zou in november 1516 de *Parabolae* herdrukken.

hij wel, wil hij zich die werkjes niet helemáál laten ontstelen door diegenen die als apen alles nabootsen. Hij zegt dat jij hem op het ogenblik geen grotere dienst kan bewijzen dan dat boekje te herzien, zodat hij het opnieuw kan uitgeven in een verbeterde versie, maar als dat niet lukt, moet hij het in ieder geval uitgeven naar het exemplaar dat jij hem een paar maanden geleden stuurde. Schrijf ons wat je kunt doen of wat je wensen zijn. Wij willen niets liever dan handelen naar jouw instructies. Probeer zo mogelijk aan de wensen van een zo trouwe vriend van de geleerden tegemoet te komen. Ik zal je heel graag mijn hulp, wat die ook voorstelt, ten dienste stellen.

Leef gelukkig en schrijf me hoe je het verder maakt. Beveel mij aan bij je dierbare en geleerde vrienden. Ook onze Rudolfinger beveelt zich, samen met de andere vrienden, bij je aan; ze willen steeds graag van mij horen hoe het gaat met je gezondheid en wat je nu onder handen hebt. Zij hebben veel verwachtingen van het Nieuwe Testament en van Hieronymus, waar zij allen naar uitkijken. Nogmaals, vaarwel.

370 *Van Jan Becker van Borselen*
Aarlen, 22 november 1515

Jan van Borselen aan de theoloog Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je brief van 1 oktober[1.] ontving ik een paar dagen geleden - overigens niet van de man die je opgedragen had hem te bezorgen omdat hij deze richting uitkwam, maar helemaal vanuit Leuven waar hij terechtkwam en aan mij is doorgestuurd. Zodoende kon ik niemand over jou ondervragen en ik vrees dat door de weinige tijd die nog rest tot je vertrek uit Bazel mijn brief niet meer bij jou terechtkomt; daarom maak ik het nu korter dan ik van plan was, want het is allesbehalve zeker dat ik een koerier vind die je nog daar aantreft.

Op de eerste plaats ben ik je buitengewoon dankbaar voor je bijzondere vriendelijkheid om me - en wel zo aardig - te schrijven, terwijl je toch overstelpt bent met werk en de afstand tussen ons zo groot is. Vervolgens vraag ik je om, als ooit de gelegenheid zich aanbiedt me weer te schrijven, me uitvoeriger te onderhouden over de stand van je zaken, je geschriften, en alle boeken die je uit het Grieks vertaalde en corrigeerde en waar je heen gaat. Ik krijg namelijk van tijd tot tijd berichten van vrienden uit Brabant dat jou daar een eervol en al beschikbaar ambt is aangeboden, met de mogelijkheid in welk deel van dat gebied ook je leven door te brengen en wel met een vast-

1. Deze brief is verloren gegaan.

gestelde, jaarlijkse en niet te versmaden toelage uit de schatkist van de vorst - en dat alle geleerden hopen dat je dat aanbod graag zult aanvaarden.[2.] En het is duidelijk dat, als je die post niet aanvaardt, je niet door onze regeerders wordt miskend - iets waar wij altijd over klaagden - maar dat jij het bent die op ons land neerkijkt en het veracht, tenzij je dat aanbod afwijst omdat je een lucratiever en eervoller krijgt aangeboden. Maar wat het ook is, als je al iets hebt besloten, zou ik dat graag willen weten. Want je schreef dat je tot december daarginds zou blijven, maar je vermeldde niet waar je dan naar toe zou gaan en daarom koester ik de vurige hoop, samen met vele anderen, dat je op die voorwaarde naar het lieflijke Brabant terugkeert om er de rest van je leven in roem en rust verder door te brengen. Ik wens dat ik die dag ooit kan meemaken.

Je wilt weten hoe het met mij gaat en je bent er weinig over te spreken, ja je keurt het af, dat ik oud zit te worden als privé-leraar. Ik herken daarin je oude genegenheid voor me en de gevoelens van een geliefd leraar die wil dat ik me bezighoud met eervoller en belangrijker zaken. Ik ben het ook volkomen met je eens dat ik ooit het onderwijs aan kinderen moet opgeven. Het is een taak die weinig in overeenstemming is met mijn leeftijd, maar ik word er vanuit mijn eigen streek nu al meer dan een jaar toe gedreven, bijna tegen mijn zin in, door zeer krachtige druk en grandioze beloften, vooral via de proost van Atrecht,[3.] aan wie ik eigenlijk uit dankbaarheid - een deugd waarin ik altijd wilde uitblinken - niets eerzaams meende te kunnen weigeren. Maar door mijn al gevorderde leeftijd, de voor mij nare ruwheid van deze streek en de bijna-afwezigheid van geletterd gezelschap, ervaar ik deze zaak en taak als heel wat zwaarder dan ik dacht. Ik zou hem beslist blijmoediger verrichten als ik zo gauw mogelijk deze post kon inruilen voor een of ander bekend gymnasium. Maar wanneer ik eenmaal ben begonnen staat het vast dat ik de opgenomen taak niet zal neerleggen, behalve wanneer mij een gunstige en vooral eervolle gelegenheid wordt geboden; ik zie daartoe spoedig een kans, als het niet mogelijk is tegen de volgende zomer ergens naar Frankrijk of Franche-Comté te verhuizen. Wat mijn gezondheid betreft, tot nu toe is die tamelijk goed; het klimaat en het voedsel hier verdraag ik zonder al te veel moeite.

Vaarwel uit de stad Aarlen in Luxemburg, 22 november 1515

2. Dit is de eerste vermelding van Erasmus' aanstelling als raadsheer van Karel V. Zijn benoeming volgde in januari 1516. Zijn honorarium van 200 gulden per jaar zou lang niet altijd worden uitbetaald.
3. Jérôme Busleiden.

371 *Van Jean Molinier*
Doornik, 23 november 1515

Jean Molinier aan de heer Erasmus, gegroet

De heer van York[1.] is op zijn schreden teruggekeerd - iets wat heel typerend is voor functionarissen van het hof. Hij heeft namelijk het kanunnikschap dat hij lang geleden aan jou had gegeven, aan een ander geschonken, de zoon van de koninklijke lijfarts,[2.] maar ik denk niet dat dat in de toekomst onbetwist zal blijven, als de gebeurtenissen een andere draai nemen. De bisschop van York zelf echter beloofde je hier een ander kanunnikschap, of zelfs een belangrijker, in Engeland. Mountjoy heeft mij dat persoonlijk verzekerd, hoewel iedereen rijk kan worden van dat soort beloftes. Ik kan je niet zeggen hoe aangenaam het mij en de meeste andere kanunniken geweest zou zijn, als een goede godin jou na zoveel uiteenlopende en rusteloze werkzaamheden, ten slotte hierheen had gevoerd, maar ik heb nooit gezien dat de rechtvaardige in de steek werd gelaten. Mountjoy zei ook dat hij spoedig naar Engeland zou vertrekken en wilde dat ik je daarvan zou verwittigen. Ik zal intussen toch het mandaat of de procuratie, zoals het wordt genoemd, bewaren voor het geval ik het nog in jouw voordeel kan gebruiken.

Je schrijft dat je Hieronymus goed opschiet. Ik kan nauwelijks in woorden vatten hoezeer ik ernaar verlang hem te zien, te lezen, te verwelkomen, tegelijk met je andere werken en het Nieuwe Testament. Ga derhalve zo door, mijn beste Erasmus, en wijd je met alle energie aan deze prachtige werken die jouw naam onsterfelijk zullen maken en je eeuwigdurende roem zullen opleveren. Maar doe het zo dat je altijd je gezondheid in het oog houdt, want het is voor de letteren van buitengewoon belang dat jou een lang leven beschoren is. Vaarwel dus en leef lang en gelukkig.

Vanuit Doornik, 23 november 1515

1. Thomas Wolsey.
2. Marcel de la More. Zie ook brief 360.

372 *Van Paul Volz*
Sélestat, 25 november 1515

Paul, abt van Hügshofen, aan Erasmus, gegroet

Toen ik de brief las die je aan de vooravond van Sint-Maarten[1] aan onze gemeenschappelijke vriend Jacob Wimpfeling stuurde via onze eveneens gemeenschappelijke vriend Johann Witz, ontdekte ik dat jij, na je uitbundige dankbetuiging voor een hele kleine dienst, wilde weten op welke passage in het voorwoord bij Ezechiel ik, zoals ik al eerder zei, zo dikwijls ben gestuit. Zij staat aan het einde van het voorwoord dat men in alle bijbels voor het boek van Ezechiel plaatst. Je leest daar in ongeveer deze bewoordingen - ik heb de tekst momenteel niet bij de hand -: 'En als mijn mededingers ook daarop afgeven, vrees ik dat het hun zal overkomen - in het Grieks is het duidelijker - phagolidori te worden genoemd, dat wil zeggen seneciaskauwers.'

Wat 'senecia' is, weet ik niet en ook na veel gezoek heb ik het nooit aangetroffen, behalve bij Lyra, de *Mammotrectus* en de *Catholicon* en dergelijke werken, die over dit woord allerlei onzin beweren. Bij Plinius, *Historia naturalis*, boek 25, laatste hoofdstuk, is senecio een plant die in het Grieks erigeron (peterselie) heet; maar ik zie niet in wat dat ermee te maken kan hebben. We begrijpen wel het Griekse spreekwoord 'scheldwoorden etend', dus scheldwoordeneter, zoals men ook spreekt van 'vleeseter' of 'viseter'. Dat kun je dan in het Latijn met één enkel nieuw woord vertalen als 'beschimpingeneter', dat wil zeggen 'zwelgers in scheldwoorden', 'verslinders van beschimpingen', 'mensen die de mond vol hebben met schimpscheuten en scheldwoorden'. Neem dit maar zoals je goeddunkt en zoals past bij onze slome Minerva. Zorg goed voor je gezondheid zodat je nog velen van nut kunt zijn. Het ga jou en alle vrienden goed bij het allerzoetste kind Jezus.

Vanuit Sélestat, op het feest van de heilige Catharina 1515

373 Aan de lezer
Bazel, [ca. december] 1515

Erasmus schreef deze tekst als voorwoord bij de annotaties bij zijn eerste uitgave van het Nieuwe Testament, het *Novum Instrumentum* (Bazel, Froben, 1516). In deze uitgave stond Erasmus' Latijnse vertaling tegenover de Griekse tekst zoals Erasmus die had gereconstrueerd uit een aantal (tegenwoordig als weinig gezaghebbend beschouwde) handschriften. In de talrijke annotaties rechtvaardigde Erasmus de afwijkingen die zijn vertaling bood ten opzichte van de tot dan toe gangbare Vulgaatteksten. Enkele zinsneden in de onderstaande tekst werden door Erasmus toegevoegd in zijn latere edities van het Nieuwe Testament.

1. 12 november; deze brief is verloren gegaan.

De heer Erasmus van Rotterdam aan de vrome lezer, gegroet

Hoewel ik het meteen al aan het begin van dit werk naar vermogen heb gedaan,[1.] lijkt het niet ongepast de lezer opnieuw in een paar woorden voor te bereiden op wat hij in van deze korte aantekeningen kan verwachten en op wat ik, denk ik, van hém mag verwachten. In de eerste plaats heb ik geen commentaren geschreven, maar enkel korte aantekeningen, die aan de duidelijkheid van de tekst bijdragen. Laat niemand dus als een brutale gast een diner verlangen in plaats van een lichte lunch en iets anders van me eisen dan wat past binnen de uitoefening van mijn taak. Dit is voor het ogenblik de rol die ik op me heb genomen. En zoals ik me moet houden aan het onderwerp, zo mag ik van de oprechte en hoffelijke lezer, of zo men wil de welwillende toeschouwer, verwachten dat hij de spelers gunstig gezind is en zich schikt naar het spel zoals dat nu gespeeld wordt.

Ik heb het Testament dat wij het Nieuwe noemen, met alle mogelijke zorg en de meest passende tekstgetrouwheid verbeterd, in de eerste plaats naar de Griekse grondtekst. Niet alleen het voorbeeld van beroemde theologen spoort ons aan daarnaar terug te gaan, maar ook roepen Hieronymus en Augustinus herhaaldelijk daartoe op en pauselijke decreten bevelen het zelfs uitdrukkelijk. Vervolgens boog ik me over de betrouwbaarste en oudste Latijnse manuscripten. De uitmuntende priester van de goddelijke filosofie John Colet, deken van Saint Paul's in Londen, toonde me er twee in een dusdanig oud handschrift dat ik opnieuw moest leren lezen en weer als een kind in de schoolbanken de letters moest leren. De doorluchtige vrouwe Margaretha, tante van keizer Karel, verschafte mij een derde manuscript, dat ik vaak als tekstgetuige aanvoer, met de aanduiding Gouden Codex: het is geheel in goud gebonden en prachtig geschreven in gouden letters. Het oude, befaamde Donatianuscollege te Brugge toonde me kort daarop een paar fraaie, zeer vroege manuscripten. Eerder al had ik handschriften gekregen van de zeergeleerde gebroeders Amerbach, plus, van het college Corsendonck[2.], een schitterend gecorrigeerd exemplaar. De aangebrachte verbeteringen berusten dus niet op de luimen van onze fantasie, maar op de betrouwbaarheid der vermelde handschriften, en op andere soortgelijke teksten die ik hier niet allemaal hoef op te sommen. Ten slotte ging ik te werk aan de hand van citaten, verbeteringen of verklaringen van de, naar ieders oordeel, meest gezaghebbende schrijvers - Origenes, Chrysostomos, Cyrillus, Hieronymus, Ambrosius, Hilarius, Augustinus, Theophylactus, Basilius,

1. In zijn *Apologie*, het voorwoord bij zijn vertaling van het Nieuwe Testament.
2. Augustijner priorij bij Turnhout.

Beda. Op verschillende plaatsen haal ik hun getuigenis aan, opdat de aandachtige lezer, wanneer hij ziet dat bepaalde verbeteringen overeenkomen met hun oordeel, mij ook zijn vertrouwen zal schenken bij passages waarbij zij, door welk toeval ook, geen aantekeningen plaatsten of me anderszins steunden.

Ik realiseerde mij dat het in de menselijke natuur ligt zich altijd en overal, maar vooral in de wetenschap, te verzetten tegen iets nieuws: de grote meerderheid vraagt nu eenmaal naar de oude smaak en het vertrouwde en bekende speeksel, zoals men zegt.[3.] Verder dat het, vooral tegenwoordig, veel gemakkelijker is om verbeterde boeken te bederven dan bedorven boeken te verbeteren. Ik voegde derhalve aan de herziene versie van de Heilige Schrift deze verantwoording van mijn correcties toe om de lezer tegemoet te komen, of om hem in ieder geval gerust te stellen, mocht hij zich aan iets storen. Mensen denken en oordelen nu eenmaal zeer verschillend! Ook deed ik het om mijn werk intact te houden, zodat later niemand in de verleiding komt weer te bederven wat met zoveel inspanning is hersteld. Als ik iets vond wat door de zorgeloosheid of onwetendheid van de afschrijvers of door de tand des tijds was aangetast, heb ik dat dus niet zomaar, maar pas na uitvoerig speurwerk in de juiste versie teruggebracht. Kwam er een duistere uitdrukking op mijn weg, dan verhelderde ik die; een ingewikkelde formulering, voor meerdere uitleg vatbaar, legde ik uit. Wanneer er verscheidene betekenissen mogelijk zijn door verschillen in de kopieën, een andere interpunctie of de meerduidigheid van de taal zelf, geef ik aan wat mij het meest waarschijnlijk lijkt, maar verder laat ik het over aan het oordeel van de lezer. En hoewel ik niet graag van de eerdere vertaler afwijk, wie dat ook was (bestaande tekst is immers van oudsher ingeburgerd en algemeen aanvaard), heb ik niet geaarzeld om daar waar hij overduidelijk had zitten slapen of wartaal uitsloeg, de lezer daarop te wijzen om aldus de waarheid te sauveren zonder iemand te belasteren. Duidelijke, soms wonderlijke grammaticale fouten heb ik verwijderd, maar verder volgde ik, voor zover mogelijk en mits de eenvoud er niet onder leed, overal de schoonheid van de taal. Waar het idioom of de zeggingskracht van het Grieks bijdraagt tot een beter begrip van het mysterie, heb ik niet nagelaten om dat bloot te leggen.

Ten slotte vergeleek en onderzocht ik de passages van het Oude Testament. Een behoorlijk aantal daarvan wordt telkens wanneer hun versie afwijkt van de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst, geciteerd naar de vertaling van de Septuagint ofwel uit de Hebreeuwse bronnen zelf. Dit lukte overigens, naar het spreekwoord der Grieken, niet zonder de hulp van Theseus,[4.] want niets stuit mij meer tegen de borst dan mij, gelijk de kraai van Aesopus,

3. *Adagia II, IV*, 19.
4. Theseus hielp Meleager tegen de Calydonische beer en Hercules tegen de Amazones; zie *Adagia I*, 5, 27.

te tooien met andermans veren. Bij de eerste editie van dit deel werd ik enorm geholpen door een man die niet alleen uitmunt in ware vroomheid, maar ook in kennis van de drie talen, kortom een echte theoloog: Johann Oecolampadius uit Weinsberg. Zelf was ik nog niet zover in het Hebreeuws gevorderd dat ik me het gezag kon aanmatigen die teksten te beoordelen.

Ik wist natuurlijk heel goed dat al deze kleinigheden, deze doornige details, heel wat meer arbeid dan roem met zich meebrengen en dat de schrijver voor dit soort werk gewoonlijk weinig dank ontvangt - terwijl de lezer er meer nut van ondervindt dan plezier. Maar als ik voor het algemeen belang zoveel vervelend werk heb willen verzetten, is het niet meer dan billijk dat ook de lezer, in zijn eigen belang, iets van zijn ergernis verbijt en in dezelfde geest waarmee ik trachtte anderen te helpen, voor zichzelf aan de slag gaat. Het zijn minieme details waarmee ik me bezighoud, ik geef het toe. Ze maken het echter mogelijk om met betrekkelijk geringe inspanning die grootse materie te behandelen - waarover al die verheven theologen met grote arrogantie, hun wangen opgeblazen, barstend haast van ijdelheid, zo dramatisch doen. Daar komt bij dat de belangrijkste zaken soms opnieuw nauwkeurig onderzoek verdienen, juist vanwege die allerkleinste details. Kleinigheden, maar we zien over dergelijke kleinigheden zelfs de grootste theologen lelijk struikelen en onzin uitkramen. Bij een aantal passages zal ik dat aangeven, niet om iemand belachelijk te maken - die ziekte blijve ver van het werk, ja zelfs van het leven van een christen - maar om de lezer met een paar voorbeelden mijn oprechtheid te bewijzen zonder iemand te kwetsen. Naar het woord van Horatius kunnen kleinigheden grote gevolgen hebben;[5.] laat niemand ze daarom afdoen als onzin. Bij het klaarmaken van voedsel zijn we hoogst pietluttig; wat onze kleding betreft ergeren we ons aan allerlei futiliteiten, in geldzaken is niets te onbenullig om er rekening mee te houden. Waarom hebben we dan alleen bij de heilige boeken een hekel aan diezelfde zorgvuldigheid en kan achteloosheid ons niet schelen? Op zichzelf immers al is de Heilige Schrift iets zo verhevens dat een waarlijk vroom man ook het kleinste detail juist met de meeste eerbied en aandacht dient te behandelen. Hij kruipt over de grond, zegt men, kwelt zichzelf met woordjes en lettergrepen. Maar hoe zouden wij ook maar één woord minderwaardig kunnen achten van Hem, die wij vereren en aanbidden als het Woord, temeer omdat Hij zelf getuigt dat ook de geringste jota of stip niet zomaar kan verdwijnen.[6.] De laagste eenheid noemt men letter; daarop steunt, als op

5. Horatius, *Ars poetica* 451.
6. Mattheus 5:18.

de basis, de mystieke betekenis. Het zijn losse stenen, maar deze stenen schragen wel de massa van een ontzagwekkend gebouw.

De heilige Hieronymus laakt enige uitmuntende Griekse schrijvers omdat zij in allegorieën spreken zoals het hun goeddunkt, met voorbijgaan van de historische betekenis,[7.] en betreurt het dat hijzelf in zijn jeugdige overmoed de profeet Abdias, wiens geschiedenis hij niet kende, allegorisch had geduid.[8.] Zoals de kostbare parel verborgen ligt in een waardeloze schelp, het onbeduidende kaf het nobele graan afdekt, en de wonderlijke kracht van het zaad schuilgaat onder een klein, dor hulsje, zo bevatten de gewoonste woorden, de lettergrepen en zelfs de accenten de grootste mysteries van goddelijke wijsheid. Als men zich afvraagt waarom Gods geest zijn rijkdommen in dergelijke omhulsels kleedt, moet men zich ook afvragen waarom de eeuwige Wijsheid de gedaante heeft aangenomen van een arm, nederig, veracht en verworpen mens. Om zulke ‘kleinigheden’ te begrijpen schuwt de heilige Hieronymus geen arbeid en is hij niet te trots om de hulp van een joods geleerde, en nog wel midden in de nacht, in te roepen. Om die kleinigheden keert de heilige Augustinus, al bisschop en oud, terug naar het Grieks waarvan hij als jongen zo'n afkeer had.[9.] Om die kleinigheden daalt de oude, kale Origenes als een schooljongen weer af naar de grondbeginselen van het Hebreeuws, zodat hij de Romein Cato nog overtreft. Op deze kleinigheden maakt Ambrosius graag toespelingen en Hilarius blijft erbij stilstaan. Chrysostomos, niet alleen door zijn welsprekendheid een man van goud, onderzoekt ze aan alle kanten en filosofeert erover met liefdevolle nieuwsgierigheid. En Cyrillus, in zijn voetspoor, ontfutselt een groot geheim aan het Griekse lidwoord, dat wil zeggen het eenletterige woordje *ho.* Hij smeedt er een onontkoombaar wapen tegen de ketters uit. Dan heb ik het er nog niet eens over dat onder het werken aan die details plotseling het grote geheel duidelijk wordt, - want zoals degenen die zinnen ontleden soms gedwongen zijn de woordbetekenis uit te leggen, zo moeten wij bij het verklaren der woorden soms de inhoud van de hele zin verduidelijken. Ik heb mij vroeger al hierop voorbereid via mijn eerdere en zwaardere commentaar op Paulus; daaruit zal misschien blijken of ik weldoordacht of op goed geluk naar deze ‘kleinigheden’ ben afgedaald. Maar goed, laat wie dat wil maar denken dat ik tot niets anders in staat was en dat ik, hetzij vanwege mijn trage geest en kille bloed,[10.] hetzij bij gebrek aan geleerdheid deze laagst gekwalificeerde taak op mij heb genomen.

7. Hieronymus, *Epistulae LI*, 4.
8. In de proloog bij zijn commentaar op Abdias.
9. Augustinus, *Confessiones I*, 14, 23.
10. Vergilius, *Georgica II*, 484.

Iedere taak die met liefdevolle aandacht wordt verricht, hoort door een christen te worden gewaardeerd. Toen Christus een arme vrouw een stuiver zag gooien in een collectebus, prees hij haar omdat Hij de bijdrage niet aan de waarde, maar aan de geest van de geefster afmat.[11.] In een hoogst verheven omgeving is zelfs de laagste functie vol glans: wie veegt of kookt in een paleis geniet een groot prestige. Kan er dan in het huis van God ook maar één bezigheid zijn die afkeer inboezemt? Ik heb de bouwstenen aangesleept, maar wel om de tempel Gods te bouwen. Anderen, die rijker zijn, zullen het ivoor, goud, marmer en de edelstenen toevoegen. Ik plaveide een weg die voordien vol kuilen en plassen zat, zodat grote theologen zich voortaan gemakkelijker kunnen verplaatsen in hun wagentjes en op hun paardjes. Ik effende de grond van de arena waar zij nu de pracht en praal van hun wijsheid kunnen vertonen zonder zich te bezeren. Ik ontdeed met het houweel de braakliggende akkers van doornen en distels om hen des te vlotter een fraaie oogst te laten binnenhalen. Ik verwijderde allerlei obstakels en legde een forum aan waar degenen die de mysteriën van de Schrift willen onthullen, voortaan vrijer kunnen wedijveren, of elkaar gemakkelijker bestrijden. Wie zich voelt aangetrokken tot die oude theologie vindt er een grote steun in om zich schrap te zetten voor de strijd. Omgekeerd heeft degene die door de studie van de moderne theologie de oudere verwaarloost hiermee - naar de parabel in het evangelie: oude wijn is beter[12.] - iets in handen om n'importe wat met meer zekerheid en betrouwbaarheid te behandelen. Zelfs als zulke voordelen geen baat brengen, is er toch niets verloren wanneer ze terechtkomen bij wie de heilige wetenschap liever put uit de zuiverste bronnen dan uit beekjes en poelen die zo dikwijls in elkaar zijn overgelopen, om niet te zeggen vertroebeld door de hoeven van zwijnen en ezels. Zoals de eigenhandig geplukte appel lekkerder is, het zelf uit de opwellende bron geschepte water smakelijker, de wijn uit het oorspronkelijke vat voller, zo hebben ook de heilige geschriften een moeilijk te omschrijven natuurlijk aroma. Leest men ze in de taal waarin ze rechtstreeks zijn ontvangen, deels uit heilige hemelse mond, deels geïnspireerd door Zijn geest, dan ademen ze een heel eigen, oprechte geest. Wie zou, als de toespraken van Christus nog bestonden in het Hebreeuws of Syrisch, dus woordelijk zoals Hijzelf heeft gesproken, niet graag in die talen filosoferen en de betekenis en de eigenschappen onderzoeken niet alleen van de woorden, maar van ieder leestekentje? Hoe dan ook, wat dat het dichtst benadert hebben wij binnen handbereik - en wij verwaarlozen het. Als iemand een ons kledingstuk of een stukje van de voet van Christus toont vallen wij op onze knieën, aanbidden

11. Marcus 12:38-40, Lucas 21:1-4.
12. Lucas 5:39.

en kussen het. Maar al kom je met al zijn kleding en alle voorwerpen uit zijn ouderlijk huis aandragen, er is niets wat ons Christus duidelijker, doeltreffender en volmaakter weergeeft en voor ogen stelt dan de geschriften van de evangelisten en de apostelen.

Als iemand dus niet in staat is, of geen zin heeft, zich bezig te houden met deze heilige geneugten, laat hij dan ten minste niet luid protesteren, anderen overschreeuwen of afgunstig zijn op degenen die het betere nastreven. Laten zulke mensen blij zijn met wat zij hebben, met wat zij beminnen en genieten. Niemand verbiedt het hun. Ik schreef dit werk niet voor hen. Anderen daarentegen zullen menen dat het maar weinig voorstelt en liever willen dat mijn vertaling in niets met de Vulgaat overeenstemde. Ik was er echter niet op uit de taal mooier te maken, maar zuiverder en duidelijker. Het was hier niet de plaats om, zoals het gezegde luidt, een knoest in een rietstengel te zoeken.[13.] Moeten we niet eerder allemaal wensen dat er in de Heilige Schrift nooit iets voorkomt wat een werk als dit noodzakelijk maakt? In de evangeliën is de grote lijn van het verhaal duidelijk en verklaart het bijna zichzelf en kabbelt het voort in eenvoudige, onopgesmukte taal, zodat de vertaler of de kopiist niet al te veel kwaad kon aanrichten - hoewel er, alles bijeengeteld, toch te veel fouten voorkomen in een tekst waarover geen enkele twijfel zou mogen bestaan. Maar bij de brieven van de apostelen moest vanwege de moeilijke taal en inhoud vaker worden ingegrepen. Mijn ijver om aantekeningen te maken beteugelde ik daarbij voldoende om niet onnauwkeurig, noch overdreven pietluttig over te komen. Ik attendeerde eerder in de kortst mogelijke bewoordingen op alle problemen dan dat ik ze oploste, om niet aan een van nature weinig aantrekkelijke bezigheid ook nog eens een ergerlijke hoeveelheid prietpraat toe te voegen.

Het is een vroom werk, een christenwerk. Daarom vraag ik u, beste lezer, op uw beurt met vrome oren en christelijk gemoed aan deze lectuur te beginnen. Laat niemand eraan beginnen met de geest waarmee hij misschien de *Nachten* van Gellius of de *Miscellanea* van Angelo Poliziano ter hand neemt, om de geniale kracht, de gloed der welsprekendheid, de verborgen geleerdheid te toetsen aan een lydische steen.[14.] Ik houd mij bezig met heilige stof die juist door zijn eenvoud en zuiverheid de wereld wordt aanbevolen. Het zou belachelijk zijn daarbij met menselijke geleerdheid te willen pronken, en in strijd met de vroomheid om zich te beroemen op menselijke welsprekendheid; mocht men die bezitten, dan zou men haar beter kunnen verbergen om niet, en terecht, het verwijt te horen: parfum op bonen.[15.] In onbaat-

13. *Adagia II*, 4, 76.
14. *Adagia I*, 5, 87.
15. *Adagia I*, 7, 23.

zuchtige en zuivere ijver bied ik deze heilige filosofie aan aan de oren van de christenen, opdat voortaan meer mensen zich met meer genoegen eraan kunnen wijden, met minder moeite kortom en met meer profijt. Moge Christus, met wiens getuigenis zowel als hulp ik dit werk verricht, weinig genade met me tonen als ik niet zozeer alle winstbejag heb vermeden dat ik welbewust een groot en onvermijdelijk financieel verlies op de koop toeneem. Verder kietelt de zoete roem mij weinig. Als ik niet had gevreesd dat het daardoor minder nut zou brengen, dan zou ik zelfs mijn naam niet vermeld hebben, maar een anoniem boek is voor iedereen iets verdachts. Ik ben gelijkelijk tot twee dingen bereid, rekenschap af te leggen als ik iets terecht heb gekritiseerd en een fout te bekennen als ik daarop word betrapt. Wij zijn mensen en wij achten ons van niets menselijks verschoond.[16.]

Wat ik u in deze geest schenk, beste lezer, aanvaard dat in dezelfde geest. Dat zal voor ons beiden van groot belang zijn. U zult er meer profijt van hebben als u graag en oprecht aanvaardt wat u geschonken wordt, en ik zal minder spijt hebben van al mijn gezwoeg als ik weet dat het de goede mensen tot nut strekt. Mocht er iemand zo bits zijn en somber, of zo hard en onrechtvaardig dat hij met geen bezweringen valt te vermurwen, dan zal ik in ieder geval met smeekbeden van hem proberen te verkrijgen dat hij jegens de vrome studies althans die mate van billijkheid betracht die gerechtshoven betrachten jegens vadermoordenaars en heiligschenners. Daar wordt het schandelijk gevonden zonder kennis te oordelen; men velt pas een vonnis nadat een zaak nauwkeurig is onderzocht. Laat men mijn werk eerst lezen en goed onderzoeken, en pas daarna, als dat nodig is, veroordelen en verwerpen. Het is arrogant een boek te vonnissen dat men niet begrijpt; nog arroganter is het dat te doen over een boek dat men niet eens gelezen heeft.

Vaarwel lezer, wie u ook bent. Ik smeek u uitdrukkelijk, als u enige vrucht hebt geplukt uit mijn arbeid, deze dienst te gedenken zoals het een christen betaamt en mij met vrome wensen bij Christus aan te bevelen. Van Hem alleen verwacht ik voor mijn arbeid een beloning.

Bazel, 1515

16. Terentius, *Heautontimoroumenos* 77.

374 *Van Johann Caesarius*
Keulen, 3 december 1515

Johann Caesarius aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Telkens wanneer ik me je voortreffelijke arbeid voor de geest haal, mijn waarde heer, die grootse werken waarmee je je maar steeds blijft inspannen - en met prachtig resultaat! - om niet de geringste onder de schone letteren te herstellen en te bevorderen, kan ik nauwelijks uitdrukking geven aan mijn bewondering. Dat ik onlangs bij ons in Keulen met je heb mogen kennismaken reken ik tot de gelukkigste ogenblikken, geloof me, die in deze bittere tijden te ervaren zijn. Want wat voor groter geluk kan vooral de leergierigen onder ons ten deel vallen dan de aanwezigheid van geleerden die door hun onophoudelijk zwoegen en ongelooflijke ijver nu eindelijk die letteren in het volle licht zetten? Zo lang zijn zij, tot onze schande, verwaarloosd. En intussen kwamen er allerlei monstruositeiten op, in de laatste achthonderd jaar of nog langer, niet alleen in de zogeheten profane literatuur maar ook - wat veel betreurenswaardiger is - in de heilige geschriften en zelfs in onze eigen godsdienst, die voor het overige zo zuiver is. Ik twijfel er niet aan dat jij, bij voorbeschikking of liever door goddelijke wil, als een tweede Hercules deze monsters zult verjagen, uitroeien en uiteindelijk ter dood brengen.

Als ik er niet zeker van was dat je dat al deed, zou ik je beslist aansporen hiermee door te gaan. Ik wil echter niet nalaten je erop te wijzen dat iedereen hier bijna dagelijks geweldig enthousiast uitziet naar je werken en er zeer hoog van opgeeft. Zonder enige jaloezie, ook degenen die dergelijke monsters nog zelf baren, gewend als zij zijn niets anders voort te brengen. Kan men dit niet terecht een wonder noemen? Zo kun jijzelf zelfs niet bevroeden hoeveel roem je in de toekomst en na je dood, die alles groter pleegt te maken, zult verwerven. Wij bidden voortdurend de almachtige God dat jij lang gespaard moge blijven en ik hoop dat wij worden verhoord. Vaarwel.

Keulen, 3 december

Ik hoor dat de zeergeleerde Glareanus, teruggekeerd uit Italië, nu bij jullie is; hij is in dit opzicht zeker veel gelukkiger dan ik, ook al betreur ik zijn overige wederwaardigheden wegens zijn onverwachte ongeluk. Breng hem mijn vriendelijke groet over! Had ik de tijd gehad, dan had ikzelf al geschreven en hem per brief mij dankbaar getoond. Maar ik had al nauwelijks gelegenheid dit aan jou te schrijven: men waarschuwde me te laat dat degene die je deze brief of liever deze prietpraat moet brengen, klaar stond om te vertrekken. God zij mijn getuige dat ik dat niet had gewaagd als mijn vroegere ervaring met jouw niet kieskeurige vriendelijkheid me niet had aangemoedigd. Nogmaals vaarwel, grootste sieraad van Duitsland en denk aan je belofte en aan mij.

375 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 13 december 1515

Willibald Pirckheimer aan de heer Erasmus, gegroet

Ik heb alweer een allervriendelijkste en zeer welkome brief van je ontvangen en sta dus diep bij je in het krijt: tussen al je drukke bezigheden door denk je ook nog aan mij! Dat mijn brief[1] samen met het boekje jou niet bezorgd werd, vind ik moeilijk te verteren, want ik probeerde er juist mijn vreugde in uit te drukken in jou, een zo groot en zo uitmuntend man, een vriend te hebben gevonden. Tegelijkertijd vroeg ik je - wat je via onze vriend Beatus had beloofd - de fouten aan te geven in mijn vertaling van Plutarchus. Ik vraag het je nu opnieuw, want ik twijfel niet dat je dat met de meeste oprechtheid zult doen. Ik had die brief meegegeven aan Robert Wingfield, maar die is sindsdien steeds het hof gevolgd; misschien heb je inmiddels met zijn broer[2] gesproken? Hij trad ook bij tijd en wijle op als gezant van zijn koning bij de keizer.

Het verheugt mij dat de zalige Hieronymus eindelijk iemand heeft gevonden om hem in zijn oorspronkelijke zuiverheid te herstellen; zonder een bijzondere goddelijke voorbeschikking was dat, denk ik, niet mogelijk geweest. Gelukkig jij die door deze arbeid bij God, de heiligen en de hele wereld dank zult oogsten. Ik moet me hier bezighouden met rechtszaken, het geraas van juristen en vorstelijke twisten. Misschien is het wel onmogelijk daarin God welgevallig te zijn; voorbeelden uit de antieke geschiedenis tonen duidelijk aan hoe slecht de fortuin hen bejegent die zich inlaten met regeringszaken. Ga dus door zoals je begonnen bent, mijn beste Erasmus, en verberg je licht, dat je door hoogste schepper is geschonken, niet onder de korenmaat. Hij wilde een schepsel voortbrengen waarin de welsprekendheid haar oorspronkelijke universele kracht kon tonen; ga voort op de weg die je bent ingeslagen en maak je een naam die duurzamer zal zijn dan rijkdommen en koninkrijken.

Maar genoeg hierover, want ik wil niet in vleierij vervallen. Er is een ding dat ik boven al het andere verlang: je ooit in levende lijve te zien. Als eenmaal je Hieronymus is voltooid, zul je gemakkelijk aan mijn wens tegemoet kunnen komen. Ik weet dat het je niet zal spijten een stadstaat te hebben gezien

1. Brief 326a.
2. Richard Wingfield.

die uniek is in heel Germanië, en een vriend die meer van je houdt en je meer vereert dan wie dan ook.

Ondertussen, vaarwel.

Neurenberg, 13 december 1515

376 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 16 december 1515

Hartelijk gegroet. Je ziet, mijn held, hoever brutaliteit kan gaan. Ik verlang je bijstand, ik wil steunen op je hulp, ik ben niet bang een beroep op je te doen, terwijl ik je nog met geen schaduw van een dienst ooit aan me verplichtte. Maar je vriendelijkheid schonk mij vertrouwen, je mildheid geeft aanleiding me te misdragen. Je rustige geest, je evenwichtige gemoed, je vriendelijke woorden moedigden me aan. Als ik dus, een leek, jouw heiligdom binnenval, moet je dat niet zozeer wijten aan mijn brutaliteit, hoewel die er wel degelijk is, als wel aan je eigen aangename voorkomendheid.

'Maar waar gaat het eigenlijk om?' zeg je. Wel om iets wat voor jou een kleinigheid is, maar voor mij van het grootste belang. In het tweede boek van *Over de oorsprong van het recht* heb ik, denk ik, enkele duistere passages weggewerkt, want daarvan zijn er veel, niet voor jou en andere geleerden, maar voor de beoefenaren van het recht, die niets van doen hebben met de ware letteren. De geschiedkundige toespelingen ervan heb ik verklaard en wat aantekeningen - *scholia* zoals jij ze noemt - toegevoegd. Ik stuur je twee katernen, want ik heb er nog niet de laatste hand aan gelegd; er blijven nog wat kleinigheden over aan het eind, die ik met de kerstdagen wel moet afmaken. Ik vraag je om een oordeel, en wel een scherp oordeel, een met het norse gelaat van het recht. Als je ze van de brug wilt gooien, zal ik ze verder niet steunen! Het kan me niet schelen of zij weggestemd worden of standhouden: jouw oordeel, het oordeel niet alleen van de vorst van alle geleerden maar van een rechtvaardig man, zal voor mij meer betekenen dan het orakel van Ammon.[1.] Je zult er niet vergeefs aan werken - als het al 'werk' is en niet eerder een verzetje. Wat mijn geschriftjes ook voorstellen, ik zal je een passende beloning geven voor je hulp. Vaarwel. Vergeef me dat ik weinig en slecht schrijf; zelfs op deze zondag heb ik het zo druk met wereldse zaken dat ik amper adem kan halen. Vaarwel, licht en roem van Germanië.

Freiburg 16 december 1515

Onze vriend Bonifatius beveelt zich helemaal en zonder enige reserve bij

1. Een orakel van Jupiter in de Lybische woestijn.

je aan. Zelfs wanneer hij al zijn moed bij elkaar raapte durft hij je niet te schrijven, want je bent zoveel groter dan wie naar je opkijkt; je jaagt hem schrik aan. Maar hij is jou even toegewijd als zijn rechtenstudie. Op jou en de studie is hij gericht, met iedere adem die hij uitblaast.

377 *Aan Gianpietro Carafa*
Bazel, 23 december [1515]

Erasmus van Rotterdam aan Zijne Eerwaarde Gianpietro Carafa, bisschop van de Theatijnen, apostolisch nuntius in Engeland, gegroet

Zeereerwaarde vader, ik voelde, ik voelde, maar ik voelde te laat de fout die ik maakte toen ik u die dienst vroeg. Ik vroeg u me niet alleen welgezind te zijn maar me te helpen. En terwijl ik doelde op de letteren en op de geleerdheid, meende u dat het om geld ging. Ik kan u niet zeggen hoe dikwijls ik me daarna beschaamd voelde. Het Nieuwe Testament is bijna voltooid en ik ben er heel tevreden over, zij het dat ik bijna aan de inspanning bezwijk. Ik heb iemand[1.] om mij een beetje te helpen met het Hebreeuws. Het gehele werk zal oplopen tot bijna tachtig katernen. Ik zal het zeker opdragen aan Leo X. Ik denk dat u de brief die ik hem schreef, gezien hebt, want hij is al gedrukt; ik vermeld ook u in die brief. Hieronymus vordert gestaag, maar het is een reusachtig werk. Vaarwel.

Bazel, 23 december 151[4]

378 *Aan Andrea Ammonio*
Bazel, 23 december [1515]

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Deze man, die naar jullie onderweg is als onderhandelaar van Milaan en jullie deze brief brengt, Galeazzo,[1.] moet binnen een maand hier terugkeren. Ik zal hier blijven tot 1 maart; schrijf mij via hem, vraag ik je, als er iets is wat ik moet weten. De aartsbisschop van York[2.] had me blij gemaakt met een mooie

1. Johann Oecolampadius.
1. Galeazzo Visconti.
2. Thomas Wolsey.

droom van een prebende in Doornik; de schande doet mij meer pijn dan het verlies aan inkomsten. Het Nieuwe Testament is bijna voltooid. Het geheel stijgt tot bijna tachtig katernen. Het zal worden opgedragen aan Leo. Pace is hier, maar ik heb slechts met hem gecommuniceerd via een brief. Vaarwel en blijf me schrijven.

Bazel, 23 december 151[7]

379 *Aan Ulrich Zasius*
Bazel, december 1515

Erasmus aan zijn vriend Zasius, gegroet

Ik heb amper de kans gehad je brief te lezen, mijn Zasius, terwijl toch niets mij aangenamer kon zijn. Waarom ik jouw boek zou prijzen? Ik zal dat kort uiteenzetten. Het is van Zasius, dat wil zeggen perfect; het verdient een wereldwijd publiek. Ik zal je daarbij helpen zodra ik het wat minder druk heb - dat zal binnen twee maanden zijn. Door Thomas te citeren heb je overigens je prachtige stijl enigszins bezoedeld. Ik weet echter voor wie je dit deed en ik aanvaard het, maar ik zou liever willen dat die stroom en hoogte van Zasius' stijl ononderbroken doorging.[1] En verder citeer je me met al te veel warmte, dat wil zeggen heel wat meer dan ik verdien. Vaarwel.

Ik houd bijzonder veel van Bonifacius,[2] om allerlei redenen, en ik koester grote verwachtingen van hem. Hierbij gaat nog een brief die ik je eerder schreef, maar die niet is verstuurd door de vergeetachtigheid van mijn bediende. Ook Beatus[3] is erg gelukkig met je boek; zorg dat je het afmaakt! Als het kan zou ik graag het hele werk willen zien, niet alleen de dingen die jij zelf hebt geschreven, maar ook wat je citeert uit minder gepolijste schrijvers, - maar dan wel gekleed in je elegante Zasiaanse stijl.

Aan de onvergelijkbare doctor in de rechten Ulrich Zasius. In Freiburg

1. Zasius trok zich deze opmerking zo aan dat de naam van Thomas van Aquino amper voorkomt in de gedrukte versie van *De origine iuris.*
2. Bonifacius Amerbach.
3. Beatus Rhenanus

380 *Van Ulrich Zasius*
[Freiburg], 26 december 1515

Hartelijk gegroet, grote Erasmus, licht van de geleerde wereld. Onze vriend Froben kwam vandaag aan, maar pas laat in de avond. Hij heeft zijn vertrek, morgen, zo vroeg gepland dat ik amper gelegenheid had hem vertrouwelijk te spreken, en alleen maar goedendag en vaarwel kon zeggen. Gegroet dus, heilzame man, van wiens welzijn het hele welzijn, en wel in de hoogste mate, van de letteren afhangt. Vaarwel ook, beste man, door wiens kracht de kracht van alle studies toeneemt. Zolang jij het goed maakt, kan Germanië nu zegevierend het vaandel dragen in geleerdheid zoals onlangs in oorlog! Wie levert mij het gereedschap om dit te verkondigen? Wat heb ik nodig aan stijl, welsprekendheid, aandacht, geestkracht en oefening om dat enthousiasme, dat verlangen over hem te schrijven, gestalte te geven? Hoe kan ik mijn Desiderius Erasmus, ja de Erasmus van alle geleerden, zelfs op zeer bescheiden wijze bereiken? Mijn mond, mijn geest, mijn tong, mijn ziel, mijn enthousiasme, mijn ijver - wanneer het om jou gaat schiet het allemaal tekort. Wat ik uit alle macht nastreef, ontgaat mij ondanks al die inspanning. Schrijvend aan de vorst der geleerdheid, moet ik zijn wat ik me zou schamen te zijn voor andere, middelmatige lieden: een stotteraar, een barbaar. Toch kan ik niet zwijgen. Door jouw genie word ik zo bewogen dat ik het een eer vind aan iemand in wiens huis daarvoor geen plaats is, mijn onkunde te tonen.

Maar je vriendschap zal vergeven wat mijn trage geest laat zien, want ook koningen en vorsten, die buiten getooid gaan in goud en purper, ziet men bij vrienden in een bescheiden mantel en gewoon onderkleed. Wees ervan overtuigd dat ik evenmin adequaat over jou kan spreken als enig sterveling jou op de juiste wijze kan bewonderen. Onze Heiland, wiens denkbeeldige kribbe wij - en moge dat waardig gebeuren - ronddragen, is mijn getuige dat al je eretitels mij zo met ontzag vervullen dat ik niet alleen met stomheid ben geslagen zoals Meno voor Socrates,[1] maar helemaal geveld door de schrik voor Medusa. Vaarwel.

Ik vraag je mijn armzalig werkje te bekijken. Ik weet dat je er niet warm voor zult lopen: de historische kant is je van jongs af aan vertrouwd, en wat op het recht betrekking heeft, daar heb je je nooit mee ingelaten. Maar je kunt een algemeen oordeel vellen dat voor mij het orakel van Ammon[2] zal overtreffen. Vaarwel.

26 december 1515

Je toegewijde Zasius

1. Zie Plato, *Meno* 80a.
2. Zie brief 376, noot 1.

381 *Van André Hoogstraten*
Luik, 10 januari [1516]

André Hoogstraten aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Ik vond het erg naar dat ik je overigens zo welkome brief pas in mijn huis aantrof na meer dan een jaar afwezigheid en daaruit begreep dat vanwege mijn afwezigheid je plannen door een of andere tegenslag in de war waren gestuurd. Met je laatste brief,[1] van 6 oktober uit Bazel (vergezeld van een geschenk, even welkom als zijn gever edelmoedig), was ik dus buitengewoon blij, vooral omdat ik hoopte dat je op je terugtocht Luik zult aandoen. Doe dat, smeek ik je ernstig, en kom bij mij logeren! Ik hoop dat de stad zelf, waar je zoals je eerder schreef niet erg veel aan vond, je nu even goed zal bevallen als iedere andere, door de vrienden die je zullen rondleiden en door de aanwezigheid van Geronimo Aleandro. Hij verblijft hier als kanunnik van onze fameuze kathedraal, kanselier van de aartsbisschop van Luik, proost van de Sint-Pieter. Vaarwel, bijzondere vriend.

Vanuit Luik, 10 januari

382 *Van Jacob Wimpfeling*
Sélestat, 15 januari 1516

Jacob Wimpfeling aan de heer Erasmus, gegroet

Leven zij nog? Zijn zij al gestorven? Of hebben ze onder het ruwe krijgsvolk een dosis onmenselijkheid opgelopen, de heren Erasmus van Rotterdam, Johann Oecolampadius, Beatus Rhenanus? Zij schrijven al zo lang niets aan hun meest toegewijde vrienden; ze doen geen enkele mededeling, vertellen niets over hun omstandigheden of gezondheid, over een terugkeer, over de voltooiing van de werken van Hieronymus. Ik zat behoorlijk onder de zweren en kreeg ook nog een aanval van jicht; als die zich niet vergist had - want hij stortte zich op een arme drommel, terwijl men zegt dat het een ziekte is van rijken - zou ik allang in Bazel zijn. De bisschop van Bazel stuurde me zelfs al een muilezel met een bediende. Maar, o pijn! Ik kan niet paardrijden, ik kan het huis niet uit door alle pijn die ik dag en nacht moet doorstaan.

1. Deze brief is verloren gegaan.

In de catalogus van de bisschoppen van Mainz die ik intussen samenstelde, heb ik Erasmus een zeer eervolle vermelding gegeven. Ik hoop dat Oecolampadius naar Sélestat zal terugkeren, zodat hij wat van mij kan meenemen naar mijn dierbare vrienden in Heidelberg. De bejaarde vader van Beatus Rhenanus[1] kijkt vol verlangen uit naar zijn terugkeer. Mijn allerbeste wensen voor jullie drieën.

Sélestat, 15 januari 1516

383 *Van Nicolaus Gerbel*
Straatsburg, 21 januari 1516

Nicolaus Gerbel aan de heer Erasmus, gegroet in Jezus Christus

Ik kan me niet genoeg erover verbazen, zeergeleerde Erasmus, dat je ons je boek over de *Parabolae* niet hebt gestuurd! De koerier gaf geen teken dat hij iets verloren had, temeer omdat jijzelf een betrouwbare bode wilde hebben die het ons bracht. Ook al ben je ruimschoots geëxcuseerd door je werkzaamheden, die onbeschrijfelijk groot zijn, toch was niets Schürer aangenamer geweest en niets - meen ik - nuttiger voor de studenten dan wanneer dat werk, in een verbeterde versie, het licht had gezien. Het is niet anders, dus wij zullen zorgen dat het voor zover dat gaat, zo goed mogelijk gecorrigeerd verschijnt. Ik kreeg bericht dat je onze gemeenschappelijk vriend Schürer een plezier wilde doen met een paar inleidingen op Cicero en op de *Aeneis* van Vergilius; als dat zo is, zul je niet geloven hoezeer wij onze best zullen doen om te zorgen dat Gerbel niet als ondankbaar en Schürer niet als gierig bestempeld wordt.

Leef gelukkig, beste vriend, en schrijf ons over je gezondheid, de letteren en je werk. Groet uit mijn naam de geleerde en zeer bescheiden Beatus Rhenanus en onze andere gemeenschappelijke vrienden. Allen hier bij ons die zich met de studie bezighouden groeten je en vooral mijn vriend Johann Rudolfinger.

Straatsburg, 1516, 21 januari

1. Anton Bild.

384 *Aan Leo X*
Bazel, 1 februari 1516

Deze brief werd als voorwoord opgenomen in Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament (Bazel, Froben, 1516).

Aan Leo X, in alle opzichten de grootste paus, van Erasmus van Rotterdam, laatste der theologen, gegroet

Onder de vele voortreffelijkheden, Heilige Vader, waarmee u, overal beroemd en geëerd, op weg ging naar de pauselijke waardigheid - zoals enerzijds de ontelbare schatten van het huis der Medici, fameus door de monumenten van de geleerdste mannen en de afbeeldingen en eretitels van uw voorouders, anderzijds de talloze gaven van lichaam en geest die de goddelijke goedheid u schonk en die u, onder diezelfde goddelijke inspiratie, door uw ijver ontwikkelde - verleende niets u een waarachtiger, prachtiger glans dan het feit dat u voor dit ambt, het hoogste dat een mens kan bereiken, een evenredige onschuld van levenswandel meebracht, een leven dat geen enkele schandvlek kent en, wat meer is, een reputatie die nooit bezoedeld werd door boosaardig geroddel. Dit is overal al moeilijk, maar vooral in Rome, een stad zo vrijpostig om niet te zeggen onbeschaamd, dat ook de oprechtheid zelve er niet gevrijwaard is van laster en dat zelfs zij die geheel zonder fouten zijn, toch blootstaan aan kritiek. Zo gebeurde het dat Leo meer ware lof oogstte doordat hij het pontificaat verdiende dan doordat hij het aanvaardde.

En nu verheft u op uw beurt, in de uitoefening van het mooiste, het heiligste ambt, door talloze beroemde daden en uitmuntende deugden deze hoge ereplaats. Niets is echter zowel de goden als de gewone stervelingen welgevalliger dan dat u zich met de grootste ijver en wijsheid inzet voor de bevordering, dag na dag, van de christelijke vroomheid, ondergraven en in elkaar gestort als zij tot nu toe was door de rampspoed van de tijden en vooral van de oorlogen, - zoals van nature allerlei menselijke zaken, als wij ons er niet met hand en tand tegen verzetten, langzamerhand in verval geraken en uiteenvallen. Soms is het moeilijker maar ook mooier, iets uitmuntends te herstellen dan het in te voeren. Nu u zich aandient als een tweede Ezra[1] en met kracht de christelijke godsdienst wenst te herstellen - na, voor zover dat in uw vermogen lag, de storm van de oorlog te hebben doen bedaren -

1. Ezra was betrokken bij de herbouw van de tempel van Jeruzalem na de Babylonische ballingschap.

is het alleszins terecht dat christenen van alle landen en volkeren, ieder naar eigen vermogen, degene steunen die deze zo edele, vruchtrijke taak op zich heeft genomen. Ik zie al overal mannen van uitstekend karakter, als grote en rijke koningen, aan onze Salomon marmer, ivoor, goud en edelstenen zenden voor de bouw van zijn tempel.[2] Wij, onbeduidende vorstjes of liever mensjes, proberen wat onbeduidend materiaal of in ieder geval geitenhuiden te sturen, om ook iets te doen. Zeker, mijn werk is een armoedig geschenkje, maar toch kan men er, als ik me niet vergis, zoal geen praal, dan toch veel nut voor de tempel van Christus van verwachten, vooral als het goedgunstig wordt beoordeeld door hem van wiens 'ja' of 'neen' het lot van de wereld afhangt.

Want dit zie ik zeer duidelijk: de voornaamste en heilige hoop om de christelijke godsdienst te herstellen en te bevorderen, het plechtanker zogezegd,[3] is daarin gelegen dat al degenen over de hele wereld die de christelijke filosofie belijden en vooral de decreten van zijn stichter indrinken uit de evangelische en apostolische brieven waarin dat hemelse Woord, ooit tot ons gekomen uit het hart van de Vader, nog steeds voor ons leeft en ademt, werkt en spreekt, - met een doeltreffendheid en een aanwezigheid die men, naar mijn mening, nergens anders aantreft. Toen ik besefte dat men deze heilzame leer veel zuiverder en frisser uit de wateraderen en de bronnen zelf schenkt dan uit poelen en beekjes, heb ik het hele Nieuwe Testament verbeterd naar het Grieks, - niet middels onbezonnen, gemakzuchtige arbeid, maar door vele handschriften te raadplegen in beide talen en niet zo maar wat handschriften, maar de oudste en de beste. Wetend dat men in religieuze zaken zeer gewetensvol te werk moet gaan stelde ik me met deze zorgvuldigheid niet tevreden, maar doorliep ik ook al het werk van de oude theologen: in hun commentaren speurde ik na wat ieder van hen had gelezen of gewijzigd. Mijn eigen aantekeningen heb ik daaraan toegevoegd. Allereerst om de lezer op de hoogte te stellen van wat ik veranderde en waarom, vervolgens om te verklaren en te ontrafelen wat anders ingewikkeld, dubbelzinnig of duister zou blijven, en ten slotte om bepaalde dingen vast te leggen, zodat in de toekomst niet teloor zou gaan wat ik met nauwelijks te bevatten arbeid had hersteld. Men zou, in alle eerlijkheid, kunnen denken dat dit bescheiden werk te gering is om op te dragen aan de meest verheven persoon in de wereld, maar aan de andere kant zou het ongepast zijn om alles wat met het herstel van de godsdienst te maken heeft, aan iemand anders op te dragen dan aan de hoogste leider en beschermer van het christendom.

Er is geen reden om te vrezen dat u dit eenvoudige geschenk zult verach-

2. Een verwijzing naar de bouw van de Sint-Pieter.
3. *Adagia I*, 1, 24.

ten. Door uw functie treedt u immers in de plaats van Hem die geschenken altijd beoordeelde niet naar de prijs, maar naar de intentie, en die de twee penningen van het arme weduwvrouwtje hoger achtte dan de schitterende, dure gaven van rijke lui. Zien wij niet iedere dag voor de heiligen, tussen koningsgeschenken schitterend van goud en edelstenen, bloembosjes hangen, bijeengezocht in bloemrijke weitjes of in kruidentuintjes, offers van het nederige volk, arm aan goederen maar rijk aan godsvrucht?

Overigens, áls ik, nietswaardige, al iets kan opdragen, dan is het mijn verheven beschermheer die met het meeste recht kan opeisen al wat dit talentje aan groots of gerings, aan ernstigs of amusants heeft voortgebracht, de mecenas en de hogepriester van alle deugden en letteren in Engeland, William Warham, de aartsbisschop van Canterbury en niet slechts in titel, maar ook in eerbiedwaardigheid de primaat van heel Engeland. En, zoals men zegt, een geboren vertegenwoordiger van Uwe Heiligheid. Ik ben hem alles wat ik waard ben verschuldigd, niet alleen de complete voortgang van mijn studies. Hij doet - om te zwijgen over hetgeen hij in het openbaar en in het persoonlijke voor mij heeft betekend - voor zijn Brittannië wat Leo doet voor de gehele wereld. Wat het huis van de' Medici al zo lang is voor Italië, dat alleen al daarom het gelukkigste land is van allemaal, dat is hij voor de Engelsen: een heilzame ster, door het lot bestemd om wat er aan goeds is onder zijn bescherming, te laten ontkiemen en opbloeien. Want zoals er vele helden in een man kunnen schuilen en in één gemoed een veelzijdige wil kan huizen, zo oefent hij op wonderbare wijze zijn functies uit van aartsbisschop van de kerk, vertegenwoordiger van de Heilige Stoel, raadsheer ten paleize, kanselier van het recht, mecenas voor de studies. Het is vooral aan zijn inspanning te danken dat dat eiland, al lang machtig door zijn grote persoonlijkheden, zijn wapens en zijn rijkdom, zich nu ook ten volle ontplooit op het gebied van wetgeving, godsdienst en zeden, en mannen voortbrengt van veelzijdige en verfijnde beschaving, waardoor het nu als gelijke met ieder ander land kan wedijveren.

Ik wilde echter om dit werk - het vormt er gezien zijn inhoud zelf de aanleiding toe - een nog grotere reikwijdte te geven, om zo te zeggen het lokmiddel van uw naam, bij iedereen heilig, gebruiken ten behoeve van het algemeen belang. Hoe mooi past het als de christelijke filosofie neerdaalt over alle stervelingen, onder bescherming van hem die zetelt in het hart van de christenheid, als de hemelse leer zijn weg vindt naar alle mensen door degene door wie wij, krachtens de wil van Christus, alles ontvangen wat de mensen van de aarde naar de hemel voert. Trouwens, wat is er tegen dat we dit boek voorzien van een dubbele opdracht? Dat we het wijden aan de twee hoogste leiders van de wereld, opdat het des te succesrijker en voorspoedi-

ger de mensen in handen komt? We zien toch ook dat men altaren en kerkers aan meer dan één heilige wijdt - en dat ze daardoor in majesteit en eerbiedwaardigheid alleen maar toenemen. Hoe nieuw het ook moge lijken, als het het algemeen nut maar dient. De bescheidenheid en toegankelijkheid van Leo zijn zo groot dat hij hierin ver boven alle groten uitsteekt. En de roemrijke prestaties van de aartsbisschop zijn zo indrukwekkend dat niemand van zijn collega's beter past bij Leo, die in ieder opzicht de grootste is. Ten slotte, als ik iets uit de komedie van Thraso mag citeren: hoe gering mijn werk ook lijkt, toch vertrouw ik erop dat de aandachtige lezer er mettertijd meer uit zal halen dan er op het eerste gezicht in zit.

Om verder niet tegen het algemeen belang te zondigen door Uwe Hoogheid, die met constante zorg waakt over de wereld, op te houden met een nog langer vertoog, zal ik de rest met de gewone lezer afhandelen. Maar eerst wil ik nog bidden dat Hij, door wiens wijsheid het u lukt de menselijke zorgen te lenigen, Leo X ten behoeve van ons een zeer lang en zeer gelukkig leven mag schenken.

385 *Aan Jacob Wimpfeling*
Bazel, 3 februari 1516

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Jacob Wimpfeling, gegroet

Wij zijn allemaal in leven, wij zijn gezond, denken aan je, houden van je en wachten, als het voor je uitkomt, op je komst. Het Nieuwe Testament nadert zijn voltooiing. Hieronymus maakt goede vorderingen. Ik verbaas me over de mening van Witz: wie hem daartoe ook heeft gebracht, het is een complete idioot, ik zweer het je. Ik heb liever een halve regel van Battista van Mantua dan drieduizend van Marullus. Zorg dat je weer gezond wordt en werp met de jicht ook de schurft van je af. Ik had aan abt Volz geschreven, maar die brief is, door wiens schuld weet ik niet, verloren gegaan. Ik schreef je zodat je niet langer klaagt dat ik je niet heb geschreven. Vaarwel. Groeten van ons hele gezelschap - allemaal geleerden, ik uitgezonderd - en je allemaal zeer toegewijd, ik niét uitgezonderd.

Bazel, daags na Maria Lichtmis, 151[7]

386 *Van Urbanus Regius aan Johann Fabri*
Ingolstadt, februari 1516

Urbanus Rieger aan de voortreffelijke heer Johann Faber, doctor in het kerkelijk recht en beroemd theoloog, gegroet

Ik schreef u onlangs, edele heer, hoe mijn zaken ervoor staan, welke studies ik volg en wat ik ten slotte, na alle doorstane gevaren, verwacht. Hoe dankbaar ik uw gastvrijheid en die van doctor Wolfgang[1.] aanvaardde, is gemakkelijker in te zien dan op te schrijven; u hebt echter begrepen dat ik in wat dan ook liever te kort schiet dan in loyaliteit en dankbaarheid. Mijn broer,[2.] die u deze brief heeft overhandigd, vraagt u slechts een heel kleine dienst, namelijk uw hulp bij het vinden van een post als leerling-bediende. Ballingschap en berispingen van vreemden zullen met geringe moeite zijn onstuimige geest, nog verergerd door mijn toegeeflijkheid, temperen. Als u de jongen, weliswaar ongevormd maar verder betrouwbaar, uw steun verleent, hebt u er een tweede broer bij gekregen.

Het gerucht gaat dat het Rotterdamse licht der geleerden, met wie u al lang een sterke band hebt door eenzelfde soort leven en studie, bij u is. Daarom vertrouw ik het aan uw vriendelijkheid en aan doctor Wolfgang toe hem het volgende te laten weten, want het zou ongepast zijn die grote man zelf te schrijven. Ik meen dat u weet met hoeveel liefde en meer dan vaderlijke welwillendheid hertog Ernst, de doorluchtige vorst van Beieren, onze universiteit van Ingolstadt koestert, verfraait, verrijkt en eert met zijn aanwezigheid - waardoor zij durft te wedijveren met de meest gerenommeerde universiteiten. Hij is van plan de grootste geleerden, waar die zich ook in Germanië bevinden, bijeen te brengen en op zijn kosten luisterrijk te onthalen zodat, nu de barbarij is overwonnen, onder zijn bescherming eindelijk de schone letteren, die tot nu toe gebukt gingen onder de twee hoorns,[3.] weer opbloeien en in hun oorspronkelijke glans worden hersteld. Onze vorst meent verder dat vooral de veelzijdige Erasmus, een bewonderenswaardige man van goddelijk genie en buitengemene geleerdheid, het meest in aanmerking komt voor iedere eer en gunst. Hij heeft daarom zorgvuldig nagevraagd of hij die kampioen van de letteren op de een of andere manier ertoe kon bewegen om via een gewoon hoogleraarschap iets te komen doce-

1. Wolfgang Faber Capito.
2. Over deze broer is niets bekend.
3. De oorlogen tegen de Turken.

ren, en onze dorheid te bevloeien met de stroom van zijn welsprekendheid en veelzijdige geleerdheid. Sommigen achtten de kans daarop uitgesloten, anderen daarentegen beweerden dat er zeker hoop was dat de man kwam. De vorst zelf hield hardnekkig vast aan zijn voornemen en spaart geen kosten om Erasmus naar hier te halen.

Ik wil daarom graag weten wat uw mening is: moeten we Erasmus een lucratieve post aanbieden? Als u denkt dat hij ertoe is over te halen om te voldoen aan de wens van een zo groot vorst, die een zo hoge dunk van hem heeft, schrijf me zo snel mogelijk. Er zijn vele redenen voor hem om als man van Duitsen bloede, de rest van zijn leven door te brengen in Duitse gebieden. In de eerste plaats de uitgesproken genegenheid van de vorst en diens oprechte liefde voor de schone studies. Zelf heeft hij immers een prachtige opleiding gekregen van zeer respectabele leraren. Omdat hij van de letteren houdt zal Erasmus hem nog dierbaarder zijn, omdat de grootmoedige man groot profijt daarvan mag verwachten. Als hij de post aanvaardt, zal de hertog hem rijkelijk voorzien van een zeer eervol salaris en hem bedenken met beneficies. Het argument dat de ouderdom het doceren lastig maakt moet hem niet weerhouden: er staat hem een aangename rust te wachten. De zeldzame man wordt immers niet beroepen om zich af te matten, maar slechts om zich te vertonen en met zijn aanwezigheid onze universiteit luister te verlenen. Als extra komt daarbij de lieflijke schoonheid van de stad, en het wonderlijk zachte klimaat - elders zal hij dat niet zo gemakkelijk aantreffen -, waardoor men dit oord met recht ‘stad van engelen’ noemt. Voeg daarbij de eer die een fiere geest als een beloning voor zijn deugd verwelkomt; die eer zal hem van alle kanten zo rijkelijk ten deel vallen, dat hij (in zijn uitzonderlijke bescheidenheid) zich eerder zal beklagen onder het vele eerbetoon gebukt te gaan dan zich gelauwerd te voelen. Om kort te gaan, alles lacht Erasmus toe. Zou hij, alvorens een dergelijke positie aan te nemen, de vorst willen bezoeken, dan biedt deze vorst hem zeer graag een reisgeld aan en een niet te versmaden beloning. Uw taak zou het dan zijn Erasmus te bezoeken, hem op alle mogelijke manieren te verleiden, aan te sporen, op te wekken en met enige overdrijving duidelijk te maken hoe welkom hij bij de vorst is. En ook om hem zo mogelijk te bezweren in Germanië te leven, onder de vaderlandse hemel en onder zijn landgenoten, en liever hen tot nut te zijn dan buitenlanders. Wellicht overstijgt daarginds alles wat levenswijze of eerbetoon betreft zijn wensen; niettemin moet het vaderland belangrijker zijn en eerbiedwaardiger. Vooral nu het dorst en zucht, met zoveel wensen, met zo'n brandend verlangen, naar zijn leraar, naar de vorst van alle geleerdheid.

Dat is wat ik u, mijn beschermer en leraar, voor het ogenblik hierover wilde schrijven. U hebt zoveel invloed en staat zo bij Erasmus in de gunst dat niemand hem beter of vlotter kan overtuigen. Vaarwel, sieraad van de geleerden.

Vanuit Ingolstadt. Urbanus Rieger

Geachte heer, ik schreef dit op instructie van prins Ernst en de heer Leo van Eck, een man van adel, doctor in de vrije kunsten en het recht, en rector van onze universiteit, met wie ik zeer vertrouwd ben. Hij las mijn brief en stemde ermee in. Bovendien ziet de vorst zo naar Erasmus uit dat hij de koerier die voor u staat, alleen vanwege het beroepen van Erasmus naar Bazel stuurde. Als hij weigert zich blijvend hier te vestigen, als hij afziet van de tweehonderd goudstukken en de rijke beneficies veracht, dan heeft de vorst alleen nog het verzoek (en hij vertrouwt erop dat het zal worden ingewilligd) dat Erasmus ons gymnasium wil komen bezoeken. Laat hij aan deze reis een maand besteden, zodat de vorst hem kan ontmoeten, onthalen en omhelzen, want hij wil echt, uit de grond van zijn hart, Erasmus zien. De kosten voor de reis zal hij ruim vergoeden en hij zal hem rijkelijk belonen, zodat Erasmus zal zien dat de vorst niets zo bemint, vereert en bewondert als de letteren en hun beoefenaars. Opnieuw vaarwel.

Ik heb dit als secretaris voor onze vorst en door hem gedicteerd geschreven; ontvang het dus alstublieft zo en behandel de zaak met een vertrouwen alsof de vorst persoonlijk met u sprak. Ik stuur u, mijn vriendelijke leraar, enige oraties van onze theoloog Eck,[4.] die u zeer hoog acht.

387 *Van Thomas Bedyll*
Londen, 10 februari 1516

Thomas Bedyll was secretaris van William Warham, aartsbisschop van Canterbury.

Thomas Bedyll aan de heer Erasmus, gegroet

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. Ik heb de zaak van het jaargeld met zorg bij de aartsbisschop aangekaart. Hij heeft Maruffo[1.] geschreven het in zijn ge-

4. Johann Maier von Eck.
1. Raffaele Maruffo was een koopman uit Genua die in Engeland leefde. Het jaargeld van Erasmus' Engelse prebende werd gewoonlijk via hem aan Erasmus uitbetaald.

heel aan u uit te keren, en deze op zijn beurt zegde in tegenwoordigheid van More en mijzelf toe, dat per koerier te zullen doen. De aartsbisschop is het helemaal eens met uw besluit om uw vertaling van het Nieuwe Testament aan de paus op te dragen. Hij zwaait u in alle toonaarden de hoogste lof toe, telkens als u ter sprake komt (en door mijn toedoen gebeurt dat vaak), omdat u zich met al dat werk zo inspant voor de schone letteren en de Heilige Schrift. Die inspanningen beloven u niet alleen een onsterfelijke naam, maar hebben u die al verstrekt. Mijn heer belooft plechtig dat hij nooit zal nalaten u in de toekomst, vanwege al uw verdiensten, overvloedig te helpen. Uwe Hoogheid zal dat dagelijks in overvloedige mate ondervinden en voor zover het aan Bedyll ligt, zal uw leven lang en gezond zijn!

Londen, 10 februari

388 *Van Thomas More*
Londen, 17 februari 1516

Dit is de eerste brief van Thomas More aan Erasmus die bewaard is gebleven. Het is een antwoord op de drie brieven die More sinds juni van Erasmus had ontvangen.

Thomas More aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Sinds je vertrokken bent, dierbare Erasmus, heb ik drie brieven van je ontvangen.[1.] Als ik zeg dat ik er evenveel heb teruggeschreven, zul je me misschien niet geloven, ook al lieg ik nog zo schijnheilig, te meer omdat je me zo goed kent en weet dat ik lui ben in het schrijven van brieven en ook niet zo bijgelovig waarheidsgezind dat ik een leugentje als een halsmisdaad beschouw. Onze vriend Pace voert daar bij jullie in buurt een missie uit.[2.] Hoewel niet helemáál daar in de buurt - zo is hij niet bij mij maar ook niet bij jou. Met mij kan hij tenminste nog communiceren via brieven, maar van man tot man spreken kan hij met mij evenmin als met jou: ik wou dat hij, na zijn taak goed te hebben volbracht, binnenkort terugkeerde, zodat althans de ene helft van mijzelf weer bij me is. Want ik zie niet wanneer ik jou kan verwachten[3.] nu je van plan bent naar Italië te vertrekken, waar je in handen zult

1. Deze brieven zijn verloren gegaan.
2. Pace onderhandelde met de Zwitsers over steun aan Engeland tegen Frankrijk.
3. Erasmus keerde naar Engeland terug in juli/augustus 1516.

vallen van mensen die je, vrees ik, niet spoedig zullen loslaten. Ondertussen voel ik me alsof ik met Pace de ene helft van mijn ziel verloren heb en met jou de andere. Hopelijk verwerft Pace spoedig de uitstekende positie die hij verdient.[4.] Ik voel echt dat de geest van de koning, de wil van de kardinaal en verder de genegenheid van bijna alle goede mensen er op gericht is hem tot een hoge post te bevorderen.

Wat jou betreft, als ik niet zo dikwijls teleurgesteld was, zou ik nog veel grotere dingen verwachten, maar wat belet me eigenlijk ook nu nog het beste te hopen? Want ook al zit er tot nu toe weinig schot in, dat wil niet zeggen dat er geen hoop is voor de toekomst; ik heb er nu zelfs heel veel vertrouwen in. Iemands lot is niet voortdurend hetzelfde en het kan jou niet langer slecht gezind blijven als paus, koningen, bisschoppen en bijna alle stervelingen zover de christelijke wereld reikt, zoveel respect voor je hebben en je bewonderen. Wat ons hier betreft, ik hoef je er niet aan te herinneren hoe welgezind onze bisschoppen, en vooral die van Canterbury, tegenover je staan en welk een hoge dunk de vorst zelf van jou heeft. En dat er tot nu toe geen beneficie is losgekomen in overeenstemming met jouw verdiensten en de genegenheid van zoveel grote mannen, dat is gedeeltelijk je eigen schuld, omdat je nogal zorgeloos omgaat met die dingen waar anderen veel moeite voor doen; gedeeltelijk ook door domme pech zoals met het kanunnikschap, zoals men het noemt, van Doornik dat de heer Mountjoy voor je verkregen had. Het lijkt erop dat je nu niet tegen dat idee bent, want je schrijft dat je alle bescheiden die volgens jou, nodig waren voor dat kanunnikschap, aan Mountjoy hebt gestuurd. Maar ik sprak je hierover, als je je het herinnert, toen je bij mij was in Brugge,[5.] waarbij jij alle voor- en nadelen van dat beneficie breed uitmat en er helemaal niet zo op gebrand leek te zijn; je maakte daar geen geheim van tegenover Sampson, die in Doornik optreedt als vicaris-generaal van de bisschop van York. Je kwam tot die mening niet alleen omdat je vreesde dat dat beneficie niet voor het leven zou zijn (tenzij het ook werd verleend met instemming van de andere bisschop,[6.] van wie je niet verwachtte dat die daarvoor enige reden had, aangezien hij niets anders doet dan alles wat al door de ander was gedaan, ontkrachten), maar ook omdat je ter plekke bijna tien van onze ponden moest betalen voor je intocht, en je bovendien een huis moest kopen met een hypotheek van tweehonderd nobels of meer. Dat is daar zo de gewoonte. Houd je je daar niet aan, dan ont-

4. Pace vervulde tot 1525 onafgebroken diplomatieke missies.
5. In mei of juni 1515, gedurende More's missie naar de Nederlanden om de gunstige handelsbetrekkingen met Engeland te herstellen, die onderbroken waren na de troonsbestijging van Frans I van Frankrijk.
6. Louis Guillard.

vang je nauwelijks zes nobels per jaar, - en zelfs die krijg je alleen, als ik goed ben ingelicht, wanneer je er permanent woont. Het kwam ons, Sampson en mij, voor dat jij om deze redenen het kanunnikschap niet zou aanvaarden.

Kort na je vertrek, ging ik naar Doornik. Daar hoorde ik van lord Mountjoy en Sampsom dat de aartsbisschop van York[7.] hun allebei had bericht dat het beneficie aan een ander werd toegekend, aan wie hij het klaarblijkelijk had beloofd, niet wetende dat het al voor jou bestemd was. Toen ik dat hoorde, hield ik mijn mening dat het beneficie je eigenlijk niet zo aanstond, verborgen, maar haalde hen over de aartsbisschop te schrijven dat het al aan jou was toegekend en dat dat in dit stadium niet meer kon worden teruggedraaid, tenzij hij je van iets beters zou voorzien. York antwoordde dat het totaal ongeschikt voor je was, omdat die post voor iemand die er voortdurend aanwezig was, weinig lucratief was en voor iemand die elders woonde helemaal niets opbracht. Ze konden zich verder op hem verlaten om jou iets beters te bezorgen. In mijn aanwezigheid besloten zij dus, en ik raadde het ze zeker niet af, dat beneficie te geven aan degene die de bisschop op het oog had. Wat er daarna gebeurde, weet ik niet. Wel weet ik dat de kardinaal, als je dit niet krijgt, je iets verschuldigd is wat méér oplevert; ik hoop dat hij dit op korte termijn zal doen. Hij vermeldt je dikwijls op zeer vriendschappelijke manier.

Het was niet nodig dat ik je jaargeld van de bisschop van Canterbury[8.] opvroeg. Hij had er zelf al aan gedacht voordat hij mijn brief ontving en de zaak opgenomen met Maruffo, die hij, zoals je weet, altijd gebruikt als tussenpersoon en soms ook als bankier, totdat zij, na de rekeningen op gezette tijden te hebben vergeleken, het geld vereffenen. Direct nadat hij mijn verzoek in handen kreeg - hij was in Otford - spoorde hij Maruffo per brief aan, je snel twintig van onze ponden te doen toekomen; hij beloofde Maruffo ze terug te betalen, zodra hij uit een schriftelijke bevestiging van jou wist dat ze bij je waren afgeleverd. Ik ben bij Maruffo geweest. Hij zei je te zullen vragen hem snel een eigenhandig geschreven brief, met de ontvangstbevestiging van het geld, te sturen. Zodra hij die aan de bisschop had gebracht en ter plaatse het geld aan hem was uitgeteld, zou hij er voor zorgen dat het bij je werd afgeleverd. Toen ik dit hoorde, werd ik bang dat er een addertje onder het gras school, en dat, als het geld toen niet onmiddellijk aan hem werd uitbetaald, dat oponthoud op jou zou worden afgewenteld. ‘Al dat gedoe is toch niet nodig,’ zei ik. ‘Stuur of het geld onmiddellijk op in naam van de bisschop of anders, als je er bezwaar tegen hebt het uit te geven voordat je het hebt ontvangen, zal ik er voor zorgen dat je het onmiddellijk contant in

7. Thomas Wolsey.
8. William Warham.

handen krijgt.' 'Goed,' zei hij, 'maar je hoeft nergens bang voor te zijn; ik zal zorgen dat Erasmus het geld onmiddellijk krijgt, ja dat hij het nu al heeft. Hij heeft een kredietbrief van me waarmee hij, waar hij maar wil, duizend dukaten kan opnemen; als hij daarvan iets heeft opgenomen, moet hij dat aan mij uit zijn jaargeld - want dat zijn we overeengekomen - terugbetalen.' Dat zei hij. Persoonlijk geloof ik niet zo erg dat hij jou een kredietbrief heeft gegeven om geld op te nemen, tenzij hij van te voren dat geld eerst op zijn bank had gestald. Als de zaak anders is dan hij beweert, laat het me dan snel weten.

De aartsbisschop van Canterbury is, na enige jaren van, zoals jou bekend is, ingespannen werk om zijn vrijheid te herkrijgen, ten slotte van zijn taak als kanselier ontheven en nu hij zijn zo lang gekoesterde heimelijke wens vervuld ziet, geniet hij van een aangename rust tussen de letteren en van zijn herinneringen aan alle werkzaamheden die hij zo goed heeft vervuld. De vorst heeft de kardinaal van York in zijn plaats benoemd;[9.] deze oefent het ambt zo goed uit dat hij ieders verwachting, al hoog gespannen vanwege al zijn overige goede eigenschappen, verre overtreft en - wat het moeilijkste is - een goede indruk maakt en erg in de smaak valt, zelfs na een zo'n uitmuntende voorganger.

Mijn missie, aangezien die jou, zoals alles van mij, ook ter harte gaat, maakt tamelijk goede vorderingen, behalve dat de zaak zich langer voortsleept dan ik hoopte of wilde. Want toen ik van huis wegging, dacht ik amper twee maanden afwezig te zijn en nu heb ik er al meer dan zes maanden mee verdaan.[10.] Maar een tamelijk gunstige afloop heeft eindelijk dit lange wachten bekroond. Toen ik zag dat de zaak waarvoor ik was gekomen ten einde liep, maar door andere oorzaken er toch weer allerlei verwikkelingen ontstonden - die zijn er tussen vorsten altijd - die tot een langer oponthoud leken te leiden, heb ik in een brief aan de kardinaal toestemming gevraagd te mogen terugkeren; ik riep daarvoor de hulp in van enige vrienden, maar vooral van Pace, want hij was toen nog niet vertrokken. Op terugreis naar huis liep ik hem plotseling in Grevelingen tegen het lijf,[11.] maar hij had zoveel haast dat hij amper kon stoppen om een groet te wisselen. Tunstall[12.] keerde onlangs terug naar zijn post na een verblijf hier van nauwelijks

9. Warham bood zijn ontslag aan op 22 december 1515. Wolsey volgde hem op 24 december op.
10. More begon aan zijn missie naar de Nederlanden op 7 mei 1515; hij bereikte Brugge op 18 mei. Eind oktober keerde hij naar Engeland terug.
11. Op 24 oktober 1515. Pace was op weg naar Zwitserland.
12. Tunstall keerde op 29 januari vanuit Brussel naar Engeland terug, maar kreeg op 19 februari een nieuwe diplomatieke opdracht.

tien dagen, waarvan hij er geen een prettig en naar zijn eigen zin kon doorbrengen, omdat al die tijd vol zorg en narigheid opging met het uiteenzetten van de zaken die hij als gezant in beheer had en kijk, nu wordt hij plotseling naar hetzelfde gebied gestuurd met een nieuwe missie; en dat, dat weet ik zeker, zeer tegen zijn zin, als hij de mogelijkheid had te weigeren.

De post van afgezant heeft mij nooit erg bekoord. Ik vind die ook niet zo geschikt voor leken. Het is eerder iets voor jullie, geestelijken, die in de eerste plaats geen vrouw en kinderen thuis hebben of ze overal vinden. Als wij even weg zijn, roept het verlangen naar echtgenoot en familie ons onmiddellijk terug. Verder kan een geestelijke wanneer hij wordt uitgestuurd, waar hij wil, zijn hele huishouden met zich meenemen en op kosten van de koning de monden voeden die hij thuis op eigen kosten moet vullen. Als ík niet thuis ben heb ik een dubbele huishouding te onderhouden, één thuis, de andere in het buitenland. De koning stelde mij royaal middelen ter beschikking voor het gezelschap dat ik meeneem, maar er werd geen rekening gehouden met degenen die ik thuis moet achterlaten, en ik kon mijn gezin er helemaal niet toe bewegen - en je weet dat ik een milde echtgenoot, een toegeeflijke vader, een zachtmoedig meester ben - om ter wille van mij een tijdje te vasten tot mijn terugkeer. Ten slotte kunnen vorsten priesters voor hun arbeid en uitgaven heel gemakkelijk, zonder eigen kosten, belonen met kerkelijke prebenden; voor ons, leken, gaat dat niet zo gul en zo vlot, hoewel de koning mij, bij mijn terugkeer, een jaargeld toekende dat qua eer en inkomsten niet te versmaden was. Tot nu toe heb ik dat steeds geweigerd, en het lijkt me dat ik het altijd moet weigeren. Als ik het aanvaard zou ik mijn huidige positie in de stad,[13.] die ik zelfs boven een betere verkies, moeten opgeven of, wat ik niet graag zou willen, wel kunnen behouden maar dan tot ergernis van mijn stadgenoten: als die, wat soms gebeurt, een geschil krijgen met de vorst over hun voorrechten, zouden zij denken dat ik hen minder eerlijk en trouw dien, gebonden als ik ben aan de vorst door mijn jaarlijkse toelage.

Overigens heb ik tijdens mijn gezantschap ook wel veel genoegens gekend. Op de eerste plaats de lange en ononderbroken omgang met Tunstall; niemand is zo goed thuis in de schone letteren als hij, niemand is strikter in leefwijze en karakter, niemand ook zo vrolijk in gezelschap. Vervolgens ben ik bevriend geraakt met Busleiden, die mij, overeenkomstig zijn grote rijkdom, luisterrijk, en overeenkomstig zijn goede karakter, vriendelijk ontving. Hij liet me zijn huis[14.] zien, dat zo bijzonder kunstzinnig is gebouwd en met

13. More was under-sheriff van Londen van 1510 tot 1519.
14. In Mechelen, nu Stedelijk Museum. More's *Epigrammata* bevatten verzen over dit huis en Busleidens muntencollectie

zulk prachtig huisraad is ingericht, zijn collectie oudheden, waarop ik, zoals je weet, dol ben en ten slotte zijn bijzonder welvoorziene bibliotheek, en zijn eigen innerlijk, nog beter voorzien dan welke bibliotheek ook, zodat het me volkomen verbijsterde. Ik hoor dat hij juist nu een gezantschap naar onze vorst gaat leiden. Maar in al mijn omzwervingen viel mij geen groter genoegen ten deel dan de omgang met Pieter Gillis te Antwerpen, jouw gastheer, een zo groot geleerde, zo vrolijk, zo bescheiden en een zo waarachtig vriend dat ik mag sterven als ik niet graag een groot deel van mijn vermogen er voor over zou hebben in zijn gezelschap te verkeren. Hij stuurde mij jouw apologie[15.] en ook de commentaren op de psalm 'Gelukkig hij die...', die je opgedragen hebt aan Beatus Rhenanus,[16.] die waarlijk gelukzalig is vanwege een zo groot en eeuwigdurend monument. Van Dorp zorgde ervoor zijn brief[17.] te laten drukken voorafgaand aan jouw verdediging. Ik had hem graag, als er een gelegenheid was geweest, willen ontmoeten. Omdat dat niet mogelijk was, stuurde ik hem een groet per brief, of liever een nogal laconiek briefje,[18.] want ik had geen tijd voor een langere. Ik kon deze man immers niet negeren, want ik mag hem bijzonder graag, zowel vanwege zijn uitmuntende geleerdheid als vanwege veel andere dingen, en ten slotte daarom omdat hij, door de *Lof der zotheid* te bekritiseren, jou de gelegenheid gaf er een verdediging voor te schrijven.

Het doet me genoegen dat Hieronymus en het Nieuwe Testament goed vorderen. Het is verbazend met hoeveel verlangen iedereen ernaar uitziet. Geloof me, Erasmus, Linacre staat met de beste gevoelens tegenover je en spreekt overal over jou;[19.] ik hoorde dat onlangs van mensen die er bij aanwezig waren toen hij, tijdens een diner, vol genegenheid en zeer uitvoerig over je sprak met de koning. In dat gesprek antwoordde de koning in termen die mijn zegslieden de indruk gaven dat jou op korte termijn jou een bijzondere promotie te beurt zal vallen. Ik bid de goden dit mogelijk te maken.

Vaarwel, mijn dierbare Erasmus, en doe Rhenanus en Lister de groeten van me; door jouw loftuitingen en hun eigen geschriften zijn zij mij dierbaarder en ken ik hen beter dan velen van degenen met wie ik dagelijks verkeer. Mijn vrouw[20.] groet je, en ook Clement, die dagelijks zulke grote vor-

15. Brief 337.
16. Zie brief 327.
17. Brief 304.
18. More's brief aan Maarten van Dorp behelsde een uitvoerige verdediging van de *Lof der zotheid.*
19. Erasmus wist lange tijd niet wat hij van Linacre moest denken.
20. Alice Middleton.

deringen maakt in Latijn en Grieks dat ik de niet geringe hoop heb dat hij ooit een boegbeeld zal zijn voor zijn vaderland en de letteren.

Nogmaals vaarwel en wees tevreden met deze éne brief voor veel maanden; ik doe daarmee de vrekken na die, wanneer zij uiteindelijk iemand te eten vragen - wat zij maar zelden doen - een zo overvloedig maal aanrichten dat zij, door één maaltijd te geven, de dagelijkse kosten van de uitnodigingen besparen. Voor de derde keer, vaarwel.

De bisschop van Durham[21.] is je zeer dankbaar voor je opdracht van Seneca. Je ziet hoe graag ik je nadoe, want net als jij laatst, schrijf ik met de hand van iemand anders; zo goed volg ik je na dat ik zelfs deze laatste regels niet eigenhandig zou schrijven als ik je er niet van wilde overtuigen dat deze brief echt van mij is.

389 *Van Andrea Ammonio*
Londen, [18] februari [1516]

Deze brief was klaarblijkelijk de eerste die Ammonio aan Erasmus schreef sinds diens vertrek uit Engeland in mei 1515. De brief werd naar Pace gestuurd maar bereikte Erasmus niet, zodat Ammonio een kopie ervan in juni verstuurde, toen Erasmus was teruggekeerd naar de Nederlanden.

Andrea Ammonio aan zijn vriend Erasmus, hartelijk gegroet

Met wat voor zoenoffers moet ik uitboeten dat ik twee brieven van mijn vriend Erasmus pas beantwoord na ontvangst van een derde? Ik wil liever schuld bekennen dan dwaze redenen aanvoeren, hoewel sommige niet helemaal dwaas zijn, naar het mij lijkt. Ik vreesde vergeefse moeite te doen, terwijl ik, hevig verwikkeld in zoveel beslommeringen, erg zuinig met mijn tijd moet zijn; ik verkeerde namelijk in het onzekere waarheen ik moest schrijven aangezien je me immers te kennen gaf dat je, uit afkeer van de walmende kachels, aanvankelijk omstreeks 1 november, vervolgens na de kerstdagen Duitsland zou verlaten, maar dat je nog niet besloten scheen te hebben of je naar Rome zou gaan, hierheen zou terugkeren of dat je je naar Venetië zou begeven. Daarom wachtte ik voordat ik schreef, je bericht af over je besluit. Ondertussen heb ik je, voor het geval je naar Rome zou gaan, warm aanbe-

21. Thomas Ruthall. Erasmus had zijn *Senecae lucubrationes* aan hem opgedragen, zie brief 325.

volen bij mijn oude beschermheer, de bisschop van Worcester,[1] die daar afgevaardigde is voor de koning. Van hem - en wel zo dat de zuilen zelf van het paleis ervan weergalmden - was je er onmiddellijk achter gekomen hoeveel belang de paus in je stelt: je zou onmiddellijk in zijn hofhouding zijn opgenomen. Als je echter aan Brittannië de voorkeur had gegeven boven Italië, waarom was er dan een brief nodig als we elkaar weer zouden zien? Nu je echter, zoals je schrijft, tot 1 maart of, zoals ik zelf gis, tot 1 mei je vertrek daarvandaan hebt uitgesteld, wilde ik deze moeite nemen. Ziehier dus wat je, denk ik, moet weten.

Ik heb drie brieven van de paus - die men breven noemt - ontvangen: twee aan jou geadresseerd in precies dezelfde bewoordingen,[2] en de andere voor de koning,[3] waarin je zeer warm bij hem wordt aanbevolen, zoals je uit de kopie ervan zult opmaken. Ik ben zo vrij geweest, steunend op het recht van vriendschap, de brief aan jou gericht te openen, omdat ik erg graag wilde weten wat voor goede hoop hij bevatte; ik stuur je nu een van de breven met een kopie van de brief van aanbeveling, maar de brief zelf en de andere breve berg ik hier zorgvuldig voor je op. Als je niet hierheen komt, laat me dan weten wat ik moet doen met de aanbevelingsbrief. Je zegt misschien dat je daar tevoren over had moeten nadenken en dat het nu te laat is de brief aan de koning te geven. Maar geloof me, het zal net zo zijn alsof hij gisteren geschreven is. Als er niet met een wissel geld wordt opgeëist, schenkt men amper aan dergelijke kleinigheden aandacht. Bovendien schreef de bisschop van Worcester mij dat Leo zich kostelijk met je brief[4] heeft vermaakt en zeer precieze informatie wilde: waar je was, waar je mee bezig was, en of hij dacht dat jij graag naar Rome zou komen en veel andere tekenen van zijn welwillende aandacht voor jou; zich daarna wendend tot enige geleerde en welgestelde mannen, die toevallig aanwezig waren, overhandigde hij hun je brief met zijn oordeel over jouw zeldzame begaafdheid en geleerdheid en iedereen begon je om het hardst te prijzen. Want die oude gewoonte om ‘de geleerden alleen maar te bewonderen en te prijzen bestaat nog steeds,’[5] hoewel onze Leo meer doet: hij koestert en begunstigt hen en in hem ligt voor de geleerden de grootste hoop. Ik zou willen dat je in allerijl naar hem toegaat, gezien de voordelen voor jezelf, maar dat je hier terugkeert, gezien het genoegen dat ik er aan zal beleven. Moge God je genadig zijn, wat je ook besluit.

1. Silvestro Gigli.
2. Brief 338,
3. Brief 339.
4. Brief 335.
5. Juvenalis, *Satirae VII*, 31.

Wat Hieronymus betreft, ik twijfel er niet aan dat dat werk alle moeite waard is geweest en ik kijk vol verlangen uit naar de uitgave. Seneca, door jou weer in oude glorie hersteld, is nu hier te koop. Wil je mijn mening hebben? Het lijkt wel of je Apelles hebt geïmiteerd bij het schilderen van Venus.[6] Ik ben erg blij met je Nieuwe Testament en feliciteer je ermee; naar mijn mening is het een waarlijk religieus werk, zo nodig dat het door iedereen moet worden bestudeerd, boordevol talent en geleerdheid en bovenal jou en de paus aan wie je het hebt opgedragen, waardig. Bravo! Dat is de weg naar de roem! Ik wou dat je wat duidelijker was geweest over de droom waarmee de aartsbisschop van York, zoals je zegt, je gelukkig maakte en, naar je meent, de spot met je dreef. Wat die spot betreft, dat kan niet juist zijn, want dat is niets voor die man. Wel weet ik dat hij veel achting voor je heeft, maar er is iets buiten zijn wil en oordeel om gebeurd wat misschien nog verholpen kan worden.

Dat is alles wat ik op het moment te zeggen heb over jouw aangelegenheden. Laat ik er nog wat aan toevoegen over de zaken in Engeland. De koningin heeft een knappe dochter gebaard.[7] Je geliefde aartsbisschop van Canterbury heeft met instemming van de koning zijn post neergelegd en de bisschop van York heeft die, na dringend verzoek, van hem overgenomen en doet het heel goed.[8] More is, na zijn missie bij jouw Belgen eervol te hebben vervuld, naar huis teruggekeerd; hij bezoekt nu met mij de rokerige paleisvuren. Hij is de eerste die de bisschop van York zijn ochtendgroet brengt. Pace is zo goed bezig in jullie gebied dat ik denk dat hem zeer veel eer te beurt gaat vallen. Mijn zaken vorderen moeizaam, maar niet slecht, als mijn gezondheid me maar niet in de steek laat. En denk erom, mijn dierbare Erasmus, dat je goed waakt over de jouwe.

Londen, 18 februari [1517]

6. Apelles bracht de trekken van de mooiste vrouwen die hij kende bijeen in zijn schilderijen van Venus. Erasmus' uitgave van Seneca, *Lucubrationes*, is dus een bloemlezing van volmaaktheden.
7. Catharina van Aragon baarde Maria Tudor op 18 februari.
8. Zie brief 388, noot 9.

390 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg im Breisgau, 20 februari 1516

Ulrich Zasius beveelt zich aan bij de heer Erasmus

Geef mij, grote held, een ogenblikje; laat me je groeten en je er met een woord aan herinneren dat dit mijn schoonzoons zijn die jouw hoogheid komen opzoeken. De een[1.] is afkomstig van de beroemde zakenlieden van Augsburg, een ontwikkeld man, vooral in rechtskennis, en verdient respect om zijn integriteit; de ander[2.] is zakenman, beiden zijn jong. Als je hen, wanneer het je uitkomt, ook al is het met maar een woord vriendelijk tegemoet treedt, zul je me een gelukkig man maken; ook het allergeringste dat van jou komt, vervult iemand met blijdschap.

Vaarwel, schutspatroon, vanuit Freiburg, 20 februari 1516

In mijn werk over de oorsprong van het recht, moet ik, schrijvend voor onopgeleide en niet deskundige studenten, soms mijn toevlucht nemen tot slecht formulerende autoriteiten. Want ik ben bang dat ik met mijn barbarij toch verfijnder ben dan mijn lezers aankunnen; zo zeer zijn de beste principes van de klassieke rechtsgeleerden uit de mode geraakt. Ik kan geen citerzanger zijn, ik kan niet voor geleerden schrijven. Je moet het maar door de vingers zien als ik de nederige fluitspeler ben, terwijl anderen dansen. Ik laat aan jou de grote, schitterende thema's, de hoogtepunten van de Latinitas en de filosofie en de ethiek. Jij zult als schipper het bevel voeren over een trireme, ik zal al blij zijn als ik een puntertje kan besturen.

391 *Van Nicolaus Basellius*
Hirsau, [ca. februari 1516]

Nicolaus Basellius aan de heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik was, geleerdste van alle geleerden, met mijn onnozele brief je zeergeleerde en zeer vriendelijke brief vóór en brak als eerste het ijs door je te schrijven; je zult dat niet ontkennen - ik zou dat graag geloven - en niet oordelen dat ik dat lichtvaardig deed. Ik kon nauwelijks wachten op het gunstige moment of een betrouwbare bode, maar bevangen door een soort onwil langer uitstel te dulden, zou ik me gehaast hebben een gehuurde bode van mezelf te sturen, als niet mijn vriend Thomas, die graag tot deze ene dienst bereid was, al een definitieve dag voor zijn vertrek had bepaald. Een zo groot verlangen naar jouw elegante welsprekendheid overviel me lang geleden tijdens onze korte en enige ontmoeting in Spiers,[1.] een zo groot enthousiasme

1. De naam van deze schoonzoon is niet bekend.
2. Georg Funck.
1. Erasmus was in juni 1515 in Spiers.

en zo grote liefde lieten hun sporen in me achter dat ik die, ook al zou ik willen, niet zou kunnen matigen. Ik beken dat ik, door de voortreffelijkheid van je bijzondere geleerdheid en veelzijdige wetenschap, die alleen in jou, geleerdste van alle Germanen, rijkelijk oplichten, in overvloed voorhanden zijn of liever naar alle kanten uitstromen, zo in vuur en vlam ben gezet door genegenheid voor jou en bijna buiten mezelf geraakt, dat, in alles gelijk aan de aarzelende Odysseus, niets zo vast in mijn hoofd zit, niets zo gedrukt staat in mijn hart als het levendige beeld van Erasmus alleen.

Want zodra ik, na mijn heilige plichten en de weinige tijd die ik aan de literatuur kan besteden, me gereed maak mijn vermoeide ledematen uit te strekken, weet ik haast niet meer welke nachtelijke dromen mijn slapende geest lijken te verontrusten en te vermoeien met vreemde indrukken! Het is alsof ik, zelfs met mijn begoochelde zintuigen, je in levenden lijve van een fijn gesprek zie terugkeren en wel zo duidelijk dat mijn geest zich juichend van me schijnt los te maken. Telkens wanneer ik mijn heilige plichten heb neergelegd en me een tijdje wil wijden aan boeken en ontspanning - het drukste deel van de dag! - is niets in mijn litteraire bezittingen zoeter - zoeter dan de honing van de berg Hybla[2.] - of glanzender of smakelijker dan de werken van Erasmus - en denk niet dat ik dit fluisterend in je oor zeg -; niets dat beter in staat is mijn geheugen op te frissen en me een nieuw begrip en frisse indrukken bij te brengen van het heden en van wat zich onder mijn ogen afspeelt, dan de geleerde, gepolijste en doorwrochte producten van jouw werkplaats en jouw aambeeld. Dat was het geval met je *Moria*, je *Adagia*, je *Parallellen*,[3.] je *Copia* en al dat andere dat je, klaar als het zonlicht, ook uit het Grieks, hebt vertaald, niet als een maker van parafrasen, maar als een wreker en rechtvaardig rechter. Je bent hierin, zo lijkt het, weliswaar niet de meerdere, maar dan toch de gelijke van Gorgias, Demosthenes, Isocrates, Aeschines en de grootste mannen van de Griekse literatuur.

O, gelukkig Germanië, dat met jou als enige Germaan de oude barbarij van de Latijnse taal durft uit te drijven, weg te wissen en uit te roeien en de Italianen, die overigens verzot zijn op roem, durft uit te dagen; want er is niemand die de naam van Erasmus kan vertrappen of zijn geleerdheid kleineren, zijn veelzijdige kennis van de welsprekendheid, schitterend doorsprenkeld met geestige opmerkingen, geringschatten, hoogstens een Zoilus of een man zonder enige literaire smaak. Ook na je dood zul je eeuwige roem oogsten, een juweel en een sieraad blijven. Alleen al de correctie van de werken van de heilige Hieronymus, volgens alle geleerden zo zorgvuldig uitgevoerd, zal maken dat alle bibliotheken overal in de wereld, de beroemde en onsterfelijke naam

2. Op Sicilië.
3. De *Parabolae sive similia* (Straatsburg, 1514).

van Erasmus zullen bewaren en tot de sterren zullen verheffen. Jij, jij alleen kunt die eeuwige roem met recht opeisen zonder onrecht te begaan, ook al barsten je mededingers van afgunst zoals Codrus. Jij, zeg ik, bent het sieraad van Germanië, het oog, de zon en de brandende toorts, die niet verborgen kunnen worden, ook al worden ze misschien onder de korenmaat geplaatst door de afgunst van slechte mensen, aangezien jij geen voeding geeft aan de Italiaanse hoogmoed en de erepalm niet aan de kroesharige Fransen toekent. Of zij het willen of niet, de domme kletsers, de barbaren, de brallers, de windbuilen, de zwart-wit gepijde theologen, ze moeten wel de lof van Erasmus verkondigen, wanneer zij zien dat jij het Oude en Nieuwe Testament - waarvan zij, met meer valsheid dan waarheid beweren kenners te zijn - door je arbeid, je inspanning, je nachtwaken, je vernuft, je zweet weer in oorspronkelijke staat hebt teruggebracht. Als zij het niet doen, ben ik van oordeel dat zij het niet waard zijn dat de aarde hen draagt. Laten die haters van alle goede letteren dan levend naar de hel gaan en door Cerberus in stukken gereten worden, omdat zij dat verdienen; weg met hen, de eeuwige duisternis in.

Maar genoeg hiervan. Overigens zal ik er nooit spijt van hebben dat ik de beperking van een brief te buiten ben gegaan. Het is aan jou, Erasmus, hoe hij ook is, in allerijl gedicteerd, hem vriendschappelijke en goed te interpreteren; ik, een ongeletterd en onbeduidend mannetje, stel niets méér op prijs dan jou, zeergeleerde, te schrijven. Aan het eind van mijn brief kom ik je bezweren mij, ook al is het helemaal onderaan, te plaatsen op je lijst van vrienden, zodat ik voortaan, daardoor wat brutaler geworden, met een vrijere geest, als vriend aan een vriend, als een leerling aan zijn meester en leraar kan schrijven. Vaarwel en houd me in gedachten.

Vanuit het huis van de maagdelijke wijsheid te Hirsau

391a *Aan Johann Witz*
Bazel, oktober 1515

Deze brief (vroeger brief 364) is een antwoord op een gedicht van Witz, *Ad sodales Erasmo Roterodamo consuetudine iunctissimos Ioannes Sapidus Sletstadiensis Germanus.* Het gedicht noemt als Erasmus' vrienden in Bazel: Gerard Lister, Bruno en Basilius Amerbach, Beatus Rhenanus, Johann Froben, Wilhelm Nesen, Henricus Glareanus, Johannes Oecolampadius, Nikolaus Gerbel, Hieronymus Artolf en Konrad Brunner, en het feliciteert deze mensen dat zij in Erasmus' gezelschap kunnen verkeren.

Erasmus van Rotterdam aan Johann Witz, doctor in de vrije kunsten

Je gedicht, zeergeleerde Witz, deed ons hele genootschap een even groot genoegen als het jou liefheeft. Wat mij betreft, ik was je er natuurlijk erg dankbaar voor, maar ik kon er niet echt van genieten. Want een mens kan niet tegelijkertijd iets met plezier aanhoren en zich in verlegenheid gebracht voelen. Of denk je misschien dat ik zo weinig bescheiden ben dat ik al die loftuitingen van jou kan lezen zonder een kleur te krijgen? Maar er is iets waarover ik me beklaag. Je feliciteert me ermee dat ik met zoveel geleerde en ook oprechte vrienden omga, maar je feliciteert me er niet mee dat zij met mij omgaan, alsof het voor mij vanzelfsprekender is dan voor hen. Zelf lijkt het mij alsof ik steeds ronddwaal in een heerlijk paleis der muzen, en dan spreek ik nog niet van de vele geleerden, die niet zomaar een beetje geleerd zijn. Iedereen kent Latijn, iedereen kent Grieks, velen kennen ook Hebreeuws; de een munt uit in kennis van de geschiedenis, de ander is een bekwaam theoloog; deze is een kundig wiskundige, een ander een kenner van de Oudheid, weer een ander een bekwaam jurist. Je weet zelf hoe zeldzaam dat is. Mij was het tot nu toe nooit vergund in een dergelijk gelukkig gezelschap te vertoeven. En om hierover maar te zwijgen, wat een oprechtheid bij hen allen, wat een vrolijkheid, wat een eendracht! Je zou zweren dat zij allemaal één ziel hebben.

En je hoeft niet te klagen dat je niet aan deze tafel aanzit; om met Plato te spreken, je bent meer aanwezig dan wie ook. Wij lunchen of dineren, wandelen of praten nooit zonder dat onze vriend Witz bij ons aanwezig is. Zeker, je lot is, ik ben het daarmee eens, zwaar, maar dat het tragisch of betreurenswaardig is, zoals je het noemt, dat ontken ik ten stelligste. Leraar zijn is een ambt dat zeer dicht bij regeren staat. Vind je het nu echt een ‘laag’ beroep om je medeburgers al op jeugdige leeftijd onmiddellijk te doordrenken met de goede letteren en met Christus, en aan het vaderland zoveel goede en integere mannen terug te geven? Dwazen mogen het een nederig ambt vinden, in werkelijkheid is het prachtig. Als het al voor de heidenen iets geweldigs was zich voor de gemene zaak verdienstelijk te maken, dan doet niemand dat beter - ik durf dat met stelligheid te beweren - dan hij die de ruwe jeugd vormt, als hij tenminste geleerd en integer is; die twee eigenschappen heb je in gelijke mate, zodat ik niet weet in welke van de twee je jezelf overtreft. En wat de vermindering van het salaris betreft, Christus zelf zal je overvloedig op Zijn manier compenseren, want de deugd is ruimschoots haar eigen beloning. En erger je er niet aan als je ziet dat zoveel van de jaarlijkse belasting, door het publiek opgebracht, slechts ten goede komt aan allerlei nietsnutten die alleen maar voor zichzelf leven of hun vorsten die-

nen, maar niet handelen vanuit het algemeen belang, terwijl aan hem, die de gemeenschappelijke vader is van al onze kinderen en die in de belangrijkste taak ons aller belang met zoveel inspanning dient, een zo ellendig loontje wordt uitbetaald. Deze taak vereist een integer, onbedorven man, die zelfs zonder beloning, zijn plicht vervult. Een groot salaris en het vooruitzicht op een vooraanstaande positie zou iedere misdadiger tot dit ambt kunnen lokken. Je zult zelf, mijn dierbare Witz, vanuit je gaven, waardigheid toevoegen aan je ambt dat, hoe weinig schitterend in de ogen van de mensen, zeer prachtig is in de ogen van Christus.

En er is geen reden om jaloers te zijn op ons gezelschap hier in Bazel. Ook Sélestat heeft immers zijn gebouw van de muzen. Misschien wordt het iets minder druk bezocht, maar tegenover hoeveel anderen kun je alleen al Paul Volz, de abt van Hügshofen, stellen! Grote God, wat een zuivere geest, wat een oprecht genie, wat een wijze eenvoud, wat een liefde voor de studie, wat een afwezigheid van arrogantie bij zovele gaven! Zó, zó waren, denk ik, die vroegere leiders van onze godsdienst, Antonius, Hilarius, Hieronymus. Daarom, als je jullie gezelschap telt, dan beken ik dat jullie met weinigen zijn, maar als je het goed afweegt, met velen, omdat één man bij jullie telt voor vele anderen. Ik vraag je dan ook dringend: zorg dat deze man begrijpt dat ik hem voortdurend in gedachten heb. Groet je allerliefste vrouw, een ware troost bij je arbeid, een stralender Margaretha dan welke parel ook, uit mijn naam.

Bazel, 1516

392 *Aan Urbanus Regius*
Bazel, 24 februari 1516

Erasmus aan Urbanus Regius, gegroet

Johann Faber, de officiaal en mijn grote vriend en weldoener, heeft mij jouw brief[1] laten zien, maar op een wel erg ongelukkig tijdstip, want niet alleen was ik druk doende het belangrijkste deel van een werk af te ronden, maar door de onophoudelijke arbeid van vele maanden was ik meer dan vermoeid, bijna dood. In ieder geval heb ik een ding daaraan te danken: ik heb Urbanus leren kennen, een man, zoals zijn brief laat zien, die oprecht is, wijs, welsprekend, geleerd, die kortom uitmunt in alle gaven van de gratiën en de muzen. Ik feliciteer ons Germanië met een zo waarlijk groot vorst,[2] en wat

1. Brief 386.
2. Hertog Ernst van Beieren.

zou ik graag willen dat er velen waren zoals hij en dat zij hun aandacht richtten op die zaken, waarvan iedereen vindt dat zij passen bij uitmuntende mannen. Ik ben hem in veel opzichten dank verschuldigd, hetzij omdat hij in zijn genegenheid Erasmus verkeerd beoordeelt, hetzij omdat hij mij zo rijkelijk oproept en uitnodigt tot datgene wat ik in al mijn studies nastreef. Stond het mij maar vrij me aan iemand anders te binden nu ik me al gewijd heb aan de zeer beroemde vorst Karel,[3.] mijn koning, en dit terwijl ik, met instemming van de vorstelijke Raad, mijn vrijheid behoud of, liever nog, terugkrijg; als ik zie dat die gevaar loop, zal ik alles opgeven. Ik zal nooit mijn uitmuntende mecenas, de aartsbisschop van Canterbury,[4.] te kort doen en ik heb dat ook nooit gedaan. Geplaatst op de grens, vertrouw ik er op dat ik mijn beide vaderlanden tevreden kan stellen, zowel dat waarin ik geboren ben als dat waarin men mij heeft opgenomen. Overigens zou ouderdom geen excuus zijn, hoewel ik me ouder voel dan ik ben. Ik ben pas 49. Maar men moet de leeftijd niet afmeten naar jaren, maar naar krachten. Als het in mijn reisplan uitkomt, zal ik er graag twee of drie dagen van besteden om een zo uitstekende vorst persoonlijk te leren kennen. Je nodigde me uit in zijn naam, alsjeblieft, breng hem nu met dezelfde welsprekendheid dank uit de mijne.

De kortheid en tegelijk boersheid van mijn brief moet je maar excuseren vanwege mijn drukke werkzaamheden; als je die werkelijk kende, zou je er geen aanstoot aan nemen, maar zou het je verbazen dat ik dit, hoe dan ook, nog heb kunnen schrijven. Vaarwel.

Bazel, 24 februari 1516

393 *Aan Prins Karel*
Bazel, maart 1516

Dit is het voorwoord van de *Institutio principis christiani*, dat in mei 1516 verscheen bij Froben in Bazel.

Aan de beroemdste vorst Karel, kleinzoon van de onoverwinnelijke keizer Maximiliaan, van Desiderius Erasmus van Rotterdam, gegroet

Wijsheid is op zich al iets uitmuntends, zeer verheven vorst Karel, maar Aristoteles meent dat geen wijsheid verhevener is als die, die leert een heil-

3. Zie brief 370, noot 2.
4. William Warham.

zaam vorst te zijn;[1.] en Xenophon stelt in zijn *Oeconomicus* terecht dat er in de heerschappij over vrije en ermee instemmende mensen iets is dat boven de mensen uitstijgt, iets totaal goddelijks.[2.] Dit is natuurlijk de wijsheid die men van vorsten mag verwachten en die de jonge, schrandere Salomon, met verachting van al het andere, als enige wenste en die hij voortdurend wilde zien zetelen naast zijn koninklijke troon. Zij is die zuivere en schone Sunnamitische[3.] en alleen in haar omhelzingen vermeide David zich, de wijze vader van een wijze zoon. Zij is het die spreekt in de Spreuken: 'Door mij heersen vorsten en spreken de machthebbers recht.'[4.] Wanneer koningen haar uitnodigen in de raad en de slechte raadgevers - eerzucht, toorn, hebzucht, vleierij - eruit verbannen, bloeit de staat in alle opzichten en weet dat het zijn voorspoed te danken heeft aan de wijsheid van de vorst, en zegt met welverdiende voldoening: 'Al het goede kwam tot ons met zijn wijsheid.'[5.] Daarom is Plato nergens zorgvuldiger dan bij de opvoeding van de hoeders van de staat van wie hij verlangt dat zij niet in rijkdom, kostbaarheden, kleding, voorvaderen of aanhang, maar alleen in wijsheid alle anderen overtreffen, want, zo zegt hij, geen staat kan ooit gelukkig zijn als er geen filosofen aan het roer staan of als degenen, aan wie het bestuur ten deel valt, de filosofie niet omarmen[6.] - ik bedoel niet de filosofie die gaat over grondbeginselen, oerstof, beweging, het oneindige, maar die die de geest bevrijdt van foute maar algemeen verspreide opvattingen en van kwalijke driften, en die de kunst van het goed regeren demonstreert naar het voorbeeld van de eeuwige goddelijke wil. Iets dergelijks voelde ook Homerus aan, denk ik, toen Mercurius Odysseus wapende met het molykruid tegen de toverpraktijken van Circe.[7.] En Plutarchus meende niet ten onrechte dat niemand de staat een grotere dienst bewees dan degene die de geest van de vorst, die rekening dient te houden met ieders belangen, doordrenkt met de hoogste principes, een vorst waardig; dat echter niemand de belangen van de mensen meer schaadt dan hij die het karakter van een vorst verziekt met perverse opvattingen en begeerten, juist zoals iemand die een openbare bron, waar iedereen uit put, besmet met een dodelijk gif.[8.] Een beroemde uitspraak van Alexander de Grote wijst in dezelfde richting. Terugkerend van een gesprek met de cynicus Diogenes zei hij vol bewondering voor diens filosofische,

1. Vgl. Aristoteles, *Ethica nicomachaea VI*, 8.
2. Xenophon, *Oeconomicus XXI*, 12.
3. Abisag (1 Koningen 1:2-3).
4. Spreuken 8:16.
5. Wijsheid 7:11.
6. Plato, *Staat* 473c-d.
7. Homerus, *Odyssee X*, 305.
8. Plutarchus, *Moralia* 778d.

verheven, ongebroken, onoverwonnen en al het menselijke te boven gaande geest: ‘als ik geen Alexander was, zou ik Diogenes willen zijn.’[9] En inderdaad, aan hoe meer stormen een reusachtig rijk weerstand moet bieden, hoe meer het de geest van een Diogenes nodig heeft, die was opgewassen tegen de ontzaggelijke last van gebeurtenissen.

Maar u, edele vorst Karel, overtreft Alexander in geluk en zult hem, naar wij hopen, overtreffen in wijsheid. Hij heeft, maar niet zonder veel bloedvergieten, een reusachtig rijk opgebouwd dat echter niet lang zou standhouden. U, geboren voor een prachtig rijk en voorbestemd voor een nog groter, zult misschien, waar Alexander een enorme krachtsinspanning moest leveren om te veroveren, hard moeten werken om vrijwillig een deel van uw gezag af te staan, liever dan het te veroveren. U hebt het te danken aan de goden dat aan u, zonder bloedvergieten en zonder schade voor wie dan ook, de heerschappij ten deel viel; nu moet uw rol erin bestaan het zonder bloedvergieten en in vrede te behouden. En zodanig is de goedheid van uw natuur, de oprechtheid van uw geest, de kracht van uw genie, zo goed is uw opleiding geweest onder de meest betrouwbare leraren en bovenal, u ziet zo vele voorbeelden van uw voorvaderen om u heen staan, dat iedereen in de vaste hoop verkeert dat Karel ooit zal waarmaken wat de wereld zo lang verwachtte van uw vader Filips; hij zou het volk in die verwachting niet hebben teleurgesteld, als de dood hem niet voortijdig aan de aarde had ontrukt.[10] Hoewel ik heel goed weet dat Uwe Hoogheid geen raadgevingen nodig heeft van wie dan ook, laat staan van mij, meende ik toch, het volk een beeld te moeten schetsen van de volmaakte vorst, maar onder uw naam, zodat zij die worden opgeleid om grote rijken te besturen, de grondslagen van een goede heerschappij leren via u en u tot voorbeeld nemen. Onder de bescherming van uw naam, zal het nut van dit werk overal doordringen, en kan ik, die nu reeds uw dienaar ben,[11] met deze ‘eerste vruchten’ hoe dan ook getuigen van mijn toewijding aan u.

Ik heb van Isocrates de grondbeginselen van het staatsbestuur in het Latijn vertaald en om ermee te wedijveren er de mijne aan toegevoegd,[12] afgewerkt als het ware in de vorm van aforismen, ten gerieve van de lezer, maar toch nogal afwijkend van de zijne. Deze sofist, een heiden, onderrichtte immers een of ander koninkje of liever tirannetje, óók een heiden; ik, een christentheoloog, richt me tot een beroemd en oprecht vorst, ook een christen.

9. Plutarchus, *Alexander* 14.
10. Filips stierf op 25 september 1506.
11. Een verwijzing naar de benoeming van Erasmus tot raadsheer.
12. *De institutione principis* van Isocrates werd als inleiding opgenomen in de uitgave van de *Institutio principis christiani.*

Had ik ze geschreven voor een vorst van gevorderde leeftijd, dan hadden sommige mensen mij misschien kunnen verdenken van vleierij of onbeschaamdheid. Nu ik dit kleine boek heb opgedragen aan hem, die weliswaar de hoogste verwachtingen wekt, maar die, nog jong, pas onlangs is bekleed met het hoogste gezag[13.] en nog niet veel heeft kunnen doen wat men bij andere vorsten kan laken of loven, kan ik, vrij van die beide verdenkingen, geen ander doel gehad hebben dan het algemeen welzijn, dat voor de koningen en voor de vrienden en dienaren van de koningen het enige doel moet zijn. Onder de talloze verdiensten die uw kracht onder Gods leiding u zal geven, zal ook dit een klein deel zijn van uw reputatie: dat niemand hoefde te vrezen koning Karel, zonder enige vleierij, het beeld te tonen van de echte en waarachtig christelijke vorst, in de wetenschap dat hij het zou aanvaarden als een al uitstekend vorst of het wijselijk zou navolgen als een jongeman die er altijd naar streeft zichzelf te verbeteren. Vaarwel.

394 *Aan Urbanus Regius*
Bazel, 7 maart [1516]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Urbanus Regius, gegroet

Ik ben van mening, zeergeleerde Urbanus, dat ik nu al alles te danken heb aan de doorluchtige vorst Ernst of aan jou voor de steun die je me hebt gegeven. Daarom meende ik een deel van mijn schuld te kunnen afbetalen als ik, aangezien ik, hoewel ik het wel wil, niet zelf kan doen wat je van me verlangt, je op een man wijs die dat veel beter kan. Er is hier onder ons een Heinrich Glareanus, met de laurierkrans bekroond door de keizer, hoewel ik dat de minste vind van de talrijke kwaliteiten van deze jongeman. In alle disciplines die onder de wiskunde vallen is hij buitengemeen geleerd en bijzonder getraind. In de hele Aristotelische filosofie die men nu onderwijst in de scholen, is hij zo ver gevorderd dat hij met de grootste geleerden zou kunnen strijden. Verder heeft hij zich een groot deel van de theologie eigen gemaakt. In geografie en geschiedenis is hij volmaakt. Kortom, er is geen onderdeel van goed onderwijs, waarin hij niet uitstekend thuis is; hij is slechts middelmatig in Grieks, maar dat zal hij ongetwijfeld weldra perfectioneren, hij is zo snel en ijverig. Bovendien heeft hij de juiste leeftijd voor dit werk. Hij nadert de dertig, een leeftijd die te ver gevorderd is om hoog-

13. Karel verkreeg het gezag over de Nederlanden op 5 januari 1515. Hij was toen 15 jaar.

hartig op hem neer te zien, en toch verreweg het geschiktst om alle zware werkzaamheden te vervullen.

Behalve deze gunstige leeftijd heeft Glareanus van nature de bijzondere gave te verlangen naar, en in staat te zijn tot moeilijke literaire werkzaamheden. Wat hij niet weet, wil hij graag leren; wat hij weet, onderricht hij met vreugde en oprechtheid. Hij heeft een levendig en vrolijk karakter en is bovendien altijd voor alles te vinden. Ik voeg er nog een laatste argument aan toe dat, meen ik, men onder de voornaamste moet rekenen: hij is door en door eerlijk. Hij heeft een afkeer van die onmatige drinkgelagen, van gokspelen, van vieze praatjes, van hoeren - zelfs het noemen van die dingen kan hij niet verdragen. Velen nodigen hem uit op niet te versmaden voorwaarden, en ik meende dat hij al een verbintenis was aangegaan. Maar tijdens een gesprek voelde ik dat, als hem geboden wordt wat zijn kwaliteiten verdienen, je hem nog zou kunnen aantrekken. Hij is jong en heeft meer geleerdheid in huis dan rijkdom of aanzien, hoewel hij dagelijks aan aanzien wint. De uitstraling van de vorst zal hem beroemd maken, en hij op zijn beurt zal het geslacht en de hoge positie van de vorst luister bijzetten; en wat hij aan luister ontleent aan Zijne Hoogheid zal hij ééns, zelfs met rente, terugbetalen. Ik meende dat je me dankbaar zou zijn als ik dat in mijn brief aanstipte. En ik weet wie ik aanbeveel.

Het Nieuwe Testament is uitgegeven. Aan Hieronymus legt men de laatste hand. Vaarwel.

Bazel, 7 maart 1515

395 *Van Nikolaus Ellenbog*
Ottobeuren, 30 maart 1516

Broeder Nikolaus Ellenbog aan de heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Geleerde heer, omdat ik hoorde dat u in Bazel was bij de drukkers, moest ik u wel een brief schrijven waaruit u kunt opmaken wat ik voor u voel. Al enige tijd heb ik uw werken gelezen zoals ze prachtig van de pers komen en de lectuur ervan heeft me bijzonder veel genoegen verschaft; vanaf toen maakte ik me spontaan tot heraut van uw reputatie en ik vind er mijn grootste genoegen in u te vermelden waar en wanneer dat mogelijk is. Ik schrijf u dit, niet uit vleierij, maar om u duidelijk te tonen hoe ik sta tegenover geletterde mannen en met geen ander doel dan dat u voortaan uw Nikolaus tot uw getrouwen wilt rekenen. Verder zou ik graag wat inlichtingen willen heb-

ben over de werken van de glorierijke Hieronymus waaraan u, naar ik heb gehoord, de laatste hand hebt gelegd: waar zijn ze te koop en hoeveel kosten ze? Daarenboven verzoek ik u dringend om, als het Nieuwe Testament waarvan men zegt dat u het vanuit het Grieks in het Latijn hebt overgezet, al gepubliceerd is, daarvan een exemplaar mee te geven aan degene die u deze brief brengt; hij zal u het geld persoonlijk overhandigen. Vaarwel, gelukkige, en weet dat ik uw naam en faam overal getrouwelijk zal verkondigen.

Uit het klooster van Ottobeuren, 30 maart 1516

396 *Aan William Warham*
Bazel, 1 april 1516

Dit is het voorwoord bij Erasmus' deel van de uitgave van de werken van Hieronymus. De negendelige uitgave, bezorgd door Erasmus en de gebroeders Amerbach, verscheen in de zomer van 1516 bij Johann Froben in Bazel. De eerste vier delen bevatten de brieven en zijn hoofdzakelijk het werk van Erasmus.

Erasmus van Rotterdam, professor in de theologie, aan de zeer eerwaarde vader en heer, William Warham, aartsbisschop van Canterbury, primaat van heel Engeland en kanselier van het genoemde rijk, gegroet

Zo groot was zelfs bij de heidenen de eerbied voor de letteren, William, sieraad van alle prelaten en hogepriester van alle deugden en letteren, dat zij meenden dat de oorsprong van alle wetenschappen aan de goden alleen, als enige uitvinders, moest worden toegeschreven; de grootste en machtigste koningen zagen het als hun voornaamste taak de boeken van de meest uitmuntende mannen in verschillende talen te laten overzetten, zodat zij velen tot nut konden zijn, in de mening voor zichzelf waarachtige en eeuwige roem en voor hun regeerperiode het mooiste sieraad te verwerven als zij het nageslacht een bibliotheek nalieten met de beste en meest zorgvuldig verbeterde kopieën. Zij vonden dat geen grotere ramp hen kon treffen dan het verlies van zulke rijkdommen. Om dan ook de herinnering aan de grote geesten, die zich met hun genie en gezwoeg zo verdienstelijk hadden gemaakt voor de mensheid, niet verloren te laten gaan door de tijd die alles wegwist, lieten zij in overal in zalen en bibliotheken beelden en portretten van schrijvers plaatsen om ze, voor zover dat in hun vermogen lag, te redden van de vergetelheid. Zij brachten hun uitspraken, overal in marmer en brons

gebeiteld, onder de ogen van de mensen, kochten hun boeken tegen een hoge prijs en lieten ze uiterst zorgvuldig en bijna eerbiedig kopiëren, legden ze in kistjes van cederhout, wreven ze in met cederolie en plaatsten ze in hun tempels, deels om de veiligheid van deze heilige zaken aan niemand anders toe te vertrouwen dan aan de goden zelf, deels om te verhinderen dat uitdroging of rot die monumenten - die als enige de roem van vorsten tegen uitdroging of rot kunnen veiligstellen - zou aantasten en dat straffeloos zou afsterven wat allen onsterfelijkheid verleent.

Sommigen van hen, nog niet tevreden met al die toewijding, verborgen de manuscripten als hun kostbaarste schat in de diepste krochten van de aarde, met zoveel zorg dat zij niet door brand en oorlogsgeweld - die geen onderscheid maken tussen wat heilig en profaan is - teloor gingen en bewaard bleven voor het nageslacht. Natuurlijk zagen die vorsten, niet minder beroemd door hun wijsheid dan door hun koninklijke status, dat de barbaren gewoon waren de lichamen van de overledenen met zalven, kruiden en wede soms zo zorgvuldig te bestrijken dat zij niet wegrotten - ook al was dat zinloos, aangezien ze noch de gelaatstrekken, noch de vorm van de overledene behielden, wat stenen beelden wel doen -, maar dat zij niet evenveel aandacht besteedden aan het bewaren van hun geestelijk erfgoed. Daarom meenden ze dat die zorg veel beter kon worden besteed aan de boeken van uitmuntende mannen, waarin zij, ook al zijn ze overleden, voor de wereld behouden blijven en wel zó dat zij, dood, tot meer mensen spreken, en met meer gezag, dan toen zij in leven waren. Zij spreken met ons, doceren, vertellen ons wat te doen en te laten, geven raad, beuren op en troosten zoals niemand anders dat beter en doeltreffender kan doen. Kortom, zij komen voor ons echt tot leven nadat zij zijn opgehouden te leven. Ik denk dat iemand, die een paar jaar dagelijks met Cicero omging - om hem maar als voorbeeld te nemen - minder van Cicero zou afweten dan degene die voortdurend zijn geschriften raadpleegt en dagelijks met zijn geest spreekt.

En als deze eer al te beurt valt aan boeken van het bijgeloof zoals die van Numa[1.] of de Sibylle, aan boeken die de herinnering van 's mensen geschiedenis koesteren zoals bij de Egyptenaren, aan boeken die een deel van de menselijke wijsheid zoals die van Plato en Aristoteles overleveren, met hoeveel meer recht zouden christelijke vorsten en bisschoppen dan niet hetzelfde doen om de monumenten in stand te houden van mannen die, bezield door de Heilige Geest, ons niet zozeer boeken als wel orakels hebben nagelaten! En ik weet niet hoe het kon gebeuren dat op dat gebied onze voorou-

1. In 181 v.Chr. werd op de Janiculusheuvel in Rome een kist gevonden met twaalf boeken die zouden zijn geschreven door Numa, de tweede koning van Rome.

ders zo weinig presteerden. Het verlies van de heidense auteurs zou nog te verdragen zijn, want wij zouden er slechts minder geleerd of minder welsprekend van worden, maar niet minder vroom. Overigens vraag ik u, hoeveel van die uitmuntende en waarlijk heilige schrijvers die het geleerde Griekenland ons gaf of die de mededinger ervan, Italië, voortbracht, of die het eens in studies zo bloeiende Frankrijk schonk, of die het vernuftige Afrika baarde of het hardwerkende Spanje ons deed kennen, hoeveel van die schrijvers die eerbiedwaardig zijn door hun uitzonderlijke geleerdheid, beroemd door hun welsprekendheid, gewijd door de heiligheid van hun leven, hoeveel, vraag ik u, bleven er bewaard, meer door het toeval dan door onze zorg? En dan zijn ze nog zo afschuwelijk verminkt, zo bezoedeld, zo boordevol van de ergste fouten, dat het er amper toe doet dat zij nog bestaan! Zeker, ik veracht de eenvoudige vroomheid van het volk niet, maar ik verbaas me er wel over dat vele mensen een zo slecht oordeel hebben. Wij kussen de schoenen en de slijmerige zweetdoeken van de heiligen, en ondertussen dulden we dat hun boeken, hun heiligste en meest werkzame overblijfselen, er verwaarloosd bij liggen. Wij leggen het gewaad of overkleed van een heilige in met goud en edelstenen versierde schrijnen en laten de boeken, waaraan zij werkten en waarin het beste van hen voortleeft en ademt, liggen om ongestraft te worden aangeknaagd door wormen, rupsen en motten.

En het is niet moeilijk te raden hoe dat zo gekomen is. Toen het optreden van de vorsten al duidelijk ontaard was in barbaarse tirannie, en de bisschoppen meer het werelds gezag begonnen te omhelzen dan de hun door de apostelen overgeleverde onderwijsplicht, werden al die onderwijstaken spoedig afgeschoven op diegenen die tegenwoordig de naam van liefdadigheid en ware godsdienstzin uitsluitend voor zichzelf opeisen; de schone letteren begonnen verwaarloosd te worden, kennis van het Grieks en nog meer van het Hebreeuws werd versmaad; er werd neergekeken op de studie der welsprekendheid, ja, ook het Latijn zelf raakte zo bezoedeld door steeds weer nieuwe barbarij dat het spoedig niets meer met het oude Latijn van doen had. Geen enkele aandacht meer voor de geschiedenis, de geografie of de oudheid. De hele literatuur verschraalde tot een paar sofistische spitsvondigheden en het summum van geleerdheid kwam te liggen bij verzamelaars van inhoudsopgaven en makers van uittreksels, die natuurlijk des te onbeschaamder waren naarmate zij minder geleerdheid bezaten. En zo duldden zij dat die oude klassieke schrijvers in onbruik raakten of, wat dichter bij de waarheid ligt, zij zorgden er zelf voor dat ze werden afgeschaft, aangezien zij ze toch al vruchteloos lazen, verstoken als ze waren van al die zaken zonder welke deze schrijvers niet kunnen worden begrepen. Toch verwerkten zij wat ze, hoe dan ook, uit de klassieken plukten, in hun eigen commenta-

ren, waardoor het nog belangrijker voor hen werd die schrijvers te laten verdwijnen om zich zelf te redden van de beschuldiging van plagiaat of onwetendheid. Natuurlijk was het in hun belang dat Clemens, Ireneus, Polycarpus, Origenes, Arnobius, in onbruik raakten, opdat men in plaats daarvan Ockham, Durandus, Capreolus, Lyra, Burgos en nog grotere onbenullen zou lezen. Er werd dus onder hun lange tirannie een zo grote slachting aangericht onder de schone letteren en de goede schrijvers dat iedereen met een ook maar enigszins betere smaak uit de rijen der geleerden werd gestoten.

Zo gebeurde het dat zoveel verlichte schrijvers van wie wij slechts, niet zonder tranen, de titels lezen, volkomen verloren gingen of, als het lot ze al toevallig spaarde, dusdanig misvormd, geknot en ontwijd zijn dat het ons lijkt dat degenen die helemaal uit het zicht verdwenen, gelukkiger af waren. Als me dit een onwaardig lot lijkt voor alle geleerden, dan toch zeker voor Hieronymus, die het vanwege zijn vele en uitmuntende gaven verdiende om, al was hij de enige, integraal en onbedorven te blijven voortleven. Van de overige schrijvers heeft de één dit, de ander dat talent dat hen bij ons aanbeveelt; in hém alleen waren verenigd, samengebald zoals men zegt, en in hoge mate, alle gaven die wij in anderen apart bewonderen. Het is al iets groots en zeldzaams als men op één gebied uitmunt, maar hij muntte zo in alles uit dat hij, vergeleken bij anderen, op ieder afzonderlijk gebied voorliep; vergelijk je hem echter met zichzelf, dan steekt niets uit: zozeer houden zijn grootste kwaliteiten elkaar in evenwicht. Als je stilstaat bij zijn vruchtbare natuur - waar elders kun je een leergieriger student, een scherper criticus, een origineler denker aantreffen dan in zijn geest? Wie is er gevatter of geestiger, als het onderwerp misschien vraagt om wat luchtigheid? Als je zoekt naar briljante welsprekendheid, dan laat hij zeker alle christelijke schrijvers zo ver achter zich dat zelfs degenen, die hun hele leven alleen maar aan de studie van de welsprekendheid besteedden, niet met hem te vergelijken zijn; en het is zo onmogelijk een met hem vergelijkbare schrijver van onze godsdienst te vinden dat hij, naar mijn mening, ook Cicero zelf, volgens iedereen toch de vorst der welsprekendheid in Rome, in sommige kwaliteiten van goede stijl overtreft, wat ik overvloedig zal aantonen in zijn levensbeschrijving. Ik krijg bij Hieronymus altijd hetzelfde gevoel als vroeger bij Cicero: als ik hem leg naast enig ander redenaar, hoe welsprekend ook, dan lijkt die man als het ware zijn stem te verliezen en hij, van wie ik de taal als geen ander bewonder, lijkt, bij Hieronymus vergeleken, haast sprakeloos en stamelend. Wat zijn geleerdheid betreft, ik vraag je: welke geleerde in het zeergeleerde Griekenland was in iedere tak van kennis zo volmaakt dat hij met Hieronymus kon wedijveren? Wie heeft ooit op zo'n gelukkige wijze alle disciplines van de wetenschap met elkaar verbonden en tot perfectie gebracht? Wie muntte uit

in zoveel talen? Wie bezat zoveel kennis van de geschiedenis, de geografie, de oudheid? Wie raakte ooit zo goed thuis in de heilige en profane literatuur? Wat zijn geheugen betreft: welke oude of moderne schrijver had hij niet onmiddellijk bij de hand? Was er een hoekje in de Heilige Schrift, zo verborgen of zo afwijkend dat hij het niet kon produceren, als was het kleingeld? En wat een werkkracht! Wie las of schreef ooit zoveel boeken? Wie kende ooit de Bijbel op die manier van buiten, hem opzuigend, verterend, om en om draaiend, overdenkend? Wie zwoegde zo hard in iedere tak van geleerdheid? En als je de heiligheid van zijn leven beschouwt, wie ademt levendiger de geest van Christus? Wie onderwees Hem met meer geestdrift? Wie bracht Hem ooit door zijn manier van leven meer tot uitdrukking? Hij alleen zou als geen ander de Latijnse wereld kunnen vertegenwoordigen, zowel door zijn vrome levenswijze als door zijn theologische kennis, als zijn werk nog intact en onbeschadigd voorhanden was.

Nu weet ik niet of iemand ooit zo onwaardig is behandeld als Hieronymus. Een groot deel van zijn werk is te gronde gegaan. Wat is overgebleven was niet zozeer verziekt, maar bijna vernietigd en uitgewist; en dit deels door de schuld van ongeletterde klerken met hun gewoonte een zorgvuldig verbeterde tekst slonzig af te schrijven, gebrekkige versies nog gebrekkiger te maken, weg te laten wat ze niet kunnen lezen en te bederven wat ze niet begrijpen - bij voorbeeld de Griekse of Hebreeuwse woorden die Hieronymus zo vaak inlast; maar op een veel misdadiger manier door een stel heiligschenners die opzettelijk heel veel passages inkortten, sommige toevoegden, er vele veranderden en bijna alles verslechterden, vervuilden en door elkaar gooiden, zodat er nauwelijks nog één paragraaf over is die een geleerde zonder ergernis kan lezen. En alsof het nog niet genoeg was zoutloze, kinderachtige en domme onzin te zetten op naam en titel van deze grote, welsprekende geleerde, lasten zij - wat het ergste is om een tekst te bederven - overal middenin zijn commentaren hun kletspraat in, zodat niemand meer in staat was ze te corrigeren. Want er zijn veel aanwijzingen die er op duiden dat een boek ten onrechte aan iemand wordt toegeschreven; maar wanneer er stukken her en der zijn ingevoegd als dollekervel tussen de tarwe, hoe kan men er die dan uitzeven? Dat het zo gegaan is, zal ik spoedig aantonen in de catalogus van zijn werken en in de twee voorwoorden en de kritische inleidingen van het tweede deel.

Het onverdraaglijke geschimp op deze voorbeeldige kerkleraar, tegen wiens onsterfelijke werken die lieden, erger dan de everzwijnen van Caly-

don,[2.] straffeloos tekeer gingen, maar ook het algemeen belang voor de studenten die ik hierdoor van zulke uitgelezen maaltijden zag uitgesloten, prikkelden mij er toe de delen met brieven, des te schandaliger verwaarloosd naarmate ze geleerder en welsprekender zijn, zo goed mogelijk te herstellen, mij er wel van bewust wat voor een zware en moeilijke taak ik op me nam. Want op de eerste plaats kunnen alleen zij, die gewend zijn aan deze routinematige arbeid, bevroeden hoe het steeds maar weer onderling vergelijken van zo veel handschriften gaat tegenstaan. En dikwijls is het met deze boeken geen geringe opdracht alleen al ze te lezen, aangezien de letters dikwijls ofwel door schimmel en verpulvering zijn uitgewist, ofwel door de vraatzucht van motten en wormen half zijn weggevreten en verminkt, ofwel in gotisch of Lombardisch schrift zijn geschreven, zodat ik, alleen om de letters te herkennen, weer opnieuw in de schoolbanken moest plaats nemen; en dan heb ik het er nog niet over dat je, om te merken en als het ware te ruiken of iets de echte en ware lezing is, al je aandacht nodig hebt en dat dat, naar mijn mening, niet iets is dat een ongeleerd, dom of slaperig mens kan doen. Maar verreweg het allermoeilijkste is het om uit gegevens die op allerlei manieren misvormd zijn, te gissen wat de schrijver eigenlijk bedoelde of uit de resten en sporen van letters de oorspronkelijke lezing te raden. Dit is altijd al erg moeilijk, maar vooral in de boeken van Hieronymus en wel om verschillende redenen: hij bezit niet de doorsnee welsprekendheid, maar een die doorspekt is met bondige opmerkingen, schelle uitroepen, rijk aan zijdelings en geraffineerd woordgebruik, massief door de indringende argumenten, vol geestige toespelingen, soms als het ware dartelend van allerlei retorische trucjes en overal zijn kundig vakmanschap tonend. Het gevolg is dat, hoe verder zijn stijl afstaat van de intelligentie van de gewone mens, des te meer fouten erin zijn geslopen, want de ene klerk schrijft niet wat hij leest, maar wat hij denkt te lezen, een andere meent dat wat hij niet kan begrijpen, foutief is en verandert het handschrift al naar het hem goeddunkt, daarbij slechts geleid door zijn eigen fantasie; een derde heeft misschien door dat de tekst verpest is, maar in zijn poging die te verbeteren op grond van een lichtzinnige gissing, voert hij in plaats van die éne fout er twee in, en terwijl hij een schrammetje probeert te genezen, brengt hij een ongeneeslijke wond toe.

Daar komt nog bij dat Hieronymus er verzot op was de meest uiteenlopende zaken op bewonderenswaardige wijze met elkaar te verbinden. Hij deed dat altijd met succes, natuurlijk met vrome eerzucht en heilig vertoon, zo u wilt, zijn rijkdommen om zich heen strooiend om des te beter onze indolentie te verdrijven en de slapers tot de studie van de H. Schrift aan te vuren. Is er ooit iets geweest in enig soort schrijver of boek dat hij niet hier

2. Zie Homerus, *Ilias IX*, 528/599. De stad Calydon werd geteisterd door een everzwijn dat door Afrodite was gestuurd omdat de koning haar een offer had onthouden.

en daar besproeide, aanvulde, opvulde? Hebreeuws, Grieks, Latijn, Chaldeeuws, het heilige en profane, het oude en het nieuwe. Wat eigenlijk niet? Als een bijtje overal rondcirkelend haalde hij het beste uit ieder ding om de honing te maken die men aantreft in zijn werk; uit de meest verschillende bloemetjes vlocht hij guirlandes, uit veelkleurige steentjes schikte hij een mozaïek. En het liefste placht hij dat in te weven in wat het meest duister was. Wat is er zo verborgen in de betekenislagen van de profeten, in de mysteries van het Oude Testament, in de evangelies en de brieven van de apostelen dat hij niet gebruikt alsof het vertrouwd is, er soms zó op zinspelend dat alleen ontwikkelde en aandachtige lezers het opmerken. Wat is er in de monumenten van de Hebreeuwen en Chaldeeën, in de boeken van de retors, de kosmografen, de dichters, de artsen, de filosofen en ten slotte de ketters waarvan hij niet een draadje verweeft in zijn boek? Aangezien alleen geleerden die dingen konden begrijpen, zelfs als de teksten foutloos waren, wat denkt u dat er gebeurt wanneer ze allemaal zo bedorven, verminkt en verward zijn dat Hieronymus zelf, als hij weer tot leven zou komen, zijn eigen boeken niet zou herkennen en begrijpen?

En boven dat alles is er nog die moeilijkheid dat het meeste van de schrijvers, wier werken Hieronymus als bronnen gebruikte, verloren is gegaan; met hun hulp had men misschien nog kunnen herstellen wat al zo dikwijls verminkt en zelfs verdwenen was; in uiterste nood nemen geleerden gewoonlijk daartoe hun toevlucht als tot een laatste redmiddel. Daar ik echter deze arbeid niet op me nam om dankbaarheid of geldelijk gewin te behalen, heeft zelfs dat, wat ieder ander had kunnen afschrikken, mij er niet toe gebracht van deze onderneming af te zien. ‘Waar wil je heen?’ vraagt u. Ik bedoel dit: er is geen arbeid die vervelender en moeizamer is, geen die minder roem en dank oplevert voor de schrijver, omdat al het nut van ons werk de lezer ten goede komt, maar zó dat die niet alleen geen flauw benul heeft van onze inspanningen waarvan hij geniet, maar zelfs niet van het gemak dat hij ervan heeft, tenzij hij misschien ons werk legt naast de handschriften van de Vulgaat. En terwijl hij rustig in lieflijke veldjes rondkuiert, speelt en ongehinderd rondrent, heeft hij niet in de gaten hoe lang, hoe moeizaam ik moest strijden met doornen en struiken bij het vrijmaken van zijn speelveld. Hij denkt er niet aan hoe eindeloos een enkel woordje de corrector soms kan kwellen; het komt niet bij hem op hoeveel dingen ons in de weg staan als wij bezig zijn er voor te zorgen dat hem niets in de weg staat; hoe groot de ongemakken zijn die het hem gemakkelijk maken, hoeveel afschuwelijk werk het mij kostte opdat hij die afschuw niet zou voelen.

Maar ik wil u niet verder lastig vallen door al die moeite breed uit te meten, maar dit kan ik naar waarheid en zelfverzekerd zeggen: ik denk dat

het Hieronymus minder moeite kostte zijn boeken te schrijven dan het mij kostte ze te herstellen en dat ze bij hem met minder arbeid ontstonden dan dat zij bij mij herboren werden. Daaruit alleen al kan iedereen zijn eigen conclusies trekken. Waarom zou ik hier verder de ondankbare onkunde van sommige mensen vermelden, die willen dat er in de goede schrijvers nooit iets hersteld wordt en die, zelf niets uitvoerend, de prachtige inspanningen van anderen alleen maar tegenwerken? Mensen met zulke botte hersens dat voor hen fout is wat goed is, fraai en elegant wat vreselijk besmeurd is. Daarbij nog zo kwaaddenkend dat zij, terwijl zij aan de geleerden niet het recht geven met veel inspanning het bedorvene te verbeteren, zij wel aan allerlei windbuilen toestaan ongestraft en zoals het hun goeddunkt de boeken van de grootste schrijvers te bezoedelen, te schande te maken en te gronde te richten. Het noodzakelijke gevolg is dat men van de meesten geen enkele dank oogst en van laatstgenoemden alleen maar stank voor dank krijgt voor bewezen diensten. Maar een edelmoedig mens is niet alleen maar uit op winst, een christen ziet gemakkelijk neer op roem en eer. En toch, ook de mensen met een hoogstaand karakter kijken uit naar dankbaarheid, als ze die verdiend hebben. Wie verdraagt het dat men hem beloont met laster in plaats van met erkenning?

Ik was me van dat alles zeer goed bewust, maar werd gedreven door een zo groot verlangen Hieronymus te redden, nuttig te zijn voor de mensen aan wie de Heilige Schrift ter harte gaat, en ten slotte tegemoet te komen aan de goedkeuring en de wens van Uwe Hoogheid - die meer dan alle anderen, mij voortdurend hielp en bezielde in deze onderneming - dat ik, met verachting van alle moeilijkheden en met herculische moed, deze uiterst zware, maar prachtige taak op me nam om bijna geheel alleen zoveel monsterlijke fouten te gaan bestrijden. Ik denk dat het temmen van een paar monsters Hercules minder energie kostte dan mij het verwijderen van zoveel duizenden fouten. En ik geloof dat de wereld daar heel wat meer nut van zal hebben dan van die, door iedereen bezongen, werken van Hercules. Om te beginnen, door het vergelijken van veel, vooral oude, boeken, verwijderde ik, soms gissend uit restjes van een accent, de fouten en herstelde de juiste tekst. Het Grieks dat of was weggelaten of er foutief was bijgeschreven, verbeterde ik. Hetzelfde deed ik met het Hebreeuws, maar wat ik op dat gebied niet zelf vermocht, bracht ik tot stand met de hulp van anderen, vooral de gebroeders Amerbach, Bruno, Basilius en Bonifatius, die hun uitstekende vader, Johann Amerbach, in de drie talen had laten onderrichten alsof zij ertoe voorbestemd waren de goede schrijvers te herstellen. Deze jongemannen overtroffen nog de geestkracht en verwachtingen van hun vader: menend dat niets kostbaarder was dan de faam van Hieronymus, ontzagen zij

noch hun gezondheid noch hun geld. Ik maakte dankbaar gebruik van hun hulp, omdat ik van het Hebreeuws slechts had geproefd, ik had het nooit echt bestudeerd. Zo zorgde ik ervoor dat de leergierige lezer niets onthouden werd, ook al werd het mij onthouden, en dat waarin ik tekort schoot, heb ik met andermans hulp rijkelijk hersteld. Waarom zou ik me ervoor schamen bij het redden van een zo grote schrijver te doen wat de grootste koningen zich niet schamen te doen bij het veroveren, ja zelfs verwoesten van armzalige stadjes?

Ik voegde aan iedere verhandeling of brief een korte inhoud toe, als het ware een deur openend voor degenen die naar binnen willen gaan. Vervolgens verduidelijkte ik - het is niet iedereen gegeven een uitgebreide kennis te hebben van zoveel talen en literatuur - dat wat de minder ontwikkelde lezer kan ophouden, met aantekeningen die dubbel voordeel brengen: ten eerste dat deze beroemde schrijver, die tot nu toe zelfs niet kon worden gelezen door mannen van grote geleerdheid, nu ook door minder geleerden kan worden begrepen; ten tweede dat het in de toekomst niet meer zo gemakkelijk zal zijn te verzieken wat door andere mensen is hersteld. Daarmee niet tevreden liet ik alles wat onder de naam van Hieronymus de ronde deed, maar grotendeels zo slecht is dat het overduidelijk niet van Hieronymus afkomstig kan zijn maar van een onbeschaamde, zouteloze praatjesmaker, niet weg, om de meer begerige dan verfijnde lezer niets te laten missen. Om het wat krasser uit te drukken: ik gunde iedere ezel zijn eigen lekkernij,[3] maar ik gaf een eigen plaats wat helemaal geen plaats verdient. Ten slotte verdeelde ik het hele werk - ik spreek over het deel dat ik op me heb genomen - in vier delen. In het eerste groepeerde ik zijn stukken van moreel onderricht via vermaningen en voorbeelden, omdat wat betrekking heeft op de inrichting van je leven onze eerste zorg moet zijn. Het tweede deel splitste ik in drieën: in de eerste afdeling bracht ik sommige niet ongeletterde dingen onder die het lezen waard zijn, maar ten onrechte zijn toegeschreven aan Hieronymus; in de volgende, de werken van anderen die in de titel de naam van een auteur dragen: de laatste afdeling is een soort beerput waarin ik alle onzinnige kletspraat heb gegooid van een of andere bedrieger, van wie je je terecht kunt afvragen wat groter is, zijn kinderachtigheid, onbeschaamdheid of domheid. Wie het ook is, het leek mij in ieder geval zijn verdiende loon als de hoon van alle eeuwen hem achtervolgde, omdat hij zo min dacht over de grote geesten van alle tijden en blijkbaar hoopte dat er in de toekomst niemand meer zou zijn die het geraaskal van een halve idioot zou kunnen onderscheiden van de boeken van de meest welsprekende en geleerde heilige. Het derde van de vier delen heb ik gewijd aan ‘controversen en

3. *Adagia I*, 10, 71.

apologieën', dat wil zeggen vooral aan wat betrekking heeft op het weerleggen van ketters en de lasterpraat van tegenstanders. Het vierde boek bevat de verklarende werken, ik bedoel de uitleg van de Heilige Schrift.

Met niet minder grote ijver gaf ik onlangs, voorzien van mijn aantekeningen, het Nieuwe Testament uit. Ik meende dit werk te moeten aanbieden aan paus Leo en Uwe Hoogheid gezamenlijk, zodat mijn nieuwe oeuvre, van naam voorzien en aanbevolen door de twee hoogste vertegenwoordigers van de wereld, in ieders handen zou komen. Maar Hieronymus wilde ik, als uit de duistere onderwereld teruggeroepen in het licht, aan u alléén opdragen, enerzijds omdat ik alles wat ik bezit zonder uitzondering aan u alleen te danken heb, anderzijds omdat u op unieke wijze de roem van Hieronymus altijd bevorderde, - natuurlijk in de wetenschap dat de christenen, na de Evangelies en de brieven van de Apostelen, niets beters kunnen lezen. Ik zou zelfs graag geloven dat Hieronymus zelf er blij mee is dat hij, even vooraanstaand onder de theologen als u onder de meest geprezen bisschoppen, onder het gunstige teken van uw naam weer voor de wereld is opgestaan. Want zoals hij de kringloop van de wetenschap in alle opzichten succesvol voltooide, zo ordende u wonderwel de kringloop en harmonie van alle bisschoppelijke deugden.

En zo valt alles weer prachtig op zijn plaats. Mijn enige vrees is dat mijn geringe gaven niet genoeg waren om recht te doen aan Hieronymus of aan Uwe Hoogheid. Nergens voel ik de nietigheid van mijn talent meer dan waar ik probeer een antwoord te vinden op uw verheven deugden en uw grenzeloze goedheid voor mij. Maar wat rest mij anders nu ik in vele opzichten zó aan u verplicht ben dat ik nooit in staat zal zijn ook maar een klein deeltje van mijn schuld in te lossen, zelfs niet als ik mezelf op een veiling te koop aanbood? Ik deed wat insolvabele mensen vaak doen die een gering deel afbetalen om zich nog meer te binden, en daardoor te kennen geven dat het hun niet aan wil, maar aan geld ontbreekt; schuldenaars meer door pech dan door trouweloosheid genieten zij, arm maar niet ondankbaar, dan ook dikwijls de gunst van de rechters. Er is in zulke gevallen maar één manier om dankbaarheid te tonen, namelijk door frank en vrij te verklaren schuld te hebben; het erkennen zelf van schuld is al een gedeeltelijke terugbetaling. Of liever, ter vergelijking: zoals degenen die liever een nieuwe lening aangaan dan dat ze wegens wanbetaling in de gevangenis verdwijnen, leende ik van Hieronymus wat ik aan u terugbetaalde. Hoewel, waarom zou dit een lening lijken en niet mijn eigendom? Veel onroerend goed gaat immers, alleen door bezitneming of verjaring, in rechte over op een ander. Overigens schreef Hieronymus zelf in dit soort zaken ons de wet voor, in zijn voorwoord bij de boeken van de Koningen, die hij steeds opnieuw zijn werk

noemde, daar wij met recht voor onszelf kunnen opeisen wat wij door te corrigeren, te lezen en steeds maar weer te overdenken, tot het onze gemaakt hebben. Waarom zou ik, op grond van die wet, ook zelf niet dat recht voor me opeisen bij de boeken van Hieronymus, die zo veel eeuwen aan hun lot waren overgelaten en die ik, toen ik hen zonder eigenaar aantrof, met een niet te schatten hoeveelheid gezwoeg toekende aan liefhebbers van de ware theologie?

Een rivier van goud, een rijk gevulde bibliotheek heeft hij die alleen maar Hieronymus bezit en verder niets. Maar als hij de volkomen warrige en verziekte tekst heeft die voordien in gebruik was, bezit hij ook die niet. Niet dat ik zou durven beweren dat er nergens een fout is blijven zitten, dat wil zeggen sporen van de vroegere ruïne; ik weet niet of Hieronymus zelf dat had kunnen presteren zonder de hulp van betere handschriften dan ik ter beschikking had. Ik heb met de grootste inspanning bereikt dat er niet veel zijn achtergebleven. En zo één ding, dan zal mijn poging in ieder geval sommigen aansporen voortaan wat zij maar in boeken aantreffen, hoe zwaar ook door de ene bedrieger na de andere verpest of onder valse titels vermomd, niet zonder onderscheid te omarmen, te lezen, goed te keuren en te citeren als een orakel. Ik zou graag zien dat alle geleerden zich met al hun krachten toelegden op een taak als deze, zodat zij alles wat ons hoe dan ook nog rest aan goede schrijvers na zoveel schipbreuken, zoveel mogelijk hun vroegere frisheid hergeven. Toch wil ik niet dat iemand die taak op zich neemt als hij niet even sterk is in betrouwbaarheid, geloof, oordeel en nauwkeurigheid als in geleerdheid, want er bestaat geen groter pest voor goede boeken dan een teksthersteller die halfgeleerd of slaperig, overhaast of slecht van inzicht is.

Mochten alle vorsten van dezelfde geest bezield zijn als u. Mochten zij, na al dat zinloze en ellendige oorlogsgeweld te hebben afgezworen, zich ervoor inzetten hun tijd te doen schitteren door de kunsten van de vrede, en de ijver van de geleerden voor dergelijke heilzame taken door beloningen te doen ontvlammen. Dan zouden we binnenkort over de hele wereld zien gebeuren wat in deze weinige jaren in uw Engeland geschiedde; dat land, vroeger al machtig door zijn kracht en rijkdom, is onlangs zo hoog gestegen, straalt en bloeit door zijn godsdienst, rechtspraak, leefstijl en ten slotte door alle studie van de klassieke letteren nu zó - en dat vooral door uw inspanningen - dat dit van de wereld geïsoleerde eiland ook de meest ontwikkelde streken tot de beste studies kan aanzetten.

Vaarwel in Christus Jezus, hooggeëerde prelaat; moge Hij u zo lang mogelijk en in goede gezondheid behouden om de vroomheid te herstellen en de schone letteren te bevorderen.

Bazel, 1 april 1516

397 *Aan Thomas Anshelm*
[Bazel] 1 april 1516

Dit is een aanbevelingsbrief van Erasmus voor de eerste uitgave van Johann Nauclerus, *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii* (Commentaren in kroniekvorm van de gedenkwaardige gebeurtenissen van alle tijden en volken), uitgegeven in maart 1516 bij Thomas Anshelm in Tübingen.

De heer Erasmus van Rotterdam aan Thomas Anshelm, de kundigste en betrouwbaarste drukker, gegroet

Allen die waar ook ter wereld de schone letteren koesteren en liefhebben, mijn beste Thomas, hebben veel te danken aan jouw ijver en meer nog aan je betrouwbaarheid, want jouw drukkerij verschaft hun de meest lofwaardige schrijvers, gedrukt in Latijnse, Griekse en Hebreeuwse letters, en dat van de meest elegante soort. In het bijzonder heb je ons Germanië, dat je op deze wijze opluistert met nieuwe werken die alleen ware en onsterfelijke roem kunnen brengen, aan je verplicht. Och, mocht het allen ter harte gaan de strijd op dit gebied aan te binden met de Italianen. Het zou voor alle partijen vruchtbaar en gunstig zijn, en ons heel wat meer roem brengen dan wanneer we, naar barbaars gebruik, met stenen en wapenen elkaar bestrijden: in een dergelijk conflict is immers de overwinnaar gewoonlijk wreder, de overwonnene ongelukkiger, terwijl in het eerste geval de winnaar de grotere weldoener is en de verliezer het strijdperk verlaat als een wijzer mens. Zo zullen jij en heel Germanië meer ware roem oogsten, als ik me niet vergis, door deze Geschiedenis van Nauclerus, een zeer ijverig man en als geboren voor deze taak. Juist deze tak van wetenschap leidt tot een eerzaam leven, als tenminste bij de lezer het inzicht aanwezig is om te onderscheiden wat hij moet navolgen en wat hij moet vermijden. Hij zal geen elegante stijl zoeken die in gedachten houdt dat bij geschiedschrijving niets zo belangrijk is als zorgvuldigheid. Ik bid de goden dat jouw ijver even lucratief is voor jou, als waardevol voor de studies. Overal in heel Germanië bloeit de studie van de meest eerzame wetenschappen heel voorspoedig op; ik vertrouw erop dat ze binnenkort met jullie bekwame steun vrucht zal dragen.

Vaarwel, 1 april 1516

398 *Van Georg Precellius*
Ulm, 5 april 1516

Georg Precellius van Ulm aan Erasmus

Meest uitstekende van alle stervelingen, toen u, met uw opmerkelijke geleerdheid, enige tijd geleden de uitgebreidere versie van uw *Adagia* uitbracht, laste u tegen het eind, bij de paragraaf die begint met ‘Lucht krijgen van en andere metaforen van dit soort’ een belofte in met betrekking tot een boek genaamd *Opmerkelijke metaforen*; uw woorden waren: ‘Hoewel dergelijk materiaal dus een soort verwantschap vertoont met spreekwoorden, is het toch niet mijn bedoeling daar nu in detail op in te gaan, vooral omdat deze taak al ter hand genomen is door een Engelsman, Richard Pace, een jongeman even bekwaam in het Grieks als in het Latijn, en met een ongewone ervaring in het lezen van schrijvers over ieder onderwerp. Door een gelukkige ingeving, kwam hij, zoals ik zeg, op het idee voor dit werk en ik geloof dat hij er nu al mee bezig is, tot groot nut, als ik me niet vergis, voor liefhebbers van een wat verfijndere literatuur; hij is van plan om wat hij bij de schrijvers in die beide talen aantreft aan opmerkelijke beeldspraak aan geestige en spitse gezegdes, aan juweeltjes en verfraaiingen van stijl in één deel onder te brengen.’[1.]

Alstublieft, uitmuntende man, doet uw best dat dat boek waarop we al zo lang wachten, ooit in handen komt van de literatuurminnaars. Zij hebben het heel hard nodig. Dag en nacht roepen zij: ‘Georg Precellius, waarom is je vriend Erasmus’ - want ik eis u helemaal voor mezelf op, ik houd van u, respecteer u, vereer u als een vader; wanneer uw naam maar genoemd wordt, verhef ik die tot boven de sterren - ‘waarom’, zeggen zij, ‘is hij zo nalatig met het uitbrengen van dat boekje *Opmerkelijke metaforen*?’ O, kon ik maar de dag beleven waarop ik eindelijk kan zien dat het beschikbaar is voor het lezende publiek, zelfs in een verkorte versie. Vaarwel, zeer welsprekende Apollo.

Ulm, Allerheiligenhuis, 5 april 1516

Uw vriend, die evenveel van u houdt als van zichzelf, Georg Precellius

1. *Adagia I*, 6, 81; de editie die geciteerd wordt, is die van 1508. Pace heeft het hier aangeduide werk nooit geschreven.

399 *Van Johann Witz*
Sélestat, 11 april 1516

Johann Witz aan de heer Erasmus, gegroet

Terecht houden de geleerden van ons Germanië van je, zeergeleerde Erasmus, en vereren ze je! Je hebt ze altijd niet alleen met een bijzondere genegenheid gevolgd, maar je gezwoeg en je geleerdheid dragen ook bij tot hun welbehagen; daarom stromen overal vanuit Duitsland de liefhebbers van de letteren vol genegenheid naar je toe. Een van hen is mijn vriend Batt Arnolt die, om nog veel gelukzaliger te worden, besloot jou, de meest gelukzalige van allen, te gaan opzoeken in de hoop dit gemakkelijk te kunnen verwezenlijken als jij, in je vriendelijkheid, op enigerlei wijze wat tijd voor hem kan vrijmaken.

Als je wilt weten hoe het met mij gaat - ik word op mijn manier oud in werk voor school en huishoudelijke plichten. Vaarwel, in haast geschreven vanuit mijn school, 11 april 1516.

Groeten aan Beatus Rhenanus en aan alle Erasmianen.

400 *Van Pius Hieronymus Baldung*
Ensisheim, 24 april 1516

Hieronymus Baldung aan Erasmus, gegroet

Zeergeleerde heer. Lukas Klett, een gecultiveerd man en een ijverig student in de schone letteren - voor zover ik dat in een paar uur kon beoordelen - is een tijdje bij ons geweest en vertelde, toen uw naam viel - wat dikwijls onder geleerden gebeurt - weliswaar beknopt veel opmerkelijke, maar niettemin ware dingen over u en wekte in mij, toch al enthousiast, het verlangen op mezelf aan u bekend te maken. Als u, in uw vriendelijkheid, meent dat ik daar goed aan gedaan heb, edele man, zal ik voortaan alles in het werk stellen om te zorgen dat Erasmus geen spijt heeft enige notie van Hieronymus te hebben genomen. Vaarwel, in alle haast, zoals u ziet, vanuit Ensisheim, 24 april 1516.

Mijn groeten voor Beatus Rhenanus; dat was mijn oorspronkelijke bedoeling, maar hij deed het voorstel u eerst te schrijven. Nogmaals, vaarwel.

401 *Van Ulrich Zwingli*
Glarus, 29 april [1516]

Ulrich Zwingli aan Erasmus van Rotterdam, de grootste filosoof en theoloog, gegroet

Nu ik op het punt sta u te schrijven, Erasmus, voortreffelijkste onder de mensen, schrikt de schittering van uw geleerdheid, die meer kan bevatten dan de wereld die we om ons heen zien, mij af, maar tegelijkertijd nodigt de weldadige vriendelijkheid die u me betoonde toen ik u, niet lang na het begin van de lente, in Bazel kwam opzoeken, me daartoe uit. Het is immers geen geringe blijk van goedgunstigheid dat u iemand die slechts kan stamelen en een onbekende schijngeleerde is, niet hebt veracht. Dat deed u duidelijk om mijn Zwitsers bloed - ik meen te bespeuren dat de Zwitserse volksaard u niet geheel onwelgevallig is - en om Heinrich Glareanus, die, naar mij bleek, een nauwe band met u heeft. Het heeft u wellicht verbaasd dat ik niet thuis ben gebleven, omdat ik al helemaal niet - wat die ijdele praters van u altijd doen - vroeg om de oplossing voor een vraagstuk, hoe moeilijk ook; maar het zal u niet meer verbazen zodra u hebt ontdekt dat ik in u die enorme geestkracht zocht. Bij Hercules! naar die geestkracht, gecombineerd met uw vriendelijk karakter en voorkomendheid, heb ik, misschien een beetje te onbeschroomd, met wijd open ogen opgekeken, zodat, als ik iets van u lees, het is alsof ik u hoor spreken en de uiterst beschaafde bewegingen zie van uw kleine, maar bepaald niet onelegante gestalte. Want, als ik het zo mag zeggen, u bent voor ons die geliefde vriend met wie we eerst wat willen converseren, voordat we kunnen gaan slapen.

Maar waarom vermoei ik uw zeer geleerde oren met dit gekras, terwijl ik toch heel goed weet dat kraaien hun voedsel op de grond moeten zoeken? Daarom, omdat ik u graag wil laten weten dat ik mijn besluit om u te gaan opzoeken - volgens Hieronymus gingen de Spanjaarden en Fransen vroeger al naar Rome om Livius te zien[1] - geenszins betreur; veeleer meen ik zelfs een grote naam te hebben verworven, omdat ik mij nergens anders meer op beroem dan dat ik Erasmus heb ontmoet, een man die zo veel heeft betekend voor de letteren en voor de mysteriën van de Heilige Schrift; die zo brandt van liefde voor God en zijn medemens dat hij, wat men aan de letteren geeft, als een geschenk aan hemzelf beschouwt. Een man ook voor wie we allemaal moeten bidden dat God hem behoedt en bewaart, zodat de theologie, die hij bevrijd heeft van barbarij en sofismen, tot volle wasdom komt en niet onvriendelijk en streng wordt opgevoed omdat ze al in haar prille

1. Hieronymus, *Epistulae LIII*, 1, 3.

jaren zo'n vader moest missen. Ik voor mij, om dit lange verhaal te beëindigen, schonk u in ruil voor deze weldaden die u de mensheid bewees, onlangs, wat laat misschien, hetgeen Aechines - maar in mijn geval van minder waarde - Socrates schonk.[2.] Als u dit afwijst als een geschenk dat u onwaardig is, zal ik er iets bij zeggen dat meer gewicht heeft dan wat de Corinthiërs zeiden toen hun aanbod door Alexander was versmaad:[3.] dat ik mij zelfs nóóit aan een ander heb gegeven en dat ook niet zal doen; en als u zelfs dat niet aanvaardt, dan zal het al genoeg zijn een afwijzing van uw kant ondervonden te hebben, want niets helpt meer om je leven te beteren dan zulke mensen mishaagd te hebben. U zult namelijk, of u wilt of niet, mij als een beter mens aan mijzelf teruggeven (dat is waar ik op hoop),[4.] zodra u op enige wijze omgaat met hem die nu uw eigendom is. Vaarwel, het ga u goed.

Glarus, 29 april [1515].

402 *Aan Nikolaus Ellenbog*
[Bazel, april 1516]

Erasmus van Rotterdam aan Nikolaus Ellenbog van wie hij houdt als van een broer, gegroet

Hieronymus zal tegen de herfst klaar zijn. Het Nieuwe Testament wordt eerder voortgejaagd dan uitgegeven, maar ik doe het toch zo dat ik op dit gebied al mijn voorgangers overtref. Wat betreft het feit dat mijn beuzelingen je genoegen verschaffen, ik stel je welwillendheid op prijs en ik aanvaard dankbaar je belangstelling voor mij; om lof geef ik niets. Het zou me liever zijn als je mij aanbeveelt bij Christus, wiens goedkeuring het ware geluk vormt. Je eenvoudige, duidelijke en zuivere taalgebruik, een weerspiegeling van je karakter, deed me veel genoegen. Als je vindt dat alle moeite die ik besteed heb aan de uitgave van het Nieuwe Testament, dienstig zal zijn voor het christendom, spoor dan ook anderen aan tot bijval.

Vaarwel, dierbare Nikolaus.

2. Aeschines bood zichzelf aan als geschenk aan Socrates, die vervolgens beloofde hem als een beter mens aan zichzelf te zullen teruggeven; zie Seneca, *De beneficiis I*, 8, 1-2.
3. De Corinthiërs wisten Alexander de Grote over te halen ereburger van hun stad te worden door hem erop te wijzen dat dit voorrecht verder alleen aan Hercules was aangeboden; zie Seneca, *De beneficiis I*, 13, 1-3.
4. Zie noot 2.

403 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 1 mei [1516]

Deze brief, half in het Latijn en half in het Grieks geschreven, werd bezorgd door Arnold Birckmann, broer van de Keulse boekhandelaar Franz Birckmann, en bereikte Erasmus op 19 juni. Hij is een antwoord op een eerdere brief van Erasmus die verloren is gegaan, maar waarvan men de teneur kan raden uit de openingsregels van dit antwoord. Het contact tussen Erasmus en Budé, de belangrijkste Franse humanist, werd af en toe ontsierd door misverstanden.

Guillaume Budé aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

'Mijn beste Budé,' zeg je, 'ik kan geen woorden vinden om uit te drukken hoezeer ik achter je beroemdheid sta en je geleerdheid bewonder.' Meen je ook dat laatste echt? 'Natuurlijk,' zeg je. Moet ik dat geloven? 'Waarom niet?' zeg je. Ik wil me maar al te graag laten overtuigen; hoe kan het ook anders, aangezien ik geloof dat je een oprecht man bent. Voor mij ben je immers niet alleen geen theoloog, maar ben je bovendien iemand die de waarheid respecteert. Ik kreeg die overtuiging toen ik het *Handboek voor de christensoldaat* las dat je enige tijd geleden publiceerde. Maar ik kan niet zeggen, niet verwoorden en zelfs niet aangeven, o ons aller vriend (volgens mij ben je immers te groot om aangesproken te worden met 'mijn vriend Erasmus', want jij alleen zou kunnen opwegen tegen ons allemaal; ja, je geschriften hebben van jou een publieke persoon gemaakt, zodat niemand je meer voor zichzelf kan opeisen), maar goed, ik kan niet uitdrukken hoezeer je me tot vriend gemaakt hebt, nu onlangs, toen ik je brief ontving. Hij werd mij overhandigd door de jongeman die je me aanbeval en die nu aan de Sorbonne studeert, of liever in die modderige poel zijn tijd slijt, want zo kunnen we de school van die sofisten wel noemen zoals ze er nu voorstaat. Toen ik je brief had ontvangen, gelezen en herlezen, besloot ik terstond mijn bezigheden te staken en me meteen helemaal aan jou te wijden. En de dag na de overhandiging van de brief, of nog een dag later, begon ik omwille van jou Seneca[1.] te lezen, want ik veronderstelde dat je dat graag wilde; want hoe zou ik anders een goed getuigenis van jouw drukker kunnen geven? Welnu, ik was verdiept in de lectuur van Seneca en, zie! men vertelde mij dat het Instrument van de Vroomheid[2.] ge-

1. Erasmus' uitgave van Seneca, *Lucubrationes omnes* (Bazel, 1515).
2. Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, *Novum instrumentum* (Bazel, 1516).

komen was: dat van Erasmus, tweetalig, nu al beroemd. Want daar had je me ook over geschreven toen je me de uitgever aanbeval.

Na ontvangst van dit boek heb ik Seneca meteen weggelegd. Ik bracht de helft van zondag de 27e van deze maand door met het lezen van je verdediging, je aansporing en het voorwoord;[3] het boek was mij immers de dag tevoren gebracht. Toen ik onmiddellijk na de maaltijd een bezoek bracht aan François Deloynes, een hoogst geleerd en gezagrijk man, lid van het Parlement, iemand die niet genoeg krijgt van jouw boeken en zeer gesteld is op die van mij en op mijn persoon, aan wie ik eigenlijk mijn *De asse*[4] opdroeg door hem tegen het eind van het werk als mijn gesprekspartner op te voeren; want dat was toen mijn bedoeling, en ik besefte bovendien dat die opdracht nooit in vergetelheid zou raken tenzij met het boek zelf, terwijl voorwoorden dikwijls verloren gaan - toen ik dus naar hem toe ging en hij vroeg of ik nog nieuws had en toen ik hem zei dat ik niets had, zei hij: ‘Maar ik heb hier iets wat je zal interesseren en wat je plezier zal doen.’ Toen ik vroeg wat het was, zei hij: ‘Hier is een lofrede op jou, en afkomstig uit een bron die voor jou evenveel gewicht zal hebben als een besluit van de Romeinse senaat. Je hebt dikwijls gezegd dat je graag wilde dat wij in Frankrijk drie of vier Erasmussen bezaten - als tenminste een enkele generatie zoveel evenknieen van Erasmus tegelijk zou kunnen voortbrengen - om af en toe je eigen aanleg te kunnen volgen en je middelmatig talent ruimer baan te geven; want niets is vervelender, zei je altijd, dan dat je, terwijl je pen op dreef is en de adem van de muzen als het ware vol in de zeilen blaast, telkens gedwongen wordt te reven en je vaart terug te brengen tot een tempo dat niet te hoog is voor het bevattingsvermogen van onze landgenoten en dat hun voorkeur heeft. Wie zou gelaten kunnen toezien hoe halfgeleerden de rijkdom van de Latijnse taal inperken overeenkomstig de grenzen van hun begrip? Welnu, bij deze Erasmus zelf sta je in de gunst, die je boeken niet alleen leest, maar ook hun lof verkondigt.’

Toen hij was uitgesproken en ik vol spanning afwachtte, haalde hij het

3. Drie voorwoorden bij de uitgave: *Apologia*, *Paraclesis* (aansporing tot bijbelstudie) en brief 384 aan paus Leo X.
4. *De asse* (Over de as, Parijs, 1514), een studie naar het Romeinse muntstelsel dat was uitgegroeid tot een boek over het dagelijks leven in de oudheid.

boek, dat nog ongebonden zo van de drukker kwam, te voorschijn en toonde me een passage in het evangelie naar Lucas:[5] 'Die Erasmus van jou, dat is iemand met goede smaak en een waarachtig vriend!' zei hij. 'Je hebt terecht, merk ik nu, keer op keer gezegd dat je zijn vriend bent en niet zo maar dikwijls goede dingen van hem gezegd. Wat mij betreft,' zei hij, 'ik bewonderde al de superioriteit van zijn geest, maar nu prijs ik ook nog zijn vriendelijkheid. Je mag wel oppassen, mijn beste Budé, dat jij, die met de grootsten op het gebied van de letteren wilt wedijveren, niet voor een dergelijk man onder te doen, nu hij jou uitdaagt met de dienst die hij je bewezen heeft!'

Dat was wat hij zei. Jij, die me zo dierbaar bent, moet weten dat je niet minder van mij zult ontvangen dan wat je mij gegeven hebt. Ik zou het immers niet kunnen verdragen op dit punt voor jou onder te doen en een vriend, die me een weldaad heeft bewezen en voorzover dat van hem afhangt de naam van Budé onsterfelijk heeft gemaakt, niet met gelijke munt te betalen, vooral omdat ik eerder door hem, mijn meerdere, goed ben behandeld. Ik durf je echter niet te beloven ook nog rente te betalen, want ik besef dat ik veel moeite zal hebben de hoofdsom af te lossen. Ik voel me werkelijk in het nauw gebracht door deze lofrede waarin je, naar het spreekwoord zegt,[6] van een mier een olifant hebt gemaakt. Je weet natuurlijk dat, als ik me behoorlijk en te goeder trouw kwijt van mijn schuld - en ik ben je alle mogelijke lof verschuldigd -, ik direct de ene gunst lijk te beantwoorden met een andere, althans in de ogen van iedereen die weet wat je hebt geschreven, dat wil zeggen van iedereen. Want wie leest niet voortdurend alles wat jij publiceert? Omgekeerd, als ik dat probeer te vermijden en je geweldige verdiensten alleen maar kort en oppervlakkig aanroer, zou ik dan niet een slecht mens lijken die jou onrechtvaardig behandelt, terwijl je alle eer verdient? Door als eerste een vriend de allergrootste weldaad te bewijzen, heb je me in een moeilijk parket gebracht; ik had natuurlijk de eerste moeten zijn en jou met dit probleem moeten opschepen, want jij zou je er veel beter uit hebben kunnen redden. Niettemin hoop ik eens een eervolle manier te vinden en de middelen ter beschikking te hebben om mijn schuld te verlichten; dat ik die helemaal zal afbetalen, daarop zou ik zelfs gedurende heel mijn leven niet hopen, want het bedrag is werkelijk groter dan wat mij ter beschikking staat. Maar alles liever dan me schuldig maken aan zo grote en zo erge ondankbaarheid.

Verder betuig ik je graag mijn erkentelijkheid, dat je me de kwestie van het woord παρηκολουθηκότι[7] niet kwalijk nam. Je behandelde me bijzonder mild, ja, eigenlijk liet je het aan mezelf over de fout te ontdekken en te

5. Erasmus' aantekening bij Lucas 1:4 beschrijft hoe, tijdens het drukken, Beatus Rhenanus hem de vertaling liet zien van de openingszinnen van dit evangelie, gemaakt door Budé in zijn *Annotationes in XXIV Pandectarum libros* (Aantekeningen op de 24 boeken van de Pandecten, Parijs, 1508). Erasmus voegde toen een lange lofrede op Budé toe.
6. *Adagia I*, 9, 69.
7. Lucas 1:3.

verbeteren. Ik zie mijn fout in, ik kom ervoor uit, ik probeer niet de schuld af te wenden, maar misschien wel de straf en de schande, zoals gebruikelijk bij iemand die bekent. Je had het volste recht mijn fout te signaleren en te verbeteren, gesteld dat je je zou onthouden van ernstige kritiek. Ik vertaalde de bewuste plaats alsof Lucas zich iemand noemde 'die ooggetuigen volgde', terwijl παρηκολουθηκότι hier hetzelfde betekent als ἐφιγμένῳ (bereikt hebbend), zoals je zelf ook lijkt te vinden, hoewel je het Latijnse *assecuto*[8.] lijkt te verwerpen als equivalent van τυχόντι, ἐφικομένῳ en κατορθούντι (iemand die verkrijgt, bereikt en slaagt). Ik keur *assecuto* goed op grond van een passage uit Demosthenes' rede *Over het gezantschap dat ontrouw was aan zijn opdracht*: 'met de bedoeling dat u zoveel mogelijk begrip toont wanneer ik, die de misdragingen van deze man ken en alles van dichtbij gevolgd heb (παρηκολουθηκώς), hem beschuldig'.[9.] Moet ik uit deze passage opmaken dat Demosthenes alle schanddaden en misdrijven van Aeschines kende en een zorgvuldig onderzoek naar hem instelde, en als het ware zijn hele doen en laten op de voet volgde waardoor hij ten slotte iets opgespoord had? Of was hij ooggetuige en had hij zelf diens misstappen aanschouwd, als iemand met dezelfde positie, met dezelfde openbare functie, als lid van hetzelfde gezantschap? Elders zegt hij: 'u, leden van de jury, zult het hele verhaal gemakkelijker volgen (παρακολουθήσετε)':[10.] niets zal u ontgaan, maar u zult alles op het moment dat ik het zeg kunnen volgen. Galenus zegt: 'een denkbeeld begrijpen (παρῆκολουθασαί)',[11.] waarmee hij bedoelt: zo met het verstand opnemen dat het denkbeeld niet ontsnapt aan wie er zijn aandacht op richt. Jij betrekt het op het onderzoek van iemand die de loop van de gebeurtenissen wil weergeven. Als je gelijk hebt, verbaast het mij dat hij zegt: 'in geregelde orde voor u te boek te stellen',[12.] want hij moest het eerst allemaal in de juiste volgorde te weten zijn gekomen, daarna kon hij het opschrijven. Toch bedoelen we allebei hetzelfde. Jij gebruikt immers *prosequi*, niet *assequi*; je gebruikt het, maar je keurt het niet goed. Het is in ieder geval een moeilijke plaats.

Je hebt terecht ἄνωθεν[13.] vertaald als 'vanaf het begin' en 'terug naar het begin'. Ik bedenk beslist geen uitvluchten, integendeel, ik geef zelf openlijk

8. Dit is de lezing van de Vulgaat. Erasmus vertaalde *persectus (*foutief gedrukt als *prosectus*), Budé *assectatori.* In zijn tweede editie van 1519 paste Erasmus zijn vertaling aan.
9. Demosthenes, *De falsa legatione* 257.
10. Demosthenes, *In Macartatum* 1.
11. Niet teruggevonden.
12. Lucas 1:3.
13. Lucas 1:3.

toe dat ik winst heb geboekt. Maar wat κατηχῶ[14] betreft, weet ik zeker dat je geheugen je in de steek liet, want je geliefde schrijver Lucianus gebruikt het in De ezel: ‘hij gaf me aan een van zijn dienaren, een vrijgelatene, en gaf hem opdracht mij die dingen te leren (κατηχεῖν) waarmee ik hem het best kon vermaken’.[15] Hij vertelt hier over de ezel, die volgens het verhaal heeft leren dansen, waarbij hij κατηχεῖν gebruikt in de zin van ‘onderwijzen’; elders gebruikt hij het in de betekenis ‘nadrukkelijk ergens aan herinneren’, ‘op het hart drukken’: ‘Zeg de juiste dingen en niets slechts, maar gehoorzaam op grond van mijn vermaningen (κατηχούμενος)’.[16] Vandaar het woord κατήχητοι bij Dionysius de Areopagiet. Verder vertaal je κατηχήθης alsof er κατήχησο staat.

Overigens zou ik graag willen dat deze bijzondere en verheven zaken jou evenveel voldoening geven als mij; want ik wil je nu iets ernstigs zeggen. Laat ik er geen doekjes om winden: ik heb vaak mijn verbazing uitgesproken over het feit dat jij zoveel welsprekendheid en talent verkwist aan futiliteiten, waarmee jij je af en toe amuseert, alsof het niet past eenvoudige en alledaagse geschriften over te laten aan mensen die dat niveau hebben. Jij gebruikt je verstand voor geschriften die de eerste plaats innemen en ook die de derde plaats en nog lager innemen. Daarmee haal je je enerzijds het verwijt op de hals dat je de prijs wegkaapt voor de neus van mindere en gewone schrijvers, anderzijds dat je de goddelijke inspiratie waarover je beschikt niet naar behoren gebruikt. Bovendien verminder je het aanzien van welsprekendheid en verhevenheid van gedachten; in de oudheid noemde men dat majesteitsschennis.

Ten slotte kan ik niet zeggen hoeveel waardering ik voor je heb om het voorwoord aan de paus, met wiens gezag je (heel doordacht en slim) je boek hebt omgeven alsof je een amulet omhing, om die stekende wespen, de pseudo-theologen, te verjagen. Om ondertussen niets te verliezen, wilde je, ook al was het boek reeds aan iemand opgedragen, er tegelijk nog de aartsbisschop bij, jouw weldoener;[17] heel ingenieus heb je twee muren met één pot gewit[18] en, zoals ze bij ons zeggen, met één huwbare dochter twee schoonzoons verworven.[19]

Ho, zeg je, je bent aan het eind van je papier. Daarom stop ik nu. Jij schreef mij in de Laconische stijl, ik jou in de Aziatische misschien, of een nog erge-

14. Lucas 1:4.
15. Lucianus, *Asinus* 48.
16. Lucianus, *Philopatris* 17.
17. William Warham.
18. *Adagia I*, 7, 3; de betekenis is ‘twee vliegen in één klap slaan’.
19. *Adagia I*, 7, 4.

re, als die er is. Maar zo ben ik nu eenmaal; als ik je beval, sta ik tot je beschikking.[20.] Ik schrijf zelden en met tegenzin, maar áls ik schrijf, ben ik breedsprakig; wanneer ik op dreef ben, kan ik mijn hand niet meer van het papier nemen. Tegelijk vraag ik je terug te schrijven, als je een keer tijd hebt, om het mij betaald te zetten; ik bedoel met gebruik van veel papier dat ik zelf, zoals je ziet, niet spaar. Laat me in ieder geval weten of je mijn brief ontvangen hebt en ik niet intussen een veroordeling wegens ondankbaarheid riskeer, wat ik pas zal geloven als jij het me vertelt. Ik prijs je gelukkig dat je de tijd hebt om je aan de Heilige Schrift te wijden, iets wat ik mezelf al heel lang beloof. Maar ik heb eerder tijd om huisvader dan om filosoof te zijn. Want hoe zou ik daarvoor tijd vinden, een vader die zes zonen moet grootbrengen, broers van één dochtertje, bovendien iemand die zeer gehecht is aan zijn gezin? Zo heb ik vroeger voortdurend verwaarloosd wat goed is voor de studie. Vaarwel en blijf me genegen.

Parijs, Hemelvaartsdag, de dag voordat ik op pelgrimstocht zou gaan om een gelofte in te lossen

404 *Aan Ulrich Zwingli*
Bazel [ca. 8 mei 1516]

Erasmus van Rotterdam aan Ulrich Zwingli, gegroet

Ik was aangenaam getroffen door zoveel belangstelling van jouw kant voor mijn persoon en ook door de scherpzinnigheid van je brief, geestig en tegelijk erudiet. Als ik daarop maar kort antwoord, moet je dat niet aan mij wijten, maar aan al mijn gezwoeg waaraan, lijkt het wel, nooit een einde komt. Het dwingt mij weliswaar dikwijls mensen onvriendelijk te bejegenen die ik allerminst zo wil bejegenen, maar toch ben ik verreweg het onvriendelijkst voor mezelf door mijn krachten uit te putten, die zelfs met kwintessens niet zijn te herstellen. Ik ben heel blij dat jij, een alom geprezen man, mijn werken prijst en daardoor bevallen ze me zelf ook meer. Ik feliciteer het Zwitserse volk, waarvoor ik zelfs in het bijzonder een zwak heb, dat door jou en jouw gelijken met het beste op het gebied van studie én levenswandel zal worden beschaafd en beroemd gemaakt, met Glareanus als aanvoerder en vaandeldrager. Hij is mij even dierbaar om zijn uitmuntende en veelzijdige geleerdheid als om zijn uitermate deugdzame en onberispelijke levenswandel, iemand die je zeer is toegedaan. Onmiddellijk na Pinksteren[1.] keer ik

20. Terentius, *Phormio* 527.
1. Op 11 mei 1516.

terug naar Brabant, want dat vereisen de omstandigheden. Ik ruk me niet gaarne los van deze luchtstreek. Zorg er voor, mijn beste Ulrich, dat je ook bij tijd en wijle je pen oefent, de beste manier om te leren jezelf uit te drukken; ik merk dat Minerva je goed gezind is, als je maar ook genoeg oefent. Ik heb dit geschreven na de maaltijd op aandringen van Glareanus aan wie ik niets kan weigeren, zelfs als hij me zou opdragen naakt te dansen. Vaarwel. Te Bazel.

Aan de voortreffelijke heer Ulrich Zwingli, zeergeleerd filosoof en theoloog, een vriend bemind als een broeder. Te Glarus

405 *Aan Fridolin Egli*
Bazel, 1516

'Slechte omgang bederft goede zeden.'[1] Maar als jij, mijn beste Hirudaeus,[2] goed thuis raakt in goede verhalen, dan zul je niet alleen onbedorven blijven, maar zelfs, reeds goed, nog beter worden, vooral met Heinrich Glareanus als de beste verklaarder van de beste teksten. Vaarwel.

406 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg im Breisgau, 9 mei 1516

Ulrich Zasius, professor in het recht aan de universiteit van Freiburg, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb in de gaten, voortreffelijke en luisterrijke persoon die je bent, met welke bedoeling je doorgaat een minuscuul smetje van onbeleefdheid af te wissen. Wie, grote Erasmus, zou geloven dat jij te kampen hebt met kritiek wegens plichtsverzaking? Zo iemand op aarde, dan word jij boven alle anderen geeerd om alles wat goed is en veel meer nog om je buitengewone vriendelijkheid. Maar ik geloof dat ik wel begrijp waar je met deze beleefde verontschuldiging, als het ware volgens de methode van de verhulling, naar toe wilt. Je straft mij af voor mijn onhoffelijkheid, je klaagt mij aan omdat ik al die tijd nooit persoonlijk naar je toe ben gekomen terwijl je zo dichtbij woont,

1. 1 Corinthiërs 15:33.
2. Hirudaeus (egel) verwijst naar de naam Egli.

omdat ik jou, de belangrijkste persoon op het gebied van de letteren, niet een bezoek heb gebracht. Dat zou inderdaad als een ernstig vergrijp aangemerkt mogen worden, als verzachtende omstandigheden mij niet te hulp kwamen. Mijn hoge leeftijd maakt dat je me niet van plichtsverzuim kunt beschuldigen. Ik wandel amper in mijn eigen stad rond, laat staan dat ik andere plaatsen zou bezoeken. Daar komen nog de colleges civiel recht bij, die een zware en voortdurende belasting zijn (als ik intussen mag zwijgen over mijn andere werkzaamheden die me haast verscheuren), zodat je gemakkelijk een man zult vergeven die zich wenst te verontschuldigen; bovendien des te gemakkelijker omdat je, zoals Amerbach ieder moment verkondigt, een goedaardig man bent, met een aangenaam karakter, beleefd en een en al vriendelijkheid, iemand die zelfs wat zwart is naar het goede ombuigt, laat staan wat het daglicht verdraagt afkeurt, vooral bij een vriend jegens wie men geen vijandig oordeel kan vellen zonder onrecht te begaan.

Zie waartoe je me drijft met al die prachtige retoriek van je. Op het eerste gezicht had je brief mij er zowaar toe kunnen brengen jou je onbeleefdheid te vergeven. Maar toen ik nog eens beter keek ontdekte ik dat mij de onontkoombare taak was opgelegd mezelf te excuseren; als ik daarom die goed verborgen kunstgreep van jou niet had doorzien (wat immers van jouw hand komt kent geen vruchtdragende kunstigheid), had het weinig gescheeld of ik had me in mijn onnozelheid, met het hoofd in de wolken, tot doelwit van je uitzonderlijke geleerdheid gemaakt. Wat je schrijft over de scherpe kaken van de afgunst van sommige mensen, daar moet je je niets van aantrekken. Jaloezie is, volgens Aemilius Probus, de onafscheidelijke metgezel van roem.[1] Het is ongetwijfeld een bewijs van waarachtige en uitnemende geleerdheid en van wonderbaarlijke kennis, als je te maken krijgt met de tanden van de alledaagse letterwijsheid. Om het kort te zeggen: je geliefde Hieronymus had je dit kunnen leren.

Ten slotte vraag ik je in naam van de vriendschap eens bij ons langs te komen. De goedgezinden, die je hier in groten getale zult aantreffen, zullen met verlangen naar je komst uitzien. Ik zal voor jou een gastheer zijn die dat ook graag wenst te zijn, die voor je klaar zal staan, bereidwillig tot op de laatste cent; op onze lessenaars en die van het gymnasium zal men schrijven ‘hier was Erasmus’. Vaarwel en bemin onze vriend Bonifacius, die jou vereert als een god; het is te wensen dat hij de godsdienst en de goden eert zoals hij Erasmus eert, dan heb ik al mijn stem uitgebracht dat hem hoger geluk ten deel zal vallen. Vaarwel, sieraad van de wereld.

Uit Freiburg, 9 mei 1516

1. Cornelius Nepos, *De viris illustribus XII*, 3, 3. Destijds werd het werk toegeschreven aan Aemilius Probus.

Vergeef me mijn ongepolijste stijl; de bode staat al naast me. Je toegewijde Zasius

407 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 12 mei 1516

Erasmus aan zijn vriend Willibald, gegroet

Ik had geen stof om je te schrijven en evenmin tijd, daar ik reeds klaar stond voor de reis; en door het werk van reeds vele, vele maanden, was ik halfdood. Maar omdat ik iemand trof die de brief kon bezorgen, kon ik het niet laten mijn dierbare Willibald iets te schrijven. Het Nieuwe Testament is, wat het resultaat ook moge zijn, voltooid. Hieronymus nadert hijgend de eindstreep en het moment is nabij dat hij de mensen in handen komt. Nu wordt het boekje over de opvoeding van de vorst gedrukt, samen met wat andere werkjes.[1.] Wij, nederige lieden, doen wat mogelijk is en bevorderen de zaak van de letteren zoveel als men van ons mag verwachten. Voor jou geldt dat er grotere dingen binnen je bereik liggen, evenredig aan de gelukkiger omstandigheden waarin je verkeert. In welke landstreek ik ook zal verkeren, Willibald zal altijd in mijn gedachten zijn. Ik vraag je dringend de aantekeningen bij het Nieuwe Testament met lovende woorden bij iedereen aan te bevelen. Je weet dat alles wat nieuw is argwaan opwekt. Vaarwel, sieraad van de letteren. Bazel, tweede Pinksterdag 1516.

Aan de zeer edele heer Willibald Pirckheimer, raadsheer van de beroemde stad Neurenberg

408 *Aan Bonifacius Amerbach*
Bazel [ca. 12 mei 1516]

De jongste en bekendste van de gebroeders Amerbach, Bonifacius, studeerde in deze periode rechten bij Ulrich Zasius. Later werd hij hoogleraar rechten in Bazel. Hij werd een goede vriend van Erasmus, die hem aanwees als executeur-testamentair.

1. Frobens uitgave van de *Institutio principis christiani* bevatte ook de lofzang *Ad illustrissimum principem Philippum, archiducem Austriae* en vertalingen van Plutarchus.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Bonifacius, gegroet

Dat ik je niet eerder heb geschreven, wijt je niet aan onaardigheid - ik weet immers, mijn beste Bonifacius, dat je daarvoor te aardig bent -, maar aan de enorme hoeveelheid werk, jou niet geheel onbekend. Ik ben jou en ieder die de naam Amerbach draagt, zeer genegen. Ik heb grote verwachtingen van je gekregen na lezing van je brief die mij doet denken aan Poliziano of aan Zasius, die andere Poliziano. Ga vol ijver voort op de weg die je bent ingeslagen om je geslacht en je vaderland door je zuivere levenswandel en je voortreffelijke geleerdheid beroemd te maken.

Ik stond al klaar voor de reis toen ik je dit schreef. Ik heb geen tijd om op de spitse brief van Zasius te antwoorden. Zodra ik die wel heb, zal ik hem uitdagen met hele boekdelen. Hij lijkt me de enige van zijn landgenoten die zich goed uitdrukt. Vaarwel.

Bazel

Aan Bonifacius Amerbach, een jongeman wiens manieren vervolmaakt zijn door alles wat de gratiën kunnen schenken

Freiburg

409 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 20 mei 1516

Willibald Pirckheimer aan de heer Erasmus, gegroet

Ik stuurde je bijna vier maanden geleden een brief,[1.] mijn dierbare en vereerde Erasmus. Maar omdat ik geen antwoord van je ontving, vermoed ik dat mijn brief aan jou of naderhand de jouwe aan mij, niet zijn aangekomen; maar in de tussentijd was er in plaats van je brief je prachtige uitgave, waarin, even zuiver en nauwgezet als gelukkig en succesvol, het Nieuwe Testament wordt verklaard. Je hebt je naam veiliggesteld voor de invloed van de tijd en een taak vervuld die niet alleen de almachtige God welgevallig is, maar ook noodzakelijk en nuttig is voor alle gelovigen in Christus. Een grootse prestatie inderdaad om iets te bereiken dat duizend jaar lang niemand is gelukt. Maar wat zal ik proberen je kennis en geleerdheid te prijzen, iets wat mijn krachten ver te boven gaat, ‘ook niet al zou ik tien tongen en tien monden / of een onbreekbare stem en een hart van brons’ hebben, zoals de dichter zegt.[2.] Het

1. Deze brief is verloren gegaan.
2. Homerus, *Ilias II*, 489/90 (vertaling H.J. de Roy van Zuydewijn).

is daarom beter in bescheidenheid te zwijgen dan op gebrekkige wijze je lof te verkondigen en als ik naar je idee niet enthousiast genoeg over je verdiensten schrijf, dan is dat niet te wijten aan de grenzen van mijn kunnen, maar aan mijn zwakte.

Maar genoeg hierover. Ik wil heel graag weten hoe je het maakt, hoe het met je gezondheid gaat, wat voor publicatie je aan het voorbereiden bent, en als je het niet bezwaarlijk vindt, schrijf me terug. Dan heb ik iets wat ik al die onbekende vrienden van jou kan antwoorden, aangezien ze mij in hun brieven dagelijks vol bezorgdheid vragen hoe onze Erasmus het maakt. Zie, mijn beste Erasmus, hoe verlangend wij zijn naar iets van jou, of eigenlijk hoe ondankbaar wij zijn, omdat je ontzagwekkende dingen, groter dan we ook maar hadden kunnen verwachten, hebt volbracht en wij toch meteen weer om meer vragen en daar min of meer op aandringen. Je moet dat maar toeschrijven aan jouw kracht en niet aan een fout van ons. Vaarwel, roem en sieraad van het mensengeslacht.

Uit Neurenberg 20 mei 1516

Stab, de geschiedschrijver van de keizer, een geleerd en rechtschapen man, groet je wederom. Ook mijn twee zusters groeten je, de een abdis van Sint-Clara, de ander behorend tot dezelfde orde,[3.] die jouw boeken geen moment kunnen wegleggen. Het grootste genoegen verschaft hun evenwel het Nieuwe Testament; dat raakt deze vrouwen, geleerder dan heel wat mannen die denken dat ze iets weten, ten zeerste. Zij zouden je schrijven in het Latijn, als ze niet meenden dat hun brieven jou onwaardig waren.

410 *Aan Jean Le Sauvage*
Antwerpen, 1 juni [1516]

Erasmus was vanuit Bazel naar de Nederlanden teruggekeerd nu hij zijn werk aan de edities van het Nieuwe Testament en Hieronymus had voltooid en hij tot raadsheer van prins Karel was benoemd. Hij arriveerde op 30 mei in Antwerpen. Zijn reis heeft hoogstens zeventien dagen geduurd. Met zijn brief aan de machtige hoveling Jean Le Sauvage wilde Erasmus betrekkingen in hofkringen aanknopen.

3. Charitas en Klara Pirckheimer.

Erasmus van Rotterdam aan de zeer geëerde heer Jean Le Sauvage, kanselier van Zijne Katholieke Majesteit, gegroet

Eindelijk heb ik mij kunnen losmaken van mijn werkzaamheden in Bazel, zeer geëerde heer, misschien later dan ik wenste en mijn vrienden verwachtten, maar toch nog bijna te snel gezien mijn werk, want mijn boekje over de opvoeding van de vorst was nog niet voltooid toen ik wegging, terwijl ik het toch graag aan de vorst wilde aanbieden als geschenk; ook aan Hieronymus ontbrak nog het een en ander. Verder zal ik bij voorkeur volgens uw advies doen wat gedaan moet worden.

Ik liet deze brief in Antwerpen achter met de bedoeling dat ik, voor het geval ik niet de gelegenheid heb u in Brussel of Mechelen te ontmoeten, Uwe Hoogheid in elk geval op deze manier zou groeten. Zelf ga ik naar Mountjoy en vandaar zal ik iemand naar Engeland sturen om de delen Hieronymus aan de aartsbisschop van Canterbury[1.] te overhandigen, aan wie ik ze heb opgedragen, en tegelijk mijn andere vrienden in mijn naam te ontmoeten en het jaargeld van het afgelopen jaar[2.] te innen. Als ik dat gedaan heb, zal ik meteen daarna naar u terugkeren. Het ga Uwe Hoogheid, onvergelijkelijk man en voortreffelijk beschermheer, intussen goed.

Antwerpen, 1 juni [1515]

411 *Aan Remacle*
Antwerpen, 1 juni [1516]

Remacle had waarschijnlijk in 1512 in Londen met Erasmus kennisgemaakt. Hij was daar toen schoolmeester. In de jaren daarna was hij secretaris geworden in de hofhouding van Karel V.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Remacle, gegroet

Eindelijk ben ik ontsnapt uit het werkhuis in Bazel, waar ik zes jaar en acht maanden heb gezwoegd. Merkwaardig, mijn beste Remacle, met hoeveel aandrang, met wat voor voorstellen men mij daar in het Bovenrijnse gebied probeert te verleiden; die landstreek kwam mij in elk opzicht aanlokkelijk voor als geen andere onder de zon. Ik liet deze brief in Antwerpen achter, op weg naar Brussel om je te ontmoeten, met de bedoeling dat, voor het geval er

1. William Warham.
2. Verbonden aan de prebende van Aldington.

geen gelegenheid is voor een ontmoeting, deze brief mijn vrienden groet in mijn eigen woorden, want het verheugt me bij hen terug te zijn. Vaarwel en als Luigi[1.] bij jullie is, breng vooral mijn groeten over.

Antwerpen, 1 juni [1517]

412 *Aan Thomas More*
[Brussel, ca. 3 juni 1516]

Behalve de brieven 412-417 schreef Erasmus in deze dagen ook aan Wolsey, Warham, Ruthall, Colet, Sixtin, Watson, Lupset en waarschijnlijk aan Bedyll. Pieter Meghen bracht de brieven naar Engeland en kwam niet later dan 9 juli terug in Antwerpen met de antwoorden (brieven 423-426 en 429-432).

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Thomas More, gegroet

Voor de anderen ben ik ziek, alleen voor jou ben ik in goede gezondheid. God zij dank kwam ik op 30 mei behouden aan in Antwerpen. Ik had besloten de weg over Lotharingen te nemen. Ik was namelijk al tot Kaysersberg[1.] gekomen, een stadje in de bergen. Maar toen ik overal groepen soldaten zag, overal boeren die van het land naar de stad trokken, en het gerucht de ronde deed dat er een grote troepenmacht in aantocht was, veranderde ik van gedachte en ontvluchtte niet, maar verruilde het gevaar. In Keulen trof ik een paar afgezanten uit Italië, bij wie we ons hebben aangesloten, bij elkaar zo'n tachtig ruiters. Zelfs met dat aantal was de reis niet ongevaarlijk.

De bisschop van Bazel,[2.] een bejaard man, rechtschapen en geleerd, behandelde me buitengewoon vriendelijk, terwijl hij toch naar veler mening helemaal niet zo toeschietelijk is; op een zo fraai lichaam weten ze deze moedervlek te vinden.[3.] Hij nodigde me uit, ontving me hartelijk en sprak lovende woorden. Hij bood me geld aan en een goede positie en gaf me een paard ten geschenke dat ik, nauwelijks de stadspoort uit, direct voor vijftig gouden florijnen had kunnen verkopen. Hij had een zilveren beker besteld, maar de goudsmid had hem bedrogen, waar hij erg kwaad over was. Ik kan nauwelijks zeggen hoe de Bazelse luchtstreek en de mensen daar me bevallen: ner-

1. Luigi Marliano.
1. In de Vogezen, noordwestelijk van Colmar.
2. Christoph von Utenheim.
3. Horatius, *Satirae I*, 6, 67.

gens vond ik zoveel vriendschap en hartelijkheid. Met hoeveel paarden hebben ze me wel niet uitgeleide gedaan, met hoeveel tranen hebben ze me laten gaan! Trouwens, ook elders deed men mij beslist eervolle aanbiedingen. Ik zond je een brief[4] waaruit je kunt opmaken dat ik het niet allemaal verzin. Ook degenen van wie ik dacht dat zij de meeste kritiek zouden hebben op het Nieuwe Testament, hebben mijn werk geprezen. Het bevalt de belangrijkste theologen zeer. Het *Handboek voor de christensoldaat* wordt alom geprezen. De bisschop van Bazel heeft het altijd bij zich. Ik zag dat alle marges eigenhandig beschreven waren. Maar ik houd hiermee op, want anders vind je me maar een opschepper, alhoewel ik tegen More wel dwaze dingen durf te zeggen. Maar ik word door te zware lasten terneer gedrukt om het hoofd op te richten. Een of twee slagen van het noodlot kan iedereen wel verdragen, maar ik ben in alle opzichten ongelukkig. Wat is het moeilijk verstandig te blijven wanneer Nemesis zich tegen je keert! Toch probeer ik met de moed van Hercules mezelf te schragen en staande te houden.

De brief die Pieter Gillis mij gaf toen ik in Antwerpen aankwam, heeft mij veel genoegen gedaan. Wat Maruffo betreft, ik ben benieuwd hoe de man ertoe kwam zulke onzin te verkondigen. Ik heb de man 120 nobels van goede kwaliteit in depot gegeven en hij heeft mij daarvoor een ontvangstbewijs overhandigd. Toch kan deze zaak zonder enig risico worden afgewikkeld. Ik heb via deze bode aan de aartsbisschop van Canterbury geschreven dat mij dat geld is uitbetaald door toedoen van Maruffo. Laat Maruffo deze bode een wissel geven, waarmee ik in deze streek geld kan ontvangen. Wanneer die wissel bij jou is ingeleverd, laat hij dan het geld van de aartsbisschop innen. Als dat niet goed is, neem dan zelf dat geld in ontvangst en schrijf aan je relaties dat zij mij hier betalen; stuur me tegelijk een schriftelijke verklaring waarmee ik het geld kan innen. Want ik zal de brief aan de aartsbisschop zo inkleden dat het allebei kan. Brenger dezes, Pieter Eenoog, wees erop dat het geld het beste kan worden toevertrouwd aan een of andere Duitse zakenman; met een wissel van hem kan ik het geld in Antwerpen in ontvangst nemen. Daarom zal ik schrijven dat hij het geld aan jou moet geven, en dat het via jou weldra bij mij zal zijn. Je brief, getuigenis van je gevoelens voor mij, deed me bijzonder veel genoegen; bovendien blijkt eruit dat je vorderingen maakt op het gebied van de stijlkwaliteiten. Je apologie voor mij heb ik nog niet helemaal gelezen; ik kan eruit opmaken wat Maarten van Dorp had geschreven. Ik verbaas me erover wat er in het hoofd van die man is opgekomen. Maar dit soort theologie levert zulke mensen op.

Ik heb mijn opwachting gemaakt bij de kanselier.[5] Bij de maaltijd was

4. Brief 386.
5. Jean Le Sauvage.

toen toevallig de proost van Cassel[6.] aanwezig, een geleerd en ook een vriendelijk man. Ook de bisschop van Chieti[7.] is hier. En terwijl ik dit schrijf, wordt de komst van Tunstall verwacht.[8.] Na hem te hebben begroet, ga ik naar Mountjoy en de abt;[9.] bij hen zal ik enige tijd blijven, totdat Eenoog hier terug is. Ik zal binnenkort ook met de vorst spreken; als ik merk dat de zaken traineren, want zo is de Vlaamse volksaard als het gaat om de letteren, dan ga ik rechtstreeks terug naar Bazel, tenzij jij het er niet mee eens bent. Schrijf me uitvoerig over elk van deze punten, als er iets is wat mijn belangen raakt. Als Pace er is, zeg hem dan dat hij al mijn aantekeningen, die ik bij hem heb achtergelaten in Ferrara, meegeeft met deze bode. Ik ben bij de bisschop van Chieti geweest en ik heb met hem gedineerd. Hij is jegens mij een en al genegenheid en bewondering; hij verkeert aan het hof van Karel en zal hem naar Spanje vergezellen.

Vandaag heb ik gegeten bij Tunstall die, om het kort te zeggen, erg veel op jou lijkt. Zorg dat je weer op krachten komt, want ik hoor dat je er ernstig aan toe bent geweest.

1518

413 *Aan John Fisher*
Sint-Omaars, 5 juni [1516]

Erasmus was van plan naar Ham te gaan om Mountjoy daar te bezoeken, maar trof deze klaarblijkelijk niet aan. Daarom ging hij naar Sint-Omaars en maakte gebruik van de gastvrijheid van de abt van Saint-Bertin.

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerwaarde vader in Christus, John, bisschop van Rochester, gegroet

Eerwaarde vader, als mijn gezondheid het had toegestaan, had ik Uwe Hoogwaardige Excellentie zelf begroet en u dank gebracht voor uw grote weldaden jegens mij. Ik had het Nieuwe Testament voor u bestemd, maar ik heb u al enige tijd geleden geschreven[1.] waarom ik van mening ben veranderd en

6. Joris van Themseke.
7. Gianpietro Carafa.
8. Tunstall kwam in Brussel aan op 3 juni.
9. Anton van Bergen.
1. Deze brief is verloren gegaan.

het heb opgedragen aan de paus. Met uw gebruikelijke vriendelijkheid, ja wijsheid, zult u, hopelijk vrede hebben met de manier waarop ik heb gehandeld. Men was bevreesd voor dit werk nog voor het verscheen, maar nu het is uitgegeven is het verbazend goed ontvangen zelfs door theologen, althans die geleerd, althans die rechtschapen en welwillend zijn. De prior van Freiburg,[2.] een man die bij zijn mensen groot gezag heeft - hij is de schrijver van de *Parel der filosofie* - zei, toen hij het werk had bekeken, dat hij liever tweehonderd gouden florijnen wilde missen dan dit boek. Ludwig Baer, de theoloog uit Parijs, die (zoals dat heet) als beste promoveerde, is vol lof, vereert het en betreurt al de jaren die hij verdaan heeft met die scholastieke dispuutjes. Ook Wolfgang Capito, de officiële prediker van Bazel, een man die nog veel beter is in Hebreeuws dan Reuchlin[3.] en daarbij zeer goed thuis in de theologie, was die mening toegedaan; beiden zijn enthousiaste beoefenaars van het Grieks. Zoals hij waren er nog de theoloog te Mainz en de hulpbisschop van Keulen.[4.]

Om van de overigen te zwijgen, de bisschop van Bazel,[5.] een bejaard man, onberispelijk van levenswandel en zeer geleerd, was de vriendelijkheid zelve en heeft me van alles aangeboden. Hoewel ik alles weigerde, dwong hij mij toch een paard als geschenk aan te nemen, dat ik meteen na het verlaten van de stad weer voor vijftig gouden florijnen had kunnen verkopen. Ernst, hertog van Beieren, die speciaal daarvoor een bode helemaal naar Bazel stuurde, bood mij twee honderd goudstukken per jaar aan, daarbij nog uitzicht op een prebende, daarbij nog prachtige geschenken, als ik maar in Ingolstadt - daar is de universiteit van Beieren - kwam wonen. Hetzelfde deed een Duitse bisschop wiens naam me even niet te binnen wil schieten. Maar ik houd op mezelf op de borst te slaan, hoewel ik naar waarheid nog veel soortgelijke aanbiedingen zou kunnen opnoemen. Ik weet dat ik het allemaal niet verdien, en toch ben ik blij dat mijn werken, hoe ze ook zijn, in de smaak vallen bij rechtschapen mensen. Velen grijpen deze gelegenheid aan om de Heilige Schrift te lezen die zij, naar eigen zeggen, anders nooit zouden lezen; hier en daar beginnen mensen Grieks te leren, ja overal zelfs.

De Heilige Hieronymus zal op de volgende boekenbeurs in Frankfurt in zijn geheel worden gepresenteerd. Ik zend nu met brenger dezes, Pieter Eenoog, die ik speciaal hiervoor op eigen kosten en voor eigen risico stuur, de vier delen van de brieven aan de aartsbisschop van Canterbury, die ze u

2. Gregor Reisch, schrijver van de *Margarita philosophica* (1503).
3. Voor deze overijlde conclusie werd Erasmus gekapitteld door Ulrich von Hutten in diens *Expostulatio* (1523).
4. Dietrich Michwael.
5. Christoph von Utenheim.

graag zal lenen. Ik was al tot Sint-Omaars gekomen om over te steken naar Engeland, maar een plotselinge koortsaanval heeft me ervan doen afzien me aan de zeereis te wagen. Bij gelegenheid zal ik op enigerlei wijze laten blijken dat ik zo grote, zo overvloedig uitgestorte mildheid jegens mij volstrekt niet ben vergeten. Karel wordt ontboden naar zijn negende en tiende rijk, naar men zegt.[6.] Een buitengewoon gelukkige situatie, maar ik bid dat die ook ons vaderland ten goede komt en niet alleen de vorst. Toen ik Bazel verliet en me gereed maakte door Lotharingen te trekken, kwam ik overal soldaten tegen en zag ik overal boeren hun huisraad naar de dichtstbij gelegen stadjes brengen. Het gerucht ging dat zij Lotharingen wilden aanvallen, maar het was onzeker door wie zij werden gestuurd. Ik vermoed dat zij door de keizer zijn afgedankt en nu mensen zoeken die in zijn plaats hun soldij mogen betalen. Verbazingwekkende spelletjes van de christelijke vorsten! Zo creëren we onlusten, zo dobbelen we, en toch denken we dat we christenen zijn. Maar ik en mijn gelijken kunnen dit slechts betreuren. Ik wou dat alle pausen, alle kardinalen, alle grote heren, alle theologen zich gezamenlijk tot doel zouden stellen aan deze schandalige praktijken een halt toe te roepen. Maar dat zal nooit gebeuren, tenzij men eigenbelang terzijde stelt en slechts het oog gevestigd houdt op het algemeen nut. Uiteindelijk zal iedereen daar ook persoonlijk baat bij hebben.

Vaarwel. Ik zal me beter voelen als u mij een brief waardig acht.

Sint-Omaars, 5 juni [1517]

414 *Aan Andrea Ammonio*
Sint-Omaars, 5 juni [1516]

Ik ben erg blij dat de bedoelde persoon uit de koninklijke kerker is vrijgelaten;[1.] als dat ook voor jou een goede zaak is, ben ik dubbel blij. Ik waardeer Colet's waarlijk christelijke gezindheid ten zeerste, want ik hoor dat de persoon alleen door zijn hulp bevrijd is; en dat terwijl die ander, altijd door Colet beschouwd als een van zijn beste vrienden, de kant van Colet's tegenstanders koos toen deze in het nauw werd gedreven door de laster van bisschoppen, hoewel toen reeds zijn vriend.[2.] Ik heb de brieven die ik aan Leo en de kardinalen schreef, uitgegeven, maar dan wat uitvoeriger. Als er al op

6. Aragon en Castilië.
1. Een verwijzing naar het kanselierschap dat Warham had neergelegd; zie brief 388.
2. Zie brief 270, noot 2.

gereageerd is, of als er iets anders is wat ik behoor te weten, schrijf me het dan alsjeblieft via deze Peter Eenoog, die ik daarvoor op eigen kosten naar Engeland heb gestuurd en die meteen daarna naar mij zal terugkeren. Een plotselinge koortsaanval verhindert mij de oversteek te maken; bovendien heb ik reden om binnen enkele dagen Karel een beleefdheid te bewijzen.[3.] Het gebied van de Boven-Rijn kwam me in elk opzicht zo aanlokkelijk voor, dat ik het erg jammer vind het zo laat te hebben leren kennen. De bisschop van Bazel, een overigens zeer sober man, naar men zegt, onthield mij geen enkele eer; hij bood me geld aan, een goede positie en dwong me een paard als geschenk aan te nemen, dat ik meteen na het verlaten van de stad weer voor vijftig goudstukken had kunnen verkopen. Maar laat ik wachten met voor Thraso te spelen tot ik je weer een keer zie. Vaarwel en schrijf me althans hoe het met je gaat.

Sint-Omaars, 5 juni [1513]

415 *Aan Thomas Linacre*
Sint-Omaars, 5 juni [1516]

Erasmus van Rotterdam aan Thomas Linacre, lijfarts van de koning, gegroet

Hoewel geen nieuws, was ik aangenaam getroffen door het bericht uit de brief van More[1.] dat je zulke warme gevoelens voor me koestert, hoe weinig ik dat ook verdien. Het Nieuwe Testament valt overal zo in de smaak bij de geleerden, zelfs onder de theologen, dat de ongeleerden vol schaamte er het zwijgen toedoen. Een plotselinge koortsaanval was de oorzaak dat ik me niet aan de zeereis waagde, vooral omdat dokter Ghijsbert het me afraadde. Ik vraag je dringend me opnieuw het recept te sturen van het medicijn dat ik, toen ik laatst in Londen was, op jouw raad heb ingenomen, want mijn leerjongen liet het bij de apotheker achter. Ik zou je er erg dankbaar voor zijn. De rest zul je horen van More. Vaarwel. Uit Sint-Omaars, 5 juni

Croke wordt aan de universiteit van Leipzig op handen gedragen en geeft openbare lessen Grieks. Ik wou dat je werken werden gepubliceerd; dan zou iedereen geloven dat ik terecht hun lof verkondig. En die verkondig ik overal, enerzijds omdat er reden toe is, anderzijds om de mensen hier aan te zet-

3. Erasmus wilde ongetwijfeld een audiëntie verkrijgen om aan Karel zijn *Vorstenspiegel* aan te bieden.
1. Brief 388.

ten tot studie. Als ik op dat gebied iets voor je kan doen, zul je ondervinden hoe bereidwillig ik ben. Nogmaals vaarwel.

Doe de groeten aan Grocyn; bij God, ik heb helemaal geen hekel aan hem, integendeel, ik respecteer en bewonder hem oprecht. Nogmaals vaarwel.

1514

416 *Aan Christopher Urswick*
Sint-Omaars, 5 juni [1516]

Erasmus aan zijn vriend Urswick, gegroet

Uw paard heeft mij veel geluk gebracht; het bracht me namelijk al tweemaal behouden naar Bazel en weer terug, ook al was de tocht buitengewoon riskant en nog lang bovendien. Het is nu even wijs als Homerus' Odysseus, ‘die de steden van vele mensen bezocht en hun aard leerde kennen’,[1] zoveel universiteiten bezocht hij. In de tien maanden dat ik mezelf in Bazel afbeulde, had het dier niets te doen en werd het zo dik dat het nauwelijks meer kon lopen. Verbazingwekkend hoe aanlokkelijk, in elk opzicht, het gebied van de Boven-Rijn me voorkwam en hoezeer het Erasmus koestert. Ik twijfel er niet aan of u hebt het Nieuwe Testament gezien. Hieronymus zal binnenkort als geheel uitkomen, samen met het boekje over de opvoeding van een christelijke vorst. Ik heb vier delen van Hieronymus aan de aartsbisschop van Canterbury gestuurd met brenger dezes, Pieter Eenoog, uw beschermeling, die zo druk was met boeken kopiëren toen ik hem ontmoette, dat hij er bijna onder bezweek. Ik denk dat 's mans einde nadert, zo is hij zichzelf ongelijk geworden. Hij is bijna geheelonthouder geworden en verafschuwt de wijn, en daardoor ziet hij er ongewoon bleek uit. Ik zal uw weldaden altijd in mijn herinnering bewaren, in welke uithoek van de wereld[2] ik me ook zal bevinden. Vaarwel.

Sint-Omaars, 5 juni 1516

1. Horatius, *Ars poetica* 142, naar Homerus, *Odyssee I*, 3.
2. Horatius, *Odae II*, 6, 13/14.

417 *Aan William Latimer*
Sint-Omaars, 15 juni 1516

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend William Latimer, gegroet

In naam van de letteren bezweer ik je, mijn beminnelijke Latimer, mij te helpen bij het Nieuwe Testament. Het is, gezien de beperkte tijd, redelijk zorgvuldig uitgegeven, maar tegen mijn verwachting in moest ik een groot deel van mijn tijd besteden aan het verbeteren van de handschriften en vervolgens van het corrigeren van de proeven; terwijl toch twee geleerden[1.] voor veel geld waren ingehuurd om dit werk te doen. Je kunt me van dienst zijn door me per brief te attenderen op wat volgens jou veranderd moet worden, want ik zal spoedig een tweede uitgave voorbereiden. Maar pas op dat niemand er lucht van krijgt, want als de kopers erachter komen, blijft de drukker met zijn boeken zitten.

Ik zal niet vertellen hoe hartelijk het hele Bovenrijnse gebied me ontvangen heeft, want ik wil niet dat je denkt dat ik mij ergens op wil beroemen. Ook mijn eigen landstreek dingt naar mijn gunst. Ik ben daar volstrekt niet op uit, integendeel, ik schaam me zelfs voor eer waarvan ik weet dat ik die niet verdien. Wel verheugt het mij dat de schone letteren opgroeien en ik hoop dat men weldra Erasmus voor een stamelend kind houdt. Vaarwel.

5 juni [1517]

418 *Van Johann Reuchlin*
Stuttgart, 5 juni 1516

Wat een teleurstelling was het, mijn beste Erasmus, van de laatste jaarmarkt je geschenk,[1.] hoe heilig ook, en mijn manuscript[2.] - ik bedoel het boek in de twee talen dat je me stuurde - te ontvangen, zonder het gebruikelijke snufje zout, dat wil zeggen, zonder je brief ter getuigenis van onze bijzondere vriendschap. Een brief van jou, hoe kort ook, had mij meer plezier gedaan dan de hele *Spiegel* van Vincent[3.] of dan welk reusachtig boek ook. En jij kent ook veel beter dan alle anderen mijn Pentateuch - om ook mijn geliefde Mozes te vleien; ik noem hem de ‘mijne’ omdat hij bij mij momenteel de plaats van Cicero inneemt -; je weet ongetwijfeld dat in de voorschriften staat: ‘bij ieder offer zult gij ook zout offeren’,[4.] wat de uitleg van onze mees-

1. Oecolampadius en Nicolaus Gerbel.
1. De uitgave van het Nieuwe Testament.
2. Zie brief 300, noot 4.
3. Vincent van Beauvais, auteur van *Speculum historiale*, *Speculum naturale* en *Speculum doctrinale.*
4. Leviticus 2:13.

ters in de bijbelkunde is voor לככ תּמאבל יי חיש מעם. Je boek is echter voedsel voor mij en een brief van jou troost voor mijn ziel en ik bezweer je me daar niet van te beroven, want ik houd veel van je en lees je zo graag. Jij bent de enige die ons een indruk geeft van de welsprekendheid van de Ouden en wij, de overigen, zijn niets dan nullen. Echt, wanneer ik je lees, krijg ik zo'n afkeer van mijn eigen werk dat ik dikwijls een beetje meewarig mijn pen terzijde leg, in de terechte mening dat de grootheid van jouw werken alle andere schrijvers van deze tijd in ieder opzicht overtreft. Niet dat ik, de hemel verhoede het, jaloers ben op al de gaven die de natuur, je vlijt, de fortuin je geschonken hebben, maar ik treur over de jaren dat ik geen boeken, geen leraren en geen soort vijl had, waarmee ik, als jongeman, mijn pen of mijn taal kon polijsten. Nu ‘is Moeris ook de stem ontvallen’.[5.]

Maar dat zij zo. Genoeg nu over het mislukte leven en al dit gemopper. Ik vraag je steeds weer mij zo vlug mogelijk te schrijven hoe het met je gaat en wat je aan het doen bent. Mijn nieuws is dat ‘het geschil nog steeds bij de rechtbank ligt’.[6.] Mijn tegenstanders in Rome hebben duizend gouden dukaten bij de bankiers opgenomen, zoals al twee keer eerder. Geloof mij, zolang er nog een goudstuk rest, blijft alles in het ongewisse, blijft alles met elkaar verward, dat alles door de hebzucht van die lieden. Maar ik zal het voorbeeld van Hercules volgen, die je zo knap hebt beschreven in je derde chiliade,[7.] en ik zal die kwaadaardige slang overwinnen door het geduld dat ik put uit mijn dagelijkse studie in de filosofie. De dag zal komen, dat weet ik, die mij zal terugbrengen in het licht. Dat is mijn enige doel: wat men ook doet of zegt, ik moet doen wat juist is; zoals een smaragd mag zeggen: wat de mensen ook doen, ik moet toch een smaragd zijn. Deugd zal altijd zegevieren. Vaarwel, mijn beste en zeer geliefde Erasmus.

Stuttgart, 5 juni 1516

Johann Reuchlin van Pforzheim, doctor in de letteren, zeer hartelijk gegroet

419 *Van Johann Froben*
Bazel, 17 juni [1516]

Gegroet. Wij hebben je de brieven gestuurd[1.] die wij in de eerste dagen na je vertrek hebben ontvangen, te weten de breve van paus Leo, een kopie van

5. Vergilius, *Eclogae IX*, 53.
6. Horatius, *Ars poetica* 78.
7. *Adagia III*, *I*, 1.
1. Brieven 338, 339 en 389.

zijn aanbevelingsbrief voor jou aan de koning van Engeland, met nog een andere, en de brieven van Reuchlin en van Pirckheimer van Neurenberg.[2.] We hebben je boek met de *Institutio principis christiani* en wat andere werkjes in onze drukkerij voltooid. Hieronymus is ook bijna klaar. Wij hebben enige tijd met een tekort aan papier te kampen gehad, omdat de toegang tot Lotharingen is afgesloten, wat jij zelf niet zonder schade hebt gemerkt. Toch zal dit ons niet veel oponthoud bezorgen. Straatsburg zal ons genoeg papier leveren, als de prijs, die wat hoger ligt, ons aanstaat. Ik moet het commentaar op het Hooglied, dat op naam van Hieronymus staat en dat in Freiburg werd afgeschreven, noodgedwongen weglaten, omdat het erg beschadigd is, want zowel in het midden als aan het einde ontbreken een paar bladzijden. Wij laten derhalve de hoop varen iets nieuws te brengen, wat tot nu toe maar aan weinigen bekend was. Ik zal je *Lof der zotheid* met zoveel zorg drukken, dat men terecht zal zeggen dat ik in die uitgave mezelf heb overtroffen. Wij allen hier hopen op je terugkeer om je onze vriendschap te tonen. Mijn schoonvader Lachner en zijn echtgenote, mijn vrouw Gertrud en de hele gemeenschap hier groeten je. Vaarwel, beminde peetvader.[3.] Vanuit de drukkerij in Bazel, 17 juni [1515]

Johann Froben, drukker in Bazel

420 *Van Bruno Amerbach*

Brief 420 is opnieuw gedateerd en staat nu na brief 337 als 337a.

421 *Aan Guillaume Budé*
Antwerpen, 19 juni 1516

Erasmus van Rotterdam aan Guillaume Budé, hartelijk gegroet

De bode was al aangegord voor vertrek toen jouw brief[1.] mij op de 19e juni, bij mijn terugkeer van het vorstelijk hof naar Antwerpen, werd overhandigd; hij was eindelijk aangekomen vanuit Keulen. Om hem liever kort dan hele-

2. Brieven 409 en 418.
3. Erasmus was de peetvader van Johann Erasmius, de zoon van Johann Froben.
1. Brief 403.

maal niet te beantwoorden: wat hoor ik? Budé is Erasmus iets schuldig? De meest fortuinlijke aan de meest onfortuinlijke? Ik vermeldde Budé in mijn aantekeningen, omdat ik mijn werk wilde opluisteren met de glans van jouw naam en alleen dat was mijn bedoeling; het is verre van mij te denken dat je me daarvoor iets schuldig bent. Als je goedvindt dat ik dat deed, dan ben ik om deze reden, net als om vele andere, aan jou veel verschuldigd; zo niet, dan profiteer ik van iets wat ik heb geroofd. Of ik dat terecht deed of niet, het is in ieder geval goed uitgevallen, aangezien ik daardoor een zo geleerde, zo vriendschappelijke, zo uitvoerige brief verdiende of afdwong.

En er is geen reden om je zorgen te maken over een geschenk van jouw kant. Als je al, uit sympathie voor me, meent me iets schuldig te zijn, dan heeft je brief dat overvloedig en met veel rente afbetaald. En als je je geweten niet op andere wijze kunt geruststellen, dan kun je de goede dienst die ik je misschien heb bewezen, terugbetalen door me te verbeteren en te onderwijzen, niet door mij lof toe te zwaaien. Want als ik mijn vriend Budé prijs, dan profiteer ik daar behoorlijk van; in de eerste plaats wek ik de indruk dat ik jouw werken heb gelezen en de grote gaven van je geest erken; vervolgens krijg ik een goede naam bij alle geleerden, die het eens zijn met mijn lof en die zonder uitzondering opzien tegen Budé. Zelfs Linacre, een man met een zuiver maar streng oordeel en die niet gauw iemand bewierookt, kent Budé alle lof toe. Ik juichte als een overwinnaar, toen ik hoorde dat die man het helemaal met mij eens was en ik was er bijzonder trots op dat ik al lang geleden mijn oordeel over jou had gevormd. Hetzelfde gebeurde met Cop, wiens werk hij zonder voorbehoud bewondert. Misschien heb ik de goede studies geen slechte dienst bewezen door je werken met nadruk aan te bevelen bij hen die, misleid door hun genegenheid, menen dat Erasmus, die niets is, toch iets voorstelt; ik zie immers dat jij je tot taak gesteld hebt om de schone letteren te bevrijden van de tirannie van degenen die niets geleerd hebben dan onkunde en dat je aan ons geliefde Frankrijk zijn oude glorie wilt teruggeven. (Er is immers toch niets op tegen dat men tegelijk volgens de landsindeling een Germaan is en volgens de beschrijving van de oude geografen een Fransman.[2.] Ik zou willen dat sommige lieden hun pogingen staakten om uit elkaar te halen wat de natuur zelf stevig heeft verbonden.) Inderdaad een prachtige taak waartegen niemand zo goed is opgewassen als Budé.

Op de punten waarin je het gedeeltelijk met mij eens bent, gedeeltelijk oneens of waarover je gedeeltelijk in twijfel verkeert, kan ik nu niet verder ingaan bij gebrek aan tijd en ook omdat ik de tekst niet bij de hand heb, want

2. De Rijn vormde in de Romeinse tijd de grens tussen Gallië en Germanië. Als Rotterdammer kon Erasmus zich voor Fransman en Duitser laten doorgaan.

om te kunnen antwoorden moet ik enkele passages herlezen. Ik zal dat een andere keer doen en wel binnenkort. Ondertussen wil ik in het algemeen dit opmerken dat het oordeel van Budé zoveel gewicht bij me in de schaal legt dat, als ik denk dat hij echt ergens van overtuigd is, ik niet zal aarzelen om, wat het ook is, te herroepen. Trouwens, ik deed bij dit werk wat ik ook in mijn andere werken altijd doe.

Ik had besloten het geheel uit te voeren met een zekere lichtheid, aangezien ik me ging bezighouden met kleinigheden, en alleen maar in het voorbijgaan sommige passages als met de vinger aan te wijzen. Terwijl men al bezig was het werk te drukken, drongen sommige mensen erop aan de tekst van de Vulgaat te wijzigen door verbeteringen aan te brengen of door hem te verklaren. Al doende ontdekte ik dat die aanvullende taak, die ik aanvankelijk licht inschatte, in werkelijkheid zeer zwaar was. Daarna dreef men mij ertoe wat uitvoeriger aantekeningen er bij te maken; en al spoedig kon ik, zoals je weet, alles opnieuw doen.

Bovendien kwam er nog een karwei bij: ik verkeerde in de veronderstelling dat ik in Bazel correcte manuscripten kon vinden. Omdat ook die hoop de bodem werd ingeslagen, was ik gedwongen de handschriften die de drukkers zouden gebruiken, van te voren te corrigeren. Verder werden twee goede geleerden[3.] aangetrokken, een rechtsgeleerde en een theoloog die ook goed Hebreeuws kende, om de proefdrukken te corrigeren; maar omdat zij met dit werk niet vertrouwd waren, konden zij hun taak niet uitvoeren; daarom moest ik zelf de laatste controle van wat men de vorm[4.] noemt op me nemen. De tekst werd dus tegelijkertijd gezet en gedrukt en iedere dag rolde een ternion - zo noemt men dat - van de persen, maar ondertussen kon ik me niet uitsluitend aan dit werk wijden. In dezelfde tijd werd Hieronymus gedrukt die een groot deel van mijn aandacht opeiste; en ik was vast van plan óf te sterven aan al dat werk óf me voor Pasen uit die tredmolen te bevrijden. Ten slotte maakten we nog een vergissing over de omvang van het geheel. De drukker beweerde dat het op ongeveer dertig ternion zou komen, welnu, het werden er meer dan 83 als ik me niet vergis.

En zo verdeed ik mijn tijd met allerlei taken die eigenlijk niet bij mijn werk hoorden of die niet gepland waren; uitgeput en bijna gebroken ben ik toen aan de aantekeningen begonnen. Rekening houdend met mijn tijd en mijn gezondheid, deed ik wat ik kon. Ik liet bewust een paar dingen buiten beschouwing, sloot mijn ogen voor veel andere dingen en wijzigde mijn oordeel daarover onmiddellijk na de publicatie. Ik bereid me dus voor op een tweede uitgave en ik vraag je dringend een man die zijn uiterste best doet daarbij te hel-

3. Nicolaus Gerbel en Oecolampadius.
4. Het zetsel, gereed liggend in een kist.

pen. Zelfs kritiek, afkomstig van mensen zoals jij, zal ik als een gunst aanvaarden. Maar pas wel goed op, uitstekende Budé, laat het publiek dat niet te weten komen, want anders blijven de boeken in de drukkerij op de plank liggen.

Ik was je bijzonder dankbaar voor je vriendelijke waarschuwing, maar begrijp niet goed wat je onder 'futiliteiten verstaat die voor mij een aangename tijdspassering zouden zijn', want ik vind al mijn werken nogal gewoontjes en het verbaast me dikwijls wat sommige mensen erin zien om ze dikwijls zo hemelhoog te prijzen. Want dat doen sommige mensen en niet de geringste. Je ziet hoe moeilijk het is iedereen tevreden te stellen! Bepaalde lieden klagen me aan als een arrogant ventje van niets dat zich geroepen voelt belangrijke kwesties aan de orde te stellen. Wat een brutaliteit was het niet dat ik in mijn *Enchiridion militis christiani* het niet eens was met de algemeen aanvaarde opvattingen van onze tijd! In mijn *Chiliades*, een gedetailleerd werk, word ik, iedere keer dat ik me waag op het gebied van de filosofen en de theologen en als het ware mijn onderwerp uit het oog verlies, verder meegesleurd dan het onderwerp past. Dat zal duidelijker zijn als je het adagium leest: *Je moet als koning of als gek geboren worden* of *Je hebt Sparta verkregen, het is aan jou het beroemd te maken* of *De oorlog is zoet voor wie hem niet kennen* of *De Silenen van Alcibiades*;[5] want in het spreekwoord *De mestkever is de vroedvrouw van de adelaar*[6] was ik amper serieus. In mijn boekje over de christelijke vorst legde ik de regels neer die geen enkele theoloog ooit durft behandelen. Maar misschien zijn het de dialogen van Lucianus of de tragedies van Euripides, eenvoudige vertaaloefeningen, die je futiliteiten noemt. Niets is er onbenulliger dan mijn Cato, waaraan ik een kleine dag heb besteed. Maar hoe nietig ze ook zijn, ik stel ze boven de quodlibeta van Scotus. Overigens weet ik heel goed en ik ontken het ook niet dat er veel onbenulligheden staan in mijn Nieuwe Testament, want dat bracht de opbouw van het onderwerp met zich mee. Maar toch, als iemand afweegt, of beter nog, zelf eens probeert wat het betekent dit werk te vertalen en te interpreteren, dan zal hij begrijpen dat 'echte' commentaren met nauwelijks meer inspanning geschreven konden worden dan al die kleine details mij hebben gekost.

De meest gezaghebbende theologen verwelkomen juist deze futiliteiten en erkennen dat zij daarvan het meeste inzicht hebben gekregen; of het moest zijn dat al die integere mannen, van wie ik de namen zou kunnen noemen en de brieven laten zien - als ik niet zo'n vreselijke hekel had aan opschepperij - mij alleen maar vleien. Trouwens, als ik me zou meten naar mijn eigen maatstaven, zou ik altijd lichte onderwerpen kiezen en lasten die te zwaar zijn voor mijn arme lichaam en geest, vermijden. En ten slotte schep

5. *Adagia I*, 3, 1; *II*, 5, 1; *IV*, 1, 1; *III*, 3, 1.
6. *Adagia III*, 7, 1.

ik - ik weet niet waarom - er meer genoegen in ernstige overwegingen in te vlechten in futiliteiten dan over ernstige zaken onnozel te doen. En niets lijkt me onnozeler dan alsmaar te kibbelen over allerlei spitsvondigheden, zoals zo veel theologen doen die zich voor God zelf houden - tegen jou kan ik dat eerlijk zeggen. Ik geloof dat ik, in het soort werk dat ik heb gekozen, al mijn voorgangers heb overtroffen, zo niet in wetenschap dan toch in ijver. Kijk eens wat voor bijna lichtzinnige aantekeningen Hieronymus maakte in zijn behandeling van het boek der Psalmen! Als mij leven en krachten worden gegeven, zal ik mijn werk voortzetten. Ik heb een inleiding geschreven over de psalm *Beatus vir.* Ik zal beginnen aan Paulus. Een nieuwe Hieronymus komt als herboren van de pers. Dat zijn zulke grote taken dat ik ze vanwege de kwaadaardigheid van sommige lieden amper aankan. Hoe groot die taken zijn in jouw ogen weet ik niet, maar ik beken en begrijp in ieder geval dat zij mijn krachten te boven gingen. Ik heb een paar werkjes van Plutarchus vertaald, een schrijver in wie ik alleen maar zeer serieuze zaken zie. Je moet me dus toch eens uitleggen wat die futiliteiten zijn die ik volgens jou moet vermijden, zodat ik beter je raad kan opvolgen, want daaraan wil ik onder alle omstandigheden gehoorzamen als aan een orakel.

Wat het voorwoord betreft waarin ik het Nieuwe Testament opdraag aan Leo X, maar mijn mecenas, de aartsbisschop van Canterbury, daarin betrek, ik moet zeggen dat je dat goed hebt gezien. Dat was op dat moment inderdaad mijn bedoeling. Je feliciteert me met mijn vrije tijd en je klaagt over je eigen lot, maar daarin verschil ik, mijn beste Budé, hartgrondig met je van mening. Je boeken tonen duidelijk aan dat het je niet helemaal aan tijd ontbreekt; afgezien daarvan zijn de buitengewone vermogens en de vruchtbaarheid van je geest in staat alle grote taken aan te vatten die je maar wilt. Wat je kinderen, je vrouw en je huishoudelijke zorgen betreft, ik stel daar tegenover maar één echtgenote, de vervloekte vrouwe Armoede, die ik nog niet van mijn schouders heb kunnen schudden, zo bemint zij wie haar haat! Ik bezweer je, bij de onsterfelijkheid die jou en de jouwen zonder enige twijfel beschoren is, met dezelfde sterke en onwrikbare moed door te gaan de schone letteren te hulp te snellen en Frankrijk, je vaderland, door je werken vol kennis, een roem te verschaffen die nooit zal uitdoven. Wees voor het ogenblik tevreden met dit antwoord. Over de rest zal ik je schrijven wanneer ik de teksten herlezen heb. Het ga je goed en bewaar voor Erasmus je vriendschap.

Er gaan hier, in de omgeving van de vorst, geruchten dat men me wil overladen met goud.[7.] Ik weet niet hoe het komt, maar naar mijn mening worden de schone letteren nergens meer geminacht dan hier; de reden is dat de

7. Een verwijzing naar het kanunnikschap van Kortrijk dat Le Sauvage Erasmus aanbood op 18 juli.

meest vooraanstaande lieden verstoken zijn van enige cultuur. Men vestigt niettemin zijn hoop op Jean le Sauvage, de kanselier van Bourgondië, niet alleen een machtig en wijs man maar ook zeer geleerd en die dan ook zijn gunst schenkt aan allen die opvallen door een opmerkelijke geleerdheid. Als God in zijn goedheid deze persoonlijkheid lang voor ons zal bewaren, dan bestaat de hoop dat ook bij ons talenten zullen opkomen die de regering van onze vorst, die in alle andere opzichten zo gelukkig is, zullen opluisteren en verfraaien met de monumenten van hun geest. Vaarwel.

422 *Van Willem van Brielle*
20 juni [1516]

Willem van Brielle aan de heer Erasmus, gegroet

Toen ik merkte dat u uit Germanië naar Brabant was teruggekeerd, mijn dierbare Erasmus, kon ik me niet langer inhouden om via een brief met u in gesprek te treden, vooral omdat ik u niet persoonlijk kan opzoeken; ik had al sinds lang een brief tot u willen richten en u met mijn onnozele woordenbrij lastig willen vallen, maar die ellendige afstand in plaats en mijn gelofte van strikte eenzaamheid verhinderden mij dit. Luister dus naar wat in mijn geest opkomt u te schrijven, en wel heel in het kort. Als u nog ruimte hebt op uw lijst van vrienden, vraag ik u - nee, het is beter dat niet te doen. U heeft zich, door uw buitengewone geleerdheid en door de zuiverheid van uw leven en karakter, veel beschermers en vrienden verworven die hartstochtelijk van u houden, als van een vader of een broer. En gelukkig zij die het voorrecht hebben u in persoon te zien en te horen en dikwijls te genieten van uw zoete conversatie via brieven. Ach, als mij dat voor één keer vergund was! Daarom durf ik te zeggen - misschien een beetje brutaal maar toch waar - dat ik niet minder met u in liefde verbonden ben dan zij die u zo buitengewoon vereren, tegen u opzien en u beminnen. God zij mijn getuige dat ik niet lieg. Ik kan u in dit leven met geen beneficies of wereldse geschenken bedenken, daar ik alles heb verzaakt om ooit rijk te kunnen worden door de armoede van Jezus Christus, maar toch heb ik gedaan en doe ik wat ik kan, dat wil zeggen u de hoogste aanbeveling geven bij God in mijn gebeden, vooral in het allerheiligste offer van het altaar. Daarom, mijn allerzoetste Erasmus, bid ik dat u mijn smeken ooit zult opmerken en u me niet uitstoot van het getal van uw vrienden. Maar ik zal u niet langer ergeren met mijn breedsprakigheid en ik voeg er geen woord meer aan toe. Vaarwel, Erasmus, mijn genoegen, mijn

geest, mijn lust. Zie hoeveel u me verschuldigd bent, u die ik in deze brief zo dikwijls in de mond neem; de mond spreekt uit de overvloed des harten. Opnieuw, vaarwel.

In haast, vanuit mijn kloostercel, 20 juni

423 *Van John Colet*
Stepney, 20 juni [1516]

John Colet aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je zult niet gauw geloven, Erasmus, hoe blij ik was met je brief[1] die onze vriend Eenoog me net bracht. Want daaruit kwam ik je verblijfplaats te weten, die ik voordien niet kende, en maak op dat je verwacht spoedig naar ons te zullen terugkeren, reden tot grote vreugde voor mij en de talrijke vrienden die je je hier hebt verworven. Ik begrijp wat je schrijft over het Nieuwe Testament. Men koopt en leest hier overal de exemplaren van je nieuwe uitgave en velen zwaaien je lof toe en bewonderen je studies; sommigen echter zijn het er helemaal niet mee eens en herhalen de kritiek uit de brief die Maarten van Dorp aan jou heeft geschreven.[2] Maar dat zijn die theologen die je in de *Lof der zotheid* en elders even geestig als waarachtig op hun plaats zette, lof van hen echter maakt je te schande, maar hun beschimping strekt je tot eer. Persoonlijk ben ik erg gesteld op je werk en ik ben blij met je nieuwe uitgave, maar zo dat ze gemengde gevoelens bij me opwekken. Het ene moment verdriet het me dat ik de Griekse taal nooit heb geleerd want zonder kennis daarvan zijn we nergens, het andere moment verheug ik me over het licht dat jouw genie als een zon uitstraalt. Echt, Erasmus, ik verwonder me over de vruchtbaarheid van je genie, die zoveel omvat, zoveel in zich draagt en dagelijks zoveel perfecte dingen voortbrengt, temeer omdat je nergens een vaste verblijfplaats hebt en niet gesteund wordt door omvangrijke jaargelden. Wij wachten hier op je Hieronymus die, net zoals wij, veel aan jou te danken heeft, omdat we hem nu, dank zij jou, kunnen lezen in een verbeterde en toegelichte vorm. Je deed er goed aan je *Vorstenspiegel* te schrijven. Brachten de christelijke vorsten deze goede regels maar in de praktijk! Alles wordt steeds door hun waanzin overhoop gehaald. Ik wil dolgraag dat boek hebben, heel goed wetend dat het, van jou afkomstig, even volmaakt zal zijn als al je andere werk.

1. Deze brief is verloren gegaan.
2. Brief 304.

Wat je schrijft over Duitsland, geloof ik graag; dat je je echter mijn woorden herinnert en mijn getuigenis van zovele jaren geleden aanhaalt, wekt mijn bewondering voor je geheugen. Je schrijft dat je graag een rustige woonplaats wilt hebben en ook ik wens je zo'n rustige en gelukkige plek toe, want je geleerdheid en je leeftijd vereisen dit. Ik wens ook dat die laatste verblijfplaats bij ons zal zijn, als wij tenminste een zo groot man verdienen; overigens heb je al de nodige ervaring met ons en in ieder geval heb je hier mensen die je zeer toegewijd zijn. Toen ik dezer dagen bij de aartsbisschop van Canterbury was, sprak hij veel over je en wenste dat je hier was. De man, nu bevrijd van alle verplichtingen, slijt zijn dagen in een gelukkige rust.

Je opmerkingen over de christelijke filosofen zijn zeer terecht. In de christenwereld is niemand, denk ik, geschikter en bekwamer voor dit beroep en deze taak dan jij, vanwege je veelzijdige geleerdheid; je schrijft dat niet zelf, maar ik zeg het, want zo voel ik het. Ik heb gelezen wat je hebt geschreven bij de eerste Psalm en ik bewonder je *De copia*; ik verlang erg naar wat je gemaakt hebt bij de brief aan de Romeinen. Aarzel niet, mijn beste Erasmus, om, wanneer je ons het Nieuwe Testament in beter Latijn hebt gegeven, het te verhelderen met je uiteenzettingen en er uitvoerige commentaren op de evangelies aan toe te voegen. Jouw uitvoerigheid is nog altijd te beknopt. De liefhebbers van de Heilige Schrift krijgen, als hun maag maar sterk genoeg is, steeds meer trek bij het lezen van jouw opmerkingen. Als je de betekenis duidelijk maakt - en dat kan niemand beter dan jij - bewijs je ons allen een grote weldaad en zul je je naam voor altijd onsterfelijk maken. Wat zeg ik? Onsterfelijk? De naam Erasmus zal nooit verloren gaan, maar je zult je naam onsterfelijke roem verlenen en zwoegend in Jezus zul je voor jezelf het eeuwige leven verwerven.

Je klaagt over je ongelukkige lot; dat getuigt niet van kracht. Wanneer je met zoiets belangrijks bezig bent als de uitleg van de Heilige Schrift, kan het lot je niet slecht gezind zijn als je maar blijft vertrouwen op God die jou meer dan wie ook zal steunen en anderen zal bewegen jou in je heilige studies te helpen. Het verbaast me wel dat je mij gelukkig noemt. Als je het over mijn fortuin hebt, ik heb dat inderdaad, maar het is zeer gering en amper voldoende om mijn onkosten te dekken. Ik zou me gelukkig achten als ik, ook in de grootste armoede, het duizendste deel van jouw geleerdheid en wijsheid had, die je je eigen maakte zonder rijkdom, een bijzonder soort geleerdheid die je weet over te dragen op een nieuwe manier die, ik weet niet hoe, jou eigen is en typisch erasmiaans. Ik zal mijn best doen, als je het mij toestaat, en me aan jouw zijde scharen en me een leerling van je tonen zelfs in de studie van het Grieks, hoewel ik al vergevorderd ben in jaren en bijna een grijsaard. Ik weet dat Cato Grieks leerde op gevorderde leeftijd en ik weet

ook dat jij, die ongeveer van dezelfde leeftijd bent, je nog wijdt aan het Hebreeuws. Houd van me, zoals je al doet, en als je bij ons terugkeert, zul je in mij een zeer toegewijde vriend hebben.

Vaarwel vanuit het landelijke Stepney bij mijn moeder. Zij leeft nog en wordt mooi oud en zij spreekt dikwijls over je met vrolijkheid en hartelijkheid.

Op de dag van de heilige Eduard, het feest van zijn overgang naar een ander leven

424 *Van Thomas More*
[Londen, ca. 21 juni 1516]

Thomas More aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je zegt me, beste Erasmus, je uitgebreid te schrijven over allerlei zaken; wat me vooral aanmoedigt dat met graagte te doen is dat ik zie dat mijn eerdere brief, waarin ik blijk gaf van mijn grote genegenheid voor je, je veel plezier deed. Omdat je echter ook schrijft dat die brief je beviel omdat hij vorderingen toonde in mijn stijl, bereik je het tegendeel en laat je me zwijgen, want het is wel erg vervelend je een brief te sturen in de wetenschap dat hij zorgvuldig wordt uitgeplozen en onderzocht. Juist als je zegt dat ik grote vorderingen maak, schaam ik me diep, omdat ik maar al te goed besef hoeveel ik iedere dag verlies aan vaardigheid, die ik vroeger misschien had. Dat kan ook niet anders, als je voortdurend verstrikt bent in rechtszaken die niets van doen hebben met wat voor soort geleerdheid ook (mijn levensstaat deed me in die tredmolen belanden); op het ogenblik word ik zo gekweld door dergelijke trivialiteiten dat ik niet goed kan nadenken en niet op de juiste woorden kan komen. Daarom, als je mijn woorden analyseert, de kracht van mijn stijl onderzoekt, dat wil zeggen als je de blunders en barbarismen telt, dan leg je me eigenlijk het zwijgen op; maar als je het prettig vindt hoe dan ook iets over jouw en mijn aangelegenheden te horen, hier om te beginnen wat nieuws over geld, een erg belangrijke zaak.

Onmiddellijk nadat ik je brief had ontvangen, ontbood ik Maruffo en vertelde hem dat jij aan de aartsbisschop[1] had geschreven om te zeggen dat je door zijn tussenkomst het geld had ontvangen. Ik zeg dus plompverloren: ‘Geef me óf het geld óf een wissel waarmee hij het geld in Antwerpen kan innen.’ ‘Ik zal mijn best doen,’ antwoordde hij, ‘zodra ik het van de aartsbis-

1. William Warham.

schop heb ontvangen en na die brief van Erasmus twijfel ik er niet aan dat hij het onmiddellijk zal geven.' 'Maar Erasmus,' zei ik, 'heeft twee brieven geschreven, de ene waarvan ik zojuist sprak en die ik pas aan de aartsbisschop mag geven als hij het geld of de wissel heeft ontvangen, en een tweede brief die de eerste moet vervangen voor het geval dat het geld wordt geweigerd en waarin hij de bisschop verzekert dat het hem nog niet is uitgekeerd. Denk dus goed na wat je moet doen.' Toen de man dit hoorde, werd hij bang de aartsbisschop te hebben beledigd en schreef dadelijk een wissel uit, gaf hem aan mij en ontving jouw brief voor de bisschop. Hij stuurde die haastig op met een brief van hemzelf waarin hij, als iemand die dank verwachtte, schreef dat hij al enige tijd geleden ervoor had gezorgd dat het geld jou werd gebracht, maar dat hij nu pas jouw brief had gekregen waarin je meldde het geld ontvangen te hebben, en dat jij in de brief aan de bisschop een bewijs van uitbetaling had bijgesloten, waarin je verklaarde dat het geld was uitgekeerd - want dat had ik voorgesteld toen hij dat bewijs van ontvangst wenste -; zou de bisschop derhalve, als hij dat goed vond, een order willen geven tot uitbetaling aangezien hij, om Zijne Eminentie te behagen, zo lang was verstoken van zijn geld. Nadat de aartsbisschop de brief van Maruffo had gelezen - want toevallig las hij die eerder dan die van jou - opende hij de jouwe waarin hij geen ontvangstbewijs aantrof en keek naar de grond om zijn voeten of het er misschien bij het openen van de brief uit was gegleden. Toen hij daar niets vond, nam hij de aanwezigen tot getuigen dat er geen ontvangstbewijs bij de brief zat en vervolgens, na je brief te hebben gelezen, accepteerde hij dat er geen ontvangstbewijs was, in de wetenschap dat je je geld nog niet had ontvangen; hij stuurde het onmiddellijk naar mij met de opdracht ervoor te zorgen dat het je zo snel mogelijk en via de weg die jou het beste uitkwam bereikte.

De volgende dag kwam Maruffo woedend bij mij. 'Hé, More,' zei hij, 'je hebt een grote fout begaan. Je hield de brief die je aan de bisschop moest sturen, achter en je stuurde de brief die tot iedere prijs moest verdwijnen.' 'Wat zeg je?' vroeg ik, 'dat was inderdaad een fout. Zo zie je wat er gebeurt als je een bode stuurt met één oog, want hij haalde de brieven door elkaar, niet ik. Jij kreeg de brief waarvan hij zei en, dat weet ik zeker, geloofde dat hij de juiste was.' 'Maar vooruit,' zei hij, 'geef mij althans de andere brief zodat ik het vertrouwen van de aartsbisschop kan terugwinnen, die ik nu door de schuld van de bode of door de jouwe bijna heb verloren.' 'Helaas,' zei ik, 'ik ben in deze kwestie te voorzichtig geweest, want wetend dat de brief, waarin stond dat het geld nog niet was uitbetaald, moest verdwijnen en in de veronderstelling dat dat de brief was die ik had achtergehouden, wierp ik hem, uit zorg voor je veiligheid, in het vuur.' Hij begon toen te razen en te tieren

en ik deed mijn best hem te troosten en beloofde heel vriendelijk dat ik aan al die verwarring een eind zou maken. En zo gaf ik aan de bisschop te kennen dat Maruffo je al eerder had geschreven dat je het geld kon lenen op zijn naam, toen hij dacht dat jij dat zou doen; dat jij echter weigerde geld te lenen, en dat hij zodoende geloofde dat je het ontvangen had, terwijl jij schreef dat je het nog niet had gekregen. En als jouw brief mijn verzinsel ontkracht, dan moet ik iets anders bedenken, opdat ik niet het vertrouwen bij mijn heer zal verliezen, terwijl ik met moeite de fout van een ander probeer te herstellen. Overigens heb ik de wissel teruggegeven aan Maruffo, want ik heb het geld voordeliger bij een ander geplaatst. Want je zult voor ieder van onze ponden vierendertig Vlaamse schilden ontvangen; hij gaf 8 denarii minder per pond.

De kardinaal nam met verheugd gezicht je brief en de boeken, die je al eerder had gestuurd, in ontvangst en doet gulle beloftes die hij, hoop ik, waar zal maken. Het doet me genoegen dat Bazel je van alle kanten toelacht, voor jou in ieder geval, want ik zou graag zien dat jij het overal naar je zin hebt, maar niet in die mate dat het ons berooft van je gezelschap; misschien is het bij ons wat minder comfortabel dan bij hen, maar we doen echt niet voor hen onder in genegenheid. Ik heb het bundeltje brieven[2.] doorgelezen van die geleerde mannen die jou terecht eerbied bewijzen, maar ik vind er niets nieuws in. Want zij geven je niet meer eer - hoewel ze doen wat ze kunnen - dan ieder volk, dat ook maar enigszins geeft om de letteren, je zou betonen. Pace is nog niet teruggekeerd en men denkt ook niet dat dat spoedig zal gebeuren;[3.] ik twijfel er niet aan dat ook jij weet dat hij nu de secretaris is van de koning. Ik begrijp dat je veel in het gezelschap van Tunstall verkeert en bij hem eet, nu hij de post als rijksarchivaris bezit.[4.] Over mijn versjes schrijf ik niets, zie maar wat je ermee doet. Ik zou graag willen weten wat je vindt van mijn briefje aan Van Dorp. Vaarwel, mijn beste Erasmus. Mijn Clement doet je de meest vriendelijke groeten, etc.

425 *Van William Warham*
Otford, 22 juni [1516]

Otford is een klein dorp in Kent, waar Warham het aartsbisschoppelijk paleis liet herstellen.

2. Misschien alleen brief 386.
3. Pace kon pas in de herfst van 1517 terugkeren naar Engeland.
4. Tunstall werd op 12 mei 1516 benoemd tot Master of the Rolls.

William, aartsbisschop van Canterbury aan Erasmus, gegroet

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. Aangezien ik door jouw toedoen de eeuwigheid van een niet oneervolle naam heb verworven, ontzegd aan vele befaamde koningen en keizers die volkomen uit de herinnering van de mensen zijn verdwenen - afgezien van een nogal karig lijstje van hun namen -, zie ik niets wat goed genoeg is in dit sterfelijk leven om je te belonen voor die onsterfelijkheid. Ik bedenk hoeveel je mij op allerlei manieren schonk, toen je hier was door je gesprekken, toen je er niet was door je brieven of in het algemeen door je publicaties; het is meer dan ik kan dragen. Je zult me dus bijzonder ondankbaar vinden als ik jouw belangen niet loyaal en voortdurend zou dienen, ook al is wat ik kan doen niet te vergelijken en aanzienlijk minder dan jouw verdiensten. Dat de zestig nobels door alle transacties je nog niet bereikten, is de schuld van Maruffo, die het op zich nam jou het geld ter beschikking te stellen waar je bent, en niet alleen die nobels maar nog andere sommen. Hij beweerde echter dat hij jou een kredietbrief had gegeven waarmee je daar overal een grotere som van de kooplieden kon opnemen. Dat bericht werd mij weer gebracht door Bedyll die ik meerdere malen voor deze vervelende kwestie naar Maruffo en More heb gestuurd. Maar opdat je niet langer van die som verstoken blijft, heb ik ze conform je wens vandaag naar More gestuurd, en hij zal ervoor zorgen, daar twijfel ik niet aan, dat je ze gemakkelijk en zonder oponthoud in Antwerpen kunt opnemen.

Ik heb je uitgave van het Nieuwe Testament aan enige van mijn collega-bisschoppen en doctores in de theologie getoond en zij verklaarden eensgezind dat je daarmee een zeer prijzenswaardige prestatie hebt geleverd. Ik sluit me bij hun mening aan en vind alles uitstekend wat van jouw goddelijk genie en veelzijdige geleerdheid afkomstig is en ik draag deze uitgave met alle lof uit, net zo als het werk aan Hieronymus waarmee je zo ver bent gevorderd dat je het binnenkort zult voltooien; met deze werken zul je je een onsterfelijke roem verwerven onder de mensen, een goddelijke beloning onder de goden en van mij alles wat ik gemakkelijk en passend kan geven. Ik ontving de nooit genoeg te prijzen delen van jouw Hieronymus van de bezorger van deze brief; daarvoor en voor het Nieuwe Testament dat ik ook van je heb ontvangen, betuig ik je mijn eeuwige dank, dat wil zeggen voor al die inspanningen die je aan deze werken hebt besteed. Tot slot vraag ik je deze brief van mij aan de eerwaarde en geachte broeder, de bisschop van Bazel, te doen toekomen en dat je je best doet je ziekte te overwinnen met zoveel ijver dat ik je zo gauw mogelijk terugzie.

Je zeer genegen vriend William van Canterbury
Otford, 22 juni

426 *Van Thomas Bedyll*
Otford, 22 juni [1516]

Deze brief was bijgesloten in de brief van Warham. Bedyll was diens secretaris in Otford.

Zeergeleerde Erasmus, als ik je even gemakkelijk gezondheid kon geven als je toewensen, dan zou de stiekeme koorts die je teistert je terugkeer niet langer onderbreken of uitstellen, want jij bent echt de enige persoon met wie ik mijn hele leven zou willen doorbrengen, als het lot me dat zou toestaan. Maar je weet wat voor post ik heb, erger dan in een tredmolen, en dat ik onafgebroken het wiel moet draaien en geen duimbreed van mijn koers mag afwijken.

Daarom heb ik, sinds de tijd wat wij uit elkaar gegaan zijn, dikwijls gewenst een Daedalus of Menippus[1] te worden, zodat ik vleugelwiekend naar je toe kon vliegen en, na een paar uurtjes te hebben doorgebracht in je aangename en vurig gewenste gezelschap, weer terugkeren.

Maar we hebben hier geen adelaars of gieren en ook geen Mercurius om me over te zetten en terug te brengen. Daarom bezweer ik je, dierbaarste vriend, zorg goed voor je zelf en laat ons niet langer gekweld worden door je afwezigheid. Aanvaard dit alsof het van een orakel komt, dat mijn heer, de bisschop van Canterbury, nooit iemand liever zou zien komen dan jij; hij heeft een zeer hoge dunk van je en brengt dat overal tot uiting. Hij is van plan je, bij je terugkeer, een woning, zo geriefelijk als mogelijk is, aan te bieden waarin je, na al je herculische arbeid, zoet kunt rusten te midden van de letteren en onbezorgd oud kunt worden; en wat je hem ook in redelijkheid zult vragen, hij zal je niets weigeren. Je afwezigheid immers, die je zo roemvol hebt doorgebracht, heeft zijn liefde en verlangen naar jou doen vermeerderen - zoals in de liefde altijd gebeurt; maar jij weet ook dat, wanneer je voortdurend bij elkaar bent, de aardigheid er een beetje van afgaat, wat mij misschien gewoner en wat minder kostbaar maakt. Maar zorg jij nu alleen hiervoor: keer zo snel mogelijk in goede gezondheid terug naar Engeland. Anderen zullen voor de rest zorgen en erop toezien dat het jou aan niets zal ontbreken.

Vaarwel van Otford, 23 juni

Thomas Bedyll

1. Daedalus (in de Griekse mythologie) en Menippus (bij Lucianus) ontdekten de kunst van het vliegen.

427 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 23 juni [1516]

Andrea Ammonio aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Ik moet altijd maar weer klagen over mijn drukke werkzaamheden die de man aan wie ik dit briefje meegaf, misschien kan toelichten. Ik kon niet sneller de brief,[1] die je mij onlangs vanuit Sint-Omaars schreef, beantwoorden; ik heb wel een andere brief van je, zoals je uit een kopie, die ik heb bijgevoegd, kunt zien, beantwoord. Ik heb een brief gestuurd aan onze vriend Pace, maar ik weet niet of die hem bereikte; dat jij de jouwe niet kreeg, is gemakkelijk te begrijpen.[2] De paus heeft een erg vriendelijk antwoord geschreven en geeft je veel hoop; hij heeft je ook warm aanbevolen bij de koning hier. Ik bewaar zijn brief, die men een breve noemt, voor je en hoop je zo spoedig mogelijk hier te zien: doe zoveel mogelijk je best gezond te blijven, mijn dierbare Erasmus, en blijf me je genegenheid, waaraan ik zoveel vreugde beleef, schenken.

Londen, 22 juni

428 *Aan Johann Caesarius*
Antwerpen, 23 juni 1516

Dit is het voorwoord bij het *Primus liber grammaticae institutionis Theodori Gazae... translatus per Erasmus Roterodamum* (Eerste boek van de leer van de grammatica van Theodorus Gaza... vertaald door Erasmus van Rotterdam, Leuven, 1516).

Erasmus van Rotterdam aan Johann Caesarius van Jülich, voorvechter van de Griekse en Latijnse studies

Mijn beste Caesarius, in iedere tak van wetenschap hebben voorschriften van nature iets onaangenaams, maar daarmee gaat het nut gepaard dat dit nadeel compenseert. Daarom verbaast het me eindeloos hoe leeg de genoegens zijn van sommige mensen die bij ook maar de geringste moeilijkheid onmiddellijk de letteren, die aan hun hele leven zoveel zin zouden geven,

1. Brief 414.
2. Zie brief 389, inleiding.

vaarwel zeggen; en anderzijds heb ik het grootste recht me op te winden over die lieden die een zaak, die op zichzelf al moeilijk genoeg is, nog moeilijker maken. In hun ijver om hun geleerdheid te tonen, proppen zij allerlei ingewikkelde dingen, die pas later aan de orde zouden moeten komen, in het begin van een werk en stoten zo de simpele leerling af en vervreemden hem van de stof, terwijl zij hem eerder zouden moeten verleiden en nieuwsgierig maken door overzichtelijke beknoptheid, helderheid, ordening, eenvoud en andere dergelijke verlokkingen. Gaza, een man die zichzelf altijd gelijk bleef, dat wil zeggen een echt vakman op welk gebied ook, heeft als enige op het belang van de leerling gelet met evenveel inzicht als betrouwbaarheid; hij is er niet op uit om van het begin af aan duidelijk te maken hoe geleerd hij is, maar om de lezer geleerd te maken. Het is een godswonder hoe beknopt, ordelijk en eenvoudig hij in zijn eerste boek een overzicht geeft van de grammatica, alsof hij een tekening voor ons maakt!

Ik heb nu, om nog meer rekening te houden met de tegenzin van sommige mensen, mijn best gedaan de studie nog te vergemakkelijken en het boek, met uitzondering van de voorbeelden, in het Latijn vertaald. Verder heb ik hoofdstukjes gemaakt en met een paar aantekeningen sommige dingen wat verduidelijkt, zodat men het met zo min mogelijk inspanning kan vatten. Ik heb er alleen de algemeen bekende fouten uit gehaald. Want wat ik mij herinner vroeger te hebben gehoord van zeer geleerde mannen die Theodorus hadden gekend en die ook bij deze zaak betrokken waren, brengt het boek zelf duidelijk aan het licht: namelijk dat sommige passages mismaakt zijn door schijngeleerden die onbeschaamd genoeg waren hun slimheid uit te leven op het werk van een ander. Zoals bijvoorbeeld wanneer hij de comparativus opneemt in de derde verbuiging van de zelfstandige naamwoorden, wanneer hij de tegenwoordige tijd en onvoltooid verleden tijd met veel omhaal van woorden door alle modes herhaalt, terwijl deze in het passief en het medium altijd met elkaar overeenkomen; wanneer hij aan de passiva van de werkwoorden op mi een toekomende en voltooid verleden tijd toevoegt, terwijl de voorgaande regel juist beweert dat ze deze tijden niet hadden; wanneer hij elders in de verbuiging van zelfstandige naamwoorden de klinkers van de oorspronkelijke en afgeleide vormen door elkaar gooit. Maar deze fout rekent men ook Demetrius Chalcondyles aan, een eerlijk en geleerd man, maar te middelmatig om het scherpzinnige en verheven inzicht van Theodorus te kunnen bereiken.

Ik feliciteer deze eeuw, mijn beste Ceasarius, waarin wij de Griekse letteren overal weer zien opbloeien. Want zoals de verwaarlozing van al deze mooie wetenschappen de teloorgang van al die fraaie schrijvers met zich meebracht, zo is er nu de hoop dat, met hun wederopstanding, ze weer zul-

len opbloeien. Ik verbaas me er soms over hoe het komt dat, terwijl de Scythen, de Schotten, de Ieren, de Griekse letteren al lang met gretigheid en succes beoefenen, alleen Keulen, een zeer oude en beroemde stad die zou moeten uitblinken in deze materie, de schone letteren zo moeizaam accepteert. Want als de studies die daar nu op het programma staan, goed zijn, zullen zij, wanneer de letteren erbij komen niet worden geschaad, maar juist verhelderd. Zijn die studies niet goed, dan is het wenselijker dat de echte studies in de plaats treden van de bastaards, de nuttige in die van de zinloze en dat men, naar het voorbeeld van de ruil tussen Diomedes en Glaucus,[1.] 'goud voor koper' krijgt. Wie immers die bij zijn verstand is, zal weigeren het goede voor het betere en het slechte voor het goede in te ruilen?

Het leek me dat ik dit werkje van twee dagen aan jou moest opdragen, hoewel het mij volstrekt niet ontgaat dat dit geschenkje verre onder je waardigheid is. Die geleerdheid, dat oprechte en open karakter, verdiende iets groters, onze nauwe vriendschap vroeg iets beters, maar wees zo goed dit te aanvaarden, terwijl ik iets ga maken dat meer in overeenstemming is met je verdiensten. Blijf jij, mijn beste Caesarius, je verdienstelijk maken voor de letteren en voor deze eeuw en ook die faam te geven aan de universiteit van Keulen. Groet de edelmoedige graaf Hermann von Neuenahr of, als je het Grieks prefereert, Naeetio, de oprechte mecenas van de schone letteren.

Antwerpen, 1516, de dag voor het feest van Johannes de Doper

429 *Van Andrea Ammonio*
Westminster, 26 juni [1516]

Omdat ik dacht dat Eenoog was vertrokken, heb ik aan een vriend die ook naar Brussel - ik vermoedde dat jij daarheen zou gaan - zou oversteken, onmiddellijk drie regels[1.] gegeven, samen met een kopie van de brief die ik je al had geschreven en die ik je via onze Pace had gestuurd. Daar had ik verder nog de brief van de paus, breve genaamd, bijgevoegd. Ik heb de andere kopie bij me gehouden en die stuur ik je nu via je Eenoog. Maar ik bewaar de breve waarin de paus jou van harte aanbeveelt bij de koning, voor je, want als ik je hem zou toesturen zou je hem toch weer hier naar toe moeten brengen en van al dat rondtrekken zou hij zoek kunnen raken.

Ik zou graag van jou willen horen wat die heerlijkheden van Germanië zijn. Trouwens, is het zo verwonderlijk dat een land dat Tacitus beschrijft als

1. Homerus, *Ilias VI*, 236.
1. Brief 427.

'vormloos, ruw van klimaat, droef om te zien en te bewonen, tenzij het je vaderland is'[2.] jou toelacht? Want jij kan het Ripaeusgebergte[3.] tot bedaren brengen, wilde dieren en stenen mild stemmen, en als jij nadert kwispelt men zoals Haemus deed voor Orpheus.[4.] Men kan jou niets brengen, hoe luisterrijk ook, wat, vergeleken met je verdiensten, niet nogal armzalig lijkt, als ik het zo mag zeggen. Maar wij kunnen beter over die dingen praten als we bij elkaar zijn. Niet alleen ik, maar iedereen hier zit op je te wachten. Ook Larke, die zeer hoog staat aangeschreven bij York, heeft een klein welkomstcadeautje voor je. Overigens zal ik je met alle zorg koesteren. Op de zesde voor de Kalendae van Quintilis, want ik haat de naam juli.[5.] Vanuit Winchester

430 *Van Johan Sixtinus*
Londen, 26 juni [1516]

Johan Sixtinus aan zijn vriend Erasmus, hartelijk gegroet

Omdat ik hem al zo lang ken was het een groot genoegen onze Eenoog te zien en dat nog te meer omdat hij mij het vrolijke en aangename bericht bracht dat jij zou terugkeren, dat mij even welkom als alle andere voortreffelijke en oprechte mensen; want juist in deze tijd is het zo gevaarlijk reizen dat ik wanhoopte je terug te zien. Ik ben dus erg blij met je terugkeer, hoewel je wankele gezondheid mij enigszins zorgen baart, maar ik vertrouw erop dat je spoedig daarvan bevrijd zult zijn, want Pieter vertelde me dat je niet iets ernstigs had. Ik doe wat ik altijd doe, houd me bezig met allerlei rechtszaken, ook de lastige, maar toch minder erg vanwege het gewin. Ik doe onze Johann van Keulen[1.] een vrolijke en aangename groet uit jouw naam, in ieder

2. Tacitus, *Germania* II, 2.
3. Een ruig gebergte in het hoge noorden.
4. Haemus was een gebergte in Thracië, het geboorteland van Orpheus, die met zijn luit de boom- en bergtoppen deed buigen wanneer hij zong.
5. Een verwijzing naar paus Julius II en Julius Caesar, die beiden bekend stonden als oorlogszuchtig.
1. Het is niet bekend om wie het gaat.

geval morgen, want jouw brief is mij vandaag pas bezorgd. Ik ben blij dat je de kanselier[2.] en de bisschop van Chieti[3.] hebt ontmoet. Na jouw vertrek heeft de eerste een positie verworven waarin hij meer kan doen voor zijn vrienden. Hij is namelijk benoemd tot rijksarchivaris met instemming van iedereen en tot vreugde van allen. Ik verlang ook wel naar mijn geboorteland, maar ik ben, door zijn weldaden jegens mij, zo verknocht aan onze uitstekende, grote, elegante en vriendelijke koning, dat ik voor hem mijn ouders - als ze herrezen - mijn vaderland, mijn broers, verwanten en al het andere zou opgeven. Al je bekenden hier zijn in goede gezondheid en ik denk dat je van hen allen wel een brief zal ontvangen. Mijn beste wensen voor jou, uitstekende man.

Londen, 26 juni

Vertrouw de bezorger van deze brief als hij je uit mijn naam een boodschap doorgeeft.

431 *Van Thomas Lupset*
Londen 28 juni [1516]

Lupset, die Richard Pace had vergezeld naar Italië, was zojuist teruggekeerd naar Engeland. Zijn verwijzing naar het ongenoegen van Erasmus en Colet werpt waarschijnlijk enig licht op de oorsprong van *Julius exclusus.*

Lupset aan de heer Erasmus, gegroet

Ook al leert Parmeno van Terentius mij dat hij die van een persoon houdt van wie hij weet dat die hem haat dubbel dom handelt,[1.] aangezien hij zich dan voor niets uitslooft en de ander veel ergernis bezorgt, toch kan ik niet nalaten - God zij mijn getuige - u oprecht lief te hebben, u te vereren en tegen u op te zien. Ik heb heel goed begrepen wat uw gevoelens zijn tegenover mij, deels uit de brief die u me onlangs stuurde, deels uit de brief waarin Colet mij beschuldigde. Ik heb u veel kwaad gedaan, zeker niet uit kwaadaardigheid maar uit onnadenkendheid. Ik beken en betreur dat, ik smeek u nederig om vergeving en ben bereid iedere straf die u me oplegt geduldig te dragen. Ik zou alles wat ik van uw papieren heb meegenomen aan Pieter[2.]

2. Erasmus bedoelde met de kanselier Jean Le Sauvage, maar Sixtinus doelt hier op Tunstall.
3. Gianpietro Carafa.
1. Terentius, *Hecyra* 343/4.
2. Pieter Meghen.

overhandigen, maar ik meende uiteindelijk dat ik ze beter hier kon bewaren tot uw terugkeer. Als u weer hier bent zal ik u alles veilig en, naar ik meen, onbeschadigd, overhandigen. Vaarwel.

Ik zou u met een langere brief hebben verveeld, als ik dat in goed Latijn had gekund of als ik zou weten dat u met plezier zou lezen wat ik allemaal zou schrijven. Nogmaals vaarwel en houd van me, als u kunt.

Londen, 28 juni

432 *Van John Fisher*
Rochester [ca. 30 juni 1516]

John, bisschop van Rochester aan zijn vriend Erasmus

Hoewel ik het erg druk heb met allerlei zaken - want ik sta op het punt naar Cambridge te gaan voor het college dat eindelijk wordt gesticht[1] - wilde ik toch jouw Pieter niet laten vertrekken zonder een brief van mij. Ik ben je buitengewoon veel dank verschuldigd voor het Nieuwe Testament dat je met zoveel inspanning uit het Grieks hebt vertaald en mij hebt geschonken. Zodra ik op verschillende plaatsen de aantekeningen zag waarin je je mecenas, de aartsbisschop van Canterbury, zeer uitvoerig prijst, ging ik naar hem toe om hem op die passages te wijzen. Toen hij ze had gelezen, beloofde hij veel voor je te zullen doen en spoorde me aan om, als ik je zou schrijven, je over te halen hierheen terug te keren. Ik twijfel er niet aan dat hij, als je dat doet, nog vrijgeviger wordt dan hij tot nu toe al is geweest.

Ik heb naar Reuchlin geschreven. Ik weet niet of hij mijn brief ontvangen heeft, maar ik zal hem in ieder geval opnieuw schrijven, aangezien ik er een van hem heb ontvangen die, tot mijn grote vreugde, uitvoeriger was dan ik verwachtte. Het lijkt mij dat hij van alle nog levende schrijvers wier werk ik heb gelezen, de erepalm verdient, vooral door zijn kennis van duistere zaken die betrekking hebben op de theologie of filosofie. Wat jou betreft, mijn beste Erasmus, zorg goed voor je gezondheid en kom gauw naar ons terug, want je bent bij iedereen welkom.

Vaarwel, vanuit Rochester

1. De opening van Saint John's College in juli 1516. Het college was door Fisher gesticht.

433 *Van Alaard van Amsterdam*
Leuven, 1 juli 1516

Alaard van Amsterdam aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Alle mogelijke groeten, zeer humane en geleerde Erasmus. Het verhaal gaat dat de heilige Augustinus, in gedachten verzonken over zijn werk betreffende de Drie-eenheid, de enige en ware God, langs het strand liep en daar een jongetje aantrof dat druk bezig was met beide handen de enorme oceaan over te gieten in een poeltje. Hij sprak toen de jongen aldus toe: 'Kom, zeg eens waarom je steeds weer water op water giet; wil je de zee leegscheppen en het meertje laten overlopen?'

Toen ik deze kinderlijke poging en het gesprekje van vader Augustinus met de jongen over de drie-eenheid in een gedicht had samengevat, hield de geschiedenis van dit voorteken me enige tijd behoorlijk bezig. Om te beginnen herlas ik steeds weer alle boeken over de drie-eenheid en toch vond ik niets wat op deze geschiedenis sloeg. Daarom aarzelde ik niet en raadpleegde je vriend Van Dorp, een zeer begaafd man met een zeer veelzijdige kennis, en heel wat van onze theologen, maar ook disputanten en debaters van wie er hier in de stad vele en zeer schrandere rondlopen; ze raadden me allemaal eensgezind aan de *Legenda aurea*[1] te raadplegen, een boek zo onbenullig en zo kinderachtig dat ik me er niet mee bezig wilde houden. Daarna bladerde ik het ene historische boek na het andere door, maar ik kon evenmin als voorheen iets over dit voorteken te weten komen. Wil je mij alsjeblieft, met de onschatbare vriendelijkheid die je eigen is, schrijven wat je van deze kwestie vindt, als je bij Augustinus of bij een andere schrijver iets hierover hebt gelezen - wat je zeker hebt gedaan want je hebt alles, hoe oud en verborgen ook, al gelezen. Ik ben bijna zover dat ik denk dat het een verzinsel is of iets dergelijks. Ik ben er namelijk van overtuigd - en dat meen ik echt - dat de meeste mensen veel dingen voor waar houden, niet omdat zij waar zijn, maar omdat anderen geloven dat ze waar zijn.

Maar ik heb al te veel over deze zaak gezegd. Enige jaren geleden begon ik met een studie over beknoptheid; ik zou het dan ook op prijs stellen als je, uit liefde voor ons arme Holland, schrijvers, passages en argumenten aangeeft waaruit ik voorschriften voor kortheid kan opzoeken en uitpluizen. Om mijn talent op de proef te stellen heb ik je gedicht[2] zo goed en zo kwaad

1. Een verzameling heiligenlevens samengesteld door Jacobus de Voragine.
2. Zie brief 262, noot 2.

als ik kon, vertaald; ik stuur het je op voorwaarde dat je het een goede beurt geeft en het heel wat beter terugstuurt. En alsjeblieft, help, zoveel je kunt, je vriend Cornelis[3.] in zijn uitputtende arbeid aan Hieronymus. Ik heb hier in huis wat oude werkjes van jou en van Willem Hermans, mijn vroegere leraar, zorgvuldig opgeborgen voor het geval je ze weer eens wilt gebruiken.

Vaarwel, dierbare Erasmus, en wees ervan verzekerd dat niemand me dierbaarder is dan jij.

Leuven, 1 juli 1516

434 *Van Joost Bade*
[Parijs] 6 juli 1516

Allervriendelijkste Erasmus, ik heb onlangs twee brieven van je ontvangen[1.] en bij de eerste brief ingesloten een herdruk van je *Parabolae*, die ik weliswaar meer als een teken van vriendschap verwelkom dan als een brok aan Cerberus toegeworpen,[2.] maar die ik toch niet op onze pers durf te leggen, omdat onze vriend Dirk van Aalst het onlangs heeft gedrukt en ik hem dan misschien schade berokken. Ik heb namelijk meer eerbied voor de heilige vriendschap dan de heren die nu de *Copia*[3.] herdrukten - dat je me als een groot geschenk en met je eigen voorwoord stuurde - en mijn arbeid niet weinig schade berokkenden; meer eerbied ook dan degenen die de *Adagia*, een werk dat men met dure eden aan mij had beloofd, verkopen voor minder dan een philippus per stuk, terwijl ik ze, anderhalf jaar geleden voor een philippus, heb gekocht - ik heb ze nog niet eens allemaal ontvangen.[4.] Ik besloot dat onrecht te wreken door het Nieuwe Testament in het lettertype te drukken dat ik voor een ander doel had aangeschaft; maar ik zie er vanaf, mijn dierbare Erasmus, uit vriendschap voor jou en mijn gastheer.[5.] Jouw drukkers hoeven zich zelfs geen zorgen te maken over hun vroegere druk, ik zal hen geen schade berokkenen. Zij van hun kant mogen wel wat vriendelijker zijn en ook mij enigszins ontzien.

3. Cornelis Gerards.
1. Deze brieven zijn verloren gegaan.
2. Vergilius, *Aeneis VI*, 420/1.
3. Schürer had al vier uitgaven verzorgd.
4. Bade had een groot aantal exemplaren ingekocht van Frobens herdruk (1513) van Manuzio's uitgave van de *Adagia.* Kort daarna verramsjte Froben waarschijnlijk zijn herdruk. Bade bracht in juni een eigen uitgave van de *Adagia* uit.
5. Waarschijnlijk Pieter Gillis.

Maar genoeg hierover. Ik heb je brief[6.] naar onze vriend Budé gebracht en hij schreef je het hierbij ingesloten antwoord; hetzelfde geldt voor Lefèvre die veel achting voor je heeft en je een groet stuurt. Alle goede mensen staan voor je op de bres en de slechte durven je nauwelijks te kleineren; ik noem 'slechten' degenen die de schone letteren belasteren. Doe, smeek ik je, onze gastheren Jacob[7.] en Pieter en hun bevallige vrouwen de groeten. Vaarwel.

6 juli 1516

435 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 7 juli [1516]

Guillaume Budé aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb je brief[1.] vijf of zes dagen geleden ontvangen. Ik zou hem graag verslonden hebben als ik niet zo'n moeite had gehad hem te ontcijferen; want je had hem erg onverzorgd en slordig gestuurd, omdat de koerier, denk ik, al klaarstond voor de reis en hem opeiste. Toch vind ik het een niet gering teken van vriendschap en vertrouwen dat je me, in haast en voor de vuist weg, een lange brief schrijft. Ik schrijf dit niet toe aan het zelfvertrouwen dat je kunt ontlenen aan je meesterlijke stijl in schrijven en spreken, maar aan de openheid van je karakter en je natuurlijke oprechtheid die niet bang is dat een vriend dat ongunstig uitlegt; dat wil zeggen dat je anderen beoordeelt naar jezelf. Maar ik vind het onvergeeflijk, dat je datum en jaar niet vermeldt. Probeer de lectuur van je brieven voortaan voor mij wat minder lastig en wat aangenamer te maken door je normale handschrift, waarvan ik weet dat het mooi en duidelijk is, te gebruiken. Eigenlijk schreef je me een kladje in plaats van een verzorgde brief. Pas ervoor op, als je zo slordig blijft schrijven, dat je jezelf niet veel last bezorgt, want ik berg je brieven niet alleen op als kostbaarheden, maar ik laat ze aan iedereen zien, alsof ik het heilig sacrament ronddraag, omdat ik denk dat het mijn reputatie goed doet als een groot aantal mensen weet hoe goed wij met elkaar omgaan. Bovendien zal ik tegenover mijn critici, als het zo uitkomt, gebruik maken van je loftuitingen, want ik weet dat ik inderdaad veel kritiek verdien, maar ik weet nog niet hoeveel critici ik heb.

6. Brief 421.
7. Misschien Jacob Voecht.
1. Brief 421.

Laten we dit maar verder laten rusten. Ik zal met geen woord reppen over wat je me schreef over de tweede uitgave,[2] en zal het strikt geheim houden, want ik zal je brief aan anderen laten zien, maar zo dat je er geen schade van ondervindt. Als ik weet dat je me iets toevertrouwt wat je geheim wilt houden, dan is er geen gevaar dat het door mij bekend wordt, want indien nodig kan ik zwijgen als het graf. In de tijd die ik kan uitsparen op mijn dringende bezigheden, zal ik al het mogelijke doen om je te helpen, als een arbeider die een metselaar helpt; of ik daar echt toe in staat ben, weet ik niet. Toen ik je voorwoord bij het Nieuwe Testament en je verdediging las, troffen mij enige opmerkingen over een aantal passages. Ik heb vandaag je laatste *Adagia*[3] bij de boekhandelaar besteld, ten bate van jou. Tot nu toe vond ik de oude versie voor mij voldoende, zonder deze trouwens helemaal te lezen, maar om ze, als de sibillijnse boeken, op het juiste ogenblik te openen; wel had ik al de *Silenen*[4] en nog een paar andere adagia gelezen in exemplaren, die ik bij vrienden aantrof, want ik hoorde overal dat het de meest populaire stukken waren. Ik had, toen we bezoeken uitwisselden, een paar gesprekken met je vriend Linacre, een eminent geleerde, meen ik. Ik vond hem een goed, welwillend man, zonder pretenties. Ik heb hem een exemplaar van *De asse* gestuurd, aangezien dat pas na zijn vertrek van de pers kwam. Hij had mij gezegd, in een van onze gesprekken, dat sommige problemen - waarvan ik overtuigd ben ze te hebben opgehelderd - in onze dagen niet konden worden opgelost. Ik antwoordde hem dat ik dat toch zou doen en hij was er helemaal stil van. De vriendschap die ik bij die gelegenheid met hem sloot, legde ik eerbiedig vast in een register waarin de naam van Erasmus met hoofdletters staat geschreven.

Ik wou dat jij af en toe een paar uur had vrijgemaakt om bepaalde gedeelten van mijn boek aandachtig door te nemen en dat ik in staat gesteld werd te weten wat je ervan denkt. Bijvoorbeeld de passage waarin ik die mensen van antwoord dien, of liever gezegd, zeer heftig laak, die alle krediet aan de Italianen geven en zelfs beweren dat alle anderen vruchteloos geprobeerd hebben de oude welsprekendheid te evenaren. Als je tijd hebt kun je dat lezen op pagina 12, waar ik, min of meer tussen neus en lippen door, de zaak van het humanisme bepleit. Maar beter nog op pagina 90 waar, in tegenstelling tot degenen die tegen monarchen en hun onderdanen betogen, ik niet vreesde de machtigen van het rijk te beschuldigen. Hoewel ik je zonder spijt van die plicht zou ontheffen als je pagina 146 en de volgende tot het eind van het boek zou willen bekijken. Ik heb daarin, als filosoof, mijn best gedaan de almacht van het lot te breken en degenen die zich inzetten voor de schone

2. Van het Nieuwe Testament.
3. Waarschijnlijk de uitgave van 1515.
4. *Adagia III*, 3, 1.

letteren aan te sporen en aan te moedigen en de smet van de filosofie, zoals jij die opvat, te verwijderen op mijn gezag. Dat is eigenlijk net zo iets, maar minder goed, als wat jij beoogt in de *Sileni.* Het boek wordt binnenkort herdrukt met aanvullingen en verbeteringen; ik heb het nu onder handen terwijl ik je deze brief schrijf. Ik zou het heel erg op prijs stellen als je het wilt lezen, maar durf het je niet te vragen, uit vrees dat je me een onbeschaamde en lastige man vindt die iemand van zijn belangrijke en heilige studies wil afhouden om hem voor zijn eigen kleinigheden op te eisen, tot schade van het algemeen belang. Maar je wilt me iets op de mouw spelden! 'Ik wil laten zien,' zeg je, 'dat ik je werk heb gelezen en er je uitmuntende intellectuele gaven in erken.' Moet ik nu echt geloven dat je mijn werk gelezen hebt? Misschien heeft een vriend, tijdens een gesprek, toevallig wat uit mijn boek geciteerd en je er een stukje uit voorgelezen!

Ik kom terug op je futiliteiten. Ik weet niet hoe het woord aan mijn pen is ontsnapt; ik wilde verwijzen naar sommige korte stukken die, in de ogen van het nageslacht, hun titelpagina niet zullen verdienen. Om eerlijk te zijn, ik vind, en met mij veel fatsoenlijke mensen die je toch erg bewonderen, dat de *Copia* een dergelijke titel niet verdient. Ik bedoel met titel niet alleen het woord *Copia*, maar ook de naam Erasmus. Ik heb dat werk en een paar andere, dat geef ik toe, maar oppervlakkig gelezen. Maar toen ik overal om mij heen erover hoorde spreken, heb ik soms mijn spijt erover uitgedrukt dat Erasmus zich niet kon beperken. Het is je niet voldoende dat men je beschouwt als een universeel geleerde, wat je ook bent, maar je wilt ook nog een universeel schrijver zijn. Dat tot nadeel, denk ik, van je meer verheven ideeën. Ik vind dat ook van je *Parabolae* en zelfs van sommige vertalingen waar je zo trots op bent. Op zich hebben zij hun verdiensten, maar omdat je ze uit algemeen toegankelijke bronnen hebt geput, lijkt het dat je ze aan minder begaafde lieden hebt onttrokken. Zij en schrijvers van jouw niveau zouden er een eer in moeten stellen uit bijzondere en meest verheven thema's het onderwerp te kiezen waarover je je licht wilt laten schijnen.

Ziedaar wat ik heb te zeggen over je 'futiliteiten', want dat zat je nogal dwars. Ik heb het klad van mijn brief bewaard uit angst dat, als de brief eenmaal verstuurd en verzegeld is, je boos op me zou worden als mijn pen op een of twee plaatsen is uitgegleden. En grote goden, je zegt nog dat je de kleine Cato hebt verbeterd en daar geen spijt van hebt,[5.] omdat het je maar een dagje kostte, naast een paar kleinere dingen voor jezelf. Alsof al die triviale werk-

5. 'Catunculus', een wat minachtend verkleinwoord voor Cato. Budé verwijst naar Erasmus' uitgave van de *Disticha Catonis*, een derde-eeuws moreel leerdicht, in de *Opuscula aliquot Erasmo Roterodamo castigatore* (Leuven, 1515); zie brief 298.

jes je reputatie geen schade toebrengen. Het is aan jou dat te beoordelen. Maar je moet het mij niet euvel duiden als ik hierin met je van mening verschil, en vooral, neem me niet kwalijk, omdat ik medestanders heb. Overigens, dat je van mij, in plaats van Bu-dé een bos-doctus, een zeer geleerde geest maakt, daar zie ik de grap wel van in, ook al weet ik te worden uitgelachen. Waarom ook niet? Je wilt me er tegelijkertijd van overtuigen dat jij een goed rechter bent en dat ik je het bewijs van mijn talent heb geleverd.

Aan het eind van deze brief moet ik nog even ons beider lot beklagen, hoewel jij je bij deze gelegenheid een minder goede vriend betoont dan ik, want jij beklaagt alleen het jouwe. Je jammert dat je, hoewel vrijgezel, een zekere Armoede als echtgenote hebt, niet alleen in je huis, maar ook op reis. Dat vervloekte mens is zo verliefd op je dat je haar niet op afstand kunt houden, hoe ver je ook reist. De haat en afkeer die zij bij je opwekt, vergelijk je met de zorgen die het beheer van mijn huis en mijn rol als echtgenoot en vader mij geven, net alsof ik, in plaats van Armoede, een aardig, klein ventje heb, Plutos genaamd, met wie ik me naar genoegen kan vermaken. Maar je moet goed weten dat, zo ik al met jou wedijver in liefde voor de filologie, ook degene die jij Armoede noemt, nooit ver van mijn woning vandaan is geweest, sinds de dag dat ik die fatale hartstocht voor de letteren heb opgevat. Het enige verschil is dat jij haar ‘je verdomde Armoede’ noemt om daarover te lachen en dat ik, in ernst, haar mijn gezelschapsdame Armoede noem, want zij vergezelt altijd degenen, - en die zijn zeldzaam - die een echte liefde hebben voor de letteren. Het lijkt wel of zij jaloers is op Filologie die zij, bijna nog getrouwer dan een schaduw, overal volgt. De ervaring van onze eeuw, zoals die van het verleden overigens, en vooral de natuur van de filosofie wil dat mensen die haar beginnen te zoeken, tegelijkertijd, in de ogen van de onwetenden, goed en krediet verliezen. En degenen die erop uit zijn rijk te worden, ontdoen zich onmiddellijk van ieder verlangen naar wetenschap. Ik ben een beetje bang dat we dat ook bij jou zien gebeuren als je ooit, zoals je hoopt, rijk zult worden. Wat mij betreft, ik begin nu pas mijn lot te begrijpen en ben er bijna van overtuigd dat noch de liefde voor de letteren noch haar metgezel me ooit in de steek zullen laten. Ik leg me erbij neer, maar dat verzoent me niet met het lot. Ik neem het zeer kwalijk dat het mij, behalve aan de Armoede, bovendien al zo lang gekoppeld heeft aan een ziekte die sinds elf jaar me allerlei ellende bezorgt en allerlei hindernissen opwerpt voor mijn arbeid, terwijl ik toch alles geprobeerd heb om me er van te bevrijden. Mijn vrienden en verwanten verwijten mij die dubbele ongunst, geslonken familiebezit en slechte gezondheid, en geven mijn Filologie daarvan de schuld, omdat ik in de wieg, geen van die twee vriendinnen heb leren kennen. Welnu, de letteren vaarwel zeggen - wat mijn familie, vrienden, dokters me bezweren

te doen onder dreiging van de verschrikkelijkste dingen - daartoe kan ik niet besluiten, zelfs niet als de fortuin me Plutos in eigen persoon en het sylphium van Battos zou aanbieden, zoals de komedieschrijver zegt.[6.]

Ik schrijf je dit terwijl ik het erg druk heb en op het punt sta naar het platteland te vertrekken. Maar denk niet dat ik vakantie neem van mijn familie-zorgen: ik laat twee huizen bouwen op twee landgoederen die ver van elkaar liggen[7.] - twee villa's bijna als die van Lucullus! Ik moet steeds van een naar het ander trekken, want als ik dat niet doe, rijzen de uitgaven de pan uit. Je kunt zelf inzien hoe gemakkelijk dat is voor een intellectueel zonder enige ervaring op dit gebied en, wat erger is, zonder al te veel middelen. Gezondheid en veel geluk met het goud dat je wensen zal vervullen!

Parijs, 7 juli

436 *Van Jean Le Sauvage*
Brussel, 8 juli 1516

Jean, kanselier van Bourgondië aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. Je zult er goed aan doen om, zodra je de gelegenheid hebt, hier naar toe te komen omdat, als je er zeker van bent in ons land te blijven en hier in een achtenswaardige rust een kalm en plezierig leven te leiden - wat je elders slechts met veel arbeid kunt bereiken -, ik ervoor zal zorgen dat je onmiddellijk een prebende of kanunnikschap van Kortrijk wordt toegekend. En dat zal niet het enige zijn wat je van de grote vrijgevigheid en met vast vertrouwen van onze heer, de katholieke koning, kunt verwachten.

Vaarwel, vanuit Brussel, 8 juli 1516

6. Battos, koning van Cyrene, verdiende veel geld aan de export van sylphium, een kostbaar kruid; zie Aristofanes, *Plutus* 925.
7. In Marly en in Saint-Maur-les-Fossés.

437 *Aan Thomas Ruthall*
Antwerpen, 9 juli 1516

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerwaarde vader in Christus, de heer Thomas, bisschop van Durham, gegroet

Eerwaarde prelaat, van Pieter Eenoog, via wie ik laatst aan Uwe Eminentie heb geschreven, hoorde ik dat het boek van Seneca u niet heeft bereikt. Franz[1.] geeft toe dat, als u het nog niet ontvangen heeft, het bij Arnold ligt; eis het dan van hem op. Met mij gaat het, gode zij dank, beter en ik zal binnenkort, hoop ik, mijn oude beschermers terugzien. Moge de almachtige Christus geven dat ik u allen in goede gezondheid aantref. Beste wensen voor Uwe Eminentie, aan wie ik me volledig geef en toewijd.

Antwerpen, 9 juli 1516

438 *Aan Maarten van Dorp*
Brussel, 10 juli [1516]

Deze brief werd gedrukt als voorwoord bij Maarten van Dorp, *Oratio in praelectionem epistolarum divi Pauli* (Redevoering bij de lectuur van de brieven van de Heilige Paulus, Antwerpen, 1519). Dit werk bevatte verscheidene flatteuze verwijzingen naar Erasmus en hielp een verzoening tussen beide mannen tot stand te brengen.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend van Dorp, gegroet

Ik heb niet zonder veel genoegen gehoord, mijn beste Van Dorp, wat onze gemeenschappelijke vriend Jean Desmarais mij over jou vertelde: met hoeveel gevoel je in je voorwoord die mensen veroordeelde die, met verwaarlozing van de Heilige Schrift, oud worden in allerlei benauwende en onbeduidende vraagstukjes; met wat voor een schallende klaroen je je toehoorders aanspoorde tot de bestudering van de Heilige Schrift. Gefeliciteerd met je moed en deugd! Ga zo door, zó stijg je tot de sterren![1.] Alsjeblieft, zet deze taak, die jouw intelligentie nodig heeft en die je zo goed hebt aangepakt, even goed voort. Voor zover het aan mij ligt zal ik je daarbij niet in de steek laten. Jij bent nu in de kracht van je leven, beschikt over een helder verstand, bent goed onderlegd in alle schone letteren, en je zult al die grote gaven nog versterken met een even grote energie. En mocht de schittering van jouw roem mijn lichtje wat doen verbleken, dan zal ik het graag verdragen in jouw schaduw te staan.

1. Franz Birckmann. Arnold, die verderop genoemd wordt, is waarschijnlijk zijn broer.
1. Vergilius, *Aeneis IX*, 641.

Wat ik van Desmarais vernam, vertelde ik door aan Tunstall, de Engelse onderhandelaar. Geloof me, de man sprong op van vreugde omdat jij je met je ganse ziel op deze zaak hebt geworpen. Je zult je de zegen van Christus verwerven, je naam geliefd maken over de hele wereld en iets verrichten waarvoor alle studenten je zeer dankbaar zullen zijn en dat hen tot heil zal strekken. Vaarwel dierbare Van Dorp, kostbaarste van mijn vrienden

Brussel, 10 juli

439 *Aan Bruno Amerbach*
Antwerpen, 13 juli 1516

Hoe gaat het met onze tredmolen? Hoe gaat het met de grot van Trophonius?[1.] Heb je die met succes ontvlucht en je vroegere vrijheid hervonden? Ik heb hier gejaagd op een prachtige prebende.[2.] De zaak is aan het rollen gebracht. De rest van mijn belevenissen zul je horen van Ludwig Baer.[3.] Zou je de ontbrekende delen in de zending aan de aartsbisschop willen aanvullen en ook de overige delen er bij willen doen?[4.] Laat Lachner bovendien het werk van Hieronymus zo gauw mogelijk, in zevenvoud, sturen. Eén daarvan zal ik aanvaarden als geschenk, als jullie dat goed vinden, en je via een andere weg dank betuigen. De andere complete werken moeten geprijsd worden. Ik zal er op toezien dat het geld jullie stipt wordt uitbetaald. Want het heeft geen zin al te vriendelijk te zijn, en ik wil mijn mede-peetvader[5.] zoveel mogelijk steunen.

Groet je broers Bonifacius en Basilius, die mij zeer dierbaar zijn. En laat de boekhandelaar niet van de markt in Frankfort hierheen komen zonder een brief van jou. Vaarwel.

Antwerpen, 13 juli

Aan de heer Bruno Amerbach, expert in de drie talen

1. *Adagia I*, 7, 77: van degenen die het orakel van Trophonius hadden geraadpleegd, werd gezegd dat ze nooit meer konden lachen. De tredmolen en de grot (waarin men moest afdalen om het orakel te raadplegen) staan hier voor de drukkerij van Froben.
2. De prebende van Kortrijk, zie brief 436.
3. Deze brief is verloren gegaan.
4. Erasmus doelt op de negendelige editie van Hieronymus, waarvan hij al enkele delen aan William Warham had verstuurd; zie brieven 413 en 425.
5. Johann Froben.

440 *Aan Henricus Glareanus*
[Antwerpen, ca. 13 juli] 1516

Erasmus aan zijn vriend Glareanus, gegroet

Wat zou ik graag willen dat je hier was. Je had hier ongetwijfeld een positie kunnen bereiken, maar ik durf, na zovele teleurstellingen, niets met zekerheid te beloven. De vorst maakt zich gereed voor zijn zeereis naar Spanje omstreeks 9 augustus, hoewel alles nog onzeker is. Ook hier dwalen overal troepen militairen rond, zoals onlangs nog bij jullie. Als je op eigen kracht wilt uitvliegen en een getuigschrift van Erasmus iets voor je kan betekenen, zal hij dat graag voor een oude vriend doen. Mountjoy luisterde met genoegen naar alle lof over jou. Het zou te lang duren om over iedereen apart te schrijven. Daarom zul je de rest van het nieuws te horen krijgen van Ludwig Baer. Maar wees ervan overtuigd, mijn beste Glareanus, dat je mij oprecht dierbaar bent, zoals je ook verdient.

Vaarwel en schrijf me wat uitvoeriger dan ik zelf doe, want ik schrijf dit na mijn terugkeer van het hof en terwijl ik op het punt sta een andere reis beginnen. Groet al je leerlingen uit mijn naam. Doe ook onze vriend Oswald[1.] de groeten. Stuur het gedicht[2.] dat je over me geschreven hebt, samen met de verzen van Busch.[3.] Nogmaals vaarwel en groet ook Rhetus,[4.] je arts.

[September] 1516

441 *Aan Guillaume Budé*
Antwerpen, 14 juli [1516]

Deze brief is eigenlijk een naschrift bij brief 421; Erasmus had brief 435 nog niet ontvangen.

1. Oswald Geisshüssler.
2. *Ad Erasmum Roterodamum immortale Belgarum decus* (Op Erasmus van Rotterdam, onsterfelijke sier der Belgen).
3. Hermann Busch, *In Erasmum Coloniam ingressum* (Op de intocht van Erasmus te Keulen), waarschijnlijk geschreven ter gelegenheid van een bezoek van Erasmus aan Keulen tijdens zijn terugreis van Bazel.
4. Hieronymus Artolf.

Erasmus aan zijn vriend, gegroet

Ik heb een exemplaar te pakken gekregen en de passages onderzocht. Je denkt dat παρακολουθεῖν en assequi synoniemen zijn, maar daar ben ik het niet mee eens. Als iemand een zeer moeilijke gedachtegang heeft begrepen, dan zal men terecht zeggen dat hij die gevolgd heeft, assecutus. Maar alleen als iemand de spreker in zijn eigen geest met ongebroken aandacht volgt, gebruikt men παρακολουθεῖ. Ik heb bij verschillende schrijvers wat voorbeelden verzameld, die deze conclusie ondersteunen. Wat meer is, de voorbeelden die je zelf geeft, bevestigen mijn stelling. Bovendien merk je op dat men zich eerst goed en methodisch moet scholen voordat je kunt schrijven: eerst vertaalde ik het zoals jij het opvatte, maar de drukker heeft *persecutus* veranderd in *prosecutus.* Afgezien daarvan stel ik in mijn aantekeningen beide betekenissen voor, zodat het mogelijk is παρηκολουθηκότι te verbinden hetzij met de volgorde van onderzoek en studie, hetzij met de logische voortgang van het verhaal. Ik geef aan geen van beide de voorkeur en laat zo de lezer vrij te kiezen.

Wat κατηχήθης betreft, ik heb dat vertaald alsof het om κατηχήσο gaat - hetgeen je enigszins heeft gechoqueerd, naar het schijnt. Je weet dat het een aoristus is die, als ik me niet vergis, de plaats kan innemen van iedere verleden tijd en daarom heb ik hem vertaald door een voltooid verleden tijd om beter aan te geven dat hij die dingen had vernomen vóór het doopsel. Wat de voorbeelden betreft van het gebruik van het werkwoord κατηχεῖσθαι in verschillende schrijvers die jij me aanreikt, bedankt. Het lijkt me overigens dat het niet een fout van het geheugen is, wanneer iemand beweert dat hij zich iets niet herinnert. Iedereen zou dan behept zijn met die fout, want het overkomt iedereen wel eens dat hem iets ontglipt. Maar uit vergeetachtigheid opschrijven en volhouden wat tegengesteld is aan de werkelijkheid, dat is echt een geheugenfout.

Ik behandel deze kwesties nogal vluchtig, want ik sta op het punt op reis te gaan,[1.] en ben erg vermoeid na een verblijf aan het hof. Ik ontvang niets liever dan dergelijke opmerkingen van je en, zoals je doet, op vriendschappelijke manier. Vaarwel, sieraad van Frankrijk en hogepriester van de letteren.

Antwerpen, 14 juli

1. Erasmus was van plan naar Engeland te gaan waar hij zijn beroep op Rome betreffende zijn onwettige geboorte wilde voorbereiden (zie brief 447). Dit beroep liet hij achter bij Andrea Ammonio; vervolgens verbleef hij zo'n tien dagen bij John Fisher in Rochester voordat hij terugkeerde naar de Nederlanden.

442 *Van Hermann, graaf von Neuenahr*
Keulen, 14 juli [1516]

Hermann, graaf von Neuenahr aan de zeergeleerde heer en grootste theoloog Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je brief[1] uit Antwerpen bereikte me op 1 juli en ik begreep er heel goed uit hoezeer je mij, een man zonder verdiensten, eert door me zo te prijzen en me aan je verplicht door me je vriendschap te schenken. Ik moet bekennen dat jij me op beide gebieden hebt verslagen. Maar het is misschien geen schande als Hercules je in kracht en Apollo je in kunstzinnigheid overtreft. Ik heb veel aan je te danken, mijn beste Erasmus, ten eerste omdat jij, door mij zo te prijzen, je genegenheid stelde boven je gebruikelijke onpartijdigheid, en ten tweede omdat je, toen ik zweeg en me als Democritus terugtrok in een eeuwigdurende onbeduidendheid, het initiatief nam me uit te dagen, hoewel ik je daartoe geen aanleiding had gegeven door mijn geschriften en eerlijk uitkwam voor mijn onwetendheid. Het ligt helemaal in het karakter van een genie als jij, maar mij verbijsterde het zo dat ik niet duidelijk kon zien waarheen ik nog kon uitwijken. Ik weet - wie weet het niet? - dat jij, met je grote gaven, geneigd bent het beste van iedereen te denken. Ik weet hoe middelmatig of, beter gezegd, hoe klein ik ben; ik lijd daaronder en weet maar al te goed dat ik me niet moet meten met mensen zoals jij. Anderzijds wordt ik geleid door plichtsbesef, gedreven door rede, aangevuurd door genegenheid. Je kunt er daarom zeker van zijn dat de naam Erasmus nooit uit mijn hart kan worden gewist. Hij verwierf mijn achting, niet alleen door zijn monumentale werken maar vooral - en dat acht ik het hoogst in een mens - door zijn edelmoedigheid en vriendelijkheid. Daarnaast voel ik me tot je aangetrokken omdat we beiden erg gesteld zijn op Caesarius. Aangezien jij hem zo graag mag, moet een deel van die genegenheid ook mij ten deel vallen, volgens het oude spreekwoord dat voor vrienden alles gemeenschappelijk is.[2]

Met mij zijn alle goede lieden enthousiast over het Nieuwe Testament. Ik wou dat we de rest van de Bijbel, zo vertaald, in handen kregen! Weg met die lui die het haten, die het zo graag kleineren, die zo graag argumentjes ertegen bedenken, die alleen maar genoegen stellen in hun eigen braaksel, alleen maar kunnen denken op een verdraaide, laag bij de grondse, bekrompen ma-

1. Die brief is verloren gegaan.
2. *Adagia I*, 1, 1.

nier. Naar de hel mogen ze lopen, die gewichtig-doende schoolmeesters die slechts aan hun broodwinning denken en niet aan de verbetering van het moreel van hun leerlingen, terwijl ze de spaarcenten van de armen in kroegen zitten te verbrassen. Ik prijs en eer jouw manier van leven en wat zou ik die graag navolgen als ik kon! Daarom vraag ik je zo vriendelijk te zijn me een klein plekje in je genegenheid te schenken, want ik wil liever in het verborgene blijven dan ten onrechte op de voorgrond treden. Ik ben je eeuwige dank verschuldigd mijn naam bekendheid te hebben willen geven.[3.] Ik had nooit gedacht dat ik ooit enige faam zou krijgen in Athene, zoals het die voorzichtige filosoof overkwam.[4.] Maar dat is je edelmoedigheid. Aan mij is het je voortaan te gehoorzamen en te beminnen. Vaarwel, mijn trots en vreugde.

Keulen, 14 juli

443 *Van Pierre Barbier*
Brussel, 18 juli 1516

Pierre Barbier aan de zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Nadat ik aan Uwe Eerwaarde, zeergeleerde heer Erasmus, van hieruit een brief had gestuurd, en nadat ik uw zeer geleerde brief van de 11e juli had ontvangen, ontdekte ik dat die jongeman, die naar de eerste prebende[1.] dong - je weet waarop ik doel - en die mijn heer, zoals ik merkte, na u enigszins begunstigde, niet geschikt was voor die post. Die vereist namelijk dat de bezitter ervan priester is wat de voornoemde jongeman niet is en, voor zover ik verneem, voorlopig niet kan zijn; als het waar is dat u van de andere kandidaat een grotere som kunt krijgen, werkt dat in uw voordeel.[2.] Ik betwijfel echter of de prebende u dertig Vlaamse ponden zal opbrengen, want de personen die ik heb geraadpleegd zeggen dat de prebende honderd philippi waard is.[3.] Er is echter iemand die mij vijfentwintig Vlaamse ponden

3. Aan het slot van brief 428.
4. De beroemde Democritus zou naar Athene zijn gekomen en tot de kring rondom Socrates zijn toegetreden zonder zijn identiteit bekend te maken; zie Diogenes Laertius, *Leven en leer van beroemde denkers IX*, 36.
1. De prebende van Kortrijk.
2. Erasmus probeerde zijn prebende van Kortrijk te belenen voor een jaargeld. De gegadigde was waarschijnlijk Jan de Hondt.
3. Een Vlaamse pond was 6 philippi (gulden).

biedt, ten laste van de abdij van de heilige Michael te Antwerpen, en tenzij u iemand anders vindt die u beduidend meer biedt, beveel ik hem warm bij u aan, zowel omdat het een gegarandeerd inkomen betreft als omdat ik de houder ervan al enige tijd ken.

Het is zeker dat de aartsbisschop van Zaragoza nog niet is overleden,[4.] maar ik hoop dat mijn heer,[5.] als er ergens een bisschopszetel vrijkomt, zelf aan u zal denken. Laat me alstublieft weten wat u denkt over de prebende en ik zal uw bevelen opvolgen. Er is haast geboden, want u weet: de kans die je uit handen laat glippen, is van achter kaalhoofdig, je kunt er geen vat meer op krijgen.[6.] Vaarwel, heer Erasmus, ik houd van u als van mijn vader.

Brussel, 18 juli 1516

444 *Van Pierre Vitré*
Parijs, 2 augustus 1516

Pierre Vitré was een vroegere leerling van Erasmus in Parijs (zie brief 66). Hij had les gegeven in Calais maar was teruggekeerd naar Parijs, waarschijnlijk op aandrang van Erasmus.

Pierre Vitré aan zijn zeer geleerde leraar Erasmus, gegroet

Hoewel ik u tot nu toe maar erg weinig heb geschreven, voortreffelijke leraar, zal ik niet proberen - zoals de meeste anderen doen - daar smoesjes voor te bedenken; ik beken liever eerlijk hoe het zit. Ik heb dikwijls een poging gewaagd en ben begonnen aan een brief aan u, maar omdat alles wat ik schreef me slecht beviel, weerhield schaamte me ervan het vaker te proberen. In de hoop eindelijk eens iets te schrijven wat niet helemaal onbevredigend was, heb ik veel tijd verdaan met allerlei pogingen. Toch is er geen dag voorbijgegaan dat ik niet met veel genegenheid aan u dacht, maar ik geneerde me u, aan wie ik alles te danken heb - zoals u weet heb ik alles wat ik ben aan u te danken - iets te schrijven wat zulke oren onwaardig was, vooral iemand die zoveel voor mij gedaan had. Ik kan niet doen wat ik zou moeten doen; u bent een edelmoedig man, doet u het alstublieft voor me. U kunt me zo traag als een schildpad noemen - en terecht - en zeggen dat ik u niets anders geef dan waardeloos spul. Ik ontken dat niet, de brief die ik nu bru-

4. Alfonso van Aragon, die pas stierf in 1520.
5. Jean Le Sauvage.
6. *Adagia I*, 7, 70.

taalweg schrijf is erg banaal. En toch, hoe hij ook is, leest u hem met de gebruikelijke vriendelijkheid waarmee u me altijd bent tegemoet getreden. Ik zou nauwelijks de hand op dit papier durven leggen als uw ongelooflijke edelmoedigheid me daartoe niet de moed en kracht gaf. Ik hoop dat u, die me destijds van de wereld der doden weer naar het licht leidde, en niet slechts leidde, maar naar het vaderland terugbracht en onsterfelijk maakte door me uitvoerig te prijzen, me nu tot steun zult zijn in mijn zwakheid, en ik bezweer u bij uw grote beschermvrouwe Minerva en bij alle muzen en alle goden om niet neer te kijken op Vitré en hem niet in de steek te laten.

Ik zie niet in wat ik u zou kunnen beloven, daar ik al helemaal de uwe ben, behalve misschien een oprechte geest en een eerlijk gemoed dat altijd zijn toevlucht neemt tot u. Ik bied u dus, na de onsterfelijke God, mijn voornaamste en hoogste liefde, mijn eerbied en mijn diensten aan; u bent mijn beschermer, mijn leraar, mijn vader en kortom voor mij een god op aarde, en ik wou dat ik kon zeggen een eeuwige en onsterfelijke god. En waarom zou dat eigenlijk niet kunnen, vraag ik me af, als de goddelijke letteren, dat goddelijk inzicht, die onsterfelijke geest, u eeuwig en onsterfelijk maken op de wijze der goden? Daarom, mijn voortreffelijke en geliefde leermeester, zorg ervoor dat u, als u nog enige tijd over hebt bij uw goddelijke studies, af en toe denkt aan uw vriend Vitré. De lof die u me toezwaaide was even zwaar als eervol. Als u me een kort briefje zou willen schrijven, - zodat men niet denkt dat u me hebt opgegeven - zal het mij gemakkelijker zijn aan uw lof te beantwoorden; als ik eenmaal weet dat een simpele brief van mij u niet verveelt, zal ik, hoe laks ik vroeger geweest moge zijn, nu des te ijveriger schrijven.

Ik schrijf u nu niets over mijn omstandigheden hier; mijn inkomsten zijn in overeenstemming met mijn bescheiden positie, maar ik hoop dat alles beter wordt en dat ik u wat meer interessants te schrijven heb. Ik zeg slechts dit: toen ik voor het eerst hierheen kwam, arm en behoeftig, zoals u zich kunt indenken, opende ik onmiddellijk een school en begon openbare lessen te geven in het Collège des Lombards, niet zonder een zeker succes, dat kan ik zonder hoogmoed zeggen. Maar de president van het Collège de Navarre[1.] lokte mij voortdurend met smeekbeden en veel beloften naar die de school, waar ik de studerende jeugd van Parijs onder mijn hoede kreeg, ongetwijfeld een moeilijke en vervelende opdracht. En omdat ik me meer een slaaf voelde van die taak dan ik wenste, besloot ik mijn vrijheid te hernemen. Want wat ik bij de Britten[2.] heb moeten slikken, ik hoop dat niemand anders daar aan wordt onderworpen of dat wil verdragen.

1. Pierre Duval.
2. In Calais, dat onder Engels bewind stond.

Als er iets is wat ik voor u zou kunnen doen, dan zou ik het heerlijk vinden uw bevelen met de meeste zorg uit te voeren. Een andere keer zal ik uitvoeriger schrijven. Ondertussen zou ik willen dat u dit weinige met vriendelijkheid aanvaardt. Fausto[3.] en Lefèvre doen u de groeten. Als u wilt dat uw vriend Vitré het goed maakt, zorg dan zo goed mogelijk voor uzelf.

Parijs, 2 augustus 1516

445 *Van Thomas Grey*
Parijs, 5 augustus 1516

Evenals Pierre Vitré, schrijver van de vorige brief, was Thomas Grey in Parijs een leerling van Erasmus geweest (zie brief 58).

Thomas Grey aan Erasmus, gegroet

Ook al kan ik, dierbare vriend, mijn gevoelens voor je in een brief niet adequaat verwoorden, omdat je me - en ik verdiende dat niet - zoveel weldaden, zoveel onuitsprekelijke genegenheid en edelmoedigheid betoond hebt en ook omdat het mij aan geleerdheid en goede stijl ontbreekt, toch ben ik, vertrouwend op je buitengewone vriendelijkheid, helemaal niet bang je te schrijven. Om te beginnen: ik ben je oprecht dankbaar en wil dat ook zo goed mogelijk verwoorden, de grootste dank die men kan bedenken, maar tegelijkertijd minder dan je verdient. Want wat kan men bedenken dat enigszins in overeenstemming is met zulke loyale, zulke vriendelijke gevoelens? Niets natuurlijk. Want om maar even terzijde te laten wat je vroeger voor mij gedaan hebt, ik kan echt niet de woorden vinden om te zeggen hoeveel je heerlijke brief[1.] die je me onlangs vanuit Bazel stuurde, toevoegde aan alle goedheid waarmee je me hebt overstelpt; ik maakte eruit op dat onze oude vriendschap onaangetast is, dat je in goede gezondheid verkeert, het respect geniet van alle vooraanstaande mensen en bij het volk bijzonder geliefd bent. Dat alles was niet alleen prettig om te horen, het stemde ook overeen met mijn diepste wensen. Dan zwijg ik nog over de vriendelijke brief die Beatus Rhenanus mij, op jouw meer dan vaderlijke aansporing, heeft geschreven, in alle opzichten een geleerde brief die mij veel goed deed; ik heb hem beantwoord, niet zoals ik wilde, maar zoals ik kon.[2.] Want zoals

3. Fausto Andrelini.
1. Deze brief is verloren gegaan.
2. Voor Grey's antwoord zie brief 460.

de heilige Paulus zegt, de goede wil is aanwezig, in deze zaak zoals in de andere, maar hoe ik die in daden moet omzetten, weet ik niet.[3.] Als ik kon wat ik wil, dan zou ik jou op de eerste plaats en vervolgens hem dank brengen. Verder verheugt het mij zeer en feliciteer ik je ermee dat je door de eerwaarde bisschop[4.] van je diocees en door je edele vorst Karel zo gerespecteerd wordt. Glorie zij daarom de almachtige God en onze Heer Jezus Christus die jou heeft uitverkoren Hem te dienen voor een zo goed doel en je zo gewapend heeft dat alle verlokkingen van deze wereld, al het klatergoud van eerbewijzen, je niet afbrengen van je taak. Het is geen geringe genade, geloof me, dat je aan dergelijke dingen zo gemakkelijk voorbij gaat, en uit vrije wil die zware arbeid op je neemt en, wat ik nog het belangrijkste vind, een geestkracht ten toon spreidt alsof je nog in de bloei van je leven bent.

Want bij veel mensen van jouw leeftijd - hoewel die niet zo uitgeput zijn door werk en inspanningen - zie ik de geestkracht behoorlijk achteruit gaan, zoals enige tijd geleden gebeurde bij Lefèvre d'Etaples.[5.] Hij vraagt me je zijn hartelijke groeten over te brengen en de enige reden dat hij jou niet schrijft is, dat hij niet in staat is iets te schrijven of te dicteren dat hem waardig is; hij volgt je, zeg ik, met veel genegenheid, in gezelschap prijst hij je bij iedereen aan als de geleerdste en de ijverigste van alle mensen en, voor zover ik kan gissen, vereert hij je oprecht. Hij uit vaak de wens jou met alle liefde te ontmoeten en als jij hem soms gekritiseerd hebt, dan vat hij dat niet verkeerd op, zoals mensen van vlees en bloed doen maar, vergeestelijkt als hij is, betuigt hij je zijn onsterfelijke dank, bewerend dat hij sommige van de punten die je aanroert, al lang geleden had genoteerd en had willen publiceren, als jij hem niet voor was geweest. En dan, het is vanwege jou dat hij mij liefdevol opnam en zo veel en vertrouwelijk met mij spreekt. Maar hij is erg achteruitgegaan, spreekt moeizaam en is geestelijk zo verzwakt dat hij nauwelijks nog een twijfelachtige kwestie kan verduidelijken. Ik heb hem veel vragen voorgelegd, maar hij antwoordt weinig ter zake en vraagt dikwijls naar zijn leerjongen François,[6.] die nog niet erg ver gevorderd is. Maar hoe dichter hij bij de dood van het lichaam komt, hoe meer hij leeft in de geest. Toch luistert hij graag als ik iets aan hem vraag en wanneer hij het weet geeft hij niet ongaarne antwoord; als hij dat niet kan, zegt hij eerlijk dat zijn ge-

3. Vgl. Romeinen 7:18.
4. Christoph von Utenheim.
5. Lefèvre d'Etaples was zestig jaar oud. Hij zou niettemin nog commentaren op de evangelies publiceren (1521) en een volledige Franse bijbelvertaling (1530).
6. François Vatable.

heugen hem in de steek laat. Ik vraag je dan ook dringend om, als je hem misschien schrijft, hem te danken uit mijn naam, want hij vroeg mij nadrukkelijk je te zeggen wat voor vriendelijke gevoelens hij voor me koestert vanwege jou.

Ik weet niet hoe ik hier aan jouw *Handboek voor de christensoldaat* dat in Straatsburg is gedrukt, kan komen; ik veronderstel dat het nog niet hierheen is gebracht. Je schrijft me dat ik niet steeds naar welsprekendheid moet streven en ik begrijp dat wel. Je ziet natuurlijk dat het mij toch nooit zal lukken en je geeft me de vriendelijke raad mijn tijd niet te verdoen met steentjes te schrobben.[7.] Een laatste opmerking: ik heb de heer Roger,[8.] zoals je gevraagd had, de groeten gedaan; hij is nogal boos op je, omdat je brief aan hem lang niet zo uitvoerig was als die aan mij. Niettemin laat hij je toch oprecht groeten. Als ik ooit, met Gods hulp, zal kunnen genieten van jouw dierbare aanwezigheid en nu eindelijk de rijpe vruchten voor mijn zielenheil plukken uit die rijke en leerzame bron van wetenschap, die jij ooit voor me was, dan zou ik in dit leven niets meer te wensen hebben. Als dat ooit op een of andere manier voor de toekomst kan worden verwezenlijkt, laat het me dan weten. En als dat met de gunst der goden werkelijkheid wordt, zal ik jou, met al mijn kinderen, trouw dienen, met niet minder welwillendheid en volgzaamheid dan wanneer mijn vader, moeder en alle andere bekenden waren teruggekeerd in jou alleen.

Je hebt mijn brieven verbeterd teruggestuurd en zo je plicht als een zeer genereus leraar vervuld en mij, die je toch al zo toegewijd ben, nog meer aan je verplicht. Ik vraag je voor deze brief hetzelfde te doen. Ik heb lang met buitengewoon verlangen uitgezien naar een vriendelijke brief van je uit Brabant. Schrijf me daarom alsjeblieft zo snel mogelijk. Vaarwel, ander deel van mijn ziel, en blijf aan mij denken.

Parijs, 5 augustus

7. *Adagia I*, 4, 48.
8. Misschien Roger Wentford.

Lijst van brieven

298. Aan Jean de Nève	13
299. Aan André van Hoogstraten	15
300. Aan Johann Reuchlin	15
301. Aan William Blount, heer van Mountjoy	17
302. Van Jacob Wimpfeling	19
303. Van Ulrich Zasius	20
304. Van Maarten van Dorp	21
305. Aan Jacob Wimpfeling	26
306. Van Ulrich Zasius	33
307. Aan Ulrich Zasius	34
308. Aan Gregor Reisch	36
309. Van Gregor Reisch	38
310. Van Ulrich Zasius	39
311. Aan Matthias Schürer	40
312. Aan Pieter Gillis	41
313. Aan Ulrich Zasius	44
314. Van John Colet	45
315. Van Jacques Lefèvre d'Etaples	46
316. Van Lukas Klett	46
317. Van Ulrich Zasius	47
318. Van Willibald Pirckheimer aan Beatus Rhenanus	48
319. Van Ulrich Zasius	49
320. Van Jan Becker van Borselen	51
321. Van Heinrich Bebel	52
322. Aan Willibald Pirckheimer	53
323. Van Johann Witz	54
324. Aan Johann Reuchlin	55
325. Aan Thomas Ruthall	56
326. Aan de lezer	60
326a. Van Willibald Pirckheimer	65
326b. Aan Jacob Wimpfeling	65
327. Aan Beatus Rhenanus	67

328. Van Beatus Rhenanus 69
329. Van Wilhelm Nesen 71
330. Van Beatus Rhenanus 71
331. Van Bruno Amerbach 72
332. Aan Pieter Gillis 73
333. Aan Raffaele Riario 74
334. Aan Domenico Grimani 78
335. Aan Leo X 84
336. Van John Fisher 94
337. Aan Maarten van Dorp 95
337a. Van Bruno Amerbach 122
338. Van Leo X 122
339. Van Leo X aan Hendrik VIII 124
340. Van Raffaele Riario 125
341. Aan de lezer 126
342. Van Nicolaus Gerbel 128
343. Van Nicolaus Gerbel 129
344. Van Ulrich Zasius 130
345. Aan Ulrich Zasius 132
346. Van Joost Bade 133
347. Van Maarten van Dorp 134
348. Aan Thomas Wolsey 145
349. Van Nicolaus Gerbel 146
350. Aan Richard Pace 147
351. Van Nicolaus Gerbel 148
352. Van Nicolaus Gerbel 149
353. Van Johann Witz 151
354. Van Johann Witz 152
355. Van Johann Kierher 153
356. Aan Pieter Gillis 154
357. Van Ulrich Zasius 155
358. Aan Ulrich Zasius 156

359. Van Willibald Pirckheimer 157
360. Aan Andrea Ammonio 158
361. Aan Johann Kierher 159
362. Aan Willibald Pirckheimer 159
363. Van Wolfgang Angst 161
364. Aan Johann Witz (nu 391a) 161
365. Van Ulrich von Hutten 161
366. Aan Ulrich Zasius 163
367. Van Ulrich Zasius 163
368. Van Paul Volz 165
369. Van Nicolaus Gerbel 165
370. Van Jan Becker van Borselen 166
371. Van Jean Molinier 168
372. Van Paul Volz 168
373. Aan de lezer 169
374. Van Johann Caesarius 176
375. Van Willibald Pirckheimer 178
376. Van Ulrich Zasius 179
377. Aan Gianpietro Carafa 180
378. Aan Andrea Ammonio 180
379. Aan Ulrich Zasius 181
380. Van Ulrich Zasius 181
381. Van André Hoogstraten 183
382. Van Jacob Wimpfeling 183
383. Van Nicolaus Gerbel 184
384. Aan Leo X 185
385. Aan Jacob Wimpfeling 188
386. Van Urbanus Regius aan Johann Fabri 189
387. Van Thomas Bedyll 191
388. Van Thomas More 192
389. Van Andrea Ammonio 198
390. Van Ulrich Zasius 200
391. Van Nicolaus Basellius 201
391a. Aan Johann Witz 203

392. Aan Urbanus Regius 205
393. Aan Prins Karel 206
394. Aan Urbanus Regius 209
395. Van Nikolaus Ellenbog 210
396. Aan William Warham 211
397. Aan Thomas Anshelm 222
398. Van Georg Precellius 223
399. Van Johann Witz 224
400. Van Pius Hieronymus Baldung 224
401. Van Ulrich Zwingli 225
402. Aan Nikolaus Ellenbog 226
403. Van Guillaume Budé 227
404. Aan Ulrich Zwingli 232
405. Aan Fridolin Egli 233
406. Van Ulrich Zasius 233
407. Aan Willibald Pirckheimer 235
408. Aan Bonifacius Amerbach 235
409. Van Willibald Pirckheimer 236
410. Aan Jean le Sauvage 237
411. Aan Remacle 238
412. Aan Thomas More 239
413. Aan John Fisher 241
414. Aan Andrea Ammonio 243
415. Aan Thomas Linacre 244
416. Aan Christopher Urswick 245
417. Aan William Latimer 245
418. Van Johann Reuchlin 246
419. Van Johann Froben 247
420. Van Bruno Amerbach (nu 337a) 248
421. Aan Guillaume Budé 248
422. Van Willem van Brielle 253
423. Van John Colet 254
424. Van Thomas More 256
425. Van William Warham 258
426. Van Thomas Bedyll 260
427. Van Andrea Ammonio 261
428. Aan Johann Caesarius 261

429. Van Andrea Ammonio 263
430. Van Johan Sixtinus 264
431. Van Thomas Lupset 265
432. Van John Fisher 266
433. Van Alaard van Amsterdam 267
434. Van Joost Bade 268

435. Van Guillaume Budé 269
436. Van Jean le Sauvage 273
437. Aan Thomas Ruthall 273
438. Aan Maarten van Dorp 274
439. Aan Bruno Amerbach 275
440. Aan Henricus Glareanus 276
441. Aan Guillaume Budé 276
442. Van Hermann, graaf von Neuenahr 278
443. Van Pierre Barbier 279
444. Van Pierre Vitré 280
445. Van Thomas Grey 282

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer. De cursief gezette briefnummers *318*, *339*, *386* komen tweemaal voor, aangezien het geen brieven zijn van of aan Erasmus, maar van Erasmus' vrienden onderling.

Alaard van Amsterdam 433
Amerbach, Bonifacius 408
Amerbach, Bruno 331, 337a, 439
Ammonio, Andrea 360, 378, 389, 414, 427, 429
Angst, Wolfgang 363
Anshelm, Thomas 397
Bade, Joost 346, 434
Baldung, Pius Hieronymus 400
Barbier, Pierre 443
Basellius, Nicolaus 391
Bebel, Heinrich 321
Bedyll, Thomas 387, 426
Blount, William - lord Mountjoy 301
Borselen, Jan Becker van 320, 370
Brielle, Willem van 422
Budé, Guillaume 403, 421, 435, 441
Caesarius, Johann 374, 428
Carafa, Gianpietro 377
Colet, John 314, 423
Dorp, Maarten van 304, 337, 347, 438
Egli, Fridolin 405
Ellenbog, Nikolaus 395, 402
Fabri, Johann *386*
Fisher, John 336, 413, 432
Froben, Johann 419
Gerbel, Nicolaus 342, 343, 349, 351, 352, 369, 383
Gillis, Pieter 312, 332, 356
Glareanus, Henricus 440
Grey, Thomas 445
Grimani, Domenico 334
Hendrik VIII *339*
Hoogstraten, André van 299, 381
Hutten, Ulrich 365
Kierher, Johann 355, 361
Klett, Lukas 316
Latimer, William 417
Lefèvre d'Etaples, Jacques 315
Leo X 335, 338, *339*, 384
Linacre, Thomas 415
Lupset, Thomas 431
Molinier, Jean 371
More, Thomas 388, 412, 424
Nesen, Wilhelm 329
Neuenahr, Hermann, graaf von 442
Nève, Jean de 298

Pace, Richard 350
Pirckheimer, Willibald *318*, 322, 326a, 359, 362, 375, 407, 409
Precellius, Georg 398
Prins Karel 393
Reisch, Gregor 308, 309
Remacle 411

Reuchlin, Johann 300, 324, 418
Rhenanus, Beatus *318*, 327, 328, 330
Riario, Raffaele 333, 340
Regius, Urbanus *386*, 392, 394
Ruthall, Thomas 325, 437
Sauvage, Jean le 410, 436
Schürer, Matthias 311
Sixtinus, Johan 430
Urswick, Christopher 416
Vitré, Pierre 444
Volz, Paul 368, 372
Warham, William 396, 425
Wimpfeling, Jakob 302, 305, 326b, 382, 385
Witz, Johann 323, 353, 354, 391a, 399
Wolsey, Thomas 348
Zasius, Ulrich 303, 306, 307, 310, 313, 317, 319, 344, 345, 357, 358, 366, 367, 376, 379, 380, 390, 406
Zwingli, Ulrich 401, 404

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Aalst, Dirk van, zie: Martens
Abdias (Obadiah), Oudtestamentische profeet, 173
Abisag, verzorgster van David, 207
Acchatius (bekend 1515), kennis van Zasius, 163
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 39
Aeneas, Trojaanse held, 135
Aeschines (ca. 399/89-ca. 322/15), Attisch redenaar en politicus, tegenstander van Demosthenes, 96, 202, 226, 230
Agamemnon, held uit de Griekse mythologie, leider van de expeditie naar Troje, 28
Agricola, Rudolf (Roelof Huisman, 1444-1485), eerste Nederlandse humanist met internationale reputatie, 41, 94, 129
Alaard van Amsterdam (1491-1544), geleerde te Leuven (niet verbonden aan de universiteit), *433*
Albert, aartsbisschop van Mainz, zie: Brandenburg
Alcibiades (ca. 450-404/03), Atheens politicus en strateeg, volgeling van Socrates, 70, 162, 251
Alcinoüs, koning van de Feaken in de *Odyssee* van Homerus, 131
Aleandro, Geronimo (1480-1542), hellenist en hebraïst; vriend, na 1520 vijand van Erasmus, 183
Alexander de Grote (356-323 v.Chr.), koning van Macedonië, groot veldheer, 207, 208, 226
Alexander de Villa Dei (1160/70-1240/50), grammaticus, 104
Alidosi, Francesco (1455-1511), bisschop van Pavia en kardinaal, 79

Ambrosius (337-397), kerkvader, bisschop van Milaan, 9, 36, 117, 139, 170, 173
Amerbach, Basilius (1488-1535), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 9, 72, 122, 203, 218, 275
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 20, 131, 132, 181, *408*, 275
Amerbach, Bruno (1484-1519), Zwitsers humanist, zette de drukkerij van zijn vader voort onder Johann Froben, 9, 31, *331*, *337a*, 203, 218, *439*
Amerbach, Johann (ca. 1443-1513), drukker te Bazel, vader van de vorige drie, 9, 36, 218
Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), uit Lucca, secretaris van Hendrik VIII van Engeland, 9, 122, *360*, *378*, *389*, *414*, *427*, *429*, 277
Andrelini, Fausto (1462?-1518), Italiaans humanist, hofdichter van de Franse koning, 61, 282
Angst, Wolfgang (ca. 1485-ca. 1523), werkte voor drukkers in de Elzas, voor Froben (1517-1518) en in Mainz (1518-1519), vriend van Hutten, *363*
Anshelm, Thomas (†ca. 1523), drukker in Tübingen (1511-1516) en Haguenau (1516-1522?), vriend van Reuchlin, *397*
Antonius, Marcus (82-30 v.Chr.), Romeins staatsman, tegenstander van Octavius, 97
Apelles (4e eeuw v.Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse oudheid, 104, 200
Apollo, zonnegod, god van de schoonheid, harmonie en muziek, 223, 278
Apuleius (2e eeuw na Chr.), schrijver van de *Asinus aureus*, 137
Aquino, zie: Thomas van Aquino
Aragon, Alfonso van (1470-1520), onwettige zoon van Ferdinand II van Aragon, aartsbisschop van Zaragoza en Valencia, 280
Aristides (†ca. 467 v.Chr.), Atheens staatsman en strateeg, 28, 273
Aristofanes (ca. 445-ca. 385 v.Chr.), Grieks blijspeldichter, 75, 273
Aristoteles (384-322 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 63, 96, 107, 108, 117, 141, 143, 206, 207, 212
Arnobius (†ca. 310), christelijk denker uit Numidië, 214
Artolf, Hieronymus (†1541), schoolmeester te Bazel, 203, 276
Athanasius (†373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 118
Augustinus, Aurelius (354-430), kerkvader, bisschop van Hippo, 25, 36, 38, 58, 78, 63, 99, 116, 117, 119, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 170, 173, 267
Auxerre, zie: Willem van Auxerre

B

Bacchus (Dionysius), god van de wijn en de roes, 44
Bade, Joost (Joost van Assche, ca. 1461-1535), uit Gent, drukker en uitgever in Parijs, *346*, *434*
Baer, Ludwig (1479-1554), hoogleraar theologie te Bazel, 31, 242, 275, 276
Bainbridge, Christopher (†1514), aartsbisschop van York, kardinaal, Engels ambassadeur bij de Heilige Stoel, 147
Balbi, Giovanni (†1298), dominicaans theoloog, schrijver van de *Catholicon*, 105
Baldus (Baldo degli Ubaldi, 1327-1400), Italiaans rechtsgeleerde, 39
Baldung, Pius Hieronymus (ca. 1489-1539?), jurist en keizerlijk raadsheer, 50, *400*
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), uit Venetië, humanist en diplomaat, 94
Barbier, Pierre (†1551/52), kapelaan en secretaris van Jean Le Sauvage (tot 1518), *443*
Bartolus (Bartolo da Sassoferrato, 1313/14-1357), Italiaans rechtsgeleerde, 39
Basellius, Nicolaus (bekend 1496-1529), benedictijn te Hirsau, *391*
Basilius (ca. 330-379), kerkvader, bisschop van Caesarea, broer van Gregorius van Nazianze, 103, 115, 118, 170
Batt, Jacob (ca. 1466-1502), gemeentesecretaris van Bergen op Zoom in 1495/96, leraar van Adolf van Bourgondië, 224
Battos, koning van Cyrene (ca. 630-ca. 590 v.Chr.), 273
Bebel, Heinrich (1472-1518), hoogleraar rhetorica te Tübingen, *321*
Becker, Jan (ca. 1475-1536), uit Borselen, Leuvens geleerde, *320*, *370*
Beda Venerabilis (672-735), Engels monnik en geleerde, 159, 171
Bedyll, Thomas (ca. 1486-1537), secretaris van William Warham, *387*, 239, 259, *426*
Beieren, Ernst van (1500-1560), derde zoon van Albrecht IV van Beieren, administrator van het bisdom Passau (1516-1540), 189, 205, 242
Bergen, Anna van (1492-1541), dochter van Jan III van Bergen, gehuwd met Adolf van Bourgondië, 19
Bergen, Anton van (1455-1532), vierde zoon van Jan II van Bergen, abt van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, 17, 67, 241
Bergen, Hendrik van (1449-1502), tweede zoon van Jan II van Bergen, bisschop van Kamerijk, 10, 61, 80
Bild, Anton (†1520), slager, vooraanstaand burger van Sélestat, vader van Beatus Rhenanus, 184
Birckmann, Arnold (bekend 1508-1541/2), boekhandelaar te Keulen, broer van de volgende, 227

Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor andere drukkers, 73, 133, 227, 274
Blount, William, zie: Mountjoy
Bonaventura (Giovanni Fidenza, ca. 1217-1274), franciscaans theoloog, 137
Borselen, Jan Becker van, *320*, *370*
Bourgondië, Adolf van (1489/90-1540), heer van Veere, 19
Bourgondië, Maximiliaan van (1514-1558), zoon van Adolf van Bourgondië en Anna van Bergen, 28, 29, 36, 55, 77, 83, 206
Bourgondië, Nicolaas van (†vóór 1522), bastaard van Anton van Bourgondië, proost van de Sint-Pieter in Utrecht, 121
Bracciolini, Poggio (1380-1459), Italiaans humanist, pauselijk secretaris, 97, 105
Brant, Sebastian (ca. 1457-1521), humanist te Straatsburg, 30, 33
Breton, zie: Guillaume Le Breton
Briart, Jan (1460-1520), hoogleraar theologie te Leuven, 106
Brielle, Willem van, *422*
Brunner, Konrad (†1519), medewerker van Johann Froben, 44, 72, 203
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 10, 35, 133, *403*, *421*, *435*, *441*
Burgos, zie: Paul van Burgos
Busch (von dem Busche), Hermann (†1534), Duits humanist, schoolmeester te Wesel (1516/17-1520), 276
Busleiden, François (bekend 1515-1517), zoon van Valérien, leerling van Jan Becker, 51
Busleiden, Jérôme (ca. 1470-1517), lid van de Grote Raad van Mechelen, 167, 196
Busleiden, Valérien (†1514), jongere broer van de vorige, 51

C

Caesar, Caius Julius (100-44), Romeins staatsman en schrijver, 19, 102, 264
Caesarius, Johann (ca. 1468-1550), humanist en arts te Keulen, *374*, *428*, 278
Campano, Giovanni Antonio (1429-1477), Italiaans humanist, 144
Capito (Köpfel), Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), Duits humanist, hoogleraar theologie te Bazel (1515-1520), 189, 242
Capreolus, Johannes (ca. 1380-1444), dominicaans theoloog, 214
Carafa, Gianpietro (1476-1559), bisschop van Chieti, stichter van de theatijnen, in 1555 tot paus verkozen als Paulus IV, 91, *377*, 241, 264
Carteromachus, zie: Fortiguerra
Catharina van Aragon (1485-1536), koningin van Engeland vanaf 1509, 200
Cato, Marcus Porcius (234-149 v.Chr.), Romeins staatsman en schrijver, 10, 13, 14, 15, 48, 173, 251, 255, 271

Chalcondyles, Demetrius (1423-1511), Byzantijns geleerde, doceerde Grieks te Padua en Florence, 262
Chrysostomos, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 115, 118, 170, 173
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v.Chr.), Romeins staatsman en redenaar, 34, 39, 42, 48, 59, 62, 85, 97, 102, 118, 131, 184, 212, 214, 246
Circe, tovenares in de *Odyssee* van Homerus, 207
Clava, Anton (†1529), lid van de Raad van Vlaanderen, 18
Clemens van Alexandrië (ca. 150-215?), Grieks kerkvader, 214
Clemens V (Bertrand de Got, ca. 1250-1314), paus vanaf 1305, 116
Clement, John (†1572), leerling-bediende van Thomas More (tot 1518), 197, 258
Codrus, jaloerse herder uit Vergilius' *Eclogae VII*, 203
Colet, John (1467-1519), Engels humanist, deken van de Saint Paul's in Londen, 9, 14, 16, *314*, 126, 127, 170, 239, 243, *423*, 265
Cono(n), zie: Kuno
Cop, Guillaume (ca. 1466-1532), arts en astronoom te Parijs, 31, 61, 62, 133, 249
Cresconius (bekend ca. 411), bisschop van Caesariana, tegenstander van Augustinus, 143
Croesus, koning van Lydië (ca. 560-ca. 547 v.Chr.), bekend om zijn rijkdom, 39
Croke, Richard (ca. 1489-1558), docent Grieks in Leuven en Keulen, 244
Crotus, Johannes - Rubianus (1480-ca. 1545), schoolmeester in Fulda (1511-1515), 162
Cyprianus, Thascius Caecilius (†258), Grieks kerkvader, bisschop van Carthago, 112
Cyrillus (ca. 313-386), Grieks kerkvader, bisschop van Jeruzalem, 170, 173

D

Daedalus, figuur uit de Griekse mythologie, bouwer van het labyrint van Kreta, 260
Danaë, figuur uit de Griekse mythologie, werd bezocht door Zeus in de vorm van gouden regen en baarde een zoon, Perseus, 137, 138
David (†ca. 966 v.Chr.), koning van Judea en Israël, 207
Davus, personage uit Terentius' *Andria*, 23, 103
Deloynes, François (ca. 1468-1524), Frans humanist en jurist, 228
Democritus van Abdara (5e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 278, 279
Demosthenes (384/83-322 v.Chr.), Atheens redenaar en staatsman, 96, 202, 230

Desmarais, Jean (†1526), geleerde te Leuven, 274, 275
Diana, Romeinse godin van de jacht, 138
Diogenes Laertius (3e eeuw na Chr.), Grieks schrijver, 279
Diogenes (ca. 400 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 207, 208
Diomedes, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 263
Dionysius de Areopagiet (Pseudo-, ca. 500), christelijk neoplatoons denker, 231
Dorp, Maarten Bartholomeus van (1485-1525), theoloog te Leuven, 10, 13, 15, *304*, *337*, *347*, 165, 197, 240, 254, 258, 267, *438*
Dunckel, Johann (bekend 1511-1521), kennis van Johann Froben, 70, 71, 72
Durandus van Saint-Pourçain (ca. 1275-1334), dominicaans theoloog, 214
Duval, Pierre (†1520), theoloog te Parijs, grootmeester (president) van het Collège de Navarre (1503-1518), 281

E

Eck, Johann Maier von (1486-1543), hoogleraar theologie in Ingolstadt, 191
Eck, Leonhard von (1480-1550), jurist, raadsheer van Willem IV van Beieren, kanselier van Beieren vanaf 1519, 191
Eenoog, zie: Meghen
Egli, Fridolin (†na 1528), studiegenoot van Glareanus, *405*
Eileithya, Griekse godin van de geboorte, 32, 33
Ellenbog, Nikolaus (1481-1543), benedictijner monnik uit Ottobeuren, geïnteresseerd in astronomie, Grieks en Hebreeuws, *395*, *402*
Endymion, figuur uit de Griekse mythologie, verkreeg de eeuwige jeugd en de eeuwige slaap, 142
Engelbrecht, Philipp (ca. 1499-1528), doceerde poëzie te Freiburg, medewerker van Johann Froben, 132, 155, 156, 163
Ennius (239-169 v.Chr.), Romeins dichter en geschiedschrijver, 33
Epictetus (ca. 55-ca. 135), Grieks stoïsch wijsgeer, 135
Erber, Thomas, prior van het Johannieterhospitaal in Straatsburg (1492-1539), 33
Ezra (Esdras, 5e eeuw v.Chr.), Oudtestamentisch profeet, 185
Euripides (ca. 485/80-406 v.Chr.), Grieks tragediedichter, 251
Eustochium (ca. 368-ca. 419), Romeinse maagd en heilige, dochter van Paula, volgelinge van Hieronymus, 104
Ezechiel (6e eeuw v.Chr.), Oudtestamentisch profeet, 141, 169

F

Fabri, Johannes (Johann Heigerlin, 1478-1541), jurist, priester, vicaris-generaal van Konstanz (1517-1521), *386*
Fabius Maximus Verrucosus, Quintus (†203 v.Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 28, 49
Filips de Schone (1478-1506), zoon van Maria van Bourgondië en Maximiliaan I, vader van Karel V, heer der Nederlanden vanaf 1494, koning van Castilië in 1506, 10, 98, 208
Fininger, Moritz (bekend 1499-1523), hoogleraar theologie te Bazel, prior van het augustijnenklooster aldaar, 31
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 9, 16, 55, 73, 74, *336*, *413*, *432*, 277
Fitzjames, Richard (†1522), bisschop van Londen, 45
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk vanaf 1515, 193
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker en uitgever te Bazel, 9, 17, 20, 31, 47, 58, 70, 71, 72, 82, 93, 122, 126, 132, 133, 146, 151, 152, 169, 182, 185, 203, 206, 211, 247, *419*, 275
Funck, Georg (bekend 1510-1540), jurist, schoonzoon van Zasius, 201

G

Galatinus (Monggius), Petrus (ca. 1460-1539/40), Italiaans franciscaan, verdediger van Reuchlin, 147
Galenus (129-199), Griekse arts, gevestigd in Rome, 230
Gaza, Theodorus (1400-ca. 1476), Byzantijns geleerde, vanaf 1438 gevestigd in Italië, 261, 262
Gebwiler, Hieronymus (ca. 1473-1545), hoofd van de school van Sélestat (tot 1525), 20, 30
Geisshüssler, Oswald (Myconius, 1488-1552), schoolmeester te Bazel (1514-1516) en Zürich (1516-1519), 276
Gellius, Aulus (2e eeuw na Chr.), schrijver van de *Noctes atticae*, 14, 33, 59, 175
Gerards, Cornelis (Cornelius Aurelius, ca. 1460-1531), uit Gouda, medebroeder van Erasmus in Stein, 268
Gerbel, Nicolaus (ca. 1485-1560), jurist en humanist te Straatsburg, 66, 67, *342*, *343*, *349*, *351*, *352*, 156, 164, *369*, *383*, 203
Gerhard, Balthasar, commandeur van de johannieters te Straatsburg (1511-1532), 33

Gerson, Jean Charlier de (1363-1428), theoloog, kanselier van de universiteit van Parijs vanaf 1395, 22
Ghijsbert, stadsarts van Sint-Omaars; waarschijnlijk Ghijsbert of Ghijsbrecht Hessels (†na 1521), lijfarts van Karel V, 244
Gigli, Silvestro (1463-1521), uit Lucca, bisschop van Worchester, ambassadeur van Engeland in Rome, 199
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen, *312*, 44, *332*, *356*, 197, 240, 269
Glareanus, Henricus (Heinrich Loriti, 1488-1563), Zwitsers humanist, schoolmeester te Bazel (1514-1517), 32, 70, 71, 177, 203, 209, 210, 225, 232, 233, *440*
Glaucus, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 263
Gorgias van Leontini (ca. 480-380 v.Chr.), Attisch redenaar en sofist, 202
Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 150
Grey, Thomas (bekend 1497-1527/28), in 1497 leerling van Erasmus te Parijs, *445*
Grimani, Domenico (1461-1523), Venetiaans geleerde en kardinaal, *334*
Grocyn, William (ca. 1446-1519), docent Grieks te Oxford, 148, 245
Guibé, Robert (1459-1513), kardinaal, bisschop van Rennes, 79
Guida, Johannes (bekend 1514-1515), geleerde te Straatsburg, 20, 30

H

Hatten, Maternus (†1546), vicaris van de dom van Spiers (tot 1527), 153, 159
Heldung, Peter (†1561), administrator van het domkapittel van Straatsburg, 20, 30
Heliodorus (ca. 330/40-ca. 404/05), bisschop van Altinum (Venetië), 37
Henlin, Johann (Gallinarius, bekend 1495-1525), schoolmeester te Sélestat (1512-1516), 32, 34, 35
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland vanaf 1509, 57, 74, 88, *339*
Hercules, held uit de Griekse mythologie, 55, 82, 86, 91, 144, 154, 160, 163, 172, 177, 218, 225, 226, 240, 247, 278
Hermans, Willem (1466/69-1510), uit Gouda, augustijner kanunnik, Latijns dichter, 268
Herostratus, stak in 356 v.Chr. in Efeze de tempel van Artemis in brand om beroemdheid te verwerven, 112
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 24 etc.
Hieronymus van Praag (ca. 1370-1416), medestander van Jan Hus, ter dood gebracht door het Concilie van Konstanz, 139

Hilarius van Poitiers (†367/68), kerkvader, bisschop van Poitiers, 117, 170, 173, 205
Hippocrates (5e eeuw v.Chr.), Grieks wiskundige en astronoom, 31
Homerus (8e eeuw v.Chr.), dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, 28, 39, 96, 126, 131, 137, 207, 215, 236, 245, 263
Hondt, Jan de (†1571), Vlaams geestelijke, vanaf 1517 kanunnik te Kortrijk, 279
Hoogstraten, Andreas van (†1528), domkanunnik te Luik, *229*, *381*
Horatius, Quintus-Flaccus (68-8 v.Chr.), Romeins satirisch dichter, 34, 98, 103, 127, 138, 172, 239, 245, 247
Hugo van Sint-Victor (ca. 1096-1141), theoloog en mysticus, 137
Hus, Jan (ca. 1370-1415), Tjechisch kerkhervormer, ter dood gebracht door het Concilie van Konstanz, 139
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits ridder en humanist, *365*, 242

I

Icilampadius, zie: Oecolampadius.
Ingold, Heinrich (bekend 1484-1521), handelaar en stadsbestuurder te Straatsburg, 29
Isocrates (436-338 v.Chr.), Attisch redenaar en schrijver, 202, 208

J

Jacobus IV (1473-1513), koning van Schotland vanaf 1488, 57
Jacobus de Voragine (1228/29-1298), dominicaan, schrijver van de *Legenda aurea*, 267
Jeremia (7e-6e eeuw v.Chr.), Oudtestamentische profeet, 37
Jonadab, Oudtestamentische figuur, 37
Jovinianus († vóór 406), christelijk denker, tegenstander van Hieronymus, 58, 97
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), neef van Sixtus IV, paus vanaf 1503, 9, 76, 78, 87, 88, 264
Juno, Romeinse godin, zuster en echtgenote van Jupiter, 32, 33, 86
Jupiter, Romeinse oppergod, 40, 47, 135, 137, 138, 179
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 60-na 130), Romeins satirisch dichter, 101, 105, 130, 138, 199

K

Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden vanaf 1515, koning van Spanje vanaf 1516, keizer vanaf 1519, 83, 167, 170, 206, *393*, 209, 237, 238, 241, 243, 244, 283
Keysere, Robert de (†1532), drukker en schoolmeester te Gent, 18
Kierher, Johann (†1519), vicaris van de dom van Spiers, *355*, *361*
Klett, Lukas (Paliurus, Philantropos, † na 1538), jurist, schoolmeester te Bazel (1514-1517), *316*, 47, 244
Kuno (Cono), Johann (1463-1512), dominicaan te Neurenberg, hellenist, uitgever en vertaler van kerkvaders, 49, 93

L

Lachner, Gertrud (†1560), dochter van de volgende, tweede vrouw van Johann Froben, 248
Lachner, Wolfgang (†1518), boekverkoper en uitgever te Bazel, 31, 66, 67, 70, 148, 149, 248, 275
Lactantius Caelius Firmianus (ca. 250-ca. 325), kerkvader, 112
Laeta († vóór 419), schoonzus van Eustochium, 37
Larke, Thomas (†1530), Engels jurist en geestelijke, hofkapelaan van Hendrik VIII, 264
Latimer, William (ca. 1460-1545), Engels geleerde, *417*
Lefèvre d'Etaples, Jacques (ca. 1460-1536), Franse humanist en theoloog, 24, 25, *315*, 63, 83, 120, 133, 269, 282, 283
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 64, 74, 77, 81, 82, 83, *335*, *338*, *339*, 158, 180, 181, *384*, 181, 199, 220, 243, 248, 252
Le Sauvage, Jean (1455-1518), president van de Raad van Vlaanderen vanaf 1497, kanselier van Brabant vanaf 1509, grootkanselier van Bourgondië vanaf 1515, kanselier van Castilië vanaf 1516, 18, 73, 154, *410*, 240, 252, 253, 264, *436*, 280
Leto, Pomponio (1428-1497), leerling van Valla, oprichter van de Romeinse Academie, 144
Lily, William (†1522), Engels geleerde, verbonden aan de school van John Colet, 126, 127
Linacre, Thomas (1460-1524), Engels humanist, 148, 197, *415*, 249, 270
Lister, Gerard (bekend 1506-1522), uit Rhenen, arts en humanist, schoolmeester te Zwolle vanaf 1516, 31, 34, 36, 197, 203
Livius, Titus (59 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, 59, 81, 225
Lodewijk XII (1462-1515), koning van Frankrijk vanaf 1498, 88

Lucas (1e eeuw), evangelist, 23, 45, 174, 228, 229, 230, 231
Lucianus van Samosata (ca. 120-na 180), Grieks sofist en satiricus, 70, 71, 105, 106, 130, 137, 160, 231, 251, 260
Lucina, in de eredienst een titel voor Juno, 33
Lucretia, zie: Margaretha (vrouw van Johann Witz)
Lucretius Carus, Titus (98/97-55 v.Chr.), Romeins dichter, 98
Lucullus, Lucius Licinius (117-57/56 v.Chr.), Romeins legeraanvoerder, beroemd om zijn verkwistende levenswijze, 273
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), Engels geleerde, 239, *431*
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, 161
Lyra, zie: Nicolaas van Lyra

M

Macrobius, Ambrosius Theodosius (5e eeuw), Romeins schrijver, 48, 98
Man, Meynard (†1526), uit Wormer, abt van Egmond, 26, 121, 145
Manuzio, Aldo (1452?-1515), uitgever te Venetië, 9, 10, 150, 268
Marchesinus, Johannes (ca. 1300), franciscaan, schrijver van de *Mammotrectus*, 105
Margaretha (Lucretia), vrouw van Johann Witz, 205
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), dochter van Maximiliaan I, regentes der Nederlanden vanaf 1517, 170
Marius, Caius (ca. 157-86 v.Chr.), Romeins consul en legeraanvoerder, 86
Marliano, Luigi (†1521), raadsheer en lijfarts van Karel V, bisschop van Tuy sinds 1517, 239
Mars, Romeinse oorlogsgod, 58
Martens, Dirk (1456/57-1534), drukker te Leuven, 13, 25, 41, 130, 145
Martialis, Marcus Valerius (ca. 40-104), Romeins dichter van epigrammen, 138
Maruffo, Raffaele (bekend 1497-1535), koopman uit Genua, gevestigd in Engeland, 191, 194, 240, 256, 257, 258, 259
Marullus, Michael-Tarcaniota (ca. 1453-1500), Byzantijns geleerde uit Italië, Latijns dichter, krijgsman, 188
Maria Tudor (1516-1558), koningin van Engeland vanaf 1553, 200
Maximiliaan I (1459-1519), keizer vanaf 1493, gehuwd met Maria van Bourgondië, 19, 28, 29, 36, 55, 77, 83, 206
Medusa, monster uit de Griekse mythologie, 182
Meghen, Pieter (1466-1540), uit 's-Hertogenbosch, bijgenaamd Eenoog, kopiist en koerier voor Erasmus, 239, 240, 242, 245, 264, 265, 266, 274
Menippus van Gadara (3e eeuw v.Chr.), Grieks cynisch wijsgeer, 260
Mercurius, Romeinse god van de handel, 207, 260

Michwael, Dietrich (Wichwael, Wijggel, Pictorius, †1519), augustijner heremiet, hoogleraar theologie en hulpbisschop te Keulen, 242
Midas, koning van Phrygië in de Griekse mythologie, kreeg van Bacchus de gave alles in goud te veranderen, 75
Middelburg, Paulus van (1445-1533), bisschop van Fossombrone, 63
Middleton, Alice (1471-na 1543), tweede vrouw van Thomas More, 197
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 23, 169, 233, 281
Moeris, personage uit Vergilius' *Eclogae IX*, 247
Molinier, Jean (bekend 1501-1534), hoogleraar vrije kunsten te Parijs, kanunnik van Kortrijk, *371*
More, Marcel de la (†1530?), lijfarts van Hendrik VIII, 168
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, 9, 73, 99, 148, *352*, 160, 192, *388*, 200, *412*, 244, *424*, 259
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, 9, 13, *301*, 45, 73, 75, 80, 104, 125, 168, 193, 194, 238, 241, 276
Mozes, Oudtestamentische figuur, 110, 246
Myconius, zie: Geisshüssler

N

Nachtigall, Ottmar (Luscinius, 1487-1537), hellenist te Straatsburg, 20, 30
Nauclerus, Johann (Verge, Vergenhans, ca. 1425-1510), hoogleraar canoniek recht te Tübingen, 222
Nepos, Cornelius (ca. 100-24 v.Chr.), Romeins geschiedschrijver, 234
Nepotianus (†396), kluizenaar, neef van Heliodorus, 37, 104
Nesen, Wilhelm (1493-1524), medewerker van Johann Froben (1515-1516), 69, 70, *329*, 72, 203
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 28
Neuenahr, Hermann graaf von (ca. 1492-1530), domkanunnik van Keulen, docent Grieks en Hebreeuws aan de universiteit aldaar, kanselier van de universiteit vanaf 1524, 263, *442*
Nève, Jean de (†1522), Leuvens geleerde, regent van het Leliecollege, *298*, 26, 121, 144
Nicolaas van Lyra (ca. 1270/75-1349), franciscaan, bijbelcommentator, 169, 214
Niobe, figuur uit de Griekse mythologie, dochter van Tantalus, 135
Numa Pompilius, (legendarische) tweede koning van Rome, 212

O

Obadja, zie: Abdias
Ockham, zie: Willem van Ockham
Odysseus, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 86, 202, 207, 245
Oecolampadius (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog, vanaf 1515 te Bazel, 152, 156, 172, 180, 183, 184, 203, 246, 250
Origenes (185-ca. 253/54), Grieks kerkvader, 115, 118, 143, 170, 173, 214
Orpheus, figuur uit de Griekse mythologie, haalde zijn geliefde Eurydice uit de onderwereld terug, 264
Ovidius, Publius - Naso (43 v.Chr.-ca. 17 na Chr.), Romeins dichter, 137, 138, 143

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels diplomaat, 122, *350*, 181, 192, 193, 195, 198, 200, 223, 241, 258, 261, 263, 265
Palts, Georg graaf van de (1486-1529), bisschop van Spiers, 16
Parmeno, Griekse acteur, 61
Parmeno, personage uit Terentius' *Hecyra*, 265
Paul van Burgos (ca. 1352-1435), opgeleid tot rabbijn, bekeerde zich tot het katholicisme, theoloog, 214
Paulus (1e eeuw), apostel, 18, 45, 59, 63, 78, 83, 89, 96, 101, 103, 107, 110, 120, 135, 142, 143, 173, 252, 274, 283
Persius, Aulus Flaccus (34-62), Romeins satirisch dichter, 27, 101
Petrarca, Francesco (1304-1374), Italiaans schrijver, eerste humanist, 97
Peutinger, Konrad (1465-1547), stadssecretaris van Augsburg, keizerlijk raadsheer, 48
Philo van Alexandrë (1e eeuw), christelijk denker en exegeet, 56
Phocylides van Milete (6e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 14
Pico, Giovanni - della Mirandola (1463-1494), neoplatoons filosoof te Florence, 56
Pirckheimer, Charitas (1467-1532), zuster van Willibald, abdis van het clarissenklooster te Neurenberg, 237
Pirckheimer, Klara (1480-1533), zuster van Willibald, non in het clarissenklooster te Neurenberg, 237
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *318*, *322*, *326a*, *359*, *362*, *375*, *407*, *409*, 248
Piso, Lucius Calpurnius-Caesoninus († na 43 v.Chr.), Romeins politicus, tegenstander van Cicero, 97

Planudes, Maximus (ca. 1255-ca. 1305), Byzantijns monnik en geleerde, 13
Plato (427-347 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 29, 49, 63, 85, 86, 96, 98, 100, 110, 142, 143, 153, 182, 204, 207, 212
Plinius, Gaius - Secundus (de Oudere, 23-79), Romeins ambtenaar en schrijver, 42, 43, 105, 106, 169
Plutarchus van Chaeronea (ca. 46-ca. 120), Grieks wijsgeer en biograaf, 35, 42, 43, 47, 61, 70, 71, 102, 112, 159, 160, 178, 207, 208, 235, 252
Plutus, Griekse god van de rijkdom, 273
Poggio, zie: Bracciolini
Poliziano, Angelo Ambrogini (1454-1494), Italiaans humanist, 35, 85, 97, 175, 236
Polycarpus († ca. 167), bisschop van Smyrna, martelaar, 214
Pontano, Giovanni (1429-1503), humanist te Napels, 105
Poppenruyter, Johann (ca. 1457-1534), wapensmid uit Neurenberg, gevestigd te Mechelen, 157
Precellius, Georg (bekend 1516), priester uit Ulm, *398*
Prins Karel, *393*, 237
Publius (Publilius) Syrus (1e eeuw v.Chr.), Romeins schrijver van mimen, door Erasmus Mimus genoemd, 14, 15
Pyrgopolinices, pochende soldaat uit Plautus' *Miles gloriosus*, 96
Pythagoras (6e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 14, 160

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 95), Romeins redenaar, schrijver van de *Institutiones oratoriae*, 59, 60, 72, 102, 109, 133, 134

R

Rapp, Thomas (bekend 1487-1521), geleerde te Straatsburg, 20, 30,
Regius (Rhegius), Urbanus (Urban Rieger, 1489-1528), student (1512-1516) en docent vrije kunsten (1516-1519) te Ingolstadt, *386*, *392*, *394*
Reisch, Gregor (ca. 1467-1525), kartuizer te Freiburg, adviseur van Maximiliaan I, *308*, *309*, 242
Remacle (ca. 1480-1524), uit Florennes, secretaris in de hofhouding van Maria van Oostenrijk, *411*
Resch, Konrad († na 1552), boekhandelaar te Parijs, 72
Reuchlin, Johann (Capnio, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 10, *300*, 33, *324*, 66, 77, 78, 83, 93, 147, 242, *418*, 248, 266
Rhegius, zie: Regius

Rhenanus, Beatus (Beat Bild, 1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, *318*, *327*, *328*, *330*
Riario, Raffaele (1461-1521), achterneef van Sixtus VI, kardinaal, *333*, *340*
Rudolfinger, Johann (bekend 1505-1534), vicaris van de kathedraal van Straatsburg, musicoloog, 20, 30, 129, 166, 184
Ruel, Jean du (1474-1537), hoogleraar geneeskunde te Parijs, lijfarts van Frans I, 133
Rufinus, Turrianus (ca. 345-411/12), christelijk denker, tegenstander van Hieronymus, 97
Ruser, Johann (†1518), medewerker van Matthias Schürer, 20, 30
Rusticus (ca. 400), monnik uit Zuid-Gallië, 37, 104
Ruthall, Thomas (†1523), Engels jurist en geestelijke, bisschop van Durham, secretaris van Hendrik VIII, *325*, 73, 74, 198, 239, *437*

S

Sadoleto, Iacopo (1477-1547), Italiaans humanist, secretaris van Leo X, 122, 124, 125
Salomon (†ca. 938/24 v.Chr.), koning van Israël, zoon en opvolger van David, 42, 56, 88, 186, 207
Sallustius, Caius - Crispus (86-35 v.Chr.), Romeins geschiedschrijver, 97
Sampson, Richard (ca. 1484-1554), jurist, vicaris-generaal van Doornik (1514-1518), 158, 193, 194
Sauvage, zie: Le Sauvage
Scala, Bartolomeo (1430-1497), kanselier van Florence vanaf 1465, 97
Schürer, Matthias (ca. 1470-1520), drukker te Straatsburg, 19, 20, 30, *311*, 41, 66, 67, 70, 71, 72, 128, 129, 133, 146, 151, 165, 184, 268
Scipio, Publius Cornelius - Africanus (236-183), Romeins veldheer, overwinnaar van Hannibal, 28, 39
Scotus, Johannes Duns (1266-1308), franciscaans theoloog en filosoof, 105, 251
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 na Chr.), Romeins wijsgeer, tragedieschrijver en staatsman, 14, 32, 35, 42, 43, 56, 57, 58, 59, 60, 67, 69, 70, 71, 72, 97, 198, 200, 227, 228, 274
Sibylle, Romeinse zieneres, 212
Silius Italicus, Tiberius Catius Asconius (25/26-101/02), schrijver van de *Punica*, 39
Simonides van Keos (ca. 556/53-468/65 v.Chr.), Grieks lyrisch dichter, 112
Sixtinus, Johan (†1519), uit Bolsward, jurist, maakte een kerkelijke carrière in Engeland, *430*

Smith, John (bekend 1512-1518), leerling-bediende van Erasmus, 152
Socrates (469-399), Grieks wijsgeer, 33, 96, 100, 106, 162, 182, 202, 208, 226
Spiegel, Jakob (ca. 1483-1547), jurist, keizerlijk secretaris (1513-1526), 55
Stab, Johann (†1522), keizerlijk geschiedschrijver, hoogleraar wiskunde en astronomie te Wenen, 237
Standish, Henry (†1535), provinciaal van de franciscanen in Engeland (1505-1518), gardiaan van het franciscanenklooster in Londen (ca. 1508-1515), 115
Sturm, Jakob (1489-1553), secretaris van de proost van het domkapittel te Straatsburg, 20, 30
Suetonius Tranquillus, Caius (ca. 70-ca. 140), Romeins geschiedschrijver, 59, 102, 103, 105

T

Tacitus, Cornelius (ca. 55-ca. 120), Romeins geschiedschrijver, 23, 105, 263, 264
Terentius, Publius - Afer (ca. 185-ca. 160 v.Chr.), Romeins blijspeldichter, 23, 96, 103, 137, 138, 143, 176, 232, 265
Themseke, Joris van (†1535), geestelijke, diplomaat in Bourgondische dienst, lid van de Grote Raad van Mechelen, 241
Theognis van Megara (6e eeuw v.Chr.), Grieks dichter van klaagzangen, 14
Theophylactus (ca. 1050/60-1125/26), aartsbisschop van Achrida, bijbelcommentator, 170
Thersites, Griekse soldaat uit de Trojaanse oorlog, bekend om zijn onbeschaamdheid, 96
Theseus, held uit de Griekse mythologie, 82, 92, 171, 172
Thomas, vriend van Basellius, 201
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 110, 137, 181
Thraso, snoevende soldaat uit Terentius' *Eunuchus*, 96, 188, 244
Tieler, Stephan (bekend 1509-1515), geleerde te Straatsburg, 20, 30
Timotheus (4e eeuw v.Chr.), Atheens veldheer, 75, 80, 86
Timotheus (1e eeuw), volgeling van Paulus, bisschop van Efese, 101, 107, 135
Trophonius, held uit de Griekse mythologie met een orakel in Boeotië, 275
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, rijksarchivaris (1516-1522), bisschop van Londen vanaf 1522, 35, 73, 195, 196, 241, 258, 264, 275

U

Ulysses, zie: Odysseus
Uria, vrouw van Mozes, 110
Urswick, Christopher (ca. 1448-1522), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, *416*
Utenheim, Christoph von (ca. 1450-1527), bisschop van Bazel, 32, 239, 242, 283

V

Valla, Lorenzo (1406/07-1457), Italiaans humanist en filoloog, 24, 25, 63, 83, 97, 120, 133, 134, 136, 143, 144
Varro, Marcus Terentius (116-27 v.Chr.), Romeins encyclopedisch schrijver, 39
Vatable, François (ca. 1493-1547), assistent van Lefèvre d'Etaples, 283
Vatinius, Publius (ca. 95-na 42 v.Chr.), Romeins politicus, tegenstander van Cicero, 34, 97
Venus, Romeinse godin van de schoonheid en de liefde, 200
Vergenhans, zie: Nauclerus
Vergilius, Publius - Maro (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 39, 48, 59, 85, 137, 146, 163, 173, 184, 247, 268, 274
Vespasianus, Titus Flavius (9-79), Romeins keizer, 103
Vigilantius (ca. 400), christelijk Gallisch priester, tegenstander van Hieronymus, 97
Vincent van Beauvais (ca. 1190-1264), dominicaan, encyclopedisch schrijver, 246
Visconti, Galeazzo (bekend 1496-1531), Milanees staatsman, 180
Vitré, Pierre (†1540), doceerde taalkunde te Parijs, *444*
Voecht, Jacob (1477-1536), jurist, pensionaris van Antwerpen, 269
Vogler, Thomas (†1532), aalmoezenier van het domkapittel van Straatsburg, 20, 30, 33,
Volz, Paul (1480-1544), benedictijn, abt van Hugeshofen (Honcourt), *368*, *372*, 188, 205

W

Waele, Willem de (1479-na 1539), heer van Hansebeke, 18
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, kanselier van Engeland (1504-1515), beschermheer van Erasmus, 9, 10, 64, 73, 76, 83, 187, 191, 194, 195, 206, *396*, 231, 238, 239, 243, 256, *425*, 275

Wentford, Roger (bekend 1506-1518), schoolmeester in Londen, 284
Willem van Auxerre (†1231), theoloog, 137
Willem van Brielle, niet nader geïdentificeerd, *422*
Willem Brito (Guillaume Le Breton, 13e eeuw), franciscaan, auteur van bijbelse naslagwerken en de *Expositiones prologorum Bibliae* van Hieronymus, 115
Willem van Ockham (ca. 1286-1349), franciscaans theoloog en filosoof, 214
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), Duits humanist en theoloog, gevestigd te Straatsburg, *302*, *305*, 40, *326b*, 78, 152, 165, 169, *382*, *385*
Wingfield, Richard (ca. 1469-1525), Engels diplomaat, broer van de volgende, 178
Wingfield, Robert (ca. 1464-1539), Engels diplomaat, broer van de vorige, 65, 157, 160, 178
Witz, Johann (Sapidus, 1490-1561), schoolmeester te Sélestat (tot 1526), 19, 30, 31, 33, *323*, *353*, *354*, *364*, 165, 169, 188, *391a*, *399*
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), aartsbisschop van York vanaf 1514, kanselier van Engeland en kardinaal vanaf 1515, 45, 73, 74, *348*, 147, 148, 158, 168, 180, 194, 195, 239

X

Xenophon, (ca. 430/25-na 355 v.Chr.), Grieks geschiedschrijver, 207

Z

Zasius, Clementia, dochter van Ulrich Zasius, 155
Zasius, Ulrich (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, *303*, 32, *306*, *307*, *310*, *313*, 46, 47, *317*, *319*, *344*, *345*, *357*, *358*, *366*, *367*, *376*, *379*, *380*, *390*, *406*, 235, 236
Zoilus († ca. 330 v.Chr.), Grieks geleerde, criticus van Homerus, 202
Zwingli, Ulrich (1484-1531), pastoor te Glarus (1506-1516) en Einsiedeln (1516-1518), later kerkhervormer te Zürich, *401*, *404*